This document is part of The Vaynakh Vault archive
You can contribute right now to the conservation of our heritage at vayvault.com

the vaynakh vault

АКАДЕМИЯ НАУК ЧЕЧЕНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ АН ЧР

Д.Б.БАЙСУЛТАНОВ

А.МАЦИЕВН (1961 ш.) «НОХЧИЙН – ОЬРСИЙН ДОШАМ» ЮКЪА ЦА ЯАХАНЧУ ЛЕКСЕМЕХ ХІОТТИЙНА ЙОЛУ НОХЧИЙН МЕТТАН ДЕСКРИПТИВНИ ДОШАМ

(З ЭЗАР ДОШ)

ДЕСКРИПТИВНЫЙ СЛОВАРЬ
ЛЕКСЕМ ЧЕЧЕНСКОГО ЯЗЫКА, НЕ ВОШЕДШИХ
В «ЧЕЧЕНСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ»
А.МАЦИЕВА (1961 г.)

(ОКОЛО 3 ТЫС. СЛОВ)

ГРОЗНЫЙ - 2016

Академия наук Чеченской Республики

Институт гуманитарных исследований АН ЧР

Д.Б. Байсултанов

А. Мациевн (1961 ш.) «Нохчийн – оьрсийн дошам» юкъа ца яаханчу лексемех хIоттийна йолу нохчийн меттан дескриптивни дошам (3 эзар дош)

Дескриптивный словарь лексем чеченского языка, не вошедших в «Чеченско-русский словарь» А. Мациева (1961 г.) (около 3 тыс. слов)

Грозный - 2016

ББК 83.3(2Рос=Чеч)
УДК (038)=351.42
Б 18

Печатается по постановлению Президиума Академии наук Чеченской Республики

Ответственный редактор – проф., доктор филологических наук, член-корреспондент АН ЧР. М.Р. Овхадов.

Рецензенты:

Шавхелишвили Б.А., ассоц. проф., кан. филол. наук (Тбилиси – Грузия),
Халидов А.И. – профессор, доктор филологических наук, зав. кафедрой русского языка ЧГУ, член-корреспондент АН ЧР.
Дадашева М.А. – филолог чеченского языка.
Ахматукаев Адам – поэт.

Байсултанов Д.Б.

Дескриптивный словарь лексем чеченского языка, не вошедших в «Чеченско-русский словарь» А. Мациева (1961 г.) (около 3 тыс. слов). Грозный: Изд-во АН ЧР, 2016. – 492 стр.

В словаре даны только толкования слов, не вошедших в словарь А. Мациева (1961). Слова, приблизительно 3 тысяч лексем, которые автор представляет в данной работе, приводятся в контекстах письменных источников чеченского языка. Эти источники потверждают, что они есть в лексиконе национального языка и употребляются в приводимых значениях, что само по себе отрицает наличие авторских «нововведений» и словотворчества. Данный массив слов значительно расширит функциональную стилистику чеченского языка. Некоторые слова из этого массива (10-15%) встречаются и в словаре А. Мациева (1961 г.), но автор старался акцентрировать внимание читателя на их значениях, которые не приведены в словаре А. Мациева. Настоящий словарь представляется, как бы, подспорьем для издания в будущем расширенного толкового словаря современного чеченского языка.

Словарь предназначается для специалистов чеченского языка, переводчиков и преподавателей, студентов и учащихся, а также для широкого круга читателей.

Воспроизведение данного издания любым способом без письменного договора с автором и издательством запрещается. Любая попытка нарушения закона об авторском праве будет преследоваться в судебном порядке по законам издаваемой страны.

ISBN 978-5-9908605-2-0

© Д.Б. Байсултанов, 2016

Принятые сокращения

Анатом. – анатомическое.
АН – Академия наук.
Арабск.-арабский.
Бран. – бранное.
Букв.-буквально.
В,й,д,б – показатели грамматических классов в нахских языках.
Восторж.-восторженное.
В сб.-в сборнике.
Вып.-выпуск.
ВЯ – Вопросы языкознания.
Груб. – грубое.
Груб.-прост. – грубо-просторечное.
Диалект. – диалектное.
Др. – другие.
Ед.ч. – единственное число.
Ж. – женский род.
Звукопод. – звукоподражательное.
Знач. – значение.
Зоол. – зоологическое.
Изд. – издание.
Изм.-изменение.
Ирон. – ироническое.
Использ. – использованный.
И т.д. – и так далее.
И т.п. – и тому подобное.
Книжн. – книжное.
Кн. изд-во – книжное издательство.
Кого-л. – кого-либо.
Конф. – конференция.
Косв. – косвенно.
Ласк. – ласкательное.
Лингв. – лингвистическое.
Лит. – литература.
М. – мужской род.
Мат. – материалы.

Мед. – медицинское.
Мн.ч. – множественное число.
Нац. – национальный.
Неодобр. – неодобрительное.
Одобр. – одобрительное.
О чём-л. – о чём-либо.
П.л. – печатный лист (17 книжных страниц или 25 машинописных листов).
Презр. – презрительное.
Пренебр. – пренебрежительное.
Прост. – просторечное.
ПФ – поэтические фразеологизмы.
Р. – род.
Разг. – разговорное.
РАН – Российская академия наук.
Рел. – религиозное.
Республ. – республиканское.
Русск. – русский.
Сер. Филол. наук – серия филологических наук.
След. – следующее.
Словос. – словосочетание.
См. – смотри.
Ср. – сравни.
С., стр. – страница.
Сущ. – существительное.
Т.к. – так как.
Устар. – устаревшее.
Уничиж. – уничижительное.
Чеч. – чеченский.
Что-л. – что-либо.
Шутл. – шутливое.
Шутл.-ирон. – шутливо-ироническое.
Экспресс. – экспрессивное.
Яз. – язык.

Алфавит чеченского языка

А а	Аь аь	Б б	В в	Г г	ГІ гІ	Д д	Е е
Ё ё	Ж ж	З з	И и	Й й	К к	Кх кх	Къ къ
КІ кІ	Л л	М м	Н н	О о	Оь оь	П п	ПІ пІ
Р р	С с	Т т	ТІ тІ	У у	Уь уь	Ф ф	Х х
Хь хь	ХІ хІ	Ц ц	ЦІ цІ	Ч ч	ЧІ чІ	Ш ш	Щ щ
Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Юь юь	Я я	Яь яь
Ӏ							

ВВЕДЕНИЕ

Следует отметить, что в данной работе мы старались избегать представлять слова из различных диалектов и из большого количества слов-звукоподражаний выбрали лишь самую незначительную их часть.

После выхода «Чеченско-русского словаря» (1961) выдающегося учёного-лексиколога чеченского языка Ахмада Мациева, в (изданных) последующих словарях других авторов (И. Алироева (2004), А. Исмаилова (2005), А.Д. Вагапова (2000-2012 гг.) не заметно расширение границ лексического состава представленного материала. Они во многом лишь повторили словарь А. Мациева, хотя у А. Исмаилова прослеживается ряд оригинально импровизированных экспрессивно-семантических отступлений (и представленных слов-подёнок). Обстоятельства ещё раз доказывает, что наш язык не собран в полном своем объеме, не выработан с точки зрения грамматических требований единого литературного языка. Слова, (несколько тысяч слов), которые мы собрали в данной работе, приводятся в контекстах письменных источников чеченского языка. Эти контексты свидетельствуют, что они употребляются в лексиконе национального языка, представленных значениях, что само по себе отрицает наличие авторских «нововведений» и словотворчества. Они на «законных основаниях» могут и должны значительно расширить толковый словарь чеченского языка, который, будем надеяться, появится в будущее время. Некоторые слова, собранные нами (10-15%), встречаются и в словаре А. Мациева (1961 г.), но мы старались акцентировать внимание читателя на их значениях, которые не указаны у Мациева, хотя не всегда нам удавалось это по контекстам письменных источников чеченской литературы.

В словаре приведены слова, имеющие синонимы в чеченском языке: **тIулгбуьллург-тIулгпхьар** (каменщик) и

т.д. Наиболее производными в контекстах современного чеченского языка стали слова, образованные от **са** (душа): **синхьежам, синхьегам, са-кIезиг, сацIена, саоьзда, синхьашташ, синхьагам, синъоьздангалла, синлазам, синлехам, синIаткъам** и т.д.

Возможно, ознакомившись с содержанием данной работы, кто-то заметит, что далеко не все произведения нашей литературы анализированы на предмет слов, не вошедших в словарь А. Мациева (1961). К сожалению, это явилось невозможным по ряду субъективных и объективных причин. Во многих произведениях компьютерных версий авторами не указаны страницы, что вынуждало автора этой работы последовать за ними. И всё же мы старались акцентрировать внимание на лексико-структурные изменения в употреблении слов современного чеченского языка и на их описательных толкованиях на русском языке. Могут быть повторы одних и тех же слов у различных авторов. В «Источниках...» нами представлены они в тех падежах, в которых они употреблены в контекстах произведений. Нами были проанализированы более 2,5 тысячи произведений 163 авторов (далеко не вся картотека нами преставлена в этой работе). И все же, надеемся, что тому или другому творческому человеку этот словарь поможет в его деятельности, не лишним будет он и для любого носителя родного языка, так как может возбудить к новым научным поискам в чеченской лексикологии.

Характерным новым ведением в язык чеченской литературы последних лет, источники на которых делается акцент в настоящем словаре, можно считать спорное слово «мIаьрго» – мгновение, миг и от него производные слова: **мIаьргонца, мIаьргонехь, мIаьргонна и т.п.**

Некоторые особенности употребления слов современного чеченского языка в письменной литературе и устной речи нами охарактеризованы ниже в приложениях словаря.

Мы осознаём, что наше исследование не лишено технических недостатков и погрешностей, ни в коей мере не претендуем на всеобщий охват слов, не вошедших в словарь А.Г. Мациева (1961 г.). И все замечания и предложения по словарю будут с признательностью учтены при повторном издании.

Отзыв

на «Дескриптивный словарь лексем чеченского языка, не вошедших в «Чеченско-русский словарь» А. Мациева (1961 г.) (около 3 тыс. слов)» проф. Д. Байсултанова.

Представленная на издание работа проф. Д. Байсултанова «Дескриптивный словарь лексем чеченского языка, не вошедших в «Чеченско-русский словарь» А. Мациева (1961 г.) (около 3 тыс. слов)» несомненно очень интересна. Она отражает не только глубину лексико-семантических возможностей чеченского языка, но и неимоверный труд и научный интеллект самого автора, который вот уже многие десятилетия исследует лексику чеченского языка. Надо заметить, что в силу сложившихся за последние десятилетия в Чечне обстоятельств, сам автор живёт в Бельгии и, согласитесь, живя в такой дали от родины создать такой большой банк лексических единиц на родном чеченском, взятых как из печатных изданий (художественная и научная литература, народный фольклор), так и живой чеченской речи, подсилу учёному только высокого ранга – и этот труд истинное тому доказательство. Словарь А. Мациева, который стал своего рода инициатором, сподвигнувшим Д. Байсултанова на создание своего труда, составляет 20 тысяч словарных единиц, поэтому собрать лексику, которая здесь отсутствует, требует не только времени и терпения, но и мобилизации всех человеческих и материальных ресурсов, ибо ознакомившись с литературой – а её очень много (и, кстати, её не так легко достать и стоит тоже немалые деньги...), найдя в ней нужное слово, необходимо обозначить его в разных контекстах, сопоставить его значение с первоисточником, дать характеристику лексической единицы, найти соответствующие примеры из произведений разных авторов, чтобы словарная статья получилась полной и понятной – и в такой форме донести до читателя.

Кроме прочего, это требует очень большой концентрации внимания, неоднократной перепроверки как словарных статей, так текстов из которых они взяты...

К достоинству автора могу сказать, что работа выполнена очень скрупулёзно и со знанием дела, т.к. передо мной огромный труд, состоящий из 3 000 словарных единиц и 287 стр. Интересен авторский подход к самой работе над каждой лексической единицей – «Слова приводятся в контекстах письменных источников чеченского языка, которые потверждают его наличие в лексиконе национального языка и употребляются в приводимых значениях, что само по себе отрицает наличие авторских «нововведений» и «словотворчества». Автор не отрицает и наличия в своём словаре некоторых слов, которые встречаются у А. Мациева – они действительно есть (около 15%), но уже с другой коннотацией и сам факт, что данное слово есть у А. Мациева в словарной статье тоже обязательно отмечается. Это говорит с одной стороны о корректности Д. Байсултанова по отношению к труду уважаемого Ахмеда Мациева и, с другой – показывает его культуру, как учёного, умеющего ценить труды своих предшественников. Это очень ценно. Думаю, что этим он подаёт хороший пример молодым учёным и тем, кто думает заниматься в будущем исследовательской работой.

Такой большой труд, конечно же, не может обойтись без каких-либо погрешностей. Они есть и перед тем как издать, думаю автор перечитает его ещё раз и непременно их заметит сам. Поэтому я не стану их выписывать (они в основном корректурного характера).

Считаю, что работу надо непременно издать – и как можно быстрее, т.к. она восполнит тот пласт лексикологии, который давно требует доработки.

А автору желаю успехов в дальнейшей научной деятельности!

Канд. филол. наук, ассоц. проф.
Бела Шавхелишвили (г. Тбилиси – 2015 г.).

Источники письменной литературы современного чеченского языка, из которых взяты нижеуказанные лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева «Чеченско-русский словарь» (1961 г.).

Абдулаев Л. «Нохчийн мотт» (стихи) , «Илланчех» (статья) «Хьажахьа, хьан куьйгаш ду хьуна!..», «Буьйсанна, хан яьллачу хенахь», «Тийна-эсала», «Гулам» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Анакевне, зевналла, сайратех, тушпахь, анаков, турсло, пхьеда, лаг-жайна (лаг-пиллиг); юханехьа, уойтI; декъалъярг; букътухийла, пелхьоналла, чарп.

Аболханов Хьаьким. «Стаг товш ву» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Лайха.

Абубакарова П. «Има» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ЦIир, сарахьуо, Iадаме.

Айдамиров А.А. «Вайн амалш» (психол.трактат).
1. Лексемы в трактате, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
талораш (3,48), талорхой (4,48), талош (4,48), долаехира (7,48), дакъалла (9,38), зина (11,38) Iамал (11,38), зиндана (12,38), Iоврат (14,38), йолахочунна (17,38), эшамаш (61,38), эхье (19,38), балхамаш 28,38), Iибадат (29,38), декъала (29,38), Iесалла (29,38), хотIе (35,38).

Айдамиров А.А. «Дарц» (роман).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Къармазечу (5), эрчонаш (7), дависарг (8), текхамаш (8) (волокита), кхалкъ (9), алхIамдулиллахI (9), махьшаре (9), йовмал (9), пиркечик (16), тIемагех (16), тIемаг (18), тунгари (23), обаргалла 24), къармазалла (24), муртазекъех), чIижалг (30), хьийзораш (37), зина (40), хотIе (41), текхамаш (43), кхагаран (61), хьаьжо (80), когадуха (95), тIедуха (95), гIизби (121), цIоьллаг (134), ВаллахIора (144), доладелла (144), Iалабоьлхучу (154), дIалиста (163), марцарш (199), тIекъевкъира (208), оьздалла (213), тIелхигбевлла (219), жерга (219), цIемза (222), нитIа (225), такхамаш

(221), къармазе (221), лехам (222, шаткъ (255), къамелахоша (255), мIаьж-гаш (259), балхамаш (260), лаамхой (274), таIзарца (288), хьадисашкахь (295), адамашдайархо (296), набарза (302), пхьоьрчоьш (303), хаъане (308), хьаьрмаш 5318), белхаме (324), талабора (337), гужу (344), терг (347), тIуртIазваьлла (350), тоылах (359), буссехьа (371), чукIеле (376), хьаьжаюкъ (380), бурсане (380), гозарш (380), когадуха (382), тIедуха (382), маддоылла (385), хьехдала (393), лаамхойн (418), мIаьжиг-маж (433), юьхьарбахна (433), терамна (433), г1избе (45I), ц1оьллак (45I), хIуъцI-пIуъцIалгаша (474), нераун (498), сагIадойла (486), къадари (492), хийланна (517), кечамбархо (524), юкъарлонча (531), орцахо (538).

2.Диалектные: хьаьрам (212).

3.Самопроизводные: къизло (92), барзалла (221), бекханча (бекхамхо – лит), гIедакх (гIетакх – лит.).

Айдамирова М. А. «Дахаран агIонаш луьстуш», «Заманан илли» (рассказы).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г.Мациева (1961 г.):
Заралла, есаллехь, синхаамаш, зайлйоза, хьажалла, синкхача, хIай-хIай, синмехаллашца; синъоьздангалла.

2.Самопроизводные:
эзаргI, хьанор.

Айдамирова М.А. «Безаман къайленаш» (очерк).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ЦIамзалло.

2.Самопроизводные:
Хьанор.

Айсханов Ш. «КIайн котам» (повесть).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ХIайт-аьлла, цхьалхашший.

Алиев ГI. «Барз боцу кешнаш» (цикл сихов).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Хьегамаш, кIунс, Iойле, арда.

2.Самопроизводные:
Адмалза, кIезгалло.

Алиев М. «Кха» (рассказ).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Шоьллах, дегазаллаш.

Алиева З. «Мукъам Шопенан, дешнаш Бексултанов Мусан, сан а ойланаш...» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
СинхьегIар, гайтадезаран, синхаамалла.

Алиев М. «Яха» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Дехьо.

Амаева М. «БIаьстенан ломаца» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Аьхналла.

Амаева М. «Безаман тутмакх» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Тутмакхалла.

Амаев В.-Хь. «Эдал», «Ах-паччахь», «Меца некъ», «БIаьстенан цхьана суьйранна», «Ца оьшу цхьаьнгге а хетта», «Чехка деша деза дийцар» (рассказы), «Чекхъялаза повесть» (в колл, сб. «Нохчийн повесть. I том»).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ЭххIай, мука, ниша, хIож, «мим», хьаха, «занкъ», бесара (цветной), синпаргIате, шар-ширан, тов, хIоадоттург, хухарна, хьалхашха, «оппа», даштIулгал, «чIоп-чIоп», чIинчIолаг, тховкIелошка, «къа-къ», устазор, мас-малик, пхьуйшдоцчунна, испалла, хьаьвхьехь, хIуьрлаIан, «жIаршт», гIапп», «гIабарапп», парх», «ткъолопп», «нана» (в зн. пребольшой), «дIарж», «мIяв», «шхьовв», «къакъарашт», «шхьаршт-шхьирт», тIанк», «парх», «бапп», «тIорш», «вабб», «чIикъ», «дапин-даппехьа», «гаррехьа», «тIитI», «кIолт», «гIур-гIур», «хуррат», «лап-липпехьа», «гIам-гIим», «IуьI»-олий, «чIарх», «лапп-аьлла», са-ассехьа», «гIачI-гIиччIехьа», «шхьан-драшш», «тIапп»-аьлла, тIотIох»-олий, «бур-бур»-аьлла, «хуш-хуш»-аьлла, «къарш»-аьлла, «хушт»-аьлла, «акъ»-аьлла, «дIов»-аьлла, «гIарж-гIиржнехьа», «гIабар-гIибар», «ловв»-олий, «бамп»-олий, «охI»,

«делор», «Іанцl-Іинцl», «чlофф»- аьлла, «дІаз»-аьлла, «гІанчl»-аьлла», «къакъиккъехьа», «зІов»-аьлла; кегамерсаллаш, чийрик пхьагІат, хьоьхкаш, хуийла, цхьалхалла, хьовзаре, машшаллахl, хlуьнехдинчохь, паранжаш, делор, тамашийналла, чІи-и-чl, гезйина.

2.Диалектные:
ХІонекъехь, сесак.
3.Самотворческие
Набарза, тилпо, ойланча.

Анасова М. «Шина деган лазам а, марзо а» (дагацемаш), «Цхьа бахьана» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Гергонан, бІаьрхьалха, хьехамча, диканаш, хьегаман, гІелалла, сено, веса, аьхналла, текъамаш, балхамаш; шекалла, гох, маьлха-басе, хьехамча, маллов, тамехьдерг.

2.Диалектные:
Йовхалла, шаго, язо.

Арсамирзаева Асет. «Ненан дог» (рассказ).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ТІедухург, кхушара, «Іуьйккъа».

Арсанукаев Л. «Весет» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Синхазнийн.

Асталов І. «Дийцарш, хилларш, лелларш» (дийцарш).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Якхалла.

Асхабов І.-І. «Даймахке», «Лаам», «Ден хьехамаш» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ПохІмалла, инкара, хьегаме.

Ахмадов М. «Хьаша ву я таллархо?» (стихи), «Лаьтта тІехь лаьмнаш а хІиттош» (в колл. сб. «Нохчийн повесть. I том»).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Гуьзалг, хьакхлагIа, шукру, бисмилла, хьенапан, чIикъ, мохь-узар, орца-хоша.

Ахмадов М. 4 том.

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

XIеттахьехь (323), голатухийла (354), турпалалла (388), синхIоттамийн (369), воьр (390), синъоьздангаллин (404), гатто (412), тегIане (413), синхьашт (414), васхалахь (417), хIусдахь (417), бехкамаш (424), къилбанаш (427) базарча (429), даре (438), «гарров» (441), «гIагI»-аьлла.

Ахмадов М. Из 3-тома: «Ламчохь гIа дужучу дийнахь», «Некъаш», «ДоттагIий», «Телефон», «Массо а дIатийначу хенахь», «Жайна», «Сарахь», «XIаъ, хIинца тIаьхьа дара», «IехийнасатийсаМ», «Хьер-м сатесча а хьийзаш яра», «Десачу цIа чохь буьйса» (рассказы).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

TIепангех, шеха, дегIатеш, синцIеналлин, тажвидца, сурат, фатихьат, къух, ларам, лаларо, Iамалла, «шушшанехь», «шуш-ш», «тIох-тIох...», гарранцехь, «тIах-тIихьанехь», «кху-вай», «цкъаст», «цIист», къилаваха, юкъараIойла, синхьагам.

Ахмаров Р. «Хьекъийла хьан», «Календарь луьстуш», «Акказех белш тоьхна», «...хьоьга», «ДIаIе хьайна...», «Аьххенан буьйса» (стихи).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Ламкерста, саз, юханехь, догдикалла, аналлехь, вацар, бецапхьид, мимшахь, кIиръеш, хуъушехь, уьнаншарахьлера, кIиръеш, Iойла, аналлехь, вацар, эвлайист, кхандоххал.

Ахматова Р. «Гуьйренан новкъа» (стихи).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

ЦIеххьашха.

Ахматова Р. «Сан ойла ца хил» (стихи).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Хьасене.

Ахматукаев А. «Тоба», «Юьхь ю сан, нана», «Юха а денлур ву», «Нохчийчоь», «Къу-берзан буьйсанаш» (поэма), «Цхьанааьрдан ргIу...», «ЧагIар-кемсийн аре», «Кхехкаяьлла аьхке», «Мехкан боцу бIо», «ГIил-

лакх гайтар» «Іуьйранга дехха сатуьйсуш», «Зачистка», «Вайна тоьхна доза ду», «Ца хиллачохь ор ду», «Хамталла», «КІентий, когаш кІел...» и др. (стихи).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

БІаьрхьалха, хетарехь, эшам, чухуле, тІоьхуле, са-кІезгачу, телерадиогІирсашкахь, тележурналисташа, цІетоьхна, киншкийн, кхийлале, хьалхехуо, синхаамаш, синхІоттаме, синхьашт, царалахь, луцаш, Іамалх, са-аьрха, акхаза, пха, ка-куьйсанаш, гІовс, цхьаьнааьрдан, чагІар-кемсийн, кхийлам, мусталла, мІаьрго,Іехам, йишмаІех, доьза, тІекхуьучу, масъяылла, тІаьхьавазориг, нускалгІа, сина-озалла, синхьегамаш, чувукълой, садукъаме, йишъхаьлла, синбала, лерса, къайллаха, Іеткъамаш, текъаме, къаръелла (в значении тёмный), рузманан, лулахь-кулахь, ахьар-худар, зуьрето, телетІай.

2.Самотворческие:
Мершаког.

Бадуев С.-С. «Бешто» , «ЦІеран арц» (повести) «Керлачу говзаллица».
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
УлдІашха, хаъане, бухьметтера, хоийлаш, цхьаналленна, бекист-кисин, ото, салаьттачу, цхьогалла-м; тІера.

Баймурадов Дж. «Рубаиш» (рубаи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Цхьацца мо, аьхналла, бухбацар.

Байсултанов Дауд. «Боданехь», «Борин ткъе кхотта го» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Сила-а, дІо-о, шаткъа, ваьшта, рожжехь, хІа-хІаний, син-пха,Іункарнехьа, баштарна, «ахІ».

Байхаджиев З. «Иллина оьшу цхьа Іаткъам», «Вайн дашах» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ГІигІ, гІизбеш, синметта.

Барзанукаева Айза. «Нохчийн маттан къилба динарш» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Іедалдайша.

Баснакъин Вахьидан Махьма. «Исбаьхьа шовда-2» (сборник рассказов).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
шайтIаналла, хуьскаш (41), бака (44), Iамораш (74), соргIуш (76), хьаькк-хина, (91), мIаькбаьлла (91), есанехь ((124), шестёрка (124), сивак (157), доно-о (165), горов-в-аьлла (176).

Бексултанов М. «Иза бегаш ма бацара», «Юха кхана а селхана санна» (повести), «Иза бен зовкх ца хиллийла...», «Бераллера хьан бералла», «Буо», «Иэсан биста йисте...», «Сахилахьара», «Преми», «ЭхI, эшар хIунда Iена-кх...», «Сан дешича Къахьарма», «Ненан марахь хилла берал-ла», «Кхи цкъа а суо сайна вицвала...», «Масане диси», «Кехат». «Цу дий-нахь Нохчийчохь, и жима кIант вийначу дийнахь» (рассказы).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

«цIал-цIал», юкъарIойле, «гIан-гIин», кхена, лапйоI (снегурочка – Д-Б.) юкъарчалла, хьаштдоцург; воттана, «чIир-чIиранехь», шалхалла, «хох-хехь», шааръихна, кхачделлачу, телехьовсархойн, йишлакхархо, кIиръелла, хьасене, «поф-фехь», цхьацуьрриг, къиккъаз, дIаIадIийра, «Iаь-хк», анайист, дегаIийжам (5,80), гIенакхоьл (5,80), сингIайгIа (5,80), бел-хам (6,80), мIаьрго, мIаьргоннал (6,80), сацIена (7,80); «хинкI, чинко, синъуьйраш, куталш, велаьшнехь, цIархазамна, гIуьраш, хьадарехь, «ткъарш-ткъирш», чукIелонашца, кIирбелла; гезгъян (8,80), шамар (8,80); бухбацаре, инзаралла; бурсакх, белахъяьлларг; чинкаца, синкарзахе, бер-сан, «къомс», «кIахь-кIахь», «цIир-цIир», лагжайна, гIашнекъахо, чIинчIуьра; шамар, закъ, чIорабаккхале; гара, сайцара, есаллехь, кхал-кIело, пхьарчо, хьегамаш, мIаьргонна, Iадалаьтта, куома, хаск, пирг, бIаь-расерло, букъапIендарш, заррат, Iовгаш, хIуьмаьлгех; «цIийцI-цIийцI».

2.Диалектные:
Эрхунна, цIинтарчий (8,80), къал, эхарехь (лит.– эхартахь), зарз (дарз – лит), гижа (гижо – лит.), юхамаччахьара, тIехк, чоккха, саьргаш, бертиша.

Бексултанов М. «Матто кхуллу Даймохк», «Къонахчун Iожалла» (ста-тьи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Уьншарахь, сайрат, синхьаам; «кIалц-кIалц».

Бисултанов А.Д. «Поэзин жайна» (стихийн а, поэмийн а сборник).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Эвхьанна (6), вонехь (6), Iийданехь (14), синметтехь (28), шахIид (30), зайл-йоза (31), мас-малик (42), самаьрша (62), секха (82), догдахар (82), зевза (96), Махьшарехь (105), йист-бIаьрга (106), идабина (108), кIецаш (114), бIанекъ (116), идадинера (164), паналла (174), тхьуьйсура (210), хела (220), хьере (228), тхьевсина (234), похIмалле 236).

2.Диалектные:
къорамаш(58), боьшана (62), соьра, соь (200), улийн (201), хулар (202),

3.Самопроизводные:
кIезгалле (46), мIаьрго (62), яхьайо (70).

Бисултанов А.Д. «Сан даг тIе Iад хьоькху буьйсанан садеIаро», «ХIун дийр ду...», «ЗIимарге духар ма деха», «Тешам» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Лендацар, Iаьпказан, ЗIимарге, бурчам.

Бечуркаев I. «Даймахках къастар» (очерк).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ГIаролхо.

Бугаев В. «ХIетахь санна зевне...» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ХьетIабаьлла.

Бурчаев Хь. «Къонахчун дош» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Текъамаш.

Его же. «Ахматова Раисин деган иллеш» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Чолхаллаш, номенклатурин, тIетевжийлаш, похIма, гуларш.

Бурчаев Хьалим, Алиев ГIапур: «Ас динчу некъийн чаккхенийн лазам...» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Синайамехь, синхаамаш, парзаш, гIа-патарш.

Гадаев М.-С. «Безамна бIарлагIа. 1 том», «Синлехамаш. 2-гIа том.
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ЙоргIалла, чолхалла, хьаьрмехь, цхьаналла, шаго, уьнаншарахьлера, арахьахь, ачо, бIотIа, соз. Гурташ, гIаро-гIад, гIоддах,гIов, даттаршка, дажий,дариха, «до-в-в», догмерза, жехIалчу, жирго, жIормакаш, кхежиг, завт, заррат, йонгIур, киръелла, къерсиг, еъалар, къала, кхалкъаш,кховдам, кхевсина, латкъаме, лачвалий, лекхарза, меттара, макхо, маззакъан, къаз, ногйоьтту, нахазара, нап, ордуриг, пошман, пах-даттар, сар-сарахь, тастаро, сомалкхийн, сал, селла, туддарш, текхнера, езийр, «тIак-тIик», тIап-олий,тIехъйовзавалийтинера, хан-хенехь, хозмаг, макх, хьаллагахь, хьаьрмаш, къала, гатто, хьагI-бода, ваIда, аьрдина, синбIаьргаш, ховсаелла, хьийзина, хIур-пака,хIайт-аьлла, цхьан-цхьалха, чIам-молий, чидам, чамбаран, чхьагдолий, шатала, «шуш-пуш», эццигехь, эвна, язал жаIала, язонаш, я раббана, Iадуванна, таппалехь, буьрсъелла, гаттам, кхардаме, кхаьжгаш, цкъацкъанехь, залк, «вуьштахье», тутмакхалла,

2.Самопроизводные:
Ам, Ботта-Махьма, бIаш, бIегIенна, вогIало, ведвалла, гергарлош, гох, зIод, къаш, Лам-агIох, тап, серлаеш, резалла, Лам-кортах, лашац, ловриг, ларза, новкъарлош, пхьо, сиэ, токх, таппалехь, темаза, хиллелахь, хеттараш, хьалхенгахь, ченаза, шеконза, эххарехь, эхарехь, Iаьржигаш, Iажал, араллехь.

3.Диалектные:
Белхелахь, гIаьхьчунна, кхуькуриг, кхикара, ланан, мичий, маслахьт, сеттандай, хаъацара, хьиэжаво, хIотта, цулла а, бен-берсо, Iеб-себ, Iеб доцуш,

Газиева А. «Къоман культурин цхьа хазна» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
МIакбаьлла (46), хийцам-баккхам (46), синхьолешкахь (51), эрчоно (51).

2.Самопроизводные:
бегIийлаш (46).

Гайсултанов Iумар. «Болат-гIала йожар» (в колл. сб. «Нохчийн повесть).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г.Мациева (1961 г.):
Соьналлаша, къенваьлла, талорхошна, йиллина, гIугI.

Гайтукаев Асланбек. «Даймехкан кхолламан декъах волу поэтах дош» (статья).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Хьаьрмахь, гулар, говзаршкахь.

Гацаев С. «ЦIинлучу Iаламо марха тIекхуллуш», «Суьйре, суьйре, хьо стен елхий?» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Хьагаме, шортанехь, цкъар, маьлхаш (солнца – во мн.ч.).

2.Диалектные:
Iеддеш (38) (дети – Д.Б.).

Гелагаев С.-М. «Неналлин ага», «Хьо тхан кхоллам бу, Нана-Нохчийчоь», «Илланча» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Ананур, бакъ.

Дабачхаджиев Н. «Йохийна тийналла» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Шалонаш.

Дадашев Р. «Поэт а, цуьнан дуьне а» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Синлехамийн, синмарзонийн, синмехаллех, синмаршонах, синбIарлагIех, иэшам, похIма.

Дакаев С. «Узам» (поэма), «Атта-м дара тийна дахар», «И дуьзна даьлча» (стихи), «Дог дуьйлина мерзаш», «Ойланийн тулгIенаш) (сборники стихов).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Синхьаам, Лам-корта, хьашхиндерг, йиъларехь, гоштIехь, текъам, ткъевне, синчархаш, шелгIано, лачъяылла, схьакъедош, азалле, важап, вехьаш, доркъана, куьйла, кхераш, леткъам, синпIаьлдиг, синхьаам, соз, тIегIа, чIиркъе, шелгIа, аьхса, антал, бIоьрне чу, перза, саготте, хорхах, гене, пелла, чов-чардо, хатIе, къардийна, нур-седа, синлазам, бIаьр-хьух, «Еа», «Бисмилла», аналле, «хIупп»; бIаьркореш, бIаьрч, чIурамех; важап, лагшад; саозар; син-оьзиг (21), текъамехь (36), нохчалла (36), синтIамарх (36), хьокъалахь (43), текьам (49), садиънарг (71), синлазам (71), синтеме (71), «дидиш» (119), къарздархой (122), «тIитI» (125), гIизби (126), син-

мерзаш (136), къекъадеш (140), хатIе (150), хьадалча (153), бIаьркIаьгнаш (159), къекъабо (163), там-товраш (179), къагаш (182), чIоьлланаш (182), гай-тIингар (197), гоштIехь, хьагам (204), синхьаамех (261), «гIах» (265), жирга (271), ана (277), кхевсе (296), аьхсачу (298), гурамехь (304), окхеш (305), антал (306), тов-таза (320), азаллехь (323), ваба (25), «Еса» (337), «бисмилла» (337), цIоьлгаш (341), тIоьлгаш (341), къовзабеш (360).

Самотворческие:
Детиш (307), къурло (132),

Дашаев Ш. «Алия», «ЦIерана уллохь» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
«шабашникаш», тIерадахарш, къардайна, дегаIовжам.

Джебиров И. «Со йите хьо ма гIолахь» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Лоппургаш.

Джебиров И. «Теркан къайле» (поэма).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
КIадалло, юххешха, йишалла.

Жумалаева Лула. «Паналлехь», «ИрахъIер» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Блокпост, дуьхьалкхеттарг, «цIал-цIил», гарранехь, алхIамдуллиллахI, акхаевлла; гIорзолг, бакъдуненахь, харцдуьненахь.

Завриев МаIдула. «Теш ма лаца» (роман).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Голатохийлашца (10), косаяьхна (17), беркъаллица (21), чкъар-р-аьлла (21), мисхал (41),
къаро (46), догмола (48), сурхолхазан (48), баккъалдерг (52), эргIалдаьлла (79), дуьттараллица (80),эргIал-акха (105), лартIехь (6,29), нохчолла (6,29), схьахадерг (6,29), шабашникаш (6,29), сеналло (8,29).

2.Диалектные:
доьIа (7), хьиспе (13), эраха (45), белхаргахь (6,29),

Зубайраев I. «Хьан цIаван йиш хилийта» (стихи).
1. Лексемы, в трактате, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Букме.

Зуцаева Х. «Дийца хиъча» (стих), «Бераш-йийсарш» (рассказ).
1. Лексемы, в трактате, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
СинпаргIато (27,80); овголаг, гIенакхолах.

Ибрагимов Л. «ГIаттаман либретто» (пьеса в стихах), «Гадаев Мохьмад-Салахьан феномен» (статья). **Ибрагимов Лёма Канташ:** «Сох мел летта къа», «Хьалатосуш и можа латта», «Ма-дарра», «ПетIа», «Тадухеппишэндишке...», «Лаам», «Ас дIаьвше мел аьлларг...» и др.

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

МаI-сира, аьсса, тапхIуьтту, катт, чIаIаза, маIаза, мIаьмгалой, гIовс, ханеха, даьдаьтIа, кIирвоьлла, чIин-чIираш, цIувгашка, нохчолла, мурстехь, лензалла, цIурдоьлла, аладерг, онгане, гIийбахой, наьIалтхой, йозанхой; синмецалла, хьаьрмехь, уьхьигаш, малхадера ду, заккъ Еса, дезадетта, млхадуьйлу, аьхьсадуьйлу, синпардо, мас-малик, амалле, юкъахдачара, кIаце, буоча, паналле, зевналла, деккъа, салоччу сансаро, зоврана, доьдилхана, бадалкх, хьагам.

Исламов М.-С. «Юьртара Iовдал», «Iаьржа тIулгаш», «Ас сайн дакъа доьххина» (дийцарш).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ДIаайвира, аттоха, ойланча, синхьаам, мазаш.

Итаева Т. «Напехьат» (рассказ).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Ца йошуна.

Кагерманов Д. «Дика кIант – гIала, вон кIант бала» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Хьогам, эрчо эрчонаш, хьехамча, баттал.

Кадиев Р. «Бахалахь, нохчийн мотт» (статья), «Хьан бIаьргийн серлонехь» (цикл стихов).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Сайрataш, ана, селхане,

2.Самотворческие:

ИгIалда, биллам, айпалл.

Кацаев С-Хь. «Динан философи», «Некъаш» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ЮкъараIойлехь, духахьара, маIадоьллачу, тIелетарш, куьйгайозанашкахь, Iаматаш, алхьамдуьлиллахI; оцулла, охьадиллийтира.

Керимов I. «Толам» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Билламаш.

Кибиев М. «Кешнашкахь» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Соьналлех (130).

Кусаев I. «Мохьмад Мамакаев – сан хьехархо» (статья), «Сонетийн кочар. ВорхIалгIа», «Нохчийн мотт» (стихи), «Кхоллам» повесть в колл. сб. Нохчийн повесть. 1 том»).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Сатохаме, аша, садуьйлуш; этхьиггий, салаваттий; сегаргаш, бекхаш, пхьадухехь, хIуьчIичIалахь, балба, ловсарделча, бIобанах, некъашдархо, колд-цIун, терхье,

2.Самотворческие:
Къамелчаш, хадархой,

Магомадов Мовлади. «Сан туьйра» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Очча.

Мамакаев М. «Комиссар» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
КIелвисча, кIелсецна.

Мамакаев I. «Нохчийн лаьмнашкахь» (поэма), «Винчу юьрта»» (повесть)..
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Аьндерг, тулгIенеха, бухнехьа, хезехь, тоъалла, «шарх»; юханехьа, Iеткъаме гамхделира, бухъхьа, ладам.

Мамакаев І. «Дагалецамаш» (поэма).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ХІетхьарчу, хьогийла.

Матин Дадаш. «Имам Тозу» (повесть в колл. сб. «Нохчийн повесть. 1 том».
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Меттигера, хазаделира, кхалкхашна, «хІус» аьлчхьана, Ясин, бухченца, ваьхьа, буьйранчас, «гездаре», хьадалчаша, везийра, шорте, Супхьаналлахі, тІехбеттаме, халбатхо.

Махмаев Д. «ПетІаматан кхолларалли бІаьсте» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
СинцІеналла, похІма, синкІезгаллех, карзахаллашкахь, синмехалла, синлаам, тешамазалла, гІорасизалла, хьекъалчас, синІаткъам.

Мегидов С. «Гелдаганара хьехархо» (очерк).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Жигарбоккху;
методцхьаьнакхетараллин; соцунгІа.

Мегидов С. «И мехала болх лара хьакъ ду» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
КІоршамалла.

Мегидов С. «Саид-Хасан Кацаев» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Къамелахо, блокпосташеахь.

Минкаилов Э. «Маьлхан догІа» «ТІаьхьадисина кехат»,«Іина йисттехь» (рассказ), «Ма бееха бара и некъ» (в колл. сб. «Нохчийн повесть. 1 том»)..
1. Лексемы, в рассказах, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Уьналарахьлерчу, юьхьар а лоций; чІарх-аьлла (13,80), героин (14,80); бирка; бІаьрхьажарша (13,80), синхьашташна (19,80), сатуьйсийла (20,80), хьекъалчаш (21,80)

Мусаева Луиза. Стихаш.
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Гатте.

Мусаев І. «Бекхам» (пьеса).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Сайрат, паналлехь, мент, догцІеналла, курчалча.

Овхадова Я. «Хьо мичахь лаха-те, къинхетам?» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Шаерриг, шахІадат, сархьо-о.

Овхадова Я. «Безаман тезетахь» (рассказ)» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Цхьалхалла, гІелалла.

Окуев Ш. «Лай тІехь цІен зезагаш» (1-ра книга: роман), «Юьхь» (роман).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Кхиънаваьллачу, гІелаллий, Іесаллийна, тІарх; анаюх, «хур», хьуьлла, дІалакъа, тІера, ешшехь, ІантІехь, кхано, хецна, саьхьара, вовхан, шукра, хьаштдоцург, вуханехьа, юкъанакъа, бакхаран, хІайтъаьла, диллар, гІаргІовгІа, дарзал-куй,Іовла-Іахарий, гурт-гурттанехь, тховссехь, обаргваьлла, шелехь, каяхийтира, чунехьа, хенахь, лайнахана доьлхушехь, гІам-стаг, гІомалла, тІудамозий, айкханча.

2.Диалектные:
КІарг, эткъадо, гІаддалла, эс, Іопаж, вахалбас.

Нунуев С.-Хь. «Йилбазан оьмар» (роман), «Ловзар чекхдаьлча», «ДІа ца кхаьчна кхаъ», «Хала цамгар» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

хІайтъаьлла (3), лергауллош (28 из 187), лаг-пиллиг (30,187), бІаьстале (33,187), мажар (41,187), якхалла (45,187),, къакъамаршка (46,187), тІелестабо (48,187), садаьхьна (48,187), цІеххьашха (52,187), ондаваьлла (57,187), ситІехь (62,187), йишалла (64,187), дегаІийжамаш (65,187), гІамгІимаш (68,187), туьлликашший (68,187), малхтиде (69,187) сийдацаралла (74,187), хет (77,187), хІеттахьехь (78,187), баьхьарча (78,187), гІур-гІурш 81,187), айпдолийнера (84, 187), говрсалазахь (87,187), денцІера (91,187), арагІойла (94, 187), цхьаха (94,187), самаэккхаш (102,187), малхкъеде (103,187), гІоркхмаша (106,187), хІушт (117,187), тІекІелваьлла (119,187), кхоно (119,187), «тІов»-олий (122,187), бич (130,187), наркоман (130,187),

хьашдоццу (135,187), хьадалчаш (138,187), хьадалчаш (138,187), рэкетираш (148,187), къечIалг (164,187), ла (164,187), марсавоккхура (164,187), кандал (166,187), IаьнтIахь (171,187), гарехь (181,187), харцдуьненахь (187,187), бакъдуьнене (187,187); ткъарш-ш-аьлла, бе-башха» кхушара, шай-кай, хьаштдоцург, «зIав-зIав» дина, «дIаз-дIиз»-аьлла, данне, «чIирчIир»-бохуш, шайтIа-стаг, тIап-п-аьлла, «хах-х»-аьлла; пушхьас-м.

2.Диалектные: пхьархой (3), ошанаш (5), бIизваллалц (150,187).

3. Самопроизводные:
кондаргаш (40,187), мецигаш (36,187), макIурш (69,187), хаьнтIиг (93,187), тIуьлигаш (87,187), кIезалла (94,187), цIухьаралла (109,187), орцаш (119,187), мершиган (125,187), паргIатхо (148,187), маларчаш (170,187), цIийIуьйдаргаш (171,187), юкъарчалла (185,187).

Пашаев Н. «ГIиллакх-оьздангаллах лаьцна» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Цемза, газа-гуьзалг.

Раисов А. «Хуур ду хьуна, хьайна кхиъча...» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ГIарчI-гIирчI, тхьус.

Рашидов Ш. «Хьан бIаьрхиш» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Зовзош.

Рашидов Ш. «Со новкъа вуьйлу» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Къаьхьалла, гене.

Рашидов Ш. «Дикка хан дIаели» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Тергечух лела.

Сайдуллаев Хь. «КIезиг хьисти» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
СинIаткъам, мартдоьлла.

Сайдуллаев Хь. «Хьо мичхьа ю техьа...», «ДоьгIна доцу ирс» (стихи).

1. Лексемы, в трактате, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Хьасартехь, синIийжаман.

Саидов С.-С. «Гуьйре йогIу» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Луьйдуш, анахь, жерахьо, денна, дудуш.

Саиев I. «Гуьйре ю арахь», «Дог доьлху», «Юха а седа бай стиглахь», «Маржа Нохчийчоь!» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ТIодах (52), ткъаз ((52), жоьрадаьлла, чомах, Iеткъаме, музар.

2.Самопроизводные:
тIамар-тIанга (54).

Сакаева М. «Баркалла, сан Даймохк».
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Хьаам (58).

Сакаева М. «Теркаца цхьана ю со» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ЦIемза (38,80).

Саракаев Хьамзат. «ПетIамат» (в колл. сб. «Нохчийн дийцар. 1 том»).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Халбатвоьлла, «пIак-пIак», «пофф-а», «бисмалла», Iалайоьду.

Сатуева К. «КъинтIера йолу» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Йа Син (32,80).

Сатуев Хь. «Назманаш огу ас» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Хьаьхьмачна, зуьрат.

Сулаев М. «Сирла суьйре» (сборник стихов).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Хут, хезехь, чорха-дагарца, гархьам,диканехь, луллахь, радар, лахъхьа, анайист, цIогIане, цхьанхьахь,эццахула, ширалла, къомалла, хьуьллахь,

оти, эццигахь, цамгийла, къагам, зарза, хьажа-хIотта, сур, лугIат, къуббе, леткъар, сехьешкахь, кхериг, белхаме, гитлерхо-эпсар, сал, лоралла, «зарр», «тIах», гIап-аьлла.

2.Диалектные:
Соьлкъиг.

Сулейманов Абубакар. «Къежбелла корта»
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Лурвоьлларг (9,80).

Сулейманова З. «Пхьармат» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Пхьеда, уьне, азаллехь, тIекIирдеш, зуламда, жехIал, пхьаркан, пхьатоха, кхийригаш, шорто, Буракъ, гIирвоьлла, Iужас, азат, анайисте, ша-лам.

Сулейманов Ахьмад. «Топонимия Чечни» (топонимия).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Къай, хьарсу, сур, къулли, кIалха, атагIа, хьакхлазаш, тийжа, кхай, мерг, гов, кхарта, бусанга, оьриш, кхоргай, аьлгIуз, маек, Аймалаш, суорота, ханрота, пхьиедие, кIиес, къиезалг, богаз, муьжан, лаьшкара, саьрбалой, зIам, пхьамта, чуткъале, оргIайчу, гIай, хуланде, лолхие, нижалой, гIеда,гIебарлой, макIажа, хьаткъам, шаледие, Iовли, булкх, чермой, зарг, зарговз, аша, къакъаройн, ларма, эрсаной, гIоне, белгIатой, даьргIа, уьжа, ача, чхор, гIордала, поьда, меск, маск, оьссира, боргIане, ерда, даттах, аккхий, овхой, пхьарчой, пхьарчхой, тирг, завт, гIазиIамхой, марта, гIой, биж, чхьераш, букказа, шека, зор, зоьр, зуьйза, шишха, авдал, цабалгаш, буьлгаш, оьртханан, цIийдарш, ташхой, хьач-хи: дуьхие, гIурда, гарман, мIаьштиг, сал, кхийрадиг, тIулгадиг, тIерг, тIелг, мере, кханг-кхала, сомалкх, тайра, кIарч, тIула, медалой, шадало, пхей, йоьрда, жоьрд, ичча, икка, гайда, гIамма, маза, лаьшкарой, кур-кхера, гIаьт, гIэда, мIайла, мерш-кхера, мIайла-цIа, кхайла-цIа, ерда-богIам, долг, цIой, селг, текъархо, леткъарг, доьхьа, шуркул, маркхай, терсмаймал, цIокъаболат, мисарболат, пхойн-Iад, гIозу, гурпал, зуз, диргI, пирг, пар, тарг, пезарг, пIезарг, саж, цхьар, гермчига.

Супаев Р. «Жаззашший. Лайн чимашший», «Херосиме», «Шуьшинна-м кIорда дац...» **(стихи).**
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

ГІов, гІум-аре, сашорте, зангдаьлла, синІовжам, синлаам, мажардоь, лоч-чарш.

Талхадов Хьамзат. «Махьмин кема» (в колл. сб. «Нохчийн дийцар. 1 том»).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Масмалик, къелгаяьлла, Іап-сап.

Тапалаева А. «Невца еана чІуг» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Пислакхаш.

Тухашев Хь. «Гулам» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ЦІерахазмна, яппаргІа, вахабистийн, чалахь, «шура.

Уциев А. «Айдамиров Абузар дагалоцуш» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ХІумалгаш, догъэцам.
2. Самопроизводные:
Белхолахь.

Уциев А. «Йоьхна гІала» (стих.).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ГІовра, чарташ.

Хаджимурадов В. «Лакхара юьртара Іандаркъа» (рассказ).
1. Лексемы, в трактате, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
КІотархой, силга, хІусамхо, «гар-рров», «гов».

Хаджимурадов Ш. «Вицлур дац и цуьнга» (стихи).
1. Лексемы, в трактате, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
КІадо (29,80).

Хаидов Л.-І. «БІаьсте» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ХІайте.

Халикова Л. «БІарлагІа» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Хамерзаев З. «Сизифан къинхьегам» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Синлехамашкахь.

Хасанов С. «Коьрта лазам бу лоьраш тоьаш цахилар» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Делил, лазам.

Хасиев С.-М. «Амазонкаш муьлш хилла?» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Дажал (28).

Цоккуев И. «Олуш делахь а» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Сорсадоккхуш, аррохьманироххьийм.

Цугаев Сулейман. «ГІан», «Со вогІур вац хьоьца» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
«шур-шур», гуцдолчо, хІуьппалиг, тергамхо; къакъ олий,эццигехь, юха-воьрзушшехь.

Цуруев Ш. «Нохчийчоь цхьаъ бен яц» (стихи), «»Цхьа мерза-гІайгІане мукъам» (сборник стихов) .
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Соьцанна, кхардам, писдоьлла; синлехамех (7), синлаамех (7),, синмаршонах (7), шорто (8), тарш (34), кхано (45), човсалла (49), саз (77), тилла (89), чІинк 118), хушпар (123), коІанех (139), кхиэлхо (142), сено (238), яьссалла (336),тІетовжам (343), лерам (348), аьхса (348), цхьалхаваьлла (370),салкхане (378), латталелархой (379).

Чокаев К. «Нохчийн мотт – вайн къоман синкхача» (статья).
Пхьалг, ховха, бакъе.

Шайхиев І. «Нохчийчоь» (стихи), «Иза сан охІланча вара» (статья).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Лензалла, чхьагбуьйлу, доь, охІланча.

Эдильсултанов Л.-І. «Ойланан некъаш» (сборник стихов).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Іаматан (2), аналлин (10), тем (12), синкъийсам (16), тІеяккха (16), марса (21), синкхача (44).

2.Диалектные: лапа (13),

Эдильсултанов Ш. «ЦІинда харжар» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ХІайда-аьлла.

Элисханов С. «Сагатда кхоьллина», «Дахаран йист» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Синмерзаш, синтІемаш.

Эльдерханова З. «Ненан корта» (дийцар).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Эрчалло.

Эльжуркаев М. «Къоналлин тай» (рассказ).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Яьппа.
2.Самотворческие:
Цеце.

Эльмурзаева Р. «Беркате доьзал» (очерк).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Сагалматаш, нохчалла.

Юсупов ИбрехІим. «Стихаш» (сборник).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

Мохтиле - в стихах «Седарчийн буьйсано биллинчу бІаьрго»;
Шах-ших - в стихах «Муьргийн цІеша юьзна коьллаш...»;
Дерза – в стихах «ГІайгІане денош ду...»;
Лоьмар – в стихах «ХІунда ду сатийсар гуттара гІайгІанех ийна...»;
Тем – в стихах «ХІунда ду сатийсар гуттара гІайгІанех ийна...»;
Леста – в стихах «Элине»;
Йилбаз-гІала – в стихах «Гуьйренан туьйра»;
АьхкентІехь – в стихах «Схьахезий кхолламан кІоргера аз...»;

Бендацар – в стихах «Сихаллех дицдина весеташ санна»;
Зовдуьйлу – в стихах «Поэтан кхоллам».

2.Самопроизводные: цхьанаклассохоша – в стихах «Схьахезий кхолламан кIоргера аз...».

Юсупов С.-I. «Дечиг даккхар», «Бекхам» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
«даргI-аьлла», эвсара, кол, хIорама, вир-ворда,пираьндигаш (пираьнгаш – лит.), чIичIъаьлла, «къаз-къиз», матарвина, олушдер, алагIертарг; хьуссиг, «жарашт», маште.

Юсупов I. «Гуьйненан аматаш» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Анаюх, орцха, синпхегIаш, зангдоьлла, синIовжам, темза, синлаам, «тIанк»-аьлла, лоччарш, эшамна.

Яндарбиев Зелимха. «Шешенаш», «Церг тоьхна тIуьхк», «Жаби», «Буьйса» (рассказы).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Сарле, «шурр» деш, йилбаз-лергех, бонг, хIи-хIиъ, лохха, далатохар, шешенаш-м, хьастагIа, аттахо, «шух» деш, хьуьлла, даладелла; хьакхоргаш, жим-тIам, хьуьнехдича, девзиг, хIет-вети; линг-тIох, дист-бIаьра, цIумарш, юьккъеша, чIапдеш, хьаха, «цIумм-цIумм» деш; шотканашца, акхадаьлла, хоийлехь, саийзарехь, гIокхехьа, «тфуй», делора, къемата.

Яндарбиев Хь. «Кавказе боьду некъ», «Шера-шуьйрачу арахь», «Хьаьким», (рассказ).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Дуьйш-дерзош, дурсалла, лайзаргаш, гоьллец, испайн, дохнакерт, душманаша, дарбанцIеношкахь, тIулгапхьеран, эчиглаторан, карчолагаш, гIерахой, болаттехникан, синоьздангаллех, чохьIойла, йовззае, оввай.

Яндарбиев Я. «ХIордан йисттехь» (стихи), «Шера-шуьйрачу ара» (рассказ)..
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Лахьорг (24,80); дохнакерт, душманаша, чохьIойла, дурдаьлларш.

Яндарбиев Я. «Ма дика ду луо диллина» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):

ХьалатIегулдина (24,80).

Яндарбиев Я. «Шовда аз долчу» (стихи).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Эшаръезахочуьнга, цIарладаькkхи (25,80).

Ясаев Мовла. «Хьоме юрт» (в колл. сб. «Нохчийн повесть» 1. том).
1. Лексемы, в трактате, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Цхар, кIинжъяькkхинчу, ун-бала.

Яралиев Ю. Мох хьоькху (стихи).
1. Лексемы, в трактате, не вошедшие в словарь А.Г.Мациева (1961 г.):
Саоьзда.

Яхъяев Л. Гиххойн Таймасха (роман).
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
МIаькдаьллера (3,36), марсадаьллера (3,36), делора (3,36), дIанехьо (5,36), деллахьа (6,36), саькkалшкахь (6,36), чутутург (8,36), догдохийла-м (11,36), гатто (14,36).

2.Самопроизводные:
гетIуьнтIаг (5,36), хьегойла (65, 36),

Яхъяев Хь. «ГIапуран аз» (статья), «Хине йийца гIайгIа», «Iин тIехь дин», «Лар», «Беларехь лела велар», «Киртиг», «Дакъа», «Зовби», «Марзо» (рассказы), «Синкъерам а, сискал а» (статья) и стихи.
1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
ГIагтIинехь, хьарчамехь, жигIар, кхарс, цIалг, зIарадукъ, къур, нуьйрк, дIоша, селхе, гарехь, кIирбелла, къагар, туьш, вели, йилбазмохь,хьегаман, хьогаман, эвхьалла, дIаьвшаха, воIалла, дIашарвелира, къеваьлла, юьхькIоме, салават, хьуьлла, хьаькханчохь, хилам, къамелахочо, кIелвисина, кхайкхамчех, ладоьгIийла, тIаьхьавазар, бIабаьчча, малхбузламаз, гарттинехь, хьачадаьлла, синкIезгалла, гIагIанат, къоманча.

2.Диалектные:
Iекъий (экъий – лит.).

Яшуркаев С.С. «Нохчийн жайна» (психол. или филос. трактат), «Напсат», «Пасха», «Картолаш» (рассказы).

1. Лексемы, не вошедшие в словарь А.Г. Мациева (1961 г.):
Іовжам (6), хІайтъаьлла (8),токхъеш (8), охьааьтта (14), обаргбевлла (15), ленхаамаш (18), маццахехь (18), хатІдоцучохь (19), Іамал (20), нохчалла (23), юьстахара (24), динбере (24), боьру (27), фирман (28), ана (36), Іаж-маж (37), эшаме (38), гІарчІаьлла (44), айпалла (47), хийланна (47), айпал-ла (47), тоххарехь (47), кхетуьллачу (50), хьашалла (55), чуччалехкинчу (56), айпволаран (56), лардаме (67), листа (57), хьедеш (60), гІураволу (66), гІураваьллачунна (66), зуьдаллаш (66), цІеналла (67), синлехам (68), боберийн (69); тІекІирдора, эвлаюккъехь, шалонаш, адам, хьашдоцург, кхаьрга, ДегІастанахь, угІам; уой, цхьаьнаийначу, тІалпа, говр-ворданашна, ма-ттов, курпех, лестинчу, чунехьа; хьавоьлла, хьаханор-кх, тІевийхира, хьуьлла, «нанииг», къуьхкаш, цІелаторг, «хантІ-хинтІ», кхано, сиппа, буьта, акъари, лаппаргІанаш.

2.Диалектные: иштарниг (9), шортаммо (51).

3.Самопроизводные:
сонталлаш (16), делий (36), оьзданга (64).

А

Аввабин (аввабин-ламаз). Ночная молитва в исламе.
Имам Шавка́нийс – Дала къинхетам бойла цунах – аьлла «Найлул АвтIо́р» тIехь: «МаьркIижна а, пхьуьйрана а юкъахь деш долчу ламазах Пайхамара – Делера салават а, салам а хуьлда цунна – «Авва́бу́н ламаз» аьлла хилар хьадисехь деана ду. И хьадис «Сахьихь» жайни тIехь деанчу вукха хьадисана дуьхьал догIуш дац – Духьа́ ламаз «Авва́бу́н ламаз» ду аьлла деана долчу. ХIунда аьлча цу шинне хенахь динчуьнан ламаз «Авва́бу́н ламаз – Деле тоба дарца боьрзуш болчеран ламаз» хуьлу».

Авдал (Iавдал: аш). Устар. Отшельники, душевнобольные, прокажённые.
Авдалин кажа (Авдалин кажа) «Отшельников пятачок». Имеется в виду место, где останавливались прокаженные. *Авдал* - так назывались в народе отшельники, прокаженные, душевнобольные. Урочище к северо-востоку от Белгатоя (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Авиакхийсар (-рш). Авиаудар (–ы).
ТIеман авиакхийсарш дIайоьрзушшехь шен кхолларалли болх карлабаькхира (А. Газиева. Къоман культурин цхьа хазна).

Автонекъ (-аш). Автодорога.
ХIара некъ а, лаьмнийн хьун яьлла басенаш а боккхачу автонекъана дехьара кхийсарш дарна, тешаме яцара (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Агана (-ш). Старин. Лощина.
Кхоьрна агана (Кхёрна агана) «Грушевая лощина»... **МаьIнийн агана** (Мяънийн агана) «Ольховая лощина» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

АгIо (-наш). 1. Сторона. 2. Решение.
Хьостум Iоьттича, дIаэккхарг юьтуш, дIавоьдуш цунна хьостум Iоьттича, дIа ца эккха говр карийра. Кхуьнан дагахь хилла, ша тIамна тIаьхьа вуьсу агIо езаш, кIеда говр лахар (Нохчийн фольклор. Цкъа катоьхчи, кхо лом лоцу Бексолта).

Адамашдайархо (-й). Прост. Убийца.
Амма Iедална гергахь обарг цIе йолу муьлхха а стаг талорхо, адамашдайархо ву (А. Айдамиров. Дарц). Цаьрца цхьаьна цо йоьшура нохчий сийсазбеш, уьш бандиташ, разбойникаш, адамашдайархой, акха адамаш ду бохуш, кхечу оьрсаша язйинарш а (А. Айдамиров. Дарц).

Адам (обобщ. смысл мн.ч.: грам. кл. -д). Люди (человеки).
Элан гIопахь дукха адам гулделла хилла. Кхуза веана волу хIора бере элан шолгIа йоI шена йига дагахь веана хилла (Нохчийн фольклор. Туьйра). Шалонаш тIера охьадоссийна адам цхьацца агIор ярташка дIасакхоьссира (С. Яшуркаев. Напсат). Харцонца, хьарам хIума яккха аьтто берг наггахь а вац шен гайн гIайгIа ца беш. Хьал, эхь, сий, нохчалла, дерриге а духкуш ду. Эхь а ца хета гуш лаьтташ цхьаъ доллушехь важа дийца. Адам талхийна, сакхатдина. Иштаниг цкъа а ца хилла, хетарехь, хIара дуьне кхоьлличхьана а. – Дала диканиг дойла-кх вайна (С.Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). ХIинццалц схьа Къуръан кIеззигчу тобан привилеги, церан бепиг, церан хьал-бахам хилла лаьтташ дара вайн. Цара шайна, шайна хIума йохьуш веанчунна а пайденна долччу агIор хьийзош, адам шайн карахь латторан гIирс бинера цунах (С-Хь. Кацаев. Динан философи). Адам юкъа а гIоьртина, мелла а шай наха човхор а, тохар-Iоттар а деш, цIа хьажийна кIант (Ш. Дашаев. Вешин кIентан шинар юхадерзор).

Адам-йилбаз (адаман йилбаз, лилбаз (-аш). Прост.-разг. Иблис-человек в человеческом облике.
Нохчийн мифашкахь нислуш йолу персонажаш, адамашна зиэн даре я аьтту баккхаре хьаьжжина, бакъхьара а, харцхьара а хуьлу. ШайтIа, гIам, хьуьнан йоI, алмаз, жин, акхаройн Iу, адам-йилбаз,

дуккха кхидерш ду уьш. ХIун лерам хир бу, дуьххьалдIа, адам-йилбазан сибатехь дуьхьалхIоьттинчу соьца? (П. Петирова. Ийман). Зудчо адам-лилбазо аьлларг цу тIе а тидина, шен дагахь дегабаам бина хилла. Адам-лилбазо шен гIуллакх новкъа даьллий а хиъна, дIадолийна шен зуламе гIулкхаш (Нохчийн фольклор. Адам-лилбаз). – Iалайкум ва салам, ва майра Бектамар, Хьо марша вогIийла, хьо далла везийла! Ахь сема ладогIа, ас дуьйцур ду хьуна: И адам ца хилла, и амалт ца хилла, И-м дера хиллера адаман ва йилбаз, И лелаш хиллера нахаца къайлаха, ЮьхьIаьржа хIотторна, ас араяьккхина (Нохчийн фольклор. Бектамаран Зайнапан илли). «Йилбаз тоьлла. ГIаддаханчу адам-йилбазна ца го бохам беанарг. Йилбаз бIарздина ша хьоьгучу дикано. Иза кхочур дац орцах. Йилбазах тешар – тиларшка вахар, дакъаза валар. Дала лардойла вай кхултIаьхьа адам-йилбзех тешарх» – декъаза ойла йора Iабдурахьмана (С.Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Аддаме (аддамана и.кх.дI.). Никому.

Дархочун метта и охьайиллина, Дин паргIатбаьккхира йоI йинчу нанас, Аддаме шен йоIана чов хиллий ца хоуьйтуш, Лоьралла дан елира йоI йина нана (Нохчийн фольклор. Ваша воцчу Салахин илли). Цундела, шен дог аддамана а ца хоуьйтуш, дIавелира Мурид гIалара (М-С. Гадаев. Безаман ницкъ).

Азалла. Изначало на крижалах Всевышнего.

Урчакхах хьийзаш ду дахар,
ХIора а Азалле хьош.
Цкъа хуьлу и эсал Iахар,
Цкъа хуьлу и дера борз (М. Ахмадов. Урчакхах хьийзаш ду дахар...).

Айдар (-ш). Восклицание (-я).

Назманан шовкъечу байташкахь,
Мукъамийн зевнечу айдаршкахь,
Чкъор тилла, ца буьйлуш берзина,
Нохчийн мотт дайн кхерча бирзина (С. Дакаев. Нохчийн мотт).

Аймал (-лаш). Вид травы.

Аймалаш йолу йист (Аймалаш йолу йист) «Аймалы (где) есть окраина» – на ю. окр. села. *Аймалы* – вид травы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Айпалла. Недостаток в здоровье.

Хиллачун пусар а, ларам а бар дика хьекъал а, гІиллакх а ду, амма дозаллаш – адаман амалца йолу айпалла ю (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Кхи цхьа кхиетаман айпалл а йу цхьаболчу язйечаарах хьакхйелла: А.Г. Мациевн дошамиехь дооцучу дашах пайда иеца ца ха-ъар, ца ла-ъар, уьш архаизмаш, диалекташ ю боохуш. А.Г. Мациевн «Нохчийн-оьрсийн словарь» дошам тІиехь 20 эзар дуош ду аьлла билгалдина делахь а, царах 40% тІеиецнарш ду. Иза цуьна зааман Іеедалуо туоьхна биллам бара, иштгий бие и санна болу буолх аарахиеца бакъуо ца луш (Р. Кадиев. Бахалахь, нохчийн мотт).

Айпвола (й, д, б). Прийти к нездоровому состоянию.

Эзарнаш шерашкахь кхуьуш, хІуттуш бу адаман юкъараллан мотт а и бийцаран гІиллакх а, оцу гІиллакхах сиркхо хьакхаъелча, мотт цомгаш хуьлу, цунах лазар кхетар, цкъа хьалха, и буьйцург айпволаран билгало ю (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Бохийна, дакъазабаьхна хьийзочу нахах ша цхьаъ вийча а тІом чекх баларан сихо хир ю моьттура Жоржана. Уггаре а декъазаниг дара иштта моьттуш верг цхьа Жорж хилла Іаш цахилар. ТІамо айпдолийнера адам (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Айпиг (-аш). Прост-разг. Человек с хилым состоянием здоровья.

— Иттех, ткъех шарахь ма до наха иштта цІенош, массо а доьзалш а арабовлий, бала хІиттина къа а хьоьгуш. Іаьна юккъехь бен цІа ца боьрзу Россех, я Казахстанех дІа баханарш. ХІинца дІателлича, оцу дукхахдолчу даккхийчу цІенош чохь бехаш болу нах цхьацца цамгарш лехьийна, айпигаш хир бара-кх! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Айсса. Я сам (один).

Айххьа. Ты сам же.
Хьайх къинхетам
Айххьа белахь,
Ас къинхетам
Бийр бац хьох (І. Шайхиев. Хьайх къинхетам айххьа белахь).

Акхадала (в, й, б). Одичание.
Шераш, маржа къона шераш,
Акхадевлла пана леларш,
Іийжаме лар йити аш.
Мича дагахь дара бІаьста,
Мохехь хьийзаш, гаьннех къаьсташ,
Оьгуш гур ду аьлла гІаш (М. Ахмадов. Зикаран гонаш).

Акхаза. Старин. Оставить без отомщения.
Маттана урх ма малъел ахь,
Хийла цо ваькхина дакъаза.
Пхьа боцу чІир лехна кхел а
Йисина яц хьуна акхаза (А. Ахматукаев. Къу-берзан буьйсанаш).

Акъ. Поза крайнего удивления, изумления (когда обвисает челюсть).
Хьан куьйгаш дайн дара – чекх са го тІемаш.
Хьан йистцахиларе ладегІа Іемаш,
Хьан хьажар санна сакх яра сан ойла,
Хьан къажар санна акъ яра сан ойла (А. Бисултанов. Дерриг а чекхдоккхуш схьакхийти малх).
Дукха цецваьлла «акъ» аьлла бага ма гІаттаели сан (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Алалай (!). 1. Припев колыбельной. 2. Возглас, женские стенания при сильной резкой боли.

ТІахъаьлла хир ву хьо,
ЦІоькъалом санна,
Къовсамехь тоьр ву хьо,
Догмайра нохчо,
Алалай, балалай,
ДІадижа, боли-лу (ГІ. Алиев. Аганан эшарш).

Аладерг (-рш). Что есть сказать.
Лензалла, лензалла, лензалла.
ТІаьхьенийн цІурдоьлла дозалла:
– Тхан дендас масийтта вийна,
Девашас сагІийна хьийна,
Тхан цІийно ала ца дитна,
Аладерг, ца ваьхьаш, висна (Л. Ибрагимов. ГІаттамаман либретто).

Али (-ш). Старин. Речка.
Орзалин дукъ (Орзалин дук) «Орзали хребет». Название Орзали возникло от имени человека – Ораз-Али, возникшее на тюрско-арабской языковой основе.

Аллах. Бог в исламе. Этимология арабского слова «Аллах» не выяснена до конца.
Сан синан Іесаллин
Амалш а евзачу Хьуна
Суждане вогІу со,
Юха а хастамбеш Хьуна,
Йа, АллахІ, къенхетам бехьа сох
Бохуш Хьоь гІийла (Д.Амагов. Дин-бере хила дац атта).
Далла шенна бен тилла ца мегаш цуьнан цІе ю и (вай долахь цІе олуш йолу). И цІе хьахийча (яькхича) хьекъал Цунна тІе Бен ца доьрзу – Сийлахь, цІена ву И (авторское предложение).

Ана (-аш: ю-ю). Уст.Небо.

Анайист (-аш: ю-ю). Край неба (горизонта).
Анайист цIийелла тховса, –
Iалам ду сан гIо дан говза (Ч. Бекмурзаева. Сингаттам, хьан Iаьржа верта...).
Суна баба го, тIаккха – Дерки, юха – Айза а, сан Айза, баьццара бай, къоьжа анайист, цхьа некъаш, некъаш сайн, юха кхана а – селхана санна – тахана санна хир долу кхана... (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна). Гобаькхина шурула-кIайн Iуьллучу Iаьнан арахь, дIасахьаьжча, анайисте дIакхаччалц, бIаьрго лаца хIума дацара, и итт-пхийтта кIур болу юрт йоцург, я гIишло а, я дитт а (З. Яндарбиев. Шешенаш).

Аналла. Небесное пространство.
Курачу хазалло
Хийла дог суждане эгош,
Аналлехь дIаяйра,
Малх санна дIаяйра хьо (Р. Ахмаров, Хьоьга).

Анаюх (анаяххаш). Закат и восход – две части горизонта.
Цу халчу гIуллакхах чекхваьллачун бIаьргаш чохь бен ца йолу анаюх сирла, баккъал ша йолуш
ма-хиллара (М. Завриев. Кибиев Мусбек, дуьне а, дахар а кхетаман куьзганахь).

Арда. Уст. Кромсать.
Дахарца ницкъ къуьйсуш, дуьхьало арда.
ДIабоьду, дIабоьду хьекъалах кхарда.
Боьдучу дIакхаьчча – шеха дог даккха,
Сатарха ал-Iинчу тIам-ваьшта эккха... (Л. Ибрагимов. Лаам).

Алхха. Диал. Только, лишь, и только (от лит. цхьалхха).
Кхин хIумма а дацара гуш, де а дацара, буьйса а, цхьа хIума а дацара кхин, аре бен, алхха аре (М. Бексултанов. ГIум-аре).

Алхьам. Сура «Фатихат» из Священного Корана, с которой начинается молитва каждого мусульманина.

Сан «бисмил», сан «алхьам»,
Сан деган лазам,
Лехна ца нисделла
ТІаьххьара гІан (Тамаш. ГІан).

Дукхахьолахь маре деш болу вайн кегийрхой ламаз деш, марханаш кхобуш-м муххале ца хуьлура, цхьаболчарна, ураттала, алхьам, къулханаш деша а ца хаьа. Мах беш тешаш хІиттабо хьалха тІенисбелла нах. Далла Іамал еш боцурш а, малар молурш а. Уьш дог цІена, хьанал хилар а ца хьехадо (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Амалт (амалт дина, амалт дарца, амалт кховдийна и.дІ.кх.). Устар. Обет.

– Дакъаза ма вала, ва юьрта ва молла, Гергар стаг воцуш, йишаваша доцуш, Ден дола доцуш, тІеластан мотт боцуш, ГІийла бо дисарна, тайпанан хиларна, Сайн метта да вина, сайн жима и Зайнап Ас хьоьца ма юьту, хьоь амалт дарца, – Моллица йитир цо шен жима и Зайнап... ... Хийла хан ва яьлла, хийла шераш кирчича, Ваьлла цІа веар бах и майра Бектамар. Хьаьвзина вахар и ша амалт кховдийнчу Юьртан молла ва волчу бІаьстенан Іуьйренца (Нохчийн фольклор. Бектамаран Зайнапан илли). Амалт дина вайна тІехь долу хІара вай хьехо юкъадаьккхина декхар, ши бІаьрг хьаббийна, ши лерг таПийна, ша «дижина долччохь» матардолийта-м дера ларор ду вай хІинца а, тІаьхьа а (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Амалш. Устар. Возня. Лохмотья.

Махьин амалш (Махин амалш) «Махия амалш». Урочище на восточной окраине. *Амалш* употреблено в значении «возня», «лохмотья», так как Махьи был нищим (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Амбияъ (-аш). Из арабск. Авлия (святой, –е).

Дала мукъалахь, де дийне мел долу вайнах хьекъале а баьхкина, вайн мохк, вайн халкъ цхьа куьг, цхьа барт болуш дІахІоттор –

хIокху дуьненан мах бу суна гергахь. Дела реза волуш, Далла безна пайхамар а, эвлаяаш а, амбияаш а, Делан маликаша а баркалла эр долуш, диканца хьахор долуш, дIадуьйладелла шу хIинца («Нана» журналан редакци. Абдул Бакъи Джамо: Дела реза волуш дIадоладелла шу хIинца...).

Анаков (анакевнаш). Врата поднебесные.
И анакевне а
Лаьтташ ю йиллина,
Тхо кIентий зевналла
Лаьтте лерг диллина (Л. Абдулаев. Нохчийн мотт).
ХIара дешнаш суна духхьара Лечин иллешкахь хезна(кхечахь а хила тарло): дарс, анаков, турсло, пхьеда, тушпхь (П. Абубакарова. Леча Абдулаев. Илланчех дош).

Ананур (-ш). Небесное сияние.
Дайн-нанойн синойн нур
Лепош ду ананур,
Цундела хьо кхало
Ницкъ бац, сан Нохчийчоь
«Со – хьан ву, хьо – сан ю –
И Делан дика ду» –
Дайн чартийн йозано
Боху соь, боху хьоь (С-М. Гелагаев. Хьо – сан ю, со – хьан ву).

Андо (-наш). 1. Андо (диалект) – тешам, чIагIо, дегайовхо.
2.Посильнее.
Жимачун амал ю челакх,
Зерех чекх ца ваьлла дела.
Андо ю некъ бинчу белшах –
Цундела оцунах теша (М. Анасова. Ларамза соьгара даьлларш).

Антал (анталвала (й, д, б). Прост. Пренебр. 1. Крайне рассеянное. 2.Расслабленное физическое состояние человека.

АрагIойла (-наш). Нужник (-ки).
Шатайпа вагон яра цIерпоштаца. Чохь маьнганаш а, кIай мотт а, арагIойла а йолуш (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Арадаккха (й, в, б). Выйти на свет, в оборот.
Кесиба: Ас бохург-м цо сан этIийначу дагна дуьхьал жимма бекхам бан лууш дара. Йиш хир яцара-техьа? Цу гIуллакхна дайа арадаьккхина хIара цхьа кхин пятьсот долларов а ма дара соьгахь, шайх... (С-Хь. Нунуев. Лулахой – 2).

Араяла. Выйти (выйти замуж).
– Синтем хир бац суна, Зарет, хьо сайн цIар тIехь ца хилча. Хьуна лаахь, ас еха нах бохкуьйтур бу хьуна. Бертахь, цIахь мах а беш, бусалба дино ма-бохху чекхдала лаьара суна дерриге. Цхьабакъду, лур яц, цаьрца гергарло ца оьшу, бохуш доьхьало еш берш бовлахь, араялар хьуна тIехь ду (Ш. Рашидов. Яьссийн тогIехь). – ХIокху Делан КъурIанора, хьо тховса ара ца ялахь, хьан ден вешин воI вуьйр ма ву ас, – аьлла, Совдатана дуй биира Джандара, оцу кхаа вешех воккхахволчу вашас (Хь. Яхъяев. Беларехь лела велар).

Араялар. Выход из родительского дома замуж (в основном о книге из печати и т.д.).

Арда. Делать.
Шен дIахIоттаман бухе йиллина ардаме сюжет я дахарерчу гIуллакхаша меттахъяьхначу поэтан ойланех лаьтташ йолу сюжет хилар (I. Арсанукаев. Нохчийн литература. 9-чу классан учебник).

Ардаш. Пахотные земли.

Аркан (арканаш). Основы ислама. Исламан аркáнаш – баххаш – бохург ду. Аркáнаш боху дош Iаьрбийн маттара нохчийн матте схьаэцна дош ду. Iаьрбийн маттахь цуьнан цхьаллин терахь – рукн ду, дукхаллин терахь – аркáн ду. Цундела, вайн маттехь иза

лелош хилча, «аркáн» аьлла Iаьрбийн маттара дукхаллин терахьца лелийча нийса ца догIу дела, «аркáнаш» аьлла догIур ду жайни юкъахь. Цуьнан цхьаллин терахь Iаьрбийн маттахь ма-дарра «рукн» аьлла догIур ду. Лакхахь ма-гарра, «рукн» бохучу дешан маьIна «бух», «бIогIам» бохург ду. Уьш 5 бу: 1. -2. . 3.. 4. ДоьалгIа рукн – Мархин бутт кхабар. 5. ПхоьалгIа рукн – Хьаьжин цIа вахар. Динан арканашха цхьа рукна ю закат далар. Божаршна тIехь ду, зударшна тIехь дац аьлла диллина дац иза. Дохна тIера диллина ду и закат, даьхни х1оккхул хилча, хIоккхул зама яьлча, хIоккхул дала деза, аьлла. Стага а, зудчо а, башхо йоцуш, дала дезаш ду закат (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш). Баттахь гергга хан яйича: «Деллахь, кIант, – элира соьга Юсупа, – ма хала дара-кх, хьох Iеламстаг а хилла, ахь сан цIе кху ДегIастанахь малхалаяккха... ламазан арканаш мукъна а Iамадехьа, хьан дех эхь ду-кх хIара, дIадуьйцучух ца кхеташ, хьо санна мутаIелим ца хилла-кх сан цкъа а», – аьлла (М. Бексултанов. Кехат).

Аркхо (аркхонаш). Свадебный занавес, закрывающий угол комнаты, где стоит невеста.

Аркъал. Лежачее положение на спине.

Пелган мIерах хIума яхача санна лазийна Хьасан аркъалнехьа цхьанхьа-м дIачувуьйжира, кхин сацар доцуш, мох санна тIехъик-кхина, дIаяхара ша (Б. Магомадова. Безаман хало).

Аркъалнехьа. Наклон на спину.

Аср (-ш). Учение, духовное направление в исламе.

Иштачу зударшна баха аьтто болуш ду тахна, амма церан дегIан лаам, церан дегIан хьашт, церан лехамаш болуш ма бу, и къайлах ма дац. ТIаккха цхьацца некъаш хIиттош, кхечу мазхIабан асре девлера тхо бохуш, вели (верас) воцуш мах бойтуш, хIумнаш лелор бакъо йоцуш ду. Шен хьаштана, шен гIуллакхна ваханза ца ваьлла ваханчу меттехь и вели (верас) тIе ца кхачалуш меттиг хилча, и бахьнехь цаьргара зене некъ ца божийта, уьш Iалашбайтар дуьхьа,

къедас схьаоьцуш ю церан бакъо (верасаллин бакъо) (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Артезиан (-наш). Извлечение воды из недр.
Кхо-йиъ километар гена артезиан дара, лаьтта бухара биргIанаш чухула хи хьаладолуш (С. Мусаев. ГIулч).

АтагIа (атагIаш). Долина у реки.

АтталгIа (ура-атталха). Даже.
ХIай, беттан серло, беттан серло,
Хьан гIайгIа суна дика евза:
АтталгIа кIеза – берзан кIеза,
Дац хIинца хьуна угIа реза (Ш. Цуруев. Беттан серло).
ХIокху книгана тIехь болх беш, тIедогIуш цхьа сом а доцуш, Далла тIе болх биллина, кхаа баттахь ца кхоччуш Iий со, атталгIа уьйтIа валанза а кIира, ши кIира а долуш (С-Хь. Кацаев. Лехамаш).

Аттахьиййат. Часть молитвы в исламе, которая читается сидя на корточках.
Ойланаш ца ян а гIерташ, ной йолчу чу а воьдий, ламаз оьцу Мовлдис. ТIаккха шиъ ламаз до: сунт а, парз а. Ламаз-бисмилла а, аттахьиййат а жимма хозуьйтуш дийши цо, шен ойла Далла гIуллакх дарна тIехь сацийта (М. Ахмадов. Ден сингаттамаш). Ши ракаIат долу Iуьйра ламаз хьан масийтта ракаIат хуьлу, аттахьиг деша виц а луш хьо, юх-юха а ламаз а доьхкуш (М. Бексултанов. ДIаваххалц, хилла а воцуш).

Ах-аьрша. Аршин. Половина расстояния растянутых двух рук.
Иштта наха иллеш туьйсуш охьадогIуш долу бос сийна Терк, чIогIа деанчу Iаьнах кхераделла, ша и цхьа Iаьнна чулечкъина даIам санна, лечкъинера, ангали санна, шера, ахаьрша хиллал стомма бинчу ша кIел дахана (Ш. Айсханов. КIайн котам).

Аттоха. Полегче.
– Оцу Іовдале гІур яра со... Суна аттоха хир дара.., – элира шена улло а хІоьттина вогІучу жимачу стаге Райнисас (М.-С. Исламов. Юьртан Іовдал).

Ахбеттаса. Калька из русского яз. Полулуна (полулуние), полумесяц.
Бара, бара, кІажера охьа горга а болуш, ахбеттаса санна…– Бакхарш, и ма хаза элира ахь – ахбеттаса…– Сох Бакхарш а ца олуш… цул гІолехь-м Іахар а ду… дадас сох хІун олура хаьий хьуна? (М. Бексултанов. Цхьалха ду-кх тхо, цхьалха...).

Ахбутт. Полумесяц.
Тийналлин мукъаме дуьйлу,
Ахбеттан зІаьнарша дуьйцу.
ХІара ду буьйсанан туьйра,
Я ю и туьйране буьйса (Ш. Цуруев. Тийналлин мукъаме дуьйлу).

Ахьар-худар (-ш). Из кукурузной муки каша.
Хезий хьуна, чехкка
Товха латаел,
Ахьар-худар кхехккалц,
Нитташ хьакхабел (А. Ахматукаев. Лулахь-кулахь).

АххІ (ахІа, аххІа) (!). Звукоподражение плача навзрыд.
– АххІа!!! – туьканан пенаш дегийра цхьана стоммачу озо. – Кху чохь хилла-кх хьо, бецан меъ! (В.-Хь. Амаев. Эдал).

АхІи-ахІи-ахІи. Звукоподражание плача навзрыд.
Мохьмад вала ма велла, – охьавилхира, догІа санна, цхьанаметта дІаса а лелхаш, йовлакхах ка а етташ, мара хьала а уьйзуш, "ахІи-ахІи" деш, корта а, дегІ а детталуш, – Мамакаев ма велла... вайн Мамакаев... (М. Бексултанов. Къонахчун Іожалла). «Ма хІиттаехьа

со кIантанна хьалха юьхьIаьржа... ахIи-ахIи-ахIи... (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Ачу (наш). Квасцы для утоления боли зуба. Назывался он первоначально базаран ачо – базарные квасцы. И только позднее стал употребляться в значении недоразумения. Именно в его первоначальном смысле приводит это слово и учёный, поэт А. Сулейманов:

Ачу доккхучу кIел (Ачу докхучу кел) «Там, где добывают квасцы» – «Под тем местом, где добываются квасцы» – уроч. на окр. Села Цоьнтара (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Аша. 1. Сланец. 2. Накипь.

Хьешаша диканиг даржадеш шех,
Вайн къомо, хьагI-хьунан яшаеш аша,
Бина шен кхолламан хьанала некъ (I. Кусаев. Сонетийн кочар. ВорхIалгIа).

Ашанаш чу (Ащанаш чу) «Ашанаш (?) в» – уроч. на ю.-з. в районе Щаьчу лам (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»). ХIусамдас дика жижиг-галнаш даийна, тIе чорпа, чай а малийтина, хорбаз йохийна, чу аша хьакхийтина чоь шелъйина, коре хIумнаш тоьхна, хьаша дIавижийна, садаIа хьайна, аьлла арабевлла кертахь берш шайн цхьацца гIуллакхаш дан (М.Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Ашла (-наш). Уст. Стол.

В ныне действующие словари не вошло очень много наших слов (исключение составляют «Дош» Абу Исмаилова и «Чеченско-русский фразеологический словарь» братьев Байсултановых). Сложился миф о том, что якобы у нас нет слов, скажем, для обозначения таких предметов, как стол, крокодил, акула, тротуар (ашла, вока, гIормакх, сокхалмакх) и т.д.(XI. Умар. Преодолеть комплекс неполноценности).

Ашхьада (ошхьада). Основное свидетельство единобожия в исламе.

Лере а вахна, ашхIада далийра ас, тIаьхьа такбир а олуш (М. Бексултанов. ЦIархо). Дагахь ошшада дийшира цо. Амма зудагIам дуьхьалара дIа ца долура (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

АшхIаду-биллахI (!). Прост. Клятва именем Аллаха.
Эскиевс дов ша ма-бохху чекхдаьккхина, етт бийначунна кхо шо хан а тухуш. Шена хан тоьхначу Коьран-Беночо элира боху:– АшхIаду-биллахI, суна-м ца хиъна, лачкъийначу дохнан дена хан тухуш, тахана бен (I. Асталов. Дийцаш, хилларш, лелларш).

Аь

Аьллашехь. Хотя было сказано, совершить вопреки сказанному.

Аьндерг (-ш). То, что скажут после совершения действия.
«Селехьат, со хиндерг
Гуш вара тоххарехь, –
ТIаьххьара ахь аьндерг
Изза ду, схьагарехь,
Ас хьайга мел дехарх,
Соьца хьо ца йогIу,
ГIоли яц хьо елхарх»
Хьуна тIе бехк богIу (I. Мамакаев. Нохчийн лаьмнашкахь).

Аьрташха. С тупой стороны чего-л.
Иза-м ду, ткъесан нур эцна,
Хьо яккха, къовса кечделла
Аьрташха марцалуш денна,
ГIад-амал шен кхачаделла (М-С. Гадаев. Кхоьруш цакхетарна нийса).

Аьхса. Малодушный (в переносном смысле несерьёзный, пустословный, пошлый и т.п.).

Ненан кийрахь ваттаваланза – цIодар, хьекъална аьсха; 7 баттахь бен ненан кийрахь Iилланза

ВорхIалгIа верас ву хаттар дан кечлуш,
Мел волу вовхатар ладогIа кечлуш.
– Ткъа ахьа, ткъа аша хIун дина кхочуш?
ДIа хилла хуьлуьйтур тхан хьекъалш аьсха,
Тхан дегнаш хилийтахь, тхан амалш стешха,
Ткъа ахьа, ткъа аша хIун дина кхочуш? (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

Амма шен дог дастарехь цхьа а дош дац авторан дастаме, аьхса, синхаамаш бийцарехь тIех айаме далийна дац цхьа а алар (Хь. Бурчаев. Шина адамо юьйцина безаман керт).

АьхкентIехь. Летом. В летнее время.

Диц ца ло дарцо сайн кор деттар Iай,
СтелаIад – аьхкентIехь мархашлахь кхаьзна.
Тахана-ъ со-м хезаш санна ма Iай
Беттасин серлонгахь зарзарийн аьзнаш (И. Юсупов. Схьахезий кхолламан кIоргера аз).

Аьхналла. В прок организму, подходящий.

Хьан меттан аьхналла езна,
Хьан дешан башхалла езна,
Хьан цIарца шолгIа къонвелла,
Со хьуна ваца кечвелла (М-С. Гадаев. Хьан меттан аьхналла езна).
Кхехкаро аьхналла лоьху вайн дагна,
Мохк ларбеш эгначех хуьлу вай хьаьгна –
– Даьгначу ечигах дан хIумма а дуй вай,
И дацахь адмашна йовхо луш даьгна? (Дж. Баймурадов. Рубаиш).
Мацах цкъа яьхначу юьрта го тосий,
Сийначу бацалахь зезагаш техкош.
Къоначийн дегнашкахь аьхналла хьостий,
Безамна яхкийна сан деган эхкан

Беттасах таръелла, цкъа шена ца йоьхуш ял а (М. Амаева. БІаьстенца ломахь).
Дависа, йиш хилча хІораннан дагчу
Сайх тешам кхоллалун аьхналла яржо.
Дахаран цатемаш дохк санна баржош,
ПаргІатчу озаца синтем дІакховдо (П. Петирова. Лаам.)
Стигланан лил Іена лаьтта,
Синошна ахналла луш,
Адмалло жил-Іалам хьаста,
Шовкъехь ю аьхналлин туш (С. Элисханов. Дахаран седа).
Нана, хьан аьхналла даима сан дегІах хьерча (К. Сатуева. Нана – хьо ницкъ болу тІемаш!).
Сийначу аренех литталуш схьадогІучу Іуьйренан цІеначу хІавао, дегІах хьерчаш, Іаламан аьхналла лора, ойла а цхьаьна цІанъеш, цхьа шатайпа синхаамаш кхийдабора (А. Тапалаева. Мехкарийн дийцар).

Аьхсадала. Уст. Опошление.
Сарахь суьйре ковра техкош,
Ховха сибат малхадуьйлу.
Вайшиъ вовшех хердан гІерташ,
Совра синош аьсхадуьйлу (Л. Ибрагимов. ПетІа).

Аьхьа. Дробный, мучной.
Аьхьа дарц хьийзочу Іаьржачу цу лам тІехь, Цу Хасин Мусас рема лаьххинчу ваханчохь, ДогІмашна дера чевнаш хилла, Дагнашна дарвелла, шаьш цІехьа вирзир-кха ВорхІе а ва ваша (Нохчийн фольклор. Бос хазчу Мусан илли).

Аьшна. 1. Минеральный (о воде). 2. Принимать всё отказом.
Аьшна хи долу меттиг (Ашна хи долу меттиг) «Мин. Источник (где) есть место» -на в. села (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Б

Багалг (аш). Сосновая шишка.
Бакхарш генна тІаьхьа хуьлура, массо а хІума ган гІерташ, массанхьа а куьйгаш хьоькхуш: тІулгаш тІе а, бердах а, зезнаш тІера охьалегга багалгаш а лехьош (М. Бексултанов. Цхьалха ду-кх тхо, цхьалха...).

Бадалкх. Женская походка; слоновая походка полной жещины (из сл. К. Ибрагимова. «Наггахь лела дешнаш»).

Базарча (-ш). Разг. Прост. Базарный торговец.
Ткъа Да, шена базарахь латта товш ца хета дела, йохка-эцар лело ца хаьа дела, хьанала болх бан меттиг а, бича схьалуш алапа а доцу дела, ши некъ къасто безаш ву: я шен зудчунна, берашна бага а хьаьжна, царна тІе а тайна Іен веза, доьзална тІехь ша дан деза урхалла а дицдина: я шена жимчохь дуьйна сийлахь хетта хІуманаш охьа а тийсина, базарча хила веза (М. Ахмадов. Доьзал).

Базарком. Базарный работник.

Базар (-ш). В переносном смысле – шум и гам.
Айзан больницехь яра, Сайдин йоІ делан денна яа хІума, чай дохьуш тІаьхьа йогІуш, Сайдис Марьям, цуьнан накъостий чу а кхойкхий, тІаьхьа еана хІума юуш, тІе чай а молуш, шайн къамелаш деш Іара. Амма Сайдин йоІана и базар гучуелира (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Баин (-наш). Разведённая жена, которая может воссоединиться с мужем только замужества с другими.
Ткъа кхоъ цІе тесна йитинарг юхакхачон бакъо яц. Иза баин лоруш ю. Баин бохург хІун ду аьлча, гуттаренна йитина ю иза, кхин вовшен ирс ца догІуш, вовшех дІахаьдда ду зуда а, стаг а. РажІий ерг дІаяхана йолуш елча а, цуьнан ирс оцу стагна кхачош ду, ткъа баин

йолуш еллачун ирс ца кхачадо цу стагца. Баин йолу зуда, кхечанхьа маре а яхана, кхечу стаге яьхна, цIа еъча бен юха шен хьалха хиллачу цIийндена магош яц (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Бай-аре, (бай-латта) (-наш). Целина.

Кхузахь Казахстанан, Киргизстанан Iедалшна тидаме даккха оьшу аьлла хета кхин цхьа хаттар а: депортацехь хьегначу къинна – шахташкахь уггаре кхераме белхаш беш, гIамаршкахь хиш доьхкуш, гIишлош еш, лаьмнашкахь некъаш дохуш, байаренашкахь ялташ кхиош – мел ду уьш дийца! – 1944-1957 шерашкахь цигахь беллачу нохчашна меттигерчу Iедалера хIоранна лахьтийна меттиг а ца кхочу-те?! (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Бай-аренхо (-й). Целинник.

Байталла. Раскулачивание.

Байталваккха (й, д, б). Раскулачивать.

Если дети, а затем внуки наследовали его организаторские гены, то семья становилась по общинным меркам неприлично зажиточной. И тогда ее «раскулачивали»: тейп принимал решение о «байталвакхаре», то есть изъятии излишков и перераспределении их среди менее предприимчивых и удачливых сограждан. Так что большевики были далеко не первооткрывателями «равенства в нищете» **(Валерий Каджая. ЦМИНДА МАРГО И ДРУГИЕ. Газета "Совершенно секретно", Москва 05.12.2004.).**

Бака (-наш). Прост-шутл. Бокал со спиртным.

РоIси, Селахь хилла Советан Iедало ма бохху шайн кеста-кеста бака а боккхуш, сакъоьруш, самукъадоккхуш лелаш ши стаг (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Баккхам (-маш). Коренное изменение чего-либо. Часто употребляется в связке словосочетания: хийцам-баккхам.

1934-чу шарахь Россин пачхьалкхехь цхьацца хийцамаш хилира. Вайна цунах хилла хийцам-баккхам ГІалгІайчоь Нохчийчоьнах схьатохар бара (А. Газиева. Къоман культурин цхьа хазна).

Баккъалдерг (-ш). Прост. Правдивое.
Баккъалдерг дийцича, и ван а вара холча хІоьттина, ша девешина хІун жоп лур ду ца хууш (М.Завриев. Теш ма лаца).

Бакхарш. 1. Подзывание ягнят. 2. Ласкательное название ягнят.
Бара, бара, кІажера охьа горга а болуш, ахбеттаса санна…– Бакхарш, и ма хаза элира ахь – ахбеттаса…– Сох Бакхарш а ца олуш… цул гІолехь-м Іахар а ду… дадас сох хІун олура хаьий хьуна? (М. Бексултанов. Цхьалха ду-кх тхо, цхьалха...).

Бакъ. Правда.
Син мерзаш декош цо
Бакъ кхайкхадо,
ТІаккха вайн дегнаш чохь
Нур кхоллало (С.-М. Гелагаев. Илланча).

Бакъдуьненчу (бакъдуненахь) <дІаваха (й, д, б) [хила и.дІ.кх.]>. Отправился на тот свет – отправится в правдивый мир (посмертно).
Даг тІехь цхьа а мекха, цхьа а хьоькх йоцуш, шен дахарехь а, литературехь а цІена чекх а ваьлла, 1972-чу шарахь бакъ дуьнене дІавахара Гадаев Мохьмал-Селахь – нохчийн литературин классик (А. Шайхиев. Иза сан охІланча вара). Профессор Алиев Шарпудди тахана вайца вац, вай къуьйсуш, дуьсучу, каетташ, карара дуьйлучу харц дуьненахь. Иза дІавахана вай массо а, дай хила а гІерташ, хьеший санна дІадахаза ца довлучу Бакъ дуьнена. Дала декъалвойла иза! (Д. Кагераманов. Нохчо ву хьо?). Цул тІаьхьа дуккха а шераш девллча, Дала декъал войла и, Мамакаев Мохьмад бакъдуьненчу дІакхелхинчул тІаьхьа, сан нанас хьахийра Мохьмад сан

да Исмаилов ТІури волчу вогІуш хилар а (А. Исмаилов. Гуттаренна а долу гергарло). Хийла кІант, шегара хьал ца хоуьйтуш, сагІа деха куьг кховдо даго ца вуьтуш, бакъдуьнена дІаваха кхузахь (І.Усманов. Къу-берзан буьйса). – Хьан хІун бала бу цу чохь хІуъа а хилча а? Хьо-х, олуш ма-хиллара, бакъ дуьнена дІавахана ву (И.Джабиров. Кайпин гІан). ХІун дер тІаккха, Делан кхиэл хийца йиш яц-кх вайх цхьаьннан а. Хьан да бакъдуьненахь ву. Дала гечдойла цунна. Дика стаг вара иза, дика стаг (Л.Яхъяев. Гиххойн Таймасха). – ХІан, дІадоладели хьуна, – элира Бекмарзас, вела а озош. – Бакъдуьненахь хІуъу а хилахь а, хІокху харцдуьненахь-м шена гІазот даькхина воллуш воллу хьуна БатІал (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Бакъ-чІара (-бакъ-чІерий). Форель.

БІаьста ас иза ялийначу, цу гурахь, хьалхарчу, Бакхарш, сой вовшахкхетта пхи бутт гергга хан яьлча (суна Бакхарш ала лаьара), сан накъоста лам чуьра цхьа хІусам а йийцина – таллархоша йина кхало, – катоьхна тІоьрмигаш а кечдина, мольберт а эцна, вайшинга жижиг эцийтахь, шашлык ян, Бакхарша боххушехь, цигарчу хи чохь бакъ-чІара хуьлу боху аьлла, цхьа гІенах санна, цІеххьана новкъаделира тхойша, ший а цхьаьна дела а доьлуш, вовшийн тергал а деш, тхаьшшиннах цец а дуьйлуш, юха теша а ца тешаш (М. Бексултанов. Цхьалха ду-кх тхо, цхьалха...).

Балам. Верёвка.

Балхам (-аш). Жаловаться о своих бедах, нытьё.

Аш балхамаш бахь а, шуна хилла зенаш-зуламаш тоххара меттахІиттийна (А. Айдамиров. Дарц). Шайн цигахь дІабоьдуш тІом бу, шаьш хала дохку, Нохчийчухала йогІу цІерпошташкахь дохьург, аша талош дерг тхан къоман рицкъа а, долалла а ду, вай цхьа бусалбанаш а дара, и шайн махкахула тхо долчу йогІу цІерпошташ талор дитахьара аша бохуш, республикан куьйгалле а, нохчийн халкъе а балхамаш бира телевиденехула Азербайджанера баьхкинчу баккхийчу наха (А. Айдамиров. Вайн амалш). Иштта юхаволу-

чех, озалучех вацара и. Вацара текъамаш, балхамаш бечех а. Цуьнан коьрта дерг дахарехь: долуш дерг – ду, доцург – дац (М. Анасова.Шина деган лазам а, марзо а).

«Бапп»-аьлла. Звукоподражание падения.
Салам ло ас сайн доттагIчуьнга – «парх» аьлла хьалаиккхина «тIорш» оьккхуьйтуш сан куьйгах куьг тоьхна, «бапп» суна мара а иккхина, «вабб» аьлла юха шен гIента кхеташ воллу-кха (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

БардалIаьза. Последняя декада февраля.
Ма-хуьллу дIахьуллуш, хьерчар ву барзакъах,
Кхин мехех со хьулван хIума ца дисина.
Сан сина язъелла аьхкенан барздал-Iаз.
Ахь билгалдаккхалахь со тешна дисинарг (А. Бисултанов. Ма-хуьллу дIахьуллуш, хьерчар ву барзакъах).
Хьажал хьо, бардал-Iаьзин мур бу вайна. Стигал дикачу зудчо горгамца йилча санна ю. Къегина кхетта малх а... (Д. Махмаев. Саьрмакан садеIар). ТIуьна де дара иза. Даккхий лайн чимаш эга дуьйладеллера. БардалIаьза олуш дерш (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). Буса барзах угIуш, дийнахь кIезанах цIийзаш дIаяхара Iаьнан уггар шийла мур ларалуш йолу чилла. РагI бардалIазе кхечира. Цо аьлла боху: «Чилла санна шийла хила ницкъ кхачахьара, стеран маIа а йор яра ас, йоIстеган тIара а оьккхуьйтур бара» (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Бараза. Проказа (С. Дадаев. «Даймохк» газетан дошам. 19 январь, 2012 шо).

Барзалла. Волчий нрав.
Ткъа шен хан а яькхина, цIа веъча, зуламхочун хьалхалера барзалла тIепаза йовра (А. Айдамиров. Дарц). – Хьуна моьттурш дац дерриге а бакъ, вай а дац нехан когашкара хадийна я стиглара эгна а. Со, вуьйш санна, атта кех е ю моттахь, ошибся ты, Борз. Макка-Мединахь мел дешначу къорIанора гIур яц, йодахь а, шун писал-

лий, хьан борзаллий кху махкахь кхайкха а ца еш-м! (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

Баркалле. Благодарный.
Баркалле, комаьрша адам хилла Мохьмад-Салахь (Л. Ибрагимов. Гадаев Мохьмад-Салахьан феномен).

Бар-ро-ов (!). Звукоподражание падения с шумом и грохотом.
Юх-юха а ша догдохуш йолчу йоІаца хелха вохуш хилла НоькІа (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Барткхоллам. Устное творчество.
Ойла ца йича, самукъане а, дозалла а хета и хІуманаш. Ца бах вай барткхоллам бицбе, иллеш дІакхийса, хилларг сийсаз де, мелхо а, мегар дац дицдан, лардан деза, цуьнан ойла, хьесап дан, амма, тахане - тахане хилар а йиш яц диц дан (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Басар (-ш). Красная краска. В данном значении слово басартема означает: сделать что-либо поверхностно, неполноценно, коекак.
Оханийн белхаш хала хуьлура хьалха. Къаьсттина лаьмнашца йолчу меттигашкахь. Ялх, бархІ сту а бужий, йоккхачу гІовгІанца, къаьхьачу вонца, халла цхьа басарш дора (М.-С. Гадаев. Вервитар).

Баштар (-ш). Увалень.
– Тоха! Кхетийта, кІант, говрана шад!
– ХІе-хІе-хІе-ей!..
– Шедан бахтар кхетитий, дух лахде!..
– Ялийта баштарна!.. – Лалла! Урх малъе!.. (Д. Байсултанов. Борин ткъе кхойтта го).

БаІвала (й, д, б). Ирон. Одеваться с шиком.

БаIваьлларг (баIбевларш, й, д). Ирон. Одетый с шиком.

БаI-шело (зайл санна шело) – Колюче сильный холод. Калька из русск. яз.

Баьрчче (-наш). На почётное место на самом верху.
Бешар баьрчче охьахаийра Хьайдарбека (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Баьрччерниг (-иш). Находящийся на почётном месте.

Баьрччехь. На почётном месте.
Кошахь цкъа бийшина берш,
ХIусамъерш Делан Эхарт,
Сан баьрччехь хевшина Iаш
Хир бу, со Деле воьхуш! (С. Халидов. Со вер ву цкъа мукъа).

Баьхьарча. Доьнчик. Ср.: аварск.» «бахьарчи» - молодец-герой.
ХIинца наха цунна астагIа Рахьим аьлла цIе тиллинера.
– ХIара цхьа баьхьарча ву-кха оцу бандитана хи мало гIерташ! – везавеш хьийзара милцо (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Баьччалла.Предводительство (вождизм).
Исс эзар цIе йогу и горга шахьар Хьайн куьйга кхобуш, юьртан эла хьо велахь а, Кху арахь аренца хIара доза баьччалла Шега схьа ма дирзи, хIан эла Монца (Нохчийн фольклор. Эла Монцин, Жерочун КIентан илли).

Бе-берса. Удачно сочетающие.
Тийналлехь ирдо ас вайн уьйран лерса,
Ойлане юьгуш хьо, гIаш оьгуш гича…
СинхIоттам сайн хилахь жимма бе-берса,
Ловр ю ас гуьйренан карзахе хич а… (I. Юсупов. Карзахе безам).

Бекист-киса (-наш). Прозрачный шёлк.
Цуьнан когарчу баьццарчу кIархаш тIехула юьйхина ши пошмакх, цо, лергех кхозу дашо хьалкханаш гойтуш, тIехьа дихкинчу бекист-кисин йовлакхца цIоьлла къуьйсуш санна яра (С-С. Бадуев. Бешто).

Бекхамча (-ш). Прост. Мститель.
Иза къона, могаш, дегIехь ницкъ болуш, халкъан бекхамча волчу хенахь шен турпал, орцахо лоруш айинера, амма да, вежарий байина, доьзалх къастина, цамгаро кIелвитинчу хенахь дIатесира (А. Айдамиров. Дарц).

Бекъалла (бокъалла). Юношеский задор .
КIайн мехашца ткъесах кхес а ловзош,
Сан бекъалла лела соьга терсаш,
Дуьне мел ду, сох тилделла, кхерсташ,
Ша Iехийнчу сатийсамна тIаьхьа (Д. Амагов. Дешан мукъам).

Белкъазар – крот.

Белхазалла. Прост. Безработица.
СССР йоьхча республикашна юкъаI- ра экономически, бахамаллин а зIенаш хедда, дуккха а промышленни предприятийн белхаш севцца, белхазалла ю (А. Айдамиров. Вайн амалш). Махках даьккхинчу кхойтта шарахь хьегначу халонаша, лайначу баланаша а, Даймахка цIадирзинчул тIаьхьа ярташ, бахамаш меттахIитто гIерташ инзаре дукха къахьегаро а, республикехь белхазалла хилар бахьана долуш итт эзарнаш нах шаьш-шаьш а, доьзалшца а вайн махкал арахьа балха лелаш, цигахь меца а, шийла а, дийнахь-буса а къахьегарна вайн къоман могашалла галъяьлла (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Белхам (-аш). Плач.

…. «нана яла хьан!» – ненан белхам, шен воІ велча я йоІ, «ахІи» дарца я узам, тийжамашца я балхамца, шен сингІайгІа тІома экк-хош, дІакъахкош, пана йоккхуш… (М. Бексултанов. Иза бен зовкх ца хиллийла...).

Белхаме. Плачевный.

Таллархойн ханна отрядан хьалхарчу операцин жамІаш белхаме хилира (А. Айдамиров. Дарц).

Белхарехь. В плаче.

Иза кхин хир дац. ХІинца хеди, хІинца чекхбели ас а, кхечара а, даггара я дегаза, Меската бина некъ. ДІабай дийнахь а, буса а, хан ца лоьруш, эвххьаза тІедисса цигахь иза везачийн хилла бовха кхерч. Цхьа чурт дисина-кх, тІулгах дина. Кошан барз а – и хьулвина. Тхуна белхолахь доьлхуш, дагадийла, базлахь бала – и тІебилла… (А. Уциев. Айдамиров Абузар дагалоцуш).

Беналг (-аш). Прост. Гнёздышко.

ТІе етташура а йуьллуш байн дІахьарчийра йоІа човйина тІам, юха цициг тІе ца кхочче, ргІу кІеларчу совхІума чуюьллучу цІа чохь, беналг а бина, дІахаийра (П. Абубакарова. Мокхалаг).

Бендацар (бендацарш) // Бенцахетар (-ш). Безразличие.

Бендацарх дин дина Іар суна доьхкуш,
Иэс даьлча Ригахойн кІотара леста,
Сан байташ, дой санна мохк мел бу хоьхкун,
Хьакъ хуьлу нохчочун дог-ойла хьеста (И. Юсупов. Дуьненан буйнара бІешеран аьлха...).
Цхьабакъду, хено ша ерзаяхь чов,
Ерзор ю вай гІодахь и ерзо цунна.
Хьурмато къовлур ду шен дашо ков
Бендацарх хІайкал дан мел гІертачунна (И. Юсупов. Сихаллехь дицдина весеташ дайн).
Ца лало, доттагІ, ца лало соьга,

Гергарло хердина, хьо генавалар.
Хьомсарчу бІаьргаш чохь бендацар сецар,
Девзачу озаца шийла хьу хазар (П. Петирова. Ца лало, доттагІ, ца лало соьга).
Бенцахетаро дегнаш дІалаьцнарш, ца совцуш, уллохула тІехбуьйлу кешнашна, уьш тезетахь шайн хабарш дуьйцуш Іа, цара хьоьшу зезагаш... Бенцахетар вайн лаьттахойн коьрта сакхт ду, шена дуьхьал хІораммо хаддаза къийсам латтон безаш. Дуьнен тІера дерриге а дахар хІаллакдаран зила тІе кхачийна адамаш цхьаболчийн бенцахетаро (М. Ахмадов. Орамаш).

Бенза. Прост. Быть безразличным.
Тахана со йинчу денца,
Декъалъеш хьийза цхьа нах,
Евзарг, цхьа а, ца вуьсу бенза:
ХІораммо хадабо мах (М. Дагалаева. Декъалъяр).

Бера. Устар. Перевозки на тягловой силе (быках, мулах, лошадях и т.п.).
Іедало тІейиллина налог, бера, пхи ламаз, ткъе итт марха а санна, вай кхочушдан дезаш пераз ду шуна. Нагахь санна Далла а, Іедална а хьалха вай вешан декхарш кхочунт ца дахь, ялсамане догдохийла яц шуна вайн... (А. Айдамиров. Дарц).

Беракема (-наш). Вертолёт.Калька.
Оцу хенахь беракеманаш тІера ракеташ туьйхира. Латта дагийра. Лазийна Іоххучу берашна тІебогІуш атаеллачу кибирчи-кийн, кегйинчу раманийн, ангалийн цІеран пен гира СоІдина (Хь. Яндарбиев. Кавказе богІу некъ).

БератІорза (бер-тІорза: -анаш). Дитёныш с бедром роста.
Ма эхь дар-кх – къонахчунна ма эхь дар-кх, – зуда юьгу аьлла, бер дІа а дигина (бераллера далаза долу, кхиаза долу жима бер), къена пхьу кІезанца санна, сел маьттаза цуьнца «ловзуш», и бера-тІорз

Iеха а дина, иштта ирча, кхин дин доцуш, иштта юьхьIаьржа хIоттош и бер сел гIелдар ма эхь дар-кх къонахчунна, ша къонаха-м хилла хиллехь… (М. Бексултанов. Цхьа декхар а, бекхам а боцу...).

Берд (-аш). Завершение верх изгороди прутьями и т.п

Цигахь диънера ас бераллин той,
Цигахь лиънера сайн чурт а, дагахь.
Пепнаш кIел тIулг богIий, гонаха берд хьой,
Безамна бIарлагIа елаш цигахь (М-С. Гадаев. ЦIен берд).

«Кхин тIе а аьрша сов дIатоьхна хьокхий, лакха йистехь юьйцина яьлла керт, кхечухьа цхьа берд а айина и», – хаам бара коьрта долчунна беш берг, керт юцуш воллучо керт юцар а, гIаз лаьллина воьдучо гIаз леллар а бен, шайна а, кхечарна а хIара IалаIовжа хьая, мича гIуллакхана гIаттийна ца хаарх – хоттуш да ца волура, паччахь а тIехь, ткъа хоьттуш ца хилча дийца а оьший и? (Хь.Яхъяев. Хине йийца гIайгIа).

Беркъалла. Убогость.

Аьлча а, хилла хиллера-кх, суна ца моьттиначу кепара дукха а, эхье а. Уьш суна ма-дарра шайн йоллучу юьхьарчу, хIорачу беркъаллица схьаоьхьира Iаьржа бода беъначу дийнахь сан хийцаделлачу кхетаман куьзганахь (М.Завриев. Теш ма лаца).

«Кховдоза» ерзош – ца лалун гIелалла, беркъалла синехь, дегIехь, дегабаам – дагехь (кхануо, кхануо-м … сихаллехь, йиш йоьхначохь декхар доцуш биллинчу бехкана дохко…) (Я.Овхадова. СагIа).

Бесара. От слова «беса» – бесцветный, незврачный.

ДIо сонера бесара телевизор! Холодильник а хьажахьа цунна уллора! (В.-Хь. Амаев. Эдал).

Бехкам (-аш). Запрет.

Цуьнан Iалашо: вайн къоман синкхетам кхиор, дайн оьзда гIиллакхаш диц ца далийтар, стагана хьарам-хьанал, вуо-дика, бакъ- харц, сийлахь-сийсаз къастор тIехь гIо дар, дикалла, къинхетам, цIеналла

дахарехь алсамъяккхар – доцца аьлча, адамаш оьздангаллин бехкамаш ларбан Іамор (М. Ахмадов. ЛадогІа аьзнашка).

БидІат (бидІат дан). Религ. 1. Введённое какое-либо недозволенное новшество в материально-духовной жизни человека. 2.Наушничать, наговаривать, кляузничать на кого-либо.

Биж (-аш). Старин. Маленький паук.
Биж эрк (Биж эрк) «Биж ущелье». Ущелье, урочище в районе Биж дукъ, на северо-востоке селения Хьорсуна. Биж – маленький паучок (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Билзиг (-аш). Бантик.
ЙоьІан коьртахь билзиг[3] дара, полла санна, хаза даржийна, тІехьа теттина шляпа санна, коьртана доккха ІиндагІ а деш… хьаьжжинчохь висир-кх со, вицвеллачохь, лаца а велла, синбІаьргийн кхетамца цига, цу берашца, цаьрца цхьаьна… машен ма хаза яр-кх сан, дечигах йина яр-кх, тІехьа йоккха кузов а йолуш… йоІа белаца гІум юххура, маьІан цІечу белаца… тІаккха «був-вв» деш, ас машен, цу лаьмнийн некъашкахула, аренашца, бердашкахула, гуо боккхуш схьа а ялайой, «пІи-и-ипІ» олуш, сацайора, тІехь юьззина гІум а йолуш, юха шопар – со охьаваьлча, машено садоІура, со а хуьлура, гІамар тІехь «оххІай» дарца, куьг а хьоькхуш, хьаж хьацарх дакъош сайн (М. Бексултанв. Цхьанхьа цкъа гича санна – маца?).

Биллам (-аш). Начальная и крайняя черта на старте и финише. Дуй-те и иэхь-ийманан биллам заманан йийсарехь доцуш, оьздангаллех, доьналлех доьттина, маьрша? (М. Айдамирова. Кхолламан бехачу новкъахь). Кхи цхьа кхиетаман айпалл а йу цхьаболчу язйечаарах хьакхйелла: А.Г. Мациевн дошамиехь дооцучу дашах пайда иеца ца ха-ъар, ца ла-ъар, уьш архаизмаш, диалекташ ю боохуш. А.Г. Мациевн «Нохчийн-оьрсийн словарь» дошам тІиехь 20 эзар дуош ду аьлла билгалдина делахь а, царах 40% тІеиецнарш ду. Иза цуьна зааман Іеедалуо туоьхна биллам бара, иштий бие и санна

болу буолх аарахиеца бакъуо ца луш (Р. Кадиев. Бахалахь, нохчийн мотт). Цо иштта дIахьедира дерриге а дуьненна шен билламаш тIебахка гIерта цхьаьннан а бакъо цахилар. Россина ца лаьа дуьне цхьана басахь хуьлийла (І.Керимов. Толам. – Газ. «Даймохк», 4 июнь 2011).

Биндарг (-аш). Презр. Что-то мелкое круглое.

Биркъа (-ш). Продовольственные припасы птиц.

Аьрзош тасаделча, биркъаш
Идайой-ца хьозаша.
Лечано цIийн пхьор дуийца,
Къийгаш тIехьайоззушехь! (А. Сулейманов. Аьрзош тасаделча, биркъаш).

Бич (-аш). Прост.-ирон.Заим. из русск. языка. В совр. чеченском языке приобрело новое значение – опустившийся.

– Цулла а, эццига цхьа баьIа туьма а лой бич я наркоман ялае-хьа гIалара. Цо дIавоккхур ву хьуна иза-м, – ша забар еш санна хьехар дира милицин начальника (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). – И хIун куй бу хьан коьртахь берг? Куьзгана мукъана а хьожий хьо? Бичах доцуш дIадаккха хIума дац-кх хьуна тIехь (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Биэдакх (-аш). Человек (люди) с комплексом неполноценности.

Они не переродятся, ибо они окончательно и бесповоротно стали **биэдакхаш** (людьми с комплексом неполноценности), они не мыслят себя без власти (М. Нашхоев. Наблюдения над нашим прошлым).

БиэгIаг (-аш). Войлочная покладка из-под седло.
Бухахь цхьацца тиша кетар а, нуьйран талба а, биэкъалг а юьллу, сайна тIехула верта а тосуш. Юьхь стигала ерзийна хуьлу, нийсса аркъал охьа а вуьжуш (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш).

Биэндацаралла. Безразличие.
Оцу масех шарахь ГIапура язйина стихотворенеш а, сонеташ а махка боьссинчу баланех, гIайгIанех а ю. Уьш дерриге сих а, дагах а чекхдуьйлуш, цо язйина байташ шайн ешархо биэндацараллехь вуьтуш яц (Хь. Бурчаев. «Ас цкъа а ца яздина сайна цагинарш...»).

Биэр - йоккхуш йолу ял. Уст. Налог.
«Ахьа тIера бер* оьцучу ламанан кортошкахь Дуткъа деций дажош ма сеци и Адин ва Сурхо, ХIинца хьайна ма луьу баккхалахь ЦIарна цIе яханчу цу Сурхон ва корта, Къена Ада ма виси юьртан тхьамда ва хилла», – Бохуш мотт эцна ма вахар цхьа маттах ма лериг (Нохчийн фольклор. Къеначу Адин илли).

Блокпост (-аш). Блокпост, блокпосты.
Хьалха, кIайн марха санна, ешначу хенахь, трамвайш лелаш хиллачу аьчган шина новкъа юккъехь. ХIара кхуьнан «блокпост» яра (Лула Куни. Паналлехь). Кхин цхьа масал а. Нохчийчохь алссам яьржина хиллачу федеральни эскарийн блокпосташкахь вайн махкахошна тIехь лелочу харцонех лаьцна хезаш дуккха а ирча хIуманаш дара (А.Ахматукаев. Нохчийн лар а, яздархо а). ХIара тIом шозлагIа а вайн махка кхочучу деношкахь хилла хьал девзаш ду. Некъашца хIиттийначу блокпосташкахь кхоллалуш а, цигара юьхь йолош а дара хIора а зулам (I. Медигов. Саид-Хасан Кацаев).

Богаз (-аш). Старин. Ворота.
По долине Шаройн Орга имелись следующие укрепления и военные поселения:Парсма (Щит)*, Сандаха (Отборные), Кебасара бIав (Ворот склона башня), Кебаса (Воротсклон) КIесала (Резервные (тыловые) войска, гарнизон), Чур тогIие (Внутренняя долина с

замковым укреплением Шикъара, Шора – с мощным замковым укреплением по-над л. б. Шаро-Аргуна, Саьрбала (гордые) и Лаьшкара (группа войск, резервный гарнизон) и немного ниже по течению Шаро-Аргуна – Букказие (богаз – ворота) и дальше – Зазаргlание, Улус-Керт, где проживали воинственные вашандаройцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

БогIам (-аш). Столб, столбы.

Цу белхан ойла йича, и бераш иштта вовшашка луш хилар, къаьмнаша шайн гергарло чIагIдан богIамаш хIиттор санна хета (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Божа. Прост.-презр. Мужской пол (самец).

Амма иза яйча,
Самадолу сан
Дуьххьарлера айса
Лайна божа гIан (А. Ахматукаев. Кхехкаяьлла аьхке...).

Бож-Iелалла. В определённом смысле – «мужское доминирование».

Ткъа нах, цунах ца баьхьаш, шайна ца хезаш санна, таьПина Iара. Борз дуьхьал яллац, газа хьаьжцIа ихина бохург санна, шена дуьхьала ша саннарг валлалц бен дацара Iелим-Солтийн бож-Iелалла (А. Даудов. Iелим-Солта).

Болаттанкийн. Мототанковые.

Нохчийчоьнна герга мел кхочу, хIоьттина тIеман хьал алсам хаалора: некъаш дIалаьцна догIура болаттанкийн а, мотоиччархойн а эскаран дакъош (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Болаттехника. Мототехника.

Россин телевиденис Нохчийчохь, гIерахой лоьцуш, операции бен яц бахахь а, къилбехьа доьлхучу некъашца дIаоьхуш яра болаттехникан чаккхе гушйоцу колоннаш, хIаваа-десантан эскарш, хIордан гIаш салтий, цхьанна тIаьхьа важа а йолуш, хIаваэхула Кавказехьа

дIаоьхура тIеман кеманийн эскадрильяш (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Боли (боли-лу). Ласкающее сочетание звуков слух ребёнка.

ТIахъаьлла хир ву хьо,
ЦIоькъалом санна,
Къовсамехь тоьр ву хьо,
Догмайра нохчо,
Алалай, балалай,
ДIадижа, боли-лу (ГI. Алиев. Аганан эшарш).
Дахаран некъаш вайн
ДIадуьйлало
Дегнаш чохь хьомсарчу нанойн.
«ДIадижа, сан боли!» –
Вай тахкадо
Шайн марахь,
Аганахь цара (I. Шайхиев. Наной).

Бонг (-аш). Прост. Кипа чего-л.

Мел лайнарг, гинарг шал-шийла бонг хилла легашка хIоьттира. Елха дог догIура (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Милцо, цхьадика, юха ца хьаьжира. Ахьлуддис шен карара, газета юккъе хьарчийна йолу ахчанан бонг меллаша урни чу кхоьссира. «Хах-х»-аьлла паргIатделира дог (С.-Хь. Нунуев. ДIа ца кхаьчна кхаъ).

БоргIане. Название кумыкского села Бурханы.

БоргIане кхачо (Боргане кхачо) «Бурханов довольствие» (?) – Там, где удовлетворяют Бурханов (?), служат Бурханам (?) – уроч. на с. окр. (от с. Ножай-Юрт – Д.Б.). Согласно народной этимологии, название кумыкского села Брагуны (по-кумыкски – Борахан) сложилось из двух компонентов: соб. имени предводителя брагунских кумыков *Бора* и *хан* – тюркояз. князь, глава, владыка. Чеч. название села – БоргIане (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

«Бохь». Разг.-ирон.Авторитет.
Оццу буса Аларби волчу Вервье бохучу гІалара вогІу сан хеннара хирволуш, буьйдал дегІехь волу цхьа «бохь» (Д. Матайн. Семаркхийн кІолла).

Боьру (боьреш: бу-бу). Устар. Лезвие на кинжале, на мечи.
ЕрмоловгІара Дадий-юрт йоккхуш, чевнаша дерина дегІ чекх сагуш хиллера цуьнан олура, и охьа ца дожийта, юьйцинчу кертах букъ а тоьхна бина бохура цуо тІом. «Дакъаза ма вала хьо, нохчийн ши боьру болу шаьлта йинарг, ма ницкъ бо-кх ахь суна!» – аьлла мохь тоьхна бохуш дуьйцу цуо эццахь. И шаьлта етташ, цуьнан боьранийх куьйга тІе цІий Іенаш, буйнахь мукъ шершаш ницкъ хуьлуш хилла цунна… (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Боьшана. Маленькая (о птице).
Ца ваьлла ког боккхуш, боьшана хьозано санна,
Ца ваьлла дош олуш, са къаьхьа замане хьийжи.
Ца ваьлла вижича, дуьне гуш маьлха каш санна,
Халбатахь мелІунан бІаьрхишца санна со тийжи (А. Бисултанов. Ков тоьхна веа со...).

Буйдол-бере. Малорослый всадник.

Буй-тІара. Лёгкая драка, рукоприкладство.
Герз тоха лууш макІажой а бацара. Амма буй-тІара еш, хьерча буьйлира (А. Айдамиров. Дарц).

Бука (-наш). Так сворачивают у родника или речки часто лопух в округлую форму для удобства черпания воды.

Букара. Крутой (о климатических явлениях: ветра, метели и т.п.).
Букара бердаха тийсало и аьрзо санна,
Сан букъах тийсалуш харцоно накха а аьгна.

Азаллин некъаш сайн галморзах дийланза санна,
Мерзачу набарах, бІаьстенан зазанах хьаьгна (К. Сатуева. Сан корехь...).

Букказа (-ш). Устар. Развалины.
Букказа чоь (Букказа чё) «Букказа впадина». Букказа – развалины аула (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Букме. Прост. (букара – лит.). Крутой.
КІуркІмане хьийзаеш, букме дарц даьлла,
ДІаьндаргаш вовшашца галморзахйуьйлуш,
Шовкъ хилла, эвхьаза Іожалла яьлла,
Нанойн бІаьрхиш дара денна совдуьйлуш (І. Зубайраев. Хьан цІаван йиш хилийта…).

БукъапІенда (-рш). Кончик ребра, соединённый с позвоночниками спины.
СадеІар ца тоьара, накха жима бара, дукха готта, хІаваъ чу ца хоьура, некхан ваз лазадора, букъапІендарш лелха санна, дог чуьра хьала ара а гІерташ, пехаш а цхьаьна, кийра а (М. Бексултанов. Кехат).

БукъатІехьашха. Из-за спины.
Юха тІаьхьуо, шаьш кхиабоьлча, цу наха цхьацца моттэладита леладора цуьнан букъатІаьхьашха, дерг а, доцург а тІе а детташ (М.Бексултанов. Боккъалчух бегаш). Со киншка а карахь агІор волу (гІан суна дицделла), хи суна тІехьа а долуш, букъатІехьашха (М.Бексултанов. Мила ву-кх, ша мила ву хууш). – Вайшимма хІара къамел ворхІ шо хьалха гІенах цкъа дича санна хета-кх суна, Леча, – элира ас, цуьнан букътІехьашха, корах – цхьабосса, меллаша – суьйренна сенло сийна стигал а гуш (М. Бексултанов. Хьоьга хьан аьлла, хІара гІан дац!).

Букътухийла (-ш). Поворот спиной.

...юха хьо гича, геннара гича – хьо геннара тоьар-кх суна, геннахь цкъа ган хилчхьана, иштта схьаган хIоразза а, хIоразза а эзарза кхета, хазалле кхача хазалла – йоьIан хазалла бен йоций, кIентан бIаьрго кхуллуш йолу; сан даг тIера – курра гIоттуш, попан гаьн тIера кIайн куьйра санна, сингIайгIан некъашкахула – сан ойланашца хьо дIаяхча, хьо хиларх воккхавера-кх, хазаллехь – хазалла ган, сайн ца хила йоьгIначу хьан, хинйолчун ирсах хьага: «Ва-а декъала хила-кх хьо, хьо яха-кх декъала!» – баха, дийнахь цкъа хьо схьаган, кхин цкъа а хьох са ца Iаба, хьо юй хаа, суо а вуй, юха вайшинца – Нохчийчоь а, хелхаран гуо чIагарехь санна, лаьмнаша гуо хьовзийна Iуьллу, деган аьрха Нохчийчоь, букътухийла – Къилба а долуш, когхецийла – Къилбаседе, хьан дегIан кIайн сурт санна, сан некхехь гуттар а лезна.... (М. Бексултанов. ...Сан деган мохь хаьдда мерз...).

Булакх (-аш). Старин. Суходолье.

Булкх (Булкх).«Речка» – протекает между уроч. Боь и хутором Денги-юрт. От чеч. *булакх* – «суходолье» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Булкх (-аш). Уст. Лесной приток горной реки.

Булкх (Булкх.) «Родник», «речка»... Булкъ хи (Булкъ хи) «Булкъ родник» – урочище на окраине Кешана. Булкъ – от тюрк, булакх – родник (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»). «Чхар-рр, чхар-р», – тIулгаш тIе а детталуш. кхийсалуш, доьлуш, охьаIена шовданаш. «Булкъ-булкъ-булкъ», – иштта доьлу юьрта юккъехула охьадоьду ахк (М.Ахмадов. Денисолта).

Буоча. Нежный, мягкий.

Ша мерза дахийна зовкх хьоьгу вайн синош,
Iодика буоча еш, тIаьххьара хьаьстина,
ДIабаха вайн безам, шен сирла сауьйзуш,
Ша богIуш деанчу ирсах а хьаьрчина.
Ца оьшу, ца оьшу, хьо елха ца оьшу.
Ца оьшу, ца оьшу, со воха ца оьшу (Л. Ибрагимов. Ца оьшу).

Бур-бур. См.: **Бур-бур-аьлла.**

Бухахь бур-бур ва бохуш, тIехь моьнаш хьийзадеш,
ХьаргIанан эшарехь, цу стеран боларехь,
Ша сетташ догIучу цу сенчу Терка тIе
Боьдучу цу новкъа шаьш буьйла ма белира
Тешаме накъостий шайн дикчу цу дойшкахь (Нохчийн фольклор. Исмайлин Дудин илли).

Тхо малхбуззалц лаьттира, тхаьш доьлхучу гIуллакхах вовшашка кхин бур-бур а ца деш, Iаьмиркан керла «Студебеккер» схьаялалц. Уьш, Иранера схьаоьхуш, дуккха яра гIалахь, кхин Iаьмиркан «Виллисаш», «Шевролеш» санна (И. Эльсанов. Хилла я ца хилла).

Бур-бур-аьлла. Ни слово не сказать.

Кхин «бур-бур» аьлла вист ца хуьлуш, «хуш-хуш» аьлла, къу санна вахана, ишкапана тIера туьхан цхьа белиг «къарш» аьлла цергашца каг а бина, цуьнан йоккха ах шекар санна «гIарж-гIиржехьа» Iуьйшуш, «хушт» аьлла юха а шен метта охьахууш воллу хIара (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Буркъ (-аш). Уст. Пена на колдобине воды.

Хьайн бIаьра хьаьжча, кхерамаш туьйсуш,
КIаг болчу нисделча, ира бурош хьийзош, Бухахь гIум керчича, тIехь буркъаш
йовлуш, Хьо охьадогIу-кх, сов кIорга ва Терк! (Ш. Айсханов. КIайн котам).

Бурсакх (-аш). Диал. Суслик.

Ишколан директор къена стаг вара, цу ишколах шен массо а стунцхой а, бераш а, берийн бераш а дIа а тардина, Iуьргахь йоллу бурсакх санна, чIагIвелла, шен белхан стоьла тIехь лаьтташ Ленинан а, Дзержинскин а, Калининан а буьсташ а йолуш, пха санна тасавелла воллуш, я Iусманан лозунгаш хьаштйолуш а, я цара вохорволуш а вацара, Iожаллин сахьт доцчо (М. Бексултанов. Прем и).

Бурсане (буьрса). Суровый, свирепый.
Шен кабинета чуьра дIа йолчу неIарехула зала чу а ваьлла, хьаьжаюкъ хабийна,бурсане хьаьрса цIоцкъамаш а дуьсийна, дуткъий балдаш тIеттIаа а такъийна, вахана, стоьла улло дIахIоьттира иза (А. Айдамиров. Дарц).

Бурчам (-аш). Уст. Прост. Ответственный.
Ша-шеха хилладерг ша-шеха довш,
Кхетамо доладо хIора а гIулчан,
Сан хIора хоттарехь кху сохьта бовш
Суйн цIарах са кхуллу дуьненан бурчам (А. Бисултанов. Тешам)

Буссехьа. Ночью (с усилительным акцентом).
Эршта йохо сапёрашна тIедиллар оцу буссехьа хиира Зеламханна.
Цо Саламбеке хабар туьйхира и взвод хIаллакье аьлла (А. Айдамиров. Дарц).

БутIарза (бутIарзанаш). Прост-ирон. Битюк (о лошади).

Бухбацар. Без дна.
Сан Хьаби, маца, мичахь, хIун некъашца хьодур-кх со лаха цкъа: есаллин бухбацаре я стиглан Iаьршашка! (М. Бексултанов. Нана. Сахилахьара).

БухдIашхула. Из под чего-л. (глядеть, протянуть и т.п)..
Оцу дийнахь-м, сутара бала, бухдIашхула къежаш, нускалан кеп лелош, корта лестор бай ахь-м, хьуо хьоме буйла хууш, бIаьцанашца дацаре а деш (М. Бексултанов. Бала).

Бухнехьа (й, в, д). Назад, в обратную сторону.
Боьхначу салташа
Ца хьажош еттара,
Чов-чардо цахилларш

Бухнехьа хьаьлхира,
Топ кхетта, нал санна,
Полковник вуьйжира (І. Мамакаев. Нохчийн лаьмнашкахь).

Бухьметте (бухьметтанаш). На вершине чего-л.
Царал дукха лоха боцуш, цу хьуьнан аьршнашкахь леккха ирхбахна ши арц а лаьттара, цу шинна юккъехь гІеххьа лекха цхьа арц а бара къаьсташ, бухьметтера ирхъоьху кІур а гуш, гонах кегийра яьлла хьун а йолуш (С-С. Бадуев. Церан арц).

Буьйдал – карлик, гном (в первом значении встречается в повести С.Курумовой «Дохк» (Туман): «Буьйдалберес...»).

Буьйранча (-ш). Повелитель, приказывающий.
ЖІаьлеш дойуш, хІорш богІуш, цецбевллачу шахьаран бахархоша хаьттина: Аш хІун леладо, хІай? – аьлла. – Тхо паччахьана тІедогІуш ду! – жоп делла берийн буьйранчас (Нохчийн фольклор. Хьекъалан тІай).

Буьйсанга (бусанга: -ш). Старин. Дорожная остиница. Источник: Бусанга (Бусанга) «Дорожная гостиная» – по дороге в Дахкочу (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Буька-яй. Устар. Кастрюля круглой формы.

Буьлкъаш (только во мн. ч.). Устар. Помои.
Буьлкъан тогІи (Бюлкан тоги) «Бюлка долина». Буълкъа- редкое собственное имя. Урочище на п. б. реки Сунжи, на северо-востоке Алхан-Юрта. *Буълкъаш, диларш* – помои.Такие имена давали любимым детям, чтобы оградить их от сглаза, болезней и т. д. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Буьнжолаг / Бираьмчиг (-аш). Качели.
Сан Іодика яр а доцуш, хьо-м дІаваха ц и г а,
Суна сайнна хехка буьтуш Лаьттан буьнжоьлаг…

Кхойкхуш хийла шен дитташлахь левзинчу хьан сига,
Хьан иллех шен назма йина, тийжа хьун-боьлак… (І. Юсупов. ИбрахІиме).

Буьта (-аш). Прост. Ирон.-пезр. Презимистый, низкорослый (часто о характеристике человека).
Вана-м ца хьажавелира. Буьта, хьала а ма ца кхечира и... (С. Яшуркаев. Картолаш).

БІабачча (бІобаьчча: -наш). Уст. Полководец.
Билгалдаккха деза, вайнехан устазаша нахана юккъехь серлонан, хьехаман болх бина ца Іаш, оьшучу хенахь вайн иллешкахь буьйцучу турпалхойн коьрта амалш гучуйохуш а хилла - майралла, доьналла, тІеман говзалла... Масала, Шайх-Мансур хьехамча, дин даржорхо хилла ца Іаш, бІобаьчча а хилла; Шемалан наиб хилла Сесанара Ташу-Хьаьжа; шайн доцу латтанаш дІалоьцуш, вайнахана ницкъ бечу гІалагІазкхашца гуттар а тІамца къийсам латтийна Шайх-Денис; ГІойтІахь деникинхошца хиллачу тІамехь куьйгалла деш хилла ИбрахІим-Хьаьжа; советан Іедална дуьхьал шен мурдашца цхьаьна къийсам латтийна Хошкалдарчу Юсуп-Хьаьжас... (М. Ахмадов. ГІиллакх-оьздангалла).

БІайша. Светло-красный цвет лошади.
Юха, кхуьу-ш, кхиа а воьлла, сан берхІитта – ткъа шо кхаьчча, да кест-кестта кхочура суна, сан метта-метта, жа долчохь, дІога бухара дуьйна суна гуш, тхан бІайшачу говрахь вогІуш (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш).

БІаннекъ (бІаннекъаш). Уст. Военная дорога.
сан илли дІадоьду
къена мурд санна
бицбинчу бІанновкъахь
гІароллехь латта (А. Бисултанов. десачу гуьйна тІе меца пхьуй санна).
БІаннекъийн тІулгаша мийлинчу шовданийн иэсо
Шен цинцийн сагІа ло бецашна маршонна тІера.

БIешерийн зIе латтош бехчинчу къийсаман хьесо
ГIазотан тур оьхьуш, чехайо гIазакхийн гIера (И. Юсупов. ТIемаш а Iа етташ...).

БIасталгIане. Старин. Место, где растут лопухи. БIасталгIа (Басталга) «Лопухам к» - разв. на ю.-в. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

БIаьрасерло (-наш). Зрение глаза.

Малх цIеххьана Iаьткъара тIаккха, бIаьрасерло а кхолош, догIанах хебба меженаш, бедар йоццу-йоццуче маьлхан зIаьнарша яга а еш (М. Бексултанов. Кехат). ……«…бакъ дац хьуна, элира ас, бакъ ма дац, дагалацахь, майн дийнахь, бIаьстенца вайша, Соьлжа йисттехь лаьттина сахьт, шийлачу тIулган гIопаста тIехь гуш хьан кIайн ши куьг а долуш, хьан юьхь а гуш, бесни а хьан, Iожан бос санна, цIийелла хилла, хьоьга еза ала дош лоьруш, ца карадеш, мотт тий-салуш, бIаьрасерло бIарзделча санна, хьо бен кхин гуш хIума до-цуш, дуьне эккха къарделлачу, зов гIаьттинчу къораллехь хьан балдийн бустам лоьцуш, аз лоьцуш, ойла хьан, хьайна уллохь со лаьттина, дуьненахь цхьаь цIена, хьой, сой бен – дагалацахь – адам доцчу дуьненахь и дерриг а вайшинна хилла… хьан коч а цхьа, къорза коч, ах кIайн, ах Iаьржа а йолуш, хьох шиъ еш, йоькъуш санна (М. Бексултанов. Цкъа гинарг, шозлагIа хIунда...). (М. Бек-султанов. Терза).

БIаьрасурт (бIаьрасуьрташ). Строение глаза.

«ХIара хIун ду-кх, суна хIун хилла, и дийцар а мичхьа дай-кха, оццул цIена, бIаьрасурт санна, бIаьрахьалхахь лаьттина долу… гIан дара-те, гIенах гина, цхьана гIена чохь гина кхин гIан, самава-ларца кхузза духуш, хIора а ша, цхьацца дицлуш… хьоьга кхин яз а лур дуй– техьа-кх, кхул тIаьхьа кхин цхьа а дийцар а, и вуьйш а ахь муха яздина, мича дешнашца, хьан гIо деш (М. Бексултанов. ДIаваххалц, хилла а воцуш).

БIаьрахьажар (-ш). Поглядывание в глаза.

Схьагарехь, тхан цхьаьнадогIучу бIаьрхьажарша а, тхан классерчу – со чIога дукхавезачу – сан йижаршца Куржанци, Жанетици а

цуьнан долчу доттагIалло а гергара динера тхо (Э. Минкаилов. ТIаьхьадисина кехат).

БIаьрахьалхахь (бIаьрхьалха). Перед глазами.

«ХIара хIун ду-кх, суна хIун хилла, и дийцар а мичхьа дай-кха, оццул цIена, бIаьрасурт санна, бIаьрахьалхахь лаьттина долу… гIан дара-те, гIенах гина, цхьана гIена чохь гина кхин гIан, самаваларца кхузза духуш, хIора а ша, цхьацца дицлуш… хьоьга кхин яз а лур дуй– техьа-кх, кхул тIаьхьа кхин цхьа а дийцар а, и вуьйш а ахь муха яздина, мича дешнашца, хьан гIо деш (М. Бексултанов. ДIаваххалц, хилла а воцуш). Ламанан хьаннаш,
И сурт даима лаьттина бIаьрхьалха (М. Анасова. Шина деган лазам а, марзо а).
Беттасе буьйса.
Беральле тховса ас тийна гIулч туьйсу.
Дог дуьйлу тIома
БIаьрхьалха сурт хIуьттуш
сан дагна хьоме (М.Шамсадов. Беттасе буьйса).
Юхалиста хIутту и дIадаьлларг-хилларг.
ТIехдетта хIутту и ас юкъахдитнарг.
Юьхь-дуьхьал даладой, сох даьлла зулам,
БIаьрхьалха ухьу цо сан къинан бустам (Л. Ибрагимов. ДогIа догIуш).
БIаьрхьалха бода а оьллина,
Мотт Iехабайтина собаре,
Лерса тIедерзадеш моллина,
Ас карладоккхур ду тоба сайн (А. Ахматукаев. Тоба).

БIаьрацкъоцкъам (-аш). Ресница (ресницы).

Юха хIинца, оцу «хIумнаша» юха (мел дукха а ю-кх уьш), шаьш йоцурш яра шаьш бохуш, цхьаъ-м текхош, ала гIерташ, геннара цхьа пIенда ийзош, цхьаъ кхуллуш, дестош, бIаьрацкъоцкъам тохар а доцуш, цхьа деза, онда хабарш церан... (М. Бексултанов. Кхин бердаш, шераш а кхин).

БIаьраэшар. Мимика глазом.

Вистхилларг нохчо хуьлу, да волуш санна, ден дола деш, бIаьраэшарца гIо-орца лоьцуш (М. Бексултанов. Цу дийнахь, Нохчийчохь, и жима кIант вийначу дийнахь).

БIаьргкIаг (бIаьргкIаьгнаш). Глазные ямки (спец.).

Гуттар а гIайгIа шена язъелча, тIом хилале хьалха кхузахь хиллачу маьршачу дахарх дагалецамашка а волу иза: «Жималлехь дуьйна гина а, девзина а, лелла а хьоме хиллачу цуьнан къоналлин урамийн суьрташ, цунна цхьаццайолу меттигаш йовза а ца евзаш, чIогIа хийцаделлера: дохийначу урамийн саьлнаш, IаьIна нехаш; бомбанаша а, якхийчу тоьпийн хIоьънаша а даьхна оьрнаш, минийн даьндаргаша дехкина асфальт тIехь – Iаьржа а, кибарчигийн пенаш тIехь – цIен а розанийн, астра а зезагийн куьцехь суьрташ; аьттачу аьнгалин якхий а, кегий а оьланаш, бIаьргкIаьгнаш санна, деса, Iаьржа кораш; кегдина, дагийна («ирахь доллушехь Iожалла тIеэцнарш» – дагатесира Iадашна) дитташ лаьттара, заьIап стеган куьйгаш я Iасанаш санна, гаьнаш лаьттах а гIортийна, чевнаша нисдала ца дуьтуш...» (Хь. Бурчаев. І. Кусаевн «Кхоллам» книжкан статьян тIера).

БIаьрдуьхьал. Напротив глаз.

ХьошалгIа воьсси сан доттагI.
Урамехь бIаьрдуьхьал хIоьтти
Токх юьзна
Сан деган езар (І. Цоккуев. Олуш делахь и...).

БIаьрзалла. Слепота.

Когаш буьйцу куьйгаш доцчу наха,
БIаьргаш боцчо хьан бIаьрзалла юьйцу,
Цкъа а кийрахь дог хилла а доцчо
Хьан деган ах шен хIилланах хуьйцу (Б. Шамсудинов. ХIинца хIунда дера хьийза хIилла).

БIаьркор (-аш). Глазница.

БIаьркореш тIадийна,
Сан ненан беснеш тIе ледаш,

Ткъевнечу йочано
Къуьйлура сан жима са (С. Дакаев. Ненан узам).

БІаьстале. До весны.
Цундела, гурахь, жа охьалоллуш, хьо а юьрта охьайохуьйтур ю ас. Сан сайн а ду нисдадезаш
цхьацца гІуллакхаш. Юха бІаьстале хуур вайна дан дезарг (С.Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

БІижалгІа. Вне брака.
Вуьшта тхан хІу дайа ма гІерта. Нагахь ахь ас бохург ца дахь, ас Делаца йина чІагІо ю-кх хьуна, хьо, бІижалгІа дина къутІа… (М. Ахмадов. Берзалой).

БІизваллалц. (см.: **ТІуртІузваллалц**).
Управляющий балхахь вац, стунйишин меран ден ваша веллачу тезете вахана. Инженер гІала вахана ву. Зав. мастерской бІизваллалц къаьркъа мелла ву, ша юьйцург хІун ю а ца хууш (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

БІобаьчча (-наш). Полководец.
– Гиххой корта боцуш бисна. Цунах пайда а оьцуш, эскар цига хьаладахийта деза. Вай вешан стаг ву царна юкъахь. Оьшуш меттиг хилахь, цуьнга йоьйтур ю бІобаьчча... (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Вайн къоман къеггина историк, философ, политик, фольклорист цуьнца
цхьана майра, хьуьнаре тІемало а, бІобаьчча а хилла иза (М. Ахмадов. Мамакаев Мохьмадан философех а, эстетикех а).

«БІов-в». Звукоподражание выстрелу.
Аьрзуна топ хьажийна, «бІов-в» элира аса, юха, когаш кІелара, парт-аьлла, дІаоькхуш моьлкъа гина, цунна тІаьхьаведира (С. Мусаев. ГІулч).

В

«Вабб»-аьлла. Звукоподражание удара (часто удара чем-л. плашмя).

Салам ло ас сайн доттагIчуьнга – «парх» аьлла хьалаиккхина «тIорш» оьккхуьйтуш сан куьйгах куьг тоьхна, «бапп» суна мара а иккхина, «вабб» аьлла юха шен гIента кхеташ воллу-кха (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Вад (-аш). Менталитет.

Нохчийн мотт, хьаьжкIан буьртиг, коканийн колл – и дерриг а ю вайн культура. Бусалба дин, нохчийн вад – уьш ю вайн къоман син гIорториаш (Л. Абдулаев. Нохчийн мотт а, хьаьжкIан буьртиг а, кокани а). ТIекхуьучу тIаьхьенаша къаьсттина тидаме эца дезаш хIума ду иза: дайн сий лардар, церан сийлахь цIе ца йожор. Иштта цу тIехь лаьтташ ма ю вайн нохчийн вад, цунах хуьлуш ма бу нохчалла боху кхетам а (Газета Нийсо», 2013 шеран 27 январь).

Важап (аш). Неотложные (религ.).

Важап дан. Возложить на кого-л. какое-нибудь дело (религ.).

Мукъам байна, тийна дахар
Декъазчунна къийса важап деш,
Къонах вогIу дорцан кIуьрехь,
Маьлхан мерзийн зевнаш лехьадеш (С. Дакаев. Атта-м дара тийна дахар...).

ЦIера ялаза йолу йоI, жима хуьлийла иза я йоккха хуьлийла, дас я дедас (да вацахь), оцу йоьIан пурба дала хьашт доцуш, и йоI маре яхийта бакъо ю. Бакъду, реза юй хьо хьанехе яха, аьлла, пурба доьхуш хаттар дар суннат ду, важиб дац. ХIунда аьлча, оцу йоьIан шен яхар гIолехь хин долу меттиг хаа хьекъал дац, жима ю иза. Цундела, оцу шен йоIана дика болх лаар-лахар тIехь къинхетаме верг да ву, деда ву, цундела царна бакъо йина и йоI маре яхийта (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Вай. Употребляется часто в чеченском языке в значении «есть».

– ХIинццалц веанарг ма ца гора хьуна, Мел дика вай хьуна и сагIадоьхуриг. Цхьа чами буззий кIайн дама эций, Цу чамин гIожа тIе датой сом диллий, ДIаверзавехьа и сагIадоьхуриг (Нохчийн фольклор. Бос хазчу Мусан илли).

Валар (й, д, б). Смерть.

Валар (-ш: ду). Прост. Позорный поступок для взрослого хуже смерти.
Цхьана а гIуллакхе ца воьдий со-м, я ца хууш а ца воллу, дIа генавала гIерташ воллу-кх, вада гIерташ, цхьа далатохар я цхьа валар сайгара далале (М. Бексултанов. Iаламат).

ВаллахIи. Клятвенное заверение.
Воккхаве дуьненан рицкъанх!
Воккхаве хиларх хьан кIант!
Хьох хервеш, кховдийна ирс а,
ВаллахIи, и ма дац хьашт (I. Шайхиев. Сан даг чохь…).

ВаллахIора. Прост. Клятвенное заверение.
- ВаллахIора, хIумма а хазахеташ-м ца воьду со цига. ХIара цIоз кхузахь хене даккха хала ду. Вайна ма-хаъара, кхузахь со тIевеъна стаг ву (А.Айдамиров. Дарц).

ВаллахI-Iазмора. Прост. Клятвенное заверение.
– Са ма гатдейша, гиххойн кура кIентий, – шек а воцуш бохура Даркеша, – паргIат хила мегар ду шуна. Вай санна дерш а оцу ялсмани чу буьтуш бацахь, валлахI-Iазмора, еса-м иза а хир ма ю хьуна (Л.Яхъяев. Гиххойн Таймасха). МУХТАР. Иза-м дац стаг цецваккха хIума. Эзарнаш, эзарнаш жаш ма дуй уьш… шийлачу махкахь тIаргIа дIабалар а цецвала хIума дац. ВаллахI Iазмора, тамашийна стаг хьо а ма ву, Куси (Л.Таймасханова. Мюсли). ВаллахI-Iазмора, и наха бохург бакъ хила мегаш а-м ду хьуна (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Иштачу хьелашкахь, сох бехк лоций, эхь хетий, шен бIаьрхиш лачкъош, дIа а воьрзий, соьга олура цо: «Вал-

лаIаьзим, хьенах, и хIуманаш дагадаьххкича, сан бIаьргех хи ца долуш-м ца Iа, даккхий хIуманаш дара уьш, бехдича бехдала а, сий дайича – сий да а», – олий (М. Завриев. Теш ма лаца). КУСИ. XI-м… и дуй, Мухти, хьо цец-м вер ву, цкъацкъа суна хIун дагадогIу аьлча-м! ВалахI-Iазмора, хьо цец-м вер ву (Л. Таймасханова. Мюсли).

Васхала. Уст. Быть выше, на возвышенности.

Вай цунна цхьа тешнабехк бийр бу. Со хьалаайбий неIарна тIехула васхала вилла, шаьш, неIарна цхьацца агIор а валий дIахIотта (Нохчийн фольклор. Кхо ваший, наьрт-эрстхой).

Васхала – в церквях и храмах имелись особо почитаемые места с подобным названием. Т.е. это были алтари, которые строились обычно посередине помещения. Жертвенную пищу и напитки, прежде чем их употреблять, ставили на этот алтарь. Молящиеся становились вокруг этого алтаря (чеч. *васхала).* Жертвенное животное, прежде чем предать его закланию, также окружали молящиеся вместе с жрецом, которого чеченцы называли по-разному, в зависимости от того, каким богам и божествам они в данный момент молятся: *долг, цIой, сиелг* (или *сиел), мозгIар, тиекъархо, леткъарг* (или *леткъаш верг), цIовг* и др. Вот этот церковный алтарь и заменял в доме-башне горцу-чеченцу серединный каменный или деревянный столб. Он находился в центре помещения, на том самом месте, где долгое время в священном очаге горел огонь, который обогревал семью, на котором готовили пищу, где висела с самого потолка до самого пола священная цепь, которой чеченцы клялись (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ват (ват дала (й): -таш). (объяснение дал писатель С. Яшуркаев). Оплата пастуху приплодом за пастьбу скота хозяина.

Ваттахь (!). Воскл. при неожиданной догадке, нахождении ответа при запутанном вопросе. Употр. Только жещинами.

– Ваттахь, и-м аса юкъадоккхур ду хьуна, – элира Маликас, – ой, Аминий ма чIогIа ши доттагI ю моьттахь, Нана (Ш. Окуев. Лай тIехь цIен зезагаш).

Вахабист (-аш). Последователь М. ВахIаба (18 век).
Цу ойланаша а, шен хеттаршна Бадрудди-хьаьжас деллачу жоьпо а дукха чIогIа цецваьккхина, вогIавелча санна, лаьттара вахабистийн Iедал долчу хенахь кху кIоштан шарIан кхелехь гIуллакхехь лелла, ткъа тахана долчу Iедалан а жигархо хилла лелаш волу Симакин Гатин боккха мара болу Тоьмаркъа… хетарехь, цхьана хIуманна тIаьхьакхиа гIертачух тера дара и къена жигархо… (Хь. Тухашев. Гулам).

Вацар (-ш: й, д, б). Отсутствие.
Кхин хьан вацар
Атта-м Iавшалац...
ДIаIе хьайна,
Хьайн даго ма бохху,
Ас хьан амал
Цкъа а дойур дац (Р. Ахмаров. ДIаIе хьайна...).

Ваши (ваша). Так уважительно называют взрослых мужчин дети и молодые.
– Дедика дойла хьан, ваши! – мохь бетта соьга тIера охьа, беснеш тIехула дIасахьекхна комаран шекъанаш а долуш (М. Бексултанов. Цхьа а декхар а, бекхам а боцу…). ХIе-ей, хехо! Самавала! Самавала, хIе-е-ей! (*ДIасалеставо*) Ваша-а, къуй баьхкина хьуна! (С-Хь. Нунуев. Лулалой – 2).

Ваькккхина (й, д, б). Обделённым изгнать.

Ваьр (-аш). Родственники одной фамилии.
«Тукхам» туьркийн меттанашкахь «тайпа» бохург ду, нохчийн маттахь шира дош ду «ваьр». Iаьрбийн «тайпа» дош тIеэцале, оцу маьIнехь лелош хилла и дош. Вайн гергарлонийн гонаш иштта хилла: доьзал – цIа – некъе – гар – ваьр …(См.: С. Натаев: «О термине «вар/ваьр». – Журнал «Нана». №8,2008, стр 53-55). «Тукхам»

туьркийн меттанашкахь «тайпа» бохург ду, нохчийн маттахь шира дош ду «ваьр». Іаьрбийн «тайпа» дош тІеэцале, оцу маьІнехь лелош хилла и дош. Вайн гергарлонийн гонаш иштта хилла: доьзал – цІа – некъе – гар – ваьр (М. Ахмадов. Мамакаев Мохьмадан философех а, эстетикех а).

Ваьшта. Соединение.
Амма шен ницкъ ма-ббу хьадда йогІура, ша лара ма йо шен ен ирсан го ваьшта кхетийта гІерташ (Д. Байсултанов. Борин ткъе кхойтта го).

Ваьштам (-амаш). Порядок (уборка).

Ваьштамхо. Наводящий порядок (уборку).

Вед (ю) – наконечник стрелы.

Велааьшна (-ш). Подобие улыбки.
Тхьамдин бетан йистош жимма хьалаозало велааьшнехь, ши бІаьрг боьлуш санна хета, цхьа кхардаме боьлуш, я цавашаре, я цхьаъ-м хиъча санна шена (М. Бексултанов. Буо). Иза Муса вара, Ахмадов, дуккха а тетрадаш а карахь, жимма велааьшна а дина, лаьтташ (М. Бексултанов. Боккъалчух бегаш). – Хьуна а дойла Дала беркат! – элира кхуо, тиша шляпа а, юткъа плащ а, фанеран жима чамда а буйнахь, велааьшна деш, дІавоьдучу цу воккхачу… жимчу стаге – иза дегІана чІогІа жима вара, таьІнуо Іаьржа бос а болуш, дерриг а къоьжа, стомма цкъоцкъамаш а (М. Бексултанов. Суртдоккхург). ГІеххьа ойланаш а йина: «ДІаяла, дуй, йоІ, хьайн доцу захало ду ахь хьехориг… Іежин Муслим санна болу эсийн Іуй, бераша ловзон гІулгаш санна, карор бу хьуна хІора а юьртахь, вайца ца догІу къамел ма де, дуй, лан хала хуьлу иза ша висча», – элира ахь, цхьа гІийлуо-о велааьшна а дина (М. Бексултанов. Терза).

Вели (-ш). Религ. Божий представитель.
Воьлхуш, ара а ваьлла, дІавахара, бах, Хьасан. (Делан вели муха хила веза дуьйцуш, Кишин-Хьаьжин (Дала къайле тойойла цуьнан)

жайни тIера дийцар ду хIара (Чулацаме къамел. ДIаяздинарг – А. Асланбеков).

Ца кхеташ, ца кхеташ я кхеташ,
ГIир гIергIаш,аз дехьна,
Настарна вазвелла
ДIо вели ма волу
Айвелла,
Iасанах йоккха топ тарйина,
Шун декъа,дарж декъа,дин декъа
Шен кхайкхарх ца кхеташ я кхеташ (Хь. Яхъяев. Ца кхеташ я кхеташ).

Мотт шера, шайн дагца
Иман а доцуш,
Делан велиш емалбен
нах кхуьуш бу (А. Дибиров. ВаIзанаш).

Веса (-ш). Душеприказчик.

Дахаран тIаьххьарчу дийнах дIахаьдча,
Дисина хьашташ хьайн хIиттадан метта,
Весетца йитна хьо, веса го аьлла,
Ахь хIунда элира сел жирга дешнаш? (М. Анасова. Хьехархочуьнга).

Веца (й, д, б). Усилительная частица к действию.

Цундела хIара «соргIуш» эцна юьрта водаххьа-м ма веца кхо нахала воккхур (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Вечча (веччанаш; вайн веччун; вайн вечча-нийн). Уст. От слово «везачун» – любимый.

Вайн веччун ма хуьлда к санна да-нана, Хилаза ца даьлла и хуьлуш хилча, Церан балар хуьлда-кха, сацарах ун хуьлуш, Дадарах ял хуьлуш, туьтан хIуш санна, дегнаш кийра эгна (Нохчийн фольклор. Таркхойн кIентан, Жерочун кIентан, Жумин Акхтулин илли).

Вир-бере (-ш). Всадник (-и) на осле (осликах).

Вир-бос (вир-бесаш). Средний цвет между жёлтым и серым.

Вир-ворда (-наш). Ослиная арба.

Борз-Іеле, шаьш цІа дахккалц, ара ма вала аьлла, шайн вир-ворда дІайоьжна, цу тІе хиъна, кех делира и шиъ (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

Висар (-ш). Бусинка на чётках.

Керам, цу чуьра араэккхарх, гена доццуш долчу гІовх дІа а таьІна Іаш вара, олура, цхьа чохь са долуш санна, юьхь тІехь цхьаІІа а цІоьллех хІума доцуш, хинкисех санна, чекх са а гуш, жимма маж йагор бен, шеца кхин дерт доцуш, пхьаьрсаш настаршна тІе а дехкина, иштта дІаса тесна ши куьг а долуш, карара суьлханаш а хаьдда, хедда лаьтта охьаэгна висарш дага а даьгна, буйнахь дохкурш дагаза а дисна, шена тІекховда аьлла. схьакхевддинчохь, вагош я хадош йина чов а йоцуш, вала а велла Іуьллучу гІазакхичунна тІехула дІатесначу бІаьргаш чохь дуьненан серло ярах. эхартан нур а лепаш. Олура, тІекхоьхьуш Іекъий а яра, Іекъий оьшуш яц, цІа дуьйла. аьлла, тІаьхьа хабар а деъна, тохара кхунах кхетаза йисна, хІара хІинца ша шайна тІевеъна, шен дегІан чарх цу Іекъешца йита, херехь и тасарх, дайн ширачу кешнашца виса. - дІо лаьттачу Гамарган Писаран воІа Ахьмада шен карара дІаэцна дагаза дисина и исс висар шен некъан теш а, тІетевжийла а хилла лаьттинчу вешин кІанте Адаме дІа а делла, и висарш Сибреха а кхаьчна, цигара цІа а дирзина Адаман пІелгашца а, дІа а кхетта, цуьнан суьлханашца а диса, цІа къорІа а кхачарх, ша леш Гадас шен некха тІе диллина. цуьнан кІанта Тутиес, шеца Сибреха а даьхьна, цигара цІа а деъна ша леш кІентан кІанте дІаделла. кхин дехьа-сехьа а ца кхийдаш, беккъа цхьа шен чохь лела болу и лерам чкъор чкъуро хийцар дІадахделча ширбаларх, цхьа а Іалашо а йоцуш кога тІехь лаьтта Іад дуьйлина дІахецна чІу санна, шен дожарх а ца кхуьуш, я г Іаттарна хьесап а доцуш дуоладелла лелачу къомо ПІа а, цу ширачу кешнийн хьаьрма а, цу кешнашка дІадоьллина нохчо да-нана долу йиша-ваша а, нохчо да-нана долчу йиша-вешин дІадахнарг а

дIатасарх шен устазан гIоьнча а хилла, ша тIехIиттинчу цу эвлаяа-на юххе а ваьлла, шеца Орца а, Гада а волуш. синтемах ваьлла тIе а, улле а хьийзачу цу кешнийн охIланан могIаршка а хIоьттина воьдург дIа а хьажош, вогIург тIе а оьцуш. верзорг дIа а верзош шен мехкан Iу хилла латта, верас хилла латта (Хь. Яхъяев. Дакъа).

Войт (!). Звукоподражание, выражающее восхищение, изумление, а иногда и возмущение.
Войт, дог хецаделча, карладолу хийла!
Адам ца везаш вейтира ас и цуьнга,
я тахана дохко а ца даьлла цуьрг а! (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).

Вока (-наш). Крокодил.
В ныне действующие словари не вошло очень много наших слов (исключение составляют «Дош» Абу Исмаилова и «Чеченско-русский фразеологический словарь» братьев Байсултановых). Сложился миф о том, что якобы у нас нет слов, скажем, для обозначения таких предметов, как стол, крокодил, акула, тротуар (ашла, вока, гIормакх, сокхалмакх) и т.д.(XI. Умар. Преодолеть комплекс неполноценности).

Волчо (волчаша). Свой, свои.
– ДIаваккха! Iаваккха! ДIаваккха кху кертара! ДIавигийта шайн волчашка а але! – мохь беттара тхьамдас (С.-Хь. Нунуев. Ловзар чекхдаьлча).

Вонехь. В горе.
Диканехь шортта ю доттагIийн тоба,
вонехь цхьаъ карор – бу хьуна кхаъ,
и ве ахь даггара, вуьйш битий, къобал,
дукхах берш – хьеший, доттагI ву цхьаъ! (С. Яшуркаев. Диканехь шортта ю доттагIийн тоба).
ДегIаста ДегIаста
доллучу дахарехь оьзда юкъ йихкина
набаран кхоьлах а хьуна сагатдеш

доьзалийн вонехь а садаIар доцуш
хьуна хехь лаьттинчу къонахийн дуьхьа (А. Бисултанов. ДегIаста).

Вотта (ду-ду: -ш). Устар. Цена. Корталин Хантоти (сан денана), шен цIийнада Iедало вийча, ЦIиIллаI яхнера, шен майрачо – Адама – воттана делла хилла долу уьстагIий схьадало. Вукхо ша Адамера эцнера уьш, аьллера, воттана делла дацара, аьлла. Цу буса хIара, Хантоти, Махьмад волчу буьйса яккха сецча, Махьмада гIенах Адамца къамел деш хезнера Хантотина, уьстагIийн сибташ а дуьйцуш, вотта хилар а чIагIдеш (М. Бексултанов. Мила ву-кх, ша мила ву хууш).

Воттана (воттана даьхни; мах; ахча и.дI.кх. дала). Уст. Дать кого-ч.-л. в кредит.
Дика мах-м хилла сан, баттахь пхи туьма! Хьанна моьттура. Хьенхьенан а хир бац кху заманахь оццул мах. Барт муха хилла хьажахьа, бежана духкуш санна я воттана даьхни луш. Дика мах хилла, бIаьрг ца хиллал, «тпу-тпу-тпу!». Цхьамма воьххкина, вукхо эцна (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Воттуна (воттана: -ш). Лёгкая закуска, чтобы утолить чувство голода.
– Хьайтал, цхьа кIеззил хIума кхалла ас воттана (воттуна) дохо.

ВоIалла. Досл. пер. «сыновничество».
Цевзина деанчу цу дийнахь
И эхь – бехк жоьпашка озийча,
Махкана воIалла лийрина
Синош Iа цу Iаьрша диссина –
ДIо тIаьхьа лар хьоьшу син синош (Хь. Яхъяев. Синош Iа цу Iаьрша диссина).

Воьлана. Прост. Смешливый.
Иза гIерачу дегIахь, воьлано стаг хиллера, цхьана агIор дIайиллина сира кIужал а йолуш, таьIна-хьаьттарочу басахь. Горга, яккхий

цIен беснеш къаьстара; жима, юткъа, тай тоьхча санна, нийса бат а (М. Бексултанов. Бохь боцу бIаьвнаш).

Вуй (вай). Междометие, выражающее удивление, изумление, желание, раскаяния и т.п.

– Вуй, елла яла со делаI! ХIун ду иза цу бесса, оцу беран тIорзана гIан-набарш гинера аьлла, ма сингаттаме вуьйжи хьо?! (Ж.Махмаев. Iаьржа цIе). – Суна хIун бен ву иза? – Вуй! И бохург хIун ду? – цецвелира ИбрахIим (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Г

Гажар (-ш: кожан гажарш; гажаргаш). Крючковато сплетённые прутья, за которых привязываются верёвки при охвате сена на арбе, санях.

и т.п.

Эцца орца даькхина лула-кулара нах а гулбина Гоцински машшащций, дечиган гажаргаш чу а бахийтина, оззийна хьала а ваькхина, оцу уллехула огIучу Беса чукхоьссина, цу чохь кечийна цIанван гIиртина, тIехь мел долу хIума хийцина, кела бедарш тIе а юхийтича чу валийна (М. Баснакаев. Муьлха новкъа вогIу иза?).

Газа-гуьзалг (-аш). Прост. Ласкательно-уменшительное название козлёнка.

Тата даьлча, охьатоьхна
Зезагаш чохь доьлу гуьмалк,
КIант хьаьвзира чIогIа воьхна,
Iаьхаш хезча газа-гуьзалг (Н. Пашаев. Буьхьиг).

Гайда (-наш). Устар. Игральная кость.

Гайдех (Гайдех) «Гайдехи» – уроч. на л. б. реки Андаки. Название имеет вайнахскую языковую природу. *Гайда* – игральная кость

крупного рогатого скота, «бита» – в детск. игре в альчики (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Гайлазар (-ш). Боль живота.

Балдаша мох беттарх,
Тохалур яц шок –
Гайлазар а кхетта,
Язлур ю гаршок (А. Ахматукаев. Лулахь-кулахь).

Гайтадезаран. Обязанный к просмотру.

Оьрсийн яздархочун Иван Бунинан дешнаш дагадогIу, исбаьхьаллин литературехь гушдерг (реальность) яздархочо гайтадезаран некъ буьйцуш: «Хьуна гушдерг дац дуьне, ахь-айххьа хьайна, хьан синхаамаша кхуллуш, хьуна хаалушдерг ду дуьне» (З. Алиева. Мукъам Шопенан, дешнаш Бексултанов Мусан, сан ойланаш а…).

Гайтадезар (-ш). Обязанный к показу.

Гал-гIожмаш. Употребляется во множественном числе. Игра в чурки. В переносном смысле слова: заниматься пустяками, несерьёзным делом.

Галдаьлларг (-ш). Уклонивший, неудача.

Иза аьхка дара, август баттахь, хIара дуьххьара цига вахана, ялх бутт а баьлла, ахшо дузуш. КхозлагIа вахча, компьютерщик муха ву хьох, Бетар-Солтин кIантах, и зударийн болх ма бу, хьох сан… дерг а, доцург а – галдаьлларг соьга олуш, сан хьехамча хир ву-кх хьох, арахь долчу гIуллакхана, дера хир ву, наха хIун боху а, хIун дуьйцу а – дукха ма ду, со тIаьхьа ца кхуьуш – со нисвеш волу сан накъост, кхийтирий хьо! (М. Бексултанов. Гучувала).

Гамзара. Криво, кривобоко.

Гара. Изогнутый, кривой.

Суна акха кхор дуьххьара бен иштта гара ган а ца гинера. Тхан кертахь бара и кхор, жима боллушехь гара бисина, тхуна тхаьш санна, лоха а хеташ (М. Бексултанов. Ненан марахь беральа).

Гарехь. По видимости.
ГIуллакх, гарехь, къайллах барт а хилла, цу барта тIехь лаьтташ ду бохучу ойлано дIа ца хоьцура: дахкаре аренаш а, тIуьна хьаннаш а тесна, Ялхаройн лам тIе хьалабевллачул тIаьхьа къилба-малхабузехьа дIабирзира хIорш, дIаэхар бен, шаьш арабаькхина некъ хьахабелла дIаса олуш хIума а доцуш (Хь. Яхъяев. Лар). Чхьочу: Амин. Делахь, со дIавоьду, Ваша! ХIумма а яц, гарехь, хьо волчахь ядо (С-Хь. Нунуев. Лулахой – 2). Иза дара «Iадда Iе, ма къийсало, кхин цхьа а дош ма далийталахь хьайн багара» - бохург. Хансолта, гарехь, кхетта, дIасецира (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). Гарехь, и тайпа дика дош ала цара вуьтур а вацара, маьхьарш, шакарш детташ (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Гарзни-хьовла (-наш). Халва из макарон. Из чеченской кулинарии.

Гаринга (-ш). Ступенька лестницы.
Со гарингаш тIехь Iара, ламин гарингаш тIехь, и цхьа стаг вист-хилча (М. Бексултанов. Сан вешин тIехьийза йоI).

Гарма (-наш). Старин. Мерка пороха для одного выстрела. Имеет и другое значение: пыж, охапка сена, дров, ёмкости и т.п.

Гарманан (гарманан аре). Фолькл. Равнина, которую необъять глазами.
Цхьана гарманан арахь Сулайман-паччахь хьостанна тIе кхаьчча (Нохчийн фольклор. Зу). **Гарманан арие** (Гарманан арие) «Укреп-ленная равнина». Термин «гарманан арие» часто встречается в фольклорных произведениях, особенно в героических песнях.

«Гаррехьа» (гарнехьа). Звукоподражание дрожжи кого-ч.-л.

Ойн, кхин «чIикъ» дIа а ма ца доккху хIокхо, «дапин-даппехьа» детталуш дог а ду хIокхуьнан, «гаррехьа» дегош ши куьг а ду (В.-Хь. Амаев. Чехка еша деза дийцар).

Гарт (гарт лаца). Наклон лезвия.

Шен вир а кечдина, гарт лаьцна диг ирдина, кетIа а веана, цо зудчуьнга аьлла: – Схьада айхьа дина даа хIума, со кечвелла дечке ваха (Нохчийн фольклор. Ямартло).

Гарт-аьлла. Звукоподражание одним залпом пить чего-л.

Гарттинехь. Звукоподражание биению сердца.

ТIом тIеттIа марсабуьйлу, гарт, гарт, гарттинехь схьа тIедеттачу лаьттах хаьа кхунна и (Хь. Яхъяев. Марзо).

Гатте. Теснота, узкость.

Ма гатте хир ю шуна, цхьа доьзал Iалла бен меттиг а ма яц хIара керт а (Б. Магомадова. Вежарий).

Замано йовзийна гатте?
Кхечуьнца боьзна те кхоллам?
Ас тховса хоттур ду батте,
Ирс дацахь хьулбийр бу лазам (Л. Мусаева. Ас хьуна сатуьйсу денна).

Гатто (гаттонаш). Теснота.

Адамаш дукха хиларна чохь гатто яра (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Гаттонехь. В тесноте.

Хьо гIалин урамийн
Гаттонехь кхиъна
Аренийн шоралле
ДIакхойкху ас! (I. Кусаев. ЙоIана Замирина).

Гезабохча (-наш). Пузатый кошелёк для денег.
Тахана эзарнаш, бIе эзарнаш бу дуьненан бахамах Iехабелла нах. Дукха даьржина дуьненан хIума. Тахана гезабохча хилла дIахIоьттина дуьненан хIума. Цо бехдо хьаналниг. Цо барам боцуш, дуьненан хIуманах Iаба ца туьгуьйтуш, хьийзадо адамаш (А. Даудов. Iелим-Солта).

Гезгъян (д, б). Бороздить.
Зама йоьду. Зама йолу. Чо къежло. БIаьрса оьшу. Юьхь хебарша гезгъян юлу (М. Бексултанов. Иэсан биста йисте). Хийла некъаш гездира Польшехь (Д. Байсултанов. Аренца).

Гене (-ш). Даль.
Вай хьехорш тахана вайна генера, эзарнаш шершца дIакерчанчу заманера хIуманаш ду, замано стомма тIе чан йиллинарш (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).
Алахьа цхьаъ веза нене,
ГIиллакхах ца юхуш къоман.
Толлур яц вайшиммо гене,
Юха цкъа гур яц те, бохуш (Ш. Рашидов. Со новкъа вуьйлу).

Гермчига. Устар. От перс, «укрепление» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Героин. Героин.
– Хьан накъосталла оьшуш веана со. Шайн юьртахь юхкуш хIуъа а хуьлу бохуш ма-вара хьо… Цхьа артисташ бу вай долчу баьхкина, церан гIуллакхна араваьлла со… Героин деза, сихха… – Героин? Суна-м ца хаьа, и мичхьа карор ду (Э. Минкаилов. Iина йисттехь).

ГетIуьнтIаг (-гаш). Прост.-ирон. Пузо.
– Ваша вала цу къамелан, – бохура цо. – Тахана уьстагIан гIоггIий, галнийн текхий, кхо сискаллий, тIон богий, кхорийн цуй, хин-

галшший оцу хьайн гетIуьнтIаг чу тилош хIунда ца кхайкхира ахь соьга гIоьнна? (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Гийзиг (-аш). Чего-л., измеренное, имеющие конец начала и конец конца.
Хенан сиркхо – наб тIегIерташ, бIаьргийн хIоаш луьйсуш,
Дахар, и хьан маьIна довза сан а дийзи-те?
Сан механа еза йоцу гIеметталла къуьйсуш,
Кхиэлан туька гатъеш, хIуьтту-кх шераш гийзиге… (I. Юсупов. Дахаре).

Говзар (-ш). Употребляется для обозначения «произведения» (несоотв.).
Мамакаевс, Гатуевс, Бакаровс, кхечара а шайн говзаршкахь, коьрта долчу декъана, деккъа цIена Зеламхин дар-леларна тIе тидамба-хийтина, ткъа Айдамировс шена хьалха хIоттийна Iалашо ю 20-гIа бIешеран юьххьехь Нохчийчохь, ерриг Россехь, цул арахьа а хIиттина хилла политикин а, экономикин а, социалан а хьелаш гайтар, цаьрца доьзна долу дуккха а халкъийн Iер-дахар довзийтар (Хь.Бурчаев. Айдамиров Абузаран «Дарц» романах). Цул тIаьхьа цхьа бутт а балале «ДоттагIалла» альманахан шовзткъе ткъесналгIачу агIон тIехь «Вайн къоначу доттагIийн стихаш» рубрикехь дуьххьара зорба тоьхна гира суна сайн говзар – «Урам» (I.Кусаев. Мохьмад Мамакаев – сан хьехархо). Гоьбевллачу поэтийн кхолларалица къоначийн говзарш юстар хьалхарчийн маьIна лахдеш, кегийнаш царел лакхабахар санна хета ца деза (Д.Махмаев. ПетIматан кхолларалин бIаьсте). Бакъду, и стихотворени, муьлхха а маьIна кIорга долу говзар санна, кхечу агIор а тидало. Кхузахь буьйцург безам боцуш, доттагIалла хила а тарло, я муьлххачу шина адаман цIена гергарло (М.Ахмадов. Нохчийн поэзин «тамашийна» стихаш). Нохчийн эвлаяаша, шайхаша, устазаша а дитина жайнеш делахь, уьш довзар а пайденна дара. Бусалба динан хьехамаш хилла ца Iаш, нохчийн историн, философин а белхаш, исбаьхьаллин литературан говзарш а караяре сатуьйсура ас. Тегеранехь, Багдадехь, Тифлисехь, Ереванехь, Махачкалахь, Ростовхь а архивашкахь болх беш цхьа а вац вайн. Тахана а, "элира",

"бахара" доцург, нохчашна хууш хIума дац (С-Хь. Кацаев. Динан философи). – Иза кхузаманахьлерчу дийнна литературан лазам бу, къаьмнийн литературашна къаьсттина эшаме а болуш. Хьахо а, йийца а хьакъ йолу говзарш йоллушехь, цхьа пайдабоцчу хIуманах байракх йой, цунах нах Iехош, моттаргIанаш даима лелийна (А. Ахматукаевца I-Б. Арсанукаевс эцначу интервью тIера: «Ойла а, амал а нохчийн хила еза...). Нохчийн, оьрсийн, кхечу мехкашкара къаьмнийн литература а, бевзачу философийн, хьехархойн, Iилманчийн белхаш а массо хенахь боьшуш ву аьлла хетало поэте ладоьгIча, цуьнан говзарш ешча (А. Гайтукаев. Даймехкан кхолламан декъахь волчу поэтах дош).

Гов - соб. имя, но **гов, гIов, гом** - часть тела (вайн.) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Говр-бере (дин-бере). Всадник.

Говр-ворда (-аш). Лошадиная арба, повозка.
Ши неваша гов-ворданашна тIе шишша аьчган шелиг а уьллий, генна цхьанхьа-м колхозана мехкадаьтта дан воьдура (С. Яшуркаев. Пасха).

Говр-салаз (-аш). Лошадь в упряжи. Реже говорят: Салаз-говр.
Говрсалазахь Хьамзаттий, ши зудий хьалха а даькккхина, царна тIаьхьа хIоттийра говрашкахь ши салти (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). Оцу дийнахь базбеллачу мохьо яькккинера тахана ара а, сел Iуьрре гIаттийна, сай-бодий къастале, Аскерхан цIахь хиллехь къемата а яьн йоцчу новкъа, шен ваша волчуьра докъаран цинц бан аьлла, пирсадатална корта биттина, хала делан балийца, салаз-говр а яькккхина, Iаьнера довла герга даххanчохь етт, эсий мацалла ца далийта, царех а хаьдча шен дукъ кхин а дазлой хууш (З. Яндарбиев. Шешенаш).

Голатохийла (-ш). Изгиб дороги, пути, тропы.
Мусан кхолларалин белхан кхо лакхе, кхо голатухийла билгалъяккха тарлур ду (М. Ахмадов. Хиндолчун хьаьркаш). Суна эццахь

дуьхьалтесира цуьнан цул тIаьхьа хилла долу дерриге а дахар, шен массо а къизачу гоулатохийлашца, суна дукхахчу хьолехь цуьнан шен дийцаршца девзина доцу (М. Завриев. Теш ма лаца).

Гора. (ср.: **гора вай яI; гора яI и.т.п. (!).** Восклицание довольства, удовлетворения.

– ДIа а довзуьйтур ду, цу инзаре хьекъалечу концепцина бух кхуллуш тхаьш Iаламат доккха дакъа а лоцур ду! Гора вай я! «Дуьхьало йина ца Iаш – тIелата!» – шайн идеологехь яьржинчу коьртачу лозунган дешнаш а аьлла, дIаиккхира Рахьиммий, Ауловвий, шайшай хьалхавала а гIерташ (С-Хь.Нунуев. Йилбазан оьмар).

Горгарлг (-аш). Прост. Кругляк.

Цхьацца кегий хIуманаш – чамхалгаш, дакъаделла мозий – дIасатехош лелара зингатий. Йоккха Iаьржа чхьаьвриг яхара юханехьа, тIехьарчу когашца лустех йина горгалг карчийна (С. Мусаев. ГIулч).

Гордила (-ш). Прост. Большие галушки круглой формы из теста, смешанного на холодной воде.

– Даллахьи, Джабраил, Рукъихьате хьакхамаш дайта гIуохьа, хIара гордилаш[4] яа ца ло-кха соги, – элира Рашида, – цигахь вай ши галай дама а ду хьони. Биболтан йоI хьайна яйчи… охI, цхьа ламанан масар ю-кха, цхьа акха гази, – аьлла (М. Бексултанов. Кехат).

Гормаха. Прост. Крючковатая иголка. Дуьххьара яздархочуьнгара Яшуркаев Султанера хезна. С.Яшуркаевс ишта кхетам белира оцу дашна: «Вайн къорзачу истагана тIе тIамарш латоштоьгуш къаьсттина а боцуш, горго саттийна, маха хилла, цу тIера олуш ду вайн лохачу стагана «Хьо, гормаха», «Хьий, (хьай) неIаьлт хьо гормаханна», «дIабалахьа когашкIелхьара, хьай гормаха... когех ма Iитталохьа, хIай гормаха»...

Горров-аьлла. Звукоподражание. О выстреле, звоне чего-либо.
ХIокху даго бохург дегIо ца деш, бIокъажош Iаш вар-кха со, аьлла ведда-ведда вахана горв-в-аьлла, Сайди кхоссавелира (М. Баснакаев. Исбаьхьа-шовда-2).

Гоч (гоч беш). Диал. Выпрямлять, гладить (обычно о белье, одежде и т.п.).
– Бохур дацара сахиллалц гоч беш, ахьа бехйина хIуманаш со цIанъеш ца яьллинехь-м (С. Цугаев. ГIан).

Гош. Колени, округлости. Например: Меттиг аьхна яьлча, гош ехира йистошкара.

Гоьбала (в, й, д). Новое значение в сов. леч.яз.: стать известным, популярным.
Гоьбевллачу поэтийн кхолларалица къоначийн говзарш юстар хьалхарчийн маьIна лахдеш, кегийнаш царел лакхабахар санна хета ца деза (Д. Махмаев. ПетIматан кхолларалин бIаьсте).

Гоьзата. Прост. Ночной присмотр быками – буса стерчий лардар.

Гоьзатахь. Прост. Проведение ночи за присмотром быков.
Ялх, бархI сту а бужий, йоккхачу гIовгIанца, къаьхьачу вонца, халла цхьа басарш дора. Буьйсанашца стерчий дажадора, тIехь а Iаш. Нохчмаххахоша «гоьзатахь Iаш» олура цунах (М-С. Гадаев. Вервитар).

Гоьмаш. Останки.
Нохчийн Iедалан векалша, муфтията, динадайша къасто дезара кханалерчу нохчийн халкъан тIаьхьенна жоп дала деза хIара хаттарна а – хIун до вай тахана дохош, дIашардеш лаьттачу нохчийн халкъан ГIум-Азехь беллачийн дисинчу кешнашна: Казахстанан, Киргистанан Iедалшца цхьа барт лахий, вайнехан кешнаш лардар-

на дехна а, лахьийна, мах белла а, цхьа меттиг эцна, циггахь, схьадаьхна, цхьанна новкъа йоццучу метте, дIакхалхадо вай уьш я Нохчийчу схьакхалхадо, я Iадда Iа вай, белларш-м мича гIур бара я вайна стенна оьшуш ю лаьттах схьаяьхна беллачийн гоьмашдаьIахкаш аьлла? (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

«Гужбан» (ю-ю: -аш). Жарг. Тусовка, бардак.

– Хьажахьа, хьанна а хIума ала ма кийча а ю хIара гезарий. Цу тIе даьлча, мала а мелла, молуш а ву, мер долуш а ву! Я хIокху шун «гужбане» кхин вогIур волуш а вац! (Хь. Тухашев. Гулам).

Гужу (ю-ю: гужош). Куча.

Новкъахь гужу яй а ма гIо. Вовшашна юкъахь пхиййта, ткъа гIулч юьтуш, шишша-кхоккха цхьаьна а хIиттий гIо (А. Айдамиров. Дарц).

Гуламалла. Прост. Процесс собрания.

Доцца аьлча, оцу ловзарна тIехь а ша жималлехь дуьйна хаьржинчу бухгалтеран говзаллин аьчган гуламалли тIера вер волуш вац иза (Ш. Дашаев. СовгIат).

Гулар (гуларш). Сборник (сборники).

Зорбатоьхна, арахийцира С. Арсановн «Маца девза доттагIалла» киншка, Н. Музаевн, I. Хамидовн, А. Ведзижевн, кхечу яздархойн произведенийн гуларш (С. Магомаев. Н.С. Хущевна тIе кхечира...). «ХIумма а хезаш дуй», – хоьттура цара Юбилейна лерина Москвахь яздархочун шиъ гулар араяьлла, нохчийн а, оьрсийн а меттанашкахь. Уьш арахоьцуш доккха дакъалаьцна вевзаш волчу литератора Мусаев Iалавдис а, цуьнан накъосташа а (А. Исмаилов. Поэтан цIе йицлур яц). Ахматова Раисин кхолларалла евзара ерриге Россехь, Украинехь, Белоруссехь, Прибалтикехь, Европера литературин периодикехь а. Цуьнан поэзин гуларш арайийлина Англехь, Францехь, Индехь а. Испанхойн, хинди, урду, венгрийн, иштта кхечу меттанашка гоч а йина уьш. Ткъа нохчийн литературехь цо йитинарг йоккха лар ю, цо санна эвсараллица язъеш, къахьоьгуш зуда-яздархо хилла яц Нохчийчохь (Хь. Бурчаев. Ахматова Раисин

деган иллеш). Цуьнан кхолларалли некъах дош ала догIу кху къамелехь, хIунда аьлча, дуккха хан йоццуш зорбанера араяьлла поэтан «Цхьа мерза-гIайгIане мукъам» цIе йолу рогIера поэтически гулар (I. Медигов. Кхиаран новкъахь рогIера гIулч). Иза ву яздархойн, журналистийн а Бартийн декъашхо. Газетийн, журналийн агIонаш тIехь, коллективни гуларшкахь зорбане йийлина цуьнан стихаш, поэмаш, статьяш, очеркаш (А. Гайтукаев. Даймехкан кхолламан декъахь волчу поэтах дош).

Гулахь. 3-х метровый отрезок кругляка.
Хьуьнан хара санна
Хьо шорта хиларх,
Нуьйран хIоъ санна
Со гулахь хиларх –
ТIаьххьарчу зилехь
Цхьаъ ма ду вай! (Д. Махмаев. Хьуьнан хара санна).

«Гур-гур»-аьлла // «гIур-гIур»- аьлла // «ду-дур»-аьлла и т.п. Звукоподражания грохота.
«Гур-гур» дойтуш богин бухах хьийзина Iайг «хуррат» олий, ас дIамолу: и вайн хи санна теза ю-кха чорпа (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Гурпал (-ш). Устар. Камнеметательная машина. Сегодня гурпал понимается как
пушка (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Гурт (-аш). Гурты скота. Калька из русск. яз.
Къаьсттина къегаш го
суьйренан суьрташ:
Эшаршца бирзина
балхара нах,
Iоьхуш цIа хьаьлхинчу
хьайбанийн гурташ (М-С. Гадаев. Б-те).

Гуттарлера. Обычный, всегдашний, вечный.
…бІаьстенан йоІ, цхьа цІеххьана, къона хьаьдда, гуттарлера, даим санна, хьалха хиллачех тера ца хилла, цхьа серлаяьлла, екхаелла, пардох санна, чекх са гуш, зІийдигах эккха гІерташ, орамашца семса юьйлуш, сирчу кхелах юькъа терсаш… (М. Бексултанов. ЙоІ-бІаьсте...).

Гучукъада. Мелькнуть на короткое время.
Лурвоьллачу стеган санна гучукъеддера ден озачу бета тІехь сира маж (С.-Хь. Нунуев. Ловзар чекхдаьлча).

Гушдерг (-ш). Очевидное.
Гушдолчо – шегара даьллачу гІалатах кІант кхетта хиларх шеко ца юьтура (С. Цугаев. ГІан).

Гушшехь. Видя.
Деган везар юхахьаьжча гушшехь,
Со жималло чехайора дІа.
– ДІа ма хьежа, – бохуш, – и, хьо эшахь,
Кхочур ву, хьо лоьхуш тІаьххье схьа (А. Резванова. Безамах доьзна ирс).

Гуьзалг (-аш). Ласкательно-уменшительное название козлёнка.
– Тхан неІ еттарг, мила ву хьо? -
Зевне дийки кІентан аз.
– Со хьан нана – Газа ю-кха,
Гуьзалг, шура еъна ас (М. Ахмадов. Хьаша ву я таллархо).

Гуьла (ю) – свора собак.

ГІ

«ГІабарапп»-аьлла. Звукоподражания грохота или падения предмета.
– Ас цуьнан цІийнан неІ «жІаршт» аьлла схьаеллар, «гІап» аьлла сан бетах цхьа Іаьржа месала хІума кхетар, «гІабарапп» аьлла со тІекел валар цхьаъ хили-кх хьуна (В.-Хь. Амаев. Чехка деша еза дийцар).

«ГІабар-гІибар». Трескотня барабанными палочками, топот или шум серии тупых ударов.
ХІинца туплеш тІехь йоцучу когийн «гІабар-гІибар» хезна суна дехьа чуьра (В.-Хь.Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ГІаггІанехь (гІаггІинехь). О плаче навзрыд.
– Ма хаавелахь и цу говра, мегар дац хьуна, – бохуш, децас, гІаггІинехь, мохь хьоькхушехь, сан ворхІ шо кхаьчхьана дуьйна со тІе а хаавой, и шен уггаре а челакх дин дІахоьцура цо. Масала, ас, кхера а велла, говран кхес лаьцча: – ДІахеца, кІилло, и кхес, нийса Іе! – олий, мохь а тухий, тІечевхара суна Ваша (М. Мамакаев. Шедан гІаж). КІант гихь бен ца Іара, ша гижара лаьтта хІоттийча, гІаггІанехь велха а воьлхуш (М. Бексултанов. МаьркІаже денойн хьайн лилхинчу).
ГІаггІинехь мохь оьхуш,
совццане ца совцуш, Іанне а ца Іийча белла хьо Дала
(Хь. Яхъяев. ГІапуран аз...).

ГІагІ (гІегІ: -ий). Старин. Щебень.
ГІагІильчу (Гагильчу) – уроч. на с. *ГІегІ* – щебень (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГІагІанат (-аш). Каганат.
Хазареш кхолларна жуьгти бехке бо цо. Уьш кхоъ ю: Хазарийн сийлахь-йоккха гІагІанат (VII-Х-гІий бІешераш), шолгІаниг – СССР, Малхбален Европа а, Китай а, Къилбаседа Корей а юкъа а лоцуш, царах дІа Йемен, Эфиопи, Израиль а тоьхна (1917-1991-гІий шераш), тІаьххьара тІе кхоалгІаниг – СНГ (1991-?). Цхьа кхин

олий а йоккху цуьнан цIе – Еврази (Хь. Яхъяев. Синкъерам а, сискал а).

«ГIаггI». Шум двигателя.
Цхьанаэшшарехь «угIуа» машенан моторан аьрта «гIа-гI-гI» (Л. Абдулаев. Хьажахьа, хьан куьйгаш ду хьуна!..).

ГIадмеда. Аморфный. Перен. часто неодобр. расплывчатый, бесформенный, неопределённый.

ГIазанча (-аш). 1. Глашатай (-ли). 2. Дежурный.
Лакхара хьаькамаш а баьхкина, цара арабаьхначу гIазанчаша урамашкахула лелаш, мохь беттара: пхийттара бевлла божарий эвлай-истерчу божлашка дIагулло! Цхьа а цIахь ма Iе! Доккха ловзар, и дIадаьлча гулам хир бу, сийлахьчу ЦIечу эскаран денна лерина (Д. Махмаев. Саьрмакан садеIар).

ГIази (-ш). Из арабск. Воин.
ГIазин ирзу (Газин ирзу) «Газы-поляна». Урочище на юге. Пази - соб. имя от *гIази* – воин (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIазкхи. Казак.

ГIай (гIо: -ш). Старин. Склон.
ОрцгIайчу (Орцгайчу) «Горный склон» – уроч. на ю.-з. Название состоит из двух компонентов – в данном случае в значении *арц* (гора) и *гIай* (хребет, склон) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIайгIа (-наш: в смысле – гIайгIа бан). Позаботиться.
Салмана туьйсучу марсо самаваькхина, кхаби чура хи а мелла, кIантана гIо дан тIевахара да. «Кхиъна вели-кха хьо, кеста зуда

ялон гIайгIа бан а безар бу», – бохуш, кIантах воккхавера да, амма Iуспас динчу къамело онда сингаттам латтабора цуьнан даг тIехь (М. Алиев. Кха).

ГIайренхо (гIайренхой). Островитянин (островитяне).
Кхузахь уьнтIепхьидах терра текхаш йоьду хан,
Уьйре бало гIерташ санна *Тийна океан.*
ИбрахIиман-гIайренхочун ма довр дац-кха доь,
Цхьа континент дийна мел ю – хьоме Нохчийчоь (И. Юсупов. Сахалин).

ГIалгIай. Устар. Башенный страж, воин, вооруженный щитом кхалкхан (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIалерг (-аш). Лист дерева с размером человеческого ухо.
Цунна боьлхуш бара хьан ши бIаьрг,
Iуьллу шуьшиъ хIинца ул-уллехь…» –
Иштта олу ас йоIана илли.
Кхин ца дека жазлаг я гIалерг:
Iаламо Iаьржа кортали тилли…
Гой-те кху дуьненна соьгахь дерг? (С-М. Гелагаев. Юкъахъялла хан).

«ГIалх-гIалх» (дан). Собачий лай. Звукоподражание.
ОхIо-охIай, сан хьоме лулахо, цул тIаьхьа вайн несо вайн невцана тIе «гIалх-гIалх» еш, вукхо дуьхьал «IанцI-IанцI» деш, «гIарчI» аьлла цхьа нана-доккха дов дели церан чохь, хIун дан воллу хьо«Ма яла хьо дакъаза, хIахIаънехьа, хIун до ас (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ГIалорхо (-й). Прост. Горожанин.
Ткъа, Эльмурзаев Сираждис цул тIаьхьа кечйина хилла йоьалгIа том, 1972–1973-чуй шерашкахь шайн социальни бакъонаш йийцаре ян Iалашо йолуш гIалгIаша Соьлжа-гIалахь дIаяьхьна хилла йолу машаре митинг бахьнехь, компартин идеологин гIалорхоша арайоккхучара сацийначул тIаьхьа, ткъе шийтта шарахь зорбане ца йолуш лаьттира, фольклориста Мунаев ИсмаьIала, шен дешхьалхе а язйина, арахеццалц (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. XIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга).

ГIамалха (гIомалха) <яха (б)>. Колдовать, заниматься колдовством.
XIетахьлерачу хенахь зударий сих-сиха боьлхуш хилла гIамалха, цундела цу стага иза хIун ду хааза Iийр ма ва ша аьлла, цIийдина эчиг тоьхна хилла цу цицигана юьхь тIе (Нохчийн фольклор. ГIам). Со цкъа а ца тешна цу туьйранех, алмазех, я гIомалха оьху бохучу зударех а (М. Бексултанов. ЦIархо).

ГIам-зуда. Колдунья.
– Сатасале гIам-зуда санна, бодашкахь йолаелла а ца лелаш, хьайн кIанте хIунда ца хьаьжира хьо? (С. Цугаев. ГIан).

ГIамма. Устар. Восстать, воскресение.
ГIаттохие (Гаттохие). Нет груз, параллели. Хутор рядом с Ардала. В основу названия, вероятно, легло вайн. *гIамма* – восстать, воскресение из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

«ГIанчI»-аьлла. Делать что-л., производя некий треск.Звукоподражание.
«ЧIофф» аьлла чуьра ара а иккхина, «дIаз» аьлла неI тIе а тоьхна, «гIанчI» аьлла арахьахула неIаран зайл дIа а боьллина, цигара юм эцна вогIуш ву-кха со (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ГIа-патар (-рш). Почка на ветке.

Оцу генашна тIера хIора гIа-патар, кIайн чо-кIелош гучу а йохуш, аркъал дерзийна, тулгIено гIамаран терхина тIе тессина чIеран кIорнеш санна, детталора, дегадора (М. Завриев. Теш ма лаца). Иштта чекхваьлларг шен дахаран чаккхене а воьхна воцуш хьоьжу, хIувда аьлча цо кхочушдина-кх вахаран парзаш, и ваха гIиртина-кх ваха ма-веззара, цуьнан «денош-гIа-патарш мажделла оьгу, - дахаран гуьйре ю йогIуш», цуьнца цхьаьна «макхъелла гIайгIа ю тиэбаш», «йишхаьлла, совпуш ду иллеш». ХIумма а дог хьосту, дог тиэден билгалонаш, суьрташ дац уьш (Хь. Бурчаев. Алиев ГIапур: «Ас динчу некъийн чаккхенийн лазам...»).

«ГIап»-аьлла. Звукоподражание падения тела, груза и т.п.
– Ас цуьнан цIийнан неI «жIаршт» аьлла схьаеллар, «гIап» аьлла сан бетах цхьа Iаьржа месала хIума кхетар, «гIабарапп» аьлла со тIекел валар цхьаъ хили-кх хьуна (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ГIарда (гIардаш). «Гарда (ж) башня» - на в. окр. ЦIечу Олкумие, в черте Развалин (из кн.: А. Сулейманов. Топонимия Чечни).

ГIарда (гIурда). Устар. Меч, клинок особой марки.
Традиционное, но уже устаревшее название – УстаргIардойн-Эвла. В основу официального названия, вероятно, легло *уста, устар* – мастер, оружейник и *гIарда/гIурда* - название особой марки клинка. *УстаргIардой* – мастера-оружейники, кующие особой марки клинки *гIурда* (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIаре. Шумный.
Вистхилар гIаре доцуш, кIеда-мерза волчу Iалавдин байташ а хуьлура иштта эсала, бIаьстенан мела мох сана, яйн (М. Ахмадов. Нохчийн поэзин «тамашийна» стихаш).

ГІаролхо (-й). Сторож.

Юххехь пограничникийн часть а яра, дІахьаьжча герзаца чардакха тІехь лаьтташ, ха деш волу гІаролхо а гуш, цхьаццаберш автоматашца тІехула кІохцалган сара а хьош йинчу лекхачу кертан чухула лелаш а гора (І. Бечуркаев. Даймахках къастар).

«ГІарж-гІиржехь» <ата [Іийша и.дІ.кх.]>. Дробь чего-л. в зубах.

Кхин «бур-бур» аьлла вист ца хуьлуш, «хуш-хуш» аьлла, къу санна вахана, ишкапана тІера туьхан цхьа белиг «къарш» аьлла цергашца каг а бина, цуьнан йоккха ах шекар санна «гІарж-гІиржехьа» Іуьйшуш, «хушт» аьлла юха а шен метта охьахууш воллу хІара (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ГІарссинехь.Звукоподр. Со скрипом делать что-либо.

И-м ларош вац велха, я вела а, коьрта тІера охьа, гІарссинехь, мІараш а хьоькхуш, куьйгаш хьоькккхучохь висина – Деллахь, бакъ ма ду и, цо охьахьоькхучу мезашна юьхь гуш ма яцара цуьнан … (Хь. Яхъяев. Беларехь лела велар).

ГІарчІ-аьлла. Делать что-л., производя надлежащий вид.Звукоподражание от стойки торцом.

Дукха бу тахана, вайн и хиллий, важа хиллий, вай санна цхьа а ца хиллий, вайн истори гІарчІ-аьлла яй, вайн тептарш хиллий, хІунехь хиллий, минех хиллий бохурш… масане хеза вайна уьш (С.Яшуркаев. Нохчийн жайна). ОхІо-охІай, сан хьоме лулахо, цул тІаьхьа вайн несо вайн невцана тІе «гІалх-гІалх» еш, вукхо дуьхьал «ІанцІ-ІанцІ» деш, «гІарчІ» аьлла цхьа нана-доккха дов дели церан чохь, хІун дан воллу хьо (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар). Цигга бечу оцу балхах олуш дара и гам хьакхар, и болх а бина, чу гомашан налха а биллина, гІарчІ-аьлла, гел хьовзош, корта дІа а бихкина цІавеана Зовби (Хь. Яхъяев. Зомби).

«ГІачІ-гІичІехьа» (гІарчІ-гІирчІ <ала>). Производить хруст.

Буьйса юкъал тІехъелира кхин хІума доцуш. Набаро марха коьрте яийтина Іуьллуш волчу кхунна хезира кора кІелахь адамийн когийн боларо лайн тІехь гІарч-гІирч олуш (А. Раисов. «Хуур ду хьуна, хьайнаш кхиъча...»). Вайн нус а ю-кха, нана маяларг, «саассехьа» мерІуьргаш а сийсош, «гІагІ-гІичІехьа» цергаш а хьекхош лаьтташ (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ГІашнекъахо (-й). Пещий.

... дІайоьрзу сихха, дІа а йоьрзуш дІайоьду, гІашнекъахо санна, меллаша, муш санна, тІаьхьа текхош баьццара-сийна йовлакх а гуш, схьа а ца хьожуш, йист а ца хуьлуш, я саца а ца хІуттуш, геннахь йовш, жимлуш, гу тІера дІа къайлаоьккхуш, цкъа букъ гуш, юха белшаш, бІарлагІа санна туьлуш, йовш…(М. Бексултанов. ЭхІ, эшар хІунда Іена-кх...).

«ГІашт». Звукоподражание.

ТІаьхьа хеза суна церан чуьра «тІох», «зІов», «гІашт», «дІов», «гІов», ва къап-къарс, ва хІуя, бусалбанаш! (В.-Хь.Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ГІаьт (гІат: -таш). Этаж. Диъ гІаьт бІав - четырехэтажная башня (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГІедакх (гІетакх: -аш). Экономия, в основном бережное и строгое соблюдение нормы в целях экономии пищевых продуктов. -Ахьар, дама, жижиг, кІал, кхиерш латтайора. ТІаккха оцу ткъе пхеа соьмах тхаьшна тІедуха, когауха оьцийла а хуьлура. Генадевлла кечдала гІерташ тхо а дацара. Иштта, цхьа гІедакх (гІетакх – Д.Б.) дан гІертар-кх (А. Айдамиров. Дарц). Махках баьхна нохчий а, меттигера бахархой а тІеман хенан карточкашца лучу кхалларан рицкъанах гІедакх деш, валаза виснарг хене ваккха гІертара. Шайн йолчу таронах тарлуш дерг хьешашна а луш (Д. Кагерманов. Сатуев Хьусайнан башхалла а, юьртахойн дикалла).

ГIелалла. Прост. Угнетение.
Кху Лаьтта тIехь хьал дезна,
Цунна хьийзо кхоош хье,
Хьейга вахча – доглезна,
Араволу гIелалле (Х. Идрисов. Дела-бер).
Нана, ахьа доIа дечу хенахь ша дегIе зуз уьду-кх суна, ма чIогIа а до-кх ахьа. Хьан Iамийна хьуна сел чIогIа и доIа дан? – хаьттира Маликас. – Хьан Iамор дара суна? Дера Iамийна сайн гIелаллой, И воцург кхин гIо деха а, я дехча дала кхин цахиларой, – доккха садаькхира Мелимата (Ш. Окуев. Лай тIехь цIен зезагаш). «Кховдоза» ерзош – ца лалун гIелалла, беркъалла синехь, дегIехь, дегабаам – дагехь (кхануо, кхануо-м … сихаллехь, йиш йоьхначохь декхар доцуш биллинчу бехкана дохко…) (Я. Овхадова. СагIа). Хьан гIелалла яйъа накъосталла хир дар-кха соьгара. Хьан тийналла йохо байташ йоьшур яра, хьан сина аьхналла шайца ерш (М.Анасова. Шина деган лазам а, марзо а). …ЙоI гIийла яра. Амма, цуьнан гIелалла, ялаяллар ца гора (Я. Овхадова. Замано артбаза лазам... Замано дастаза дог...).

ГIеметталла. Зрелость.
Хенан сиркхо – наб тIегIерташ, бIаьргийн хIоаш луьйсуш,
Дахар, и хьан маьIна довза сан а дийзи-те?
Сан механа еза йоцу гIеметталла къуьйсуш,
Кхиэлан туька гатъеш, хIуьтту-кх шераш гийзиге… (I. Юсупов. Дахаре).

ГIенакхоьлах. Во сне и на яву.
…сайн нана дуьхьалъеъча (гIенакхоьлах, дагалецамца), суо ма атта караво- кх суна, ненан кучан бист а лаьцна, гуьйриг санна, нанна тIаьхьа, мотт ара а керчош, вогIу… (М. Бексултанов. Иза бен зовкх ца хиллийла...). Юха, хьежаваьлча, цаьрга хьежаваьлча (цу хене юхавирзина), уьш хиллий хаьа-кх хьуна хьайн денойн мерза денош, и масех хилла долу сурт, тIаьхьа хьежа хIинца тIаьхьа дисина: цхьаннан юьхь, бIаьсте санна, бIаьсте санна къорза елаелла; кхечуьнан сецна хьажар, бIаьргаш чохь зама сецош; хIордан тул-

гIеша хин тIиэ санна, латта техкийна цхьа болар а; маццах цкъа гина Iалам а, гIенакхоьлара охьалуш санна, Гарбалчу цIе йолу меттиг, Хилдехьан ламанца… (М. Бексултанов. Мичхьара схьа, дIа а мичхьа).

ГIена (кхена). Уст. Обязанная.

Тоьлура хьуна, бакъ а долуш, хIета, цигахь вайн хилларг, кхеначу йоIа шен дегI санна, вай ларйина ойланаш, кIезгаллах цадашар, яхь йоцург, цхьа хIума а кхин коьрта а ца хеташ (М. Бексултанов. Кхин бердаш, шераш а кхин).

ГIенасамах. Во сне и на яву.

Юха гIан го, цуьнан гIан, бер меттахь меттаххьуьйш, чкъург санна, иза дIасакерчаш, ког кхуьйсуш, юха куьг, гIенасамах – цхьана хIумнах-м – юргIанах мокъа долуш (М. Бексултанов. Кхин бердаш, шераш а кхин).

ГIениг. Только, что вылупившаяся вошь.

ГIера (гIерачу). Призимистый (о росте человека).

МухIажар Iаьржа бIаьрацкъоцкъам а, Iаьржа мас а йолуш, гIерачу дегIахь, юккъера стаг яра, юьхь а, бIаьргаш а малхбалехьарчу къаьмнийн аматах тера а догIуш (М. Бексултанов. Цхьана романан автор). Бос – кIайн. БIаьрацкъоцкъам – Iаьржа. ГIерачу дегIахь (М.Бексултанов. Лазам маьрза). Iадлан ткъа, Асхьабан Iайндин кIант… Iадлан – аристократ вара, куога буьххьера коьрте кхаччалц, накхармоза санна, дусаделла, кIора санна Iаьржа ши мекх а долуш, гIерачу дегIахь, гIоргIа аз а къаьсташ (М. Бексултанов. Дагалецамаш цалезначу...). Иза гIерачу дегIахь, воьлано стаг хиллера, цхьана агIор дIайиллина сира кIужал а йолуш, таьIна-хьаьттарочу басахь. Горга, яккхий цIен беснеш къаьстара; жима, юткъа, тай тоьхча санна, нийса бат а (М. Бексултанов. Бохь боцу бIаьвнаш).

ГIерахо (-й). Участник шайки, банды.

Россин телевиденис Нохчийчохь, гIерахой лоьцуш, операции бен яц бахахь а, къилбехьа доьлхучу некъашца дIаоьхуш яра болаттехникан чаккхе гушйоцу колоннаш, хIаваа-десантан эскарш, хIордан

гIаш салтий, цхьанна тIаьхьа важа а йолуш, хIаваэхула Кавказехьа дIаоьхура тIеман кеманийн эскадрильяш (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

ГIибатхо (-й). Прост. Наушничающий. Кляузник.
Мичхьа бу гIийбатхой, юьхь куьйса наьIалтхой?
Шун лаам тIебели – гIаддахна Iаш дуй шу?
Майдане кхайкхина, са совра йозанхой,
Шун луур тхох дели – самукъа долий шун? (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

ГIигI (кл. пок.: б, д). Ворчание.
Оьшуш ду гIаргIулийн къилба,
Деган ов кIохцале деттар.
Замано тIаьххьара гIигI бахь, –
ТIаккха вайн илли ду декар (З. Байхаджиев. Иллина оьшу цхьа Iаткъам).

ГIигIдан. Ворчать.

ГIизби (гIизбеш). Негодяй, каналья.
Амма хаалахь, нагахь санна ахь диканна а, вонна а Iелин а, Айзин а, сан а цIе яьккхина бохуш суна хазахь, хьайн хьакхин корта дегIах къаьстарг хилар! Стен а, боьрша а доцу гIизби! (А. Айдамиров. Дарц). – Арадала оцу чуьра, СаьIад боху гIизби! – хезара Дошин мохь. – Аш Iелин коьрта тIера цхьа чо божабахь, хIокху юьртара шу иттех стаг сийначу цIарах вагор ву! (А. Айдамиров. Дарц).
И ойла Iаржйо ас хIинца,
Адамийн бIаьргаш чу иръеш.
Дийнначу оьмарехь йийццал,
Хила-кха лаьтта тIехь гIизбеш (З. Байхаджиев. Тешамах).

ГIийкх (-аш). Лодка (употреблялось жителями-чеченцами прибрежных сёл реки Терека).

ГIийкхахо (-й). Лодочник.

ГIирвола (й, д, б). Протареть на чём-л.
Сонтачу Селига эшаман къурд бойтуш,
Адамаш харцонна кIел ца сацар гойтуш,
Зуламда – гIирвоьлла Села вина аьшнаш,
Майрачу Пхьармата вити, ойла хьаьшна (З. Сулейманова. Пхьармат).
Сов чIогIа гIирвоьлла, цIерах-нуьрах дина, шен селаIад схьаэцна, наьртана тIаьхьа селахаьштигаш кхийса вуьйлира иза (Нохчийн фольклор. Пхьармат).

ГIир-мир. Прост. Лёгкая ругань.
Оцу шиннан гIир-мир девне ца ялахь а, хIара гулам гIовгIане берзо боллийла хиъна Аьрсамирза хьалагIаьттира (А. Айдамиров. Дарц).
Цу тIехула вовшашца гIир-мир хилира цу шина эпсаран бохуш дуьйцура Хьасассий, Бабассий. «ДIахаалахь, хьенех, хIорш ша берригге бандиташший, дезертирашший, ямартхой а бу хьуна! Цхьа а цхьаъ башха а воцуш!», – аьлла, араваьлла дIаваханера и эпсар. Шайна цунах вас хилла хиларх кхеташ, юх-юха а бехказ-вуьйлура и эпсар бохуш дуьйцура цара (Хь. Бурчаев. БIаьрхиш кхачийча а сатийсамца ехира иза…).

ГIиръэкха. Хищный зверь.
ГIиръэкханах хIора а тарвелла,
Ка яьллачо вуу ка цаяьлларг.
Адмийн дегнаш адмаллех цIанделла,
Хуьлуш лаьтта мацах хир ду баьхнарг (ГI. Алиев. Куьг кховдийча дIогахь воьжнарг гIатто).

1. ГIов (–наш). Ледяной покров снега; часто употр. в чеч. яз. в значении ледник.
Дарц дала-м доллура,
шеко а йоцуш,
Даьлча а дацара

керла иза-м.
Вуьшта, и башха сурт
массо нисделча,
Даккъийн гІов цІийзарехь
экхах тарделча,
Сиэ хІунда хьовзаво
селла къиза? (М-С. Гадаев. Орцара гІов).
Кхин а масех шо дІаделира,
Баьццарчу гІа тІехь гуш гІов,
Хуьйцуш гуьйренан ткъов-дерзаша
Шайн рогІехь аьхкенан тов Ца хаьа – муьлхха а илланча,
Іалашдан халкъан яхь, сий
Чалтачан гоьрге и биллина,
Шен коьртах а вер варий... (Р. Супаев. Жассашший, лайн чимашший).
КІантана лаьмнийн а, кІотарийн цІераш а хаьара, дас йийцина, массо а гу а, кІаг а бевзаш, мацах, къам махкахдаккхале нах Іийначу кІотарийн цІераш, хІинца гІовнаш бен гуш хІума а доцуш, нитташ а баьлла лаьтта хьакхлагІаш (М. Бексултанов. Дегабаам). Ша шен лаамехь битарх а кхиъна, дІатасабелла дин, дІо кІелахь цхьа гІов дара, цу гІов тІехула эккха, кхин болар ца лахдеш ша вадийна хьо Джандар дехьо лаьтгачу гІали юххе дІа чу а ваьхьна, цигара эцца и Дада Іаччу шайн неІарга хьалавохьу (Хь. Яхъяев. Іин тІехь дин). ТІаьхьа хеза суна церан чуьра «тІох», «зІов», «гІашт», «дІов», «гІов», ва къап-къарс, ва хІуя, бусалбанаш! (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

2. ГІов (гІовхаш). Большой шершавый камень.

Керам, цу чуьра араэккхарх, гена доццуш долчу гІовх дІа а таьІна Іаш вара, олура, цхьа чохь са долуш санна, юьхь тІехь цхьаПа а цІоьллех хІума доцуш, хинкисех санна, чекх са а гуш, жимма маж йагор бен, шеца кхин дерт доцуш, пхьаьрсаш настаршна тІе а дехкина, иштта дІаса тесна ши куьг а долуш, карара суьлханаш а хаьдда, хедда лаьтта охьаэгна висарш дага а даьгна, буйнахь дохкурш дагаза а дисна, шена тІекховда аьлла. схьакхевддинчохь, вагош я хадош йина чов а йоцуш, вала а велла Іуьллучу гІазак-

хичунна тIехула дIатесначу бIаьргаш чохь дуьненан серло ярах. эхартан нур а лепаш (Хь. Яхъяев. Дакъа).

ГIовра. Шершавый (о камне).
Иза-м Iуьллу аьтта, аьхьна, аьрра,
Латта, Iалам... Дуьне мерцина!
Мел халкъ дисна доцуш чу я ара,
Кешнаш – гIовра чарташ хирцина (А. Уциев. Йоьхна гIала...).

ГIовс (-аш). Древнечеч. Мудрый, святой. Впервые в чеченском языкознании правильное толкование дал этому слову – лингвист и писатель Дадаш Байсултанов. (см.: I. Тимирханов, М. Нашхоев. «Смерть за рабочим столом». – газ. «Грозненский рабочий». Сохр.в интернете).
Сайн халкъа дика-вон
Iовшур ду дагца.
Доьналлин амал ю
ГIовс хила гIатта (С. Элисханов. Со дуьненчу веана).
Цхьа зоьрта ойла ю со волчу оьхуш,
Цхьа онда дешнаш ду сан лерехь декаш,
Ойланна гIовс хила кийча ду шаьш, бохуш (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).
Цунна гIовс хIоьттина тIекха
Махкана доладан хIоьттина.
Гуй дина юкъарчу текхах,
Гуш ву и шена ца моьттинарг (А. Ахматукаев. Къу-берзан буьйсанаш).

ГIой. Старин. Войско, воин.
ГIойн тIайтIе (Гойн тайте) - урочище рядом с урочищем «Жумин Акхтола Мартанах ваьлла гечо». В данном случае «Пойн гечо» - «Войска брод», от *гIой* - войско, воин и т. д. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIозвала (й, д, б). Прост. Получившую известность.
Ас Iаби вийцира тIаккха, Iабис турник тIехь «солнце» а йора, уггар дукха штанга а ойура цо, бIе кийла а ойура бохуш, дукха гIозваьлла, пуьташ а буьттуш (М. Бексултанов. Сан вешин тIехьийза йоI).

ГIозвалархо (-й). Прост. Получивший (-е) известность.

ГIозу (-ш) - тяжелый лук для метания дротиков (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIокъа (-и). Мех, меха гармони.
ГIокъи доьхна пондар
ДIаозабай ас?
И хьан горга цIонга
Схьаозадай ас? (А. Ахматукаев. Лулахь-кулахь).

ГIоне (-ш). Старин. Сторона.
Iожа гIоне (Ожа гоне) «Яблони склон» – на в. окр. (с.Эрсана – Д.Б.) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIомалха (ваха: й, д, б). Заниматься колдовством.
ХIетахьлерачу хенахь зударий сих-сиха боьлхуш хилла гIомалха, цундела цу стага иза хIун ду хааза Iийр ма вац ша аьлла, цIийдина эчиг Iоьттина хилла цу цициган муцIар тIе (НОХЧИЙН ХАЛКЪАН БАРТА КХОЛЛАРАЛЛА. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга).

ГIомалхахо (-й). Колдун. –я (-и).

ГIопал (гIопал хила). Взять грех на душу.
– Собаре хилийша, муъма вежарий! Аш къобал ца до Делан лаамца вайна тIевеъначу оьрсийн паччахьан Iедал? Делан кхиэлана реза дац шу? ГIопал хила гIерта шу? Шаьш динчу вочу гIуллакхашна

дохкодовла. Дела къинтIера вер ву шуна. Iедало тIейиллина налог, бера, пхи ламаз, ткъе итт марха а санна, вай кхочушдан дезаш пераз ду шуна. Нагахь санна Далла а, Iедална а хьалха вай вешан декхарш кхочуш ца дахь, ялсамане догдохийла яц шуна вайн... (А. Айдамиров. Дарц).

ГIорасиз. Слабый.

ГIорасизалла. Слабость.

Наггахь зудчуьнгахь товш йолу («Со зуда ма ю!» – олур-кха нохчийн евзаш йолчу поэта Ахматова Раисас а) эсала гIорасизалла гайтахь а, шех тешначунна накъост, гIоьнча, верас хилла дIахIотта кийча ю ПетIаматан лирически турпалхо (Д. Махмаев. ПетIаматан кхолларалли бIаьсте).

ГIоргIдала (й, б). Огрубеть.

Лер гIоргIделира жоьпан ден (Хь. Яхъяев. Хине йийца гIайгIа).

ГIори-гIоддах <тоха [ласто; озо, етта и.дI.кх.]>. Изо всех сил (ударить, сделать усилие и т.д.). Прилагая, напрягая все силы (делать что-л., обычно требующее разовое усилие) [ЧРФС, I992:65].

– ЭхIе-хIе-хIе-хIей! Тхо духа даьххкина-а-а! – аьлла, гIори-гIоддах мохь туьйхира цо (Хь. Яндарбиев. Шера-шуьйрачу арахь). Юкъабийла буьйлира берриш. ГIори-гIоддах, дIахоххкуш, закъьолий сацош; тIаккха кIегар хаош, дой хьийзийра цара (С. Курумова. Дохк). ТIаккха шегара гуьйриг гIори-гIоддах кхоьссира, цу уьшала а яхийтина, схьаедира ча (М. Сулаев. Муьлха тоьлла). ХIинца хIокху нело хи чу ваха санна, са кхачадаллалц, гIори-гIоддаха (чуьрачарна «цинцаш» кхочур долуш) тIамарш етта мега (И. Эльсанов. ГIуллакхехь). – ХIе-ей, мой кирепко ранийт, мой надо теплу место положийт, – шен гIори-гIоддах мохь туьйхира Уцис (М. Ахмадов. Хьер-м сатесча а хьийзаш яра...).

ГIоркхма (-наш). Акула.
«Ма ницкъ бу-кха суна цу гIоркхманаша бан болийнарг - дог этIара хьалхарчу секретаран, – хала ма ду шен хьаькамашна юккъехь шена ког таса кийчча нах буй хууш хилча!» (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ГIоролг (-аш). Прост. Мороженое.
Жимахчунна гIоролг дагайогIу, и юуш цхьа бер а гой. Кест-кеста легаш лозу дела, кхуо ма яа аьлла йихкинера шина кIантана гIоролгаш (М. Ахмадов. Ден сингатташ).

ГIосалаз (-аш). Санки на полозьях.
Басешкахь а, Орган тIехь а гIосалазаш а, когасалазаш а хоьхкучуьра бераш хан яллалц чу а ца доьрзура... (Д. Махмаев. Саьрмакан садеIар).

ГIо-Iамат (-таш). Учебное пособие, учебник.

ГIохьекха. Буксовать.
Ор чу хуъушехь, шофёро газ тIеелла машен цхьана меттехь гIохьекха хIоьттира (З. Яндарбиев. Буьйса).

ГIоьрдала. Старин. Опоясавший мечом.
Селение расположено в 3-х км к северу от Цоьнтара и 6 км к западу от Энгана, на л. б. Яьсси. Жители ГIоьрдала считают себя отдельным этническим обществом и говорят о генетическом родстве с энгенойцами. Что легло в основу этнонима, остается непонятным, но гIорда (гIурда) др. вайн. – меч., т. е. Меченосцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIоьрдало (-й). Представитель одного из чеченского общества, граничащим с Дагестаном. Старин. Меченосец. Жители ГIоьрдала считают себя отдельным этническим обществом и говорят о генетическом родстве с энгенойцами. Что легло в основу

этнонима, остается непонятным, но гIорда (гIурда) др. вайн. – меч., т. е. меченосцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ГIоьтIи (гIоьти бац). Ирон. Сила, возможности. Кто-л.бессилен что-л. сделать (толкование слова дала учительница физики 18-й грозненской школы Дадашева Маусет Арбиевна).

ГIугI-аьлла. Прост. Звукоподражание. О галдёже, смехе и шуме.

– Теш титаме ма лаца аьлла ду жайнаш тIехь, иштачу гIуллаакхна муххале а, - ала хIума карийра моллийна. «ГIугI-гI»-аьлла бийла-белира чохь берш (С.-Хь. Нунуев. Ловзар чекхдаьлча).

ГIума. Река Арагва в Грузии.

Малх бузера схьагуш долчу аьрцнашкара догIу кегий хиш а, Кавказан лайн коьртош кIелхьара схьадаьлла догIу Курий, ГIумий чекхдолу оцу махках (Хь. Яндарбиев. Шера-шуьйрачу арахь).

ГIум-Ази. Прост. Средняя Азия.

ГIум-аре (-наш). Песчанная пустыня.

Лела сан беролла,
ГIум-арахь тилла.
ХIун дина хилла те,
Бала лан цо? (С-М. Гелагаев. Лела сан беролла).
Хьо ца гуш, Нохчийчоь,
Текхна ас кхойтта шо.
ГIум-аренаш ма-ййу
Бода а гуш (С-М. Гелагаев. Хьо ца гуш, Нохчийчоь).
Диц луш дац: вокзалаш, серлонаш,
Аьчкан некъ, гIум-аре, йис,
Вайнехан яххьаш тIехь сегар а
Дийцалун доцучех ирс (Р. Супаев. Жаззашший, лайн чимашший).

ГІура. Раздетый.

Стеган оьздангалла, гІиллакх, сий, цуьнан эхь, бехк ду и гІорто-раш. Уьш дужу – дужу цуьнан дош, ша хаьрций воьду, гІураволу, мел дукха бедар юхарх а гІура ву иза, чекх саго цунна, цундела олу къомо «чекх са гун стаг», иштта гІураваьллачунна олу иза. Цундела олу дас кІанте: «Хьайна чекх са ма гайталахь», дош ларделахь, эхь ларделахь, гІиллакх ларделахь – хьуо ларвелахь бохург ду иза (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ГІуравала (й, д, б). Стать голым, раздетым.

Стеган оьздангалла, гІиллакх, сий, цуьнан эхь, бехк ду и гІорто-раш. Уьш дужу – дужу цуьнан дош, ша хаьрций воьду, гІураволу, мел дукха бедар юхарх а гІура ву иза, чекх саго цунна, цундела олу къомо «чекх са гун стаг», иштта гІураваьллачунна олу иза. Цундела олу дас кІанте: «Хьайна чекх са ма гайталахь», дош ларделахь, эхь ларделахь, гІиллакх ларделахь – хьуо ларвелахь бохург ду иза (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ГІураваьлларг (гІурабаьлларш: й, д). Раздевший, раздевшие.

Уьш дужу – дужу цуьнан дош, ша хаьрций воьду, гІураволу, мел дукха бедар юхарх а гІура ву иза, чекх саго цунна, цундела олу къомо «чекх са гун стаг», иштта гІураваьллачунна олу иза (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ГІура-нана. Ср.: **ГІура-дада.**

Ловзар дІадоладалале хьалха чиркхаш латийра. Юьртахошна юккъера хьалха велира Даркеш. Массо а дІатийра. ХІинца иза гих-хойн цІарах ГІура-Нанига дехар дан хІуттур ву (Л. Яхъяев. Гих-хойн Таймасха).

ГІур-гІур (-ш). Звукоподражание. Ворчание.

– Зуда, хьо стенна хьийза дІаса? ТІехаа цхьахайолчу мащен на! –тІечевхира цунна цхьа эпсар. Реза йоцуш, цунна цхьа гІур-гІурш а дина, ша цІахь дІадиллина галий схьаэца яхара иза (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ГIур (гIураш, гIуьраш). Прост. Вой.
– Хьо вен нигат ца хиллера сан, даьхни дигий бен, ахь сел «хьанал» гулдина долу. Саца. Некъ ма хьовзабе сан. Хьан цIий ца оьшура суна, – олу кхуо, – тIедола, жIаьла... Вукхо дуьхьал гIуьраш бо, цкъа-шозза топ а кхуссуш (М. Бексултанов. Буо). Ткъа хIинца... хIинца куралла дIа ма яьлла, Элдарха, сонталла хьаша ма хьаьши, ойла ясса ма ели, баькхина бIаьрг санна, – Тайбат, бертал а йоьдуш, йилхира, кIезашна угIучу зуд-барзах терра, тIаьхьтIаьхьа гIуьрашка а юьйлуш (М. Бексултанов. Iаламат).

ГIуьржа. Прост. Коричневые (о глазах).
ТIаккха бIаьргаш, гIуьржа, сирла, догIанах яссалуш, кхуззахь, эццахь сийначу стигалца соьцу мархийн кIайн дакъош санна, йоIбIаьргана гонаха къега сийна-мокха буьртигаш я жовхIаран цинцаш (М. Бексултанов. Кехат). Хьан шиъ деваша хуьлу. Цхьаннах аш Командир олу. Командир баьццара-гIуьржа бIаьргаш а долуш, векъано жима стаг ву, машинан шопар а волуш (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш).

ГIуьртIиг. Разг. Неразбериха.
Ребиса: Ва йоI, хьоьга хьа хIу дийцина? Со кхета а еш алахьа, со ца кхета хьан гIуьртIигех! (С-Хь. Нунуев. Лулахой – 2).

Д

ДаахIума (-наш). Съедобное что-либо; съестные припасы.
– Шу чохь хаза Iелаш, со базар яхана даахIума эцна схьайогIу, аьлла, чуьра цхьа бога а эцна араяьлла (М. Баснакаев. Сулийма-пайхамаран сацам).

Дависарг. Выражает сожаление и надежду.
Дависарг, цхьа ткъе итт шо мукъана а къона велара со. ХIара цхьана болу ши сту а боьхкина, топ а, патармаш а эцна, оцу Зеламхех

дІакхета. Веддарг-хьаьддарг ца волуьйтуш, кху Іедалан хьаькамаш байа (А. Айдамиров. Дарц).

Дагадеанчуьра. Пока вспомнил, пока не забыл.
– Дагадеанчуьра кхин цхьа хІума дийца ас хьуна, Іумар-Паша, сакъоьруш, хан дІайохуьйтуш вай хилча, башха вовшашца самукъа доккхуш вай а ца лелаС.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

Дагадовлархо (-й). Советовавший, советовавшие.
Редакцин белхан дика накъост хилла ца Іара Іадлан, тхан дагадовлархо а вара иза (М. Заурбеков. Іадлан, ахь йитина дахарехь йовр йоцу лар...).

Даджал (дажал). Антихрист.
Ламанийн хьехаршкахь Іиххина историн хьаьркаш,
Беза тІулг дІахуьлий, хьех чуьра схьа арайовлу.
Даджал а, гуттар а лаьттинарг сан къомах кхаьрдаш,
Стигало шад тухий, цу лаьтто шен кийра къовлу… (А. Халикова. Дахаран цхьамза).
Жухарг. ХІумма а ма де – соьга ладогІа:
Акказех диг догІа, дог дагІахь, кхор богІа,
Ца дагІахь – къола де, талор де, курхал де,
Цул тІаьхьа мохк цІинбе, дажало ма-элли –
Жа санна, гул а лой, бІарз санна, оллалой,
ХІорда чу кхоьссина цу кана санна,
Карийнчу кІезанах чалтачна хьесталуш,
Йовссарех цІийзаш, чагІалкхца пхьор къуьйсуш,
Махкаха довла (Л. Ибрагимов. ГІаттаман либретто).
Туьйра дац дуьйцург, туьйранан саьрмак бац - тІом бу, шен сибатца, дажалан амалца, цІеран алонца, жоьжахатен къизаллийца богІуш, шоллагІаниг бу хІара, хьалхарниг сецна а балале, цуьнан чевнаш моьнашка а ерзале (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Гомера, ширачу грекийн поэто, язйинчу «Одиссея» олучу поэми тІехь хьехош ву цхьа, Іаламат боккха ницкъ болу, дажал Полифем (С-М. Хасиев. Амазонкаш муьлш хилла?). – Керста Дажал ваьлла боху, Даркеш. Цкъа бага гІаттийча, юрт йиллал адамаш дІа а кхоллуш.

Салтий цуьнан бIо бу (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Дела вац мел аьлларг шен лорур ву аьлла ма боху даджала а. Дера боху! Изза дукха хIара а (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Дакъанаш (дакъош). Части разбитого чего-л.
Вайн Iалашо, доьхначу куьзгана дакъанаш санна, дIасхьалилхинчу вешан историйн гаьргаш схьалахьор а, цуьнан меженаш вовшахтаса гIортар а ю (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Дакъазалла (ш). Невезение.
Вайна я бусалба динан а, я дуьненан а Iилманаш Iамо цалаар, иза луучеран таронаш, аьттонаш а цахилар. Цигахь йоллу вайн къоман дакъазалла (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Даккха (бисмилла даккха). Сделать, выполнить.
Бисмалла а даьккхина, уллерчаьрга тIехила элира Махьмуда. Цара гIиллакхехь бистхилла, хIума ца йира... (Ж. Махмаев. Iайшатан доIа). Вара аьлла дас кIантана цIе а тиллира, цунна тIера хьакъийкъат а дуьйш. Сан кIантана мотт ма Iемми «бисмилла» даккха Iамийра ас (Ш. Макалов. Ненан хастам).

Даладелла. Жить в изобилии.
Шу а дац кхузахь даладелла Iаш. Со санна тIебаьхкинчу наха йолчунна тIе а гатте йина шуна а... (А. Айдамиров. Дарц).

Далатохар. Божья кара.
МостагIийн къизалло инзарбаьхнера ламанхой: цара декъий схьа ца деллера. Цул доккха далатохар хуьлийла а дацара. Гиххоша каркара а оьцуш дуьйцура, декъий схьадеха ваханчу Хьатуний, Бекмарзиний салташна тIехь куьйгалла дан хIоттийначу воккхачу эпсара динчу «хьошаллах» лаьцна (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

«Дап-дипнехь». Звукоподражание ударов тупых предметов.
НIаьна бина уьстагI, дап-дип деш, ког лаьттах беттарца, масех гуо

а тосий, ма-баддалу бодий, хьуьна юкъа чуоькхура, генна лахахь йолчу хьуьн чу, хьо валарх, кара а ца беш (М. Бексултанов. Кехат). и Іежаш хІунда оьгур-кх, лилула сийна, даккхий, горга, мокха тІедачу патаршна тІе, дап-дип хезаш, наг-наггахь… (М. Бексултанов. ЭхІ, эшар хІунда Іена-кх...). Ур-атталла цІенкъара хьалагІатта а хьекъал дацара. Довхачу дийнахь Іам чу яьржина гомаш санна, цІенкъа юккъе а хиъна Іара иза, лап-лаппехь даккхий бІаьргнегІарш а детташ (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Хьох бІаьрг кхетча «дап-диппнехь» деттадала долало сан дог (Ш. Макалов. Ненан хастам). Ойн, кхин «чІикъ» дІа а ма ца доккху хІокхо, «дапин-даппехьа» детталуш дог а ду хІокхуьнан, «гаррехьа» дегош ши куьг а ду (В.-Хь. Амаев. Чехка еша деза дийцар).

Дарбанхи (-ш). Целебные минеральные источники (воды). **Дарбанхиш** «Целебные воды (источники)». Так называли и называют чеченцы Брагунские целебные источники. Чеченцы с давних пор знали целебные свойства источников и пользовались ими. Селение Новые Брагуны переименовано в Дарбанхи, где живут чеченцы и кумыки (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ДарбанцІа (дарбанцІеношш). Лазарет, санаторий.
Байна гергарнаш дарбанцІеношкахь лоьху зама яра иза. Госпиталь схьайиллинчу ишколан уьйтІахь сал-пал карахь йолу зудий, завхоззий дара наха сагІийна еана хІумнаш схьаоьцуш: гоьнаш, гІайбеш, юргІанаш, шаршуш, лоьрийн спирт, хьарчораш, минерален хи, гарзанаш, Іов, дуга чохь долу галеш (Хь. Яндарбиев. Кавказе богІу некъ).

ДаргІ-аьлла. Звукоподражание выхлопу чего-л.
– Хуьлийла хьайчарал эшнехь-м! – «даргІ!» аьлла, неІарх мийра тухуш, араиккхира нускал, кІарх, охьатаьІна, шена тІехула хьалха ара а болуьйтуш (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

Дар-дацар (-ш). Прост. Личный конфликт.
«Жана хьалхаяьлла къена бож санна, Даркеш ву-кх гиххошна тІехь

олалла деш. Таймасхех баьчча йинарг а иза ма ву. Вайн Делора, хIетахь.оцу талмажа нийса-м ма бохура: «Къонахий дIабевлла гихкойн?» ЙоьIан гIуллакх ду, шаьлта хьалха а тесна, божаршна юккъехь дар-дацарш мел даьллачу лела? (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Дарзала. О шапке с космами.
Горга юьхь-сибат, йоца тойина кIайн маж. Коьртарчу кIайчу кхаканан дарзалчу куйнан кIинжашна бухара массаьрга а догцIена хьоьжура Асхьабан Iаьржа ши бIаьрг (Д. Кагерманов. Кхойттаннан тезет).

Даре. Признание.
Цаьргахь карзахалла меттаххьер, болам го. Вайн цхьаболчу художникашца аса къамел дича, цара а даре дора, адамийн къовсам, тасадалар гайтарехь Борха воккха говзанча хилар (М. Ахмадов. Борха).

Даттах (Даттахе) «Масленица (?)» – село в 8 км к ю. от Зандакъа (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Даттолг (-аш). Старин. Болотная трава.
Даттолган ишал (Даттолган ишал). Первая часть – назв. болотной травы, вторая – болото. Уроч. на в. окр. (от с.Iалларой – Д.Б.) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Даха (даха дог а дац). Разг. Не питать и надежду.
Ткъа и ун хьарчинчул тIаьхьа юкъараллин могашалле даха дог а дац, карарайылла басах керчина йодучу хIуманан лардаме йоду иза, тIаккха и, кол санна, ласто а, гIант санна, харцо а, гIаж санна, кагъян а дукха хIума ца оьшу, цхьана эвхьазлонан питана тоьа цу балхана, и питана юкъараллех цIе юьллу суй бу (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Даха дог ца диссинера – хIара яха езачу агIор пост хила езаш яцара. И дош чIогIа ца дезара кхунна М. Мусаева. Ненан куьйгийн йовхо). – Деллахь, Даркеш, оцу вайн дешначу наха дуьйцург бакъ хилахь, ма ялсмане даха дог дац-кх кху чуьра-

черан, – къамеле велира Уки (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Дахна (-наш). Старин. Приличие.
Зама еана гIиллакх доцуш,
Шен гIиллакхашкахь беркат доцуш,
Дахна дайна, тешам боцуш, –
Дахалахь тхо балех хьалха (З. Чермоева. Назма «Дахалахь тхо балех хьалха»).

ДаштIулг (-аш). Глыба из свинца.
И тускар а ма ду даштIулгал деза. ТIаккха и дай ца дича со-м ма ву «оппа» гIур волчу хьолтIехь (В.-Хь. Амаев. Меца некъ).

ДаьдаьтIа. Выражение фамильярности, удовлетворенноси, удовольствия и т.п.

Даьккхина (й, б). В смысле: распространено везде. Дукхалла билгалъеш массо меттехь долчунна, хуьлуш долчунна. Масала: ХIара дуьне даьккхина яьржина корейски аппаратура.

ДаьргIа (даьргIана). Старин. Длинный. Обычно о кованной железе.
В один из трудных периодов, когда ичкеринцы жили на равнине, помогая друг другу и отражая набеги врагов, предкам бел-гатойцев пришлось уйти в горы, спасаясь от кочевников, на место, где сеяли хлеб, плавили металл, т. е. работали. От этого их назвали *балхамIе, белгIата, белгIатой.* Они основали недалеко друг от друга несколько селений, наиболее крупными из которых явились БелгIата и позже ДаьргIа (Дарго), означавшее «длинный», «оружейники» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Дегавезар (дегабезарш). Разг. Ухажёр.
Малхал хаза хьо ву бохуш, Баттал хаза хьо ву бохуш, Лилийра сома, дегавезар, Хьо ца хили хьайн деши да (Нохчийн фольклор. Iердахаран хьокъехь эшарш).

Дегазалла (-ш). Недоразумение.

Со шун нанна тIехьийзаш вара; цуьнга вистхила гIерташ, цо тергал ца веш лелаш, Iуспа а вара. Цкъа-шозза, цунна тIехула тхойшиннан дегазаллаш а хиллера (М. Алиев. Кха).

Дегазбан. Нехотя.

Дийцахьа, дийцахьа,
Мохь тухуш, дийца,
Хьайн кийра Iабабеш,
ХIоранна са гIаттадеш,
Вайн ДегIаста хастаеш.
Адмийн уьйраш чIагIъеш,
КIоршаме мотт дегазбеш,
Белшаш тIера мохь айабеш,
Даг тIера муо берзабеш… (Л. Китаева. Дийцахьа, дийцахьа).

Дегазло (-наш). Неохотность.

Даймахкахь дуьйна вовшашца марзо йолуш, барт а болуш Iийначу тхуна юккъе а питанаш туьйсура, дегазлонаш кхуллура, мотт-эладитанаш леладора. ГIуллакх чIогIа галдаькхинера цара (Iабдул-Бакъи Джамо. ДегIастанах лаьцна ойланаш).

Дегалазам (-аш). Сожаление.

Лирикин эшаршкахь вайн халкъан генна хьалха дIадахначу дахаран зов хаало, вайнехан, коьртадолчунна, зударийн, хилла дог-ойла, церан сатийсамаш, деглазамаш, иштта кхидерг а (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга). ХIаъ, бакъволчу доттагIчо тоьпан даьндаргах шен дегIаца ларвийр ву доттагIа. Оццул деза ду доттагIалла. ДоттагIа дел, вешел эвхьаза ву стагана, цу шинга ца дуьйцург (сингаттам, дегалазам) доттагIчуьнга дуьйцур ду цо. «Ваша ваша вац, и хьан доттагIа вацахь», – боху халкъан хьекъало (М. Ахмадов. ГIиллакх-оьздангалла).

Дегалаткъам (-маш). Причитание.

Дегаузаме. С сердечным нытьё.
Уьш диси дагалаца вайшиннах суна, масийтта шерашкахь, хьаьнга аьлла, далхо да воцуш, ахь кийрахь къийлинарг дийцина, синна кхачо хила таро хиллехьара, оццул дегаузаме хир дацара и шир ца лун чекхдевлларш (М. Анасова. Шина адамо юьйцина безаман керт).

Дегахьаам (-аш). Сердечная удовлетворённость.
Оцу мифологешца, фольлкорашца дукха синхаамаш бу, шайн дегахьаам а, хазалла а ю, гуттар а ду адаман синхаамехь деханарг долчул мерза а, хаза а, амма, синхаам бу иза, цхьа а ваха лур вац шина исторехь, шина заманахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ДегаIаткъам (-аш). О сильном влиянии.
Вай хIуманан ойла коьртацачул дагца сов йо, дегаIаткъамца тIе лоцу хилларг, томехь дерг – самукъанца, доцург – халахетарца (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ДегаIовжам (-аш; дегаIийжам). О причинённых сердечных ранах.
Лирикин эшаршкахь сатийсам, дегалазам, дегаIовжам коьрта лара безахь, иллешкахь хилам бу коьрта. Кхузахь цхьана хиламан юьхь а го вайна, цуьнан кхиар а, драмин ламастехь санна, сихуо кхуьуш дIа а доьду, иштта и хилам цхьана билггалчу чаккхене а кхочу. Иллешкахь вайна карор бац эшаршкахь лоруш болу турпалхойн дегаIовжамаш, деган сатийсамаш… (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. 2-ра книга). ...хIунда аьлча иза, дIадахнарг, хIинцца юхадолалуш хета, бераллехь хилла чов санна, дагалецамца лазам а боцуш… …я дахар а, хьо ваьхнарг, дагалецам болуш санна, ца хиллачу дахаран хиндолчух дагалецам, долушдерг хилла а доцуш, мацах цкъа дайнарг бен… …я хIумма а ца хилча санна, цхьа муо бен, иэсан муо, гина моьттучу цхьана гIена чохь, хьан кхетамехь бисина болу… …дегаIийжамаш, сатийсамаш я дагахьбалламаш… (М. Бексултанов. Иза бен зовкх ца хиллийла...). Цуьнах цкъа а хила йиш ма яц

езар, хIусамнана... Стенна оьшу керла дегаIийжамаш, эрна хабарш, эладитанаш? (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ДегIаста. Устар. Северный Кавказ.
Нанойн накха хьарам бойла шуна, нохчий,
Хечеш лелор хьарам дойла шуна, нохчий,
ДегIастанахь, тхо бен хIун ду бохуш лелларш,
Къематан дийнахь дала хIунда ца ле шу... (С. Яшуркаев. Напсат).

ДегI (догIмаш). Человек (люди).
– Хьо метта кхечи-кха, х1ай Тайми Биболат. Цхьа кIезиг сих хIума бен яц, хьуна, шена чохь, ХIара белла Iоххурш накъостий бу хьуна, Шен цхьа дегI доцуриг цхьа дегI ца дисана, Таханлерачу дийнан тIом кайоцуш хили шайн, Цу эла Тепсаркъин ва толам ма хили (Нохчийн фольклор. Таймин Биболатан, дог майрачу ЧIегин илли).
– ХIей, самавала! Хьан доттагIа а балха ваха. Берриге а цIерабевли. Вайша бен садоIу дегI дац кертахь. Меттахъхьа! – бохуш, тамболчу а, боцчу а куьйгаш Iитта йоьллера (М-С.Гадаев. Вер-витар). Пхьар-Сапарбек аьлла цIе яхана цуьнан юьртахь. Иза ца вевзаш дегI хир дац – я жима а, я воккха а (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Дейиса (с др.классн.показателем – д. Употребляется в основном с разными мест. типа –хьан, шун и т.п. (!).
– ХIуйт, дейиса, Рукъихьат, хьан, хIара Хилдехьаройн лам ма дIатуху-кх ахь, – кхайкхира дада, бедана тIехь цхьаъ деш йоллучу йоккхачу стаге. Йоккха стаг хьалатаьIира, хьаж тIе куьг а лоцуш (М. Бексултанов. Кехат).

Дейоьхь (-аш: ду-ду). Прямая кишка.

Дезадетта. Гордиться.
Ма-дарра дийцича, хьан цIе ю Шаймани,
Ма-дарра дийцича, сан цIе ю Гилани.
Ма-дарра дийцича, дезадетта ца оьшу,
Ма-дарра дийцича, хьо сетта ца оьшу (Л. Ибрагимов. Ма-дарра).

Дезар (-ш). Нужда.
Варас, ШамIас (ВараевгIар), шайга пхеа шарахь дезар дайтахь, шаьш мохк юхаберзор бу, аьлла. Куршлошна ца лиира. (Архивехь хьалхалера план ю.) (С-Хь. Кацаев. Музаев Исрапил).

Деккъа (й, в, б). Только, лишь (о присутствии, наличии кого-чего-либо где-либо).
Ас лехнарг адам дара,
Цхьа деккъа адам.
Тхи санна цахиларх –
ДогцIена адам (Л. Ибрагимов. Ас лехнарг безам бара).

Декъала (декъала хила). Поэт. Умереть.
Дала КъорIан чохь мосазза а аьлла, шена Iибадат делаш, вовшашна диканиг дан сихлолаш, ша тIедиллина и ши декхар кхочушдинарш нийсачу новкъахь хир бу шуна, царех ша къинхетам бийр бу шуна, церан дуьне а, эхарт а декъал хир ду шуна (А. Айдамиров. Вайн амалш). Иза хууш, цунах догах тешаш волу стаг бусалбанан динехь а ву, декъала хилла а ву (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Декъалда (-й). Счастлив тот и иной.
Цхьа а вац-кха со галваккха.
Боккха хьаам бу и дагна.
Декъалда со вац, ткъа, тIаккха?
Ирсе дуй шу, хIай, со санна? (I. Шайхиев. Маьлхан лорах новкъа волу).

Делаш (делеш). Идолы, боги (из языческой веры).
Хууш ма хиллара, заманан йохаллехь къомо масех дин хуьйцу. ХIор а тIедогIург хьалха хиллачун бух бохош догIу – и дицдалийта, ша чIагIдалийта. Керлачу динца тIеэцначу делаша шайл хьалха хилларш емал бо, бицбойту (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Делил (-аш). Довод; доказательство.

Жоьпаллечу дарже лоьраш хIитточу хенахь коьрта делил хила деза церан корматалла (С. Хасанов. Коьрта лазам бу лоьраш тоаш цахилар). Устаз лацаран хьокъехь вай хьахийна делилаш – дуккха долчух кIезиг дакъа ду (А-Хь. Шахидов. Устаз лацарх лаьцна). Со кхета кхиндIа къамел ца деш, Абузар а, цуьнан накъостий цу чуьра ара стенна бевлла: нохчийн гIиллакх-оьздангаллин гурашкахь воцчу стагана ахь хIуъу дийцахь а, цунах иза хьакхалур дац; ахь даладен мел хьекъале делил тидаме ца оьцуш, шен Iалашоне гIур ву иза, цунах гонахарчарна хуьлчу зуламан ойла а ца еш (М. Ахмадов. Дахаран Iина йистехь дуьхьало хилла латтар (Айдамиров Абузар дагалоцуш).

Деллахьа (делхьа). Ей богу, ради бога.

– Деллахь бу-кха дукха гена-м, дукха кхераме а-м и некъ. Амма хIара сонта хIума ша аьлларг бен дийрдолуш-м яц. Суна-м ца хаьа оцу кIантана айса хIун дийр ду а, цо дог этIийна леш йоллу-кх со (Ш.Окуев. Лай тIехь цIен зезагаш). – Деллахьа, ма хьашт доцуш коча веа-кх хьо суна, – боккъал а долуш санна, ладамаш бора Бикатус- Ма суна дагахь ца хилла захало дар-кх хIара (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). – ХIун ду и? Делхьа, ма дахде, дийцахь мадарра (С.-Хь. Нунуев. Ловзар чекхдаьлча).

Деллаша (Делша). Уст. Ради богов.

ТIаккха баккхий нах гена бовлале тIаьхьа а кхайкхина, бахара, бах, ирзо долчо: – Деллаша, цу тIехь баьрзнаш ма делаш, тIе тIулгаш а хIиттош, гота охуш новкъа хирг ду суна уьш (Нохчийн фольклор. Сатира а, забар а). – Куьйге гIол цкъа массо а кху чуьра арадовлале. Делша гIо куьйге! – нах вовшашна тIеийзабора Жабира (С-Хь.Нунуев. Йилбазан оьмар).

Сан эмгарш, со ма везалаш шайна ма-ттов,
тахана – волуш со, кхана Iуьрре велча,
делахь а, лаьмнийн лерехь дашо аз латто,
сан илли, мукъане, диталаш, делша! (С. Яшуркаев. Сан эмгарш, со ма везалаш шайна ма-ттов).

Делора. Клятвенное заверение именем бога.

– ЙоI, сиха ву хьуна со, делора ву-кха (З. Яндарбиев. Буьйса).

Дена (дена ала). Матёршина.

– Балаза берш а-м ца баьхьна цара дIа. Боьха хIуманаш, – туй кхоьссира, цIийх буьзна корта а лаьцна, дена а, нанна а хьежош керта юххехь Iуьллучунна Пацус (I. Дадашев. Цакагбелларш). Солтамурдехь мокхаз биллина топ яра. И тайпа топ лело бакъо еллера нохчашна. Амма Добровольский, цунна дена а, нанна а хьежош, цуьнгара топ схьаяккха гIоьртира (А. Айдамиров. Дарц). Уггар хьалха уьш тIенисбеллачу пурстопа Черновс хIорш сийсазбира, дений-нанний хьежош, тIаьххьара а Зеламхина бетах тIара а туьйхира. Уьш виъ набахти чу кхоьссира (А. Айдамиров. Дарц).

Денвахар (-ш). Проживание одного человека.

Вайн докъазаллина, вайн испискаш архивашкахь эца а карор яц я карийначух цхьа денвахар доккхур ду – церан бала хила безаш дерш: уьш, – казахаш, гIиргIизой, оьрсий бац, вай, – нохчий, бу (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Дералла. Злость, злоба.

«Ванах, со ца евза шуна, йицъелла? Леррина схьахьовсийша соьга...», – дара ден хьежарехь. Къоначу берзалоша кIомсарш гучуехира, шайн дералла схьагайта санна (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Дерз (дерзаш). Изморозь.

Дитташ а, шаьш дулуш дерза кIел даша,
Аз доцчу узамца дегадеш ду.
Моттало шур-шур деш оьгучу гIаша
Хьо сайга тIаьххьара йистхуьлуш ю… (И. Юсупов. ГIайгIане денош ду, дохк санна, сира...).

Дехьо. Находиться, быть подальше, чуть подальше.

Шен пхи шо долу кIант Якъуб мара а къуьйлуш, нахах эхь хеташ

дехьо соне а хиъна, шен йоІана йоьлхуш Іара Жовхар (М. Алиев. Яха).

ДецІа (денцІа). Дом родителей после своего замужества.
Шайна дукха езаш йолу йоІ маре йоьдуш цІахь болчара сардам буллуш хилла:
МарцІийнан жІаьлина йовзале, ДецІийнан жІаьлина йицъялле Юха йогІург хийла хьо (Нохчийн фольклор. Сардамаш). Кесиба: ЙоІ, хабар дІатуьйхирий хьох? Кхана шайга нуц вогІий хаьий хьуна, шун Болатхан денцІа а ялош? (С-Хь. Нунуев. Лулахой -2). Денна карзахвуьйлуш иза Іанне ца Іийча децІа яха дийзира (М. Айдамирова. Дахаран агІонаш луьстуш).Іазица довдаьлла, зуда децІа яхана хилла, тІаккха дас хаьттина шен хІусамнене: – Зуда, и йоІ цІахь йолу дикка денош Іа ма девлла и дІа йоьдуш ма яц, и хІун ду? (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2). ДенцІай, марцІай – ший а цхьана Іаьршаца дІагІоьрташ ца хилча, зудчух зуда хила туьгуш ца хиллера цкъа а (М. Бексултанов. Терза). Суна а хууш, вейтта-пхийтта стеган цІераш яхьийтина Москва Советски Союзан Турпалхочун цІе тиллийта! ТІам тІехь галдаьлла хІумма а дац вайн. Декъазчунна денцІера йогІу олуш нохчийн кица хезний шуьшинна? Вайн цІахь бина вайна тешнабехк (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). ХьажахІотта тхешан децІа яхана яра со карарчу жимчу йоІаца – Мадиница. Цу буса бала буссу аьлла, мовлад ешийтина охьадийшинера тхо (Я. Овхадова. Замано артбаза лазам... Замано дастаза дог... Цхьа кІира а дІадаьллера Аьлбика децІа еана (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар). Шортта жа а долуш вехаш хилла ЖІов-Бетар. Шена коч ца оьцу аьлла, ийгІина, денцІа дІаяха новкъаяьлла зуда. «Хьайн вешига суна мачаш эца алалахь!» – тІаьхьа мохь тоьхна ЖІов-Бетара (М. Кузаев. Хьайн вешега суна мачаш эца алалахь…).

ДецІахь (денцІахь). В доме родителей.

Деши (в собир. значении употр. мн. ч. : **дешеш, мехкдаьттанаш, шекарш, чайнаш и.дІ.кх.**).
ТІаьхьарчу хенахь, хьалдолчу нехан зударша юкъадаьккхина керла гІиллакх, захалх хІу мел хьакхаделлачунна а совгІаташ дар,

йоьІан марзахойх ву ша мел олучунна а дешеш эцар (А. Тапалаева. Невцо еана чІуг).

Джехил (-аш; жехІал). Тёмный. Необразованный.
ГІадъоьхура и халкъехь яллош Іаьржа гІело,
ГІел ца лора жехІал и тешнабехк лело,
Стиглан кийрахь яра цуьнан она чІагІо, -
Дерриг дуьне марца кийча, дага дагІахь (З. Сулейманова. Пхьармат).
Іийса-пайхмар (І.с.) вале жехІал дина тІехь кхоллаелла хилла цивилизацеш ерраш а изза бахьна долуш йоьхна (Л. Абдуллаев. Нохчийн мотт а, хьаьжкІан буьртиг а, кокани а).

ДжехІилан. Тёмного, необразованного.
Амма къаналлин бухавахана, цамгаро хІара лаьцна кху масийтта шарахь, хІокхуьнан халкъ, кхуьнан Іуьналла мелла лахдаларна, хьалхалерчу джехІилан амална гергадахнера (А. Абдулкадыров. Паччахь).
Амма тхан дегнаша
мостагІ ца лехна,
ЖехІалийн къизалло
дагийна цІа (Л. Мисирбаев. Кхолламан хьоста).
Вовшех ийна ламий, улий,
ЖехІил-нахах дешна берш.
ДІо тешамна беха уллохь
Эхь дІадаьлла тешнабехк (М. Ахмадов. Къастамбийраш).
Мацах-мацах, Іесан хенахь, доккха хилла да-нана дІакхосса лелийна джехийлачу нехан «тускар» цІа схьадеана вай? (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

ДжихІад. Религиозная война за вере (ислама).
Далла тІе бу сан некъ, цу новкъахь са дала
Даима хьаьгна ву, ву Іамал еш.
Цу Далла суо везарх тешна ву, билггала,
И везаш хиларна, сайн сил а суо;
Ваха а, вала а тешаме билгало –

Декъал веш, джихIадан некъ белла Цуо! (З. Яндарбиев. Ледаран, гIорасиз ойланаш дагна сан).

Диаспора (-рш). Диаспоры.
Ишта ца хаьа вайна I9 бIешарахь Турце, Сире, Иордане баханчу нохчийн истори, церан меттан, Iер-дахаран хьал. Цхьа Iилманан болх бац вайн оцу агIор таллам беш язбина. Iилманехь дац Российски Федерацин дозанал арахьа бехачу нохчийн диаспорех лаьцна яздина хIумма а, цхьа газетийн репортажашкахь билгадаккхарш а, географически кепехь хIиттийна боцца хаамаш ца лерича (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Диван. – совет праведников.

Дика (-наш). Доброе дело, добрые дела.
Мича кепара дешнашца баста ца хаьа, цу гергонан дагалецамашкахь хорамо Iаьвдинчу, вайшиннан гергонан марзонах хиллачу овгало легашкахь къуьйлуш, цхьа жимма хьоьца къамеле яларан сурт тардеш, бIаьрхишна юккъехула могIанашка хьоьжуш, хьо уллохь вацаран йоьхначу шовкъаца даге ла а доьгIуш, дIатийначу ойланашна юха а хецаяла меттиг белла, вайшинна мел моьттуш хилла диканаш юкъахдовларан Iаткъамца бина яьгначу йовхонан шийла шад (М. Анасова. Шина деган лазам а, марзо а).
ХIара Делан маьхьшаран аре теш йолуш,
Дала ша шена делла дика
Хьуна дIадала ю ша-ма,
Хьйн къинойн мохь схьалохьа, – аьлла,
Шен вешин
Къинойн беза мохь схьаоьцуш,
Йиша жоьжахате боьдучу новкъа
Ериг ю, ма боху (Нохчийн фольклор. Назма «Къинойн мохь оза болийначу дийнахь»).
Ма вон воI хилла со хьуна, сан нана,
Кхин хила йиш йоцуш, дукха вон хилла.
Со ван а, кхион а хиъначу хьуна

Цхьа дика мукъна а дан ницкъ ца кхаьчна (І. Хажмурадов. Ирсо левича...).

Диканехь. На добром деле.
Диканехь шортта ю доттагІийн тоба,
вонехь цхьаъ карор – бу хьуна кхаъ,
и ве ахь даггара, вуьйш битий, къобал,
дукхах берш – хьеший, доттагІ ву цхьаъ! (С. Яшуркаев. Диканехь шортта ю доттагІийн тоба).

Ялта **кхач дала** долало (М. Бексултанов. Цхьа некъ).

– Ас хьо бехке ю ца боху. Хьо елха ма елха, суна цатам хуьлу хьан бІаьр-
хиш гича, – **къелгаваьлла** хьаьвзира Махьма (Х. Талхадов. Махьмин кема)..

БугІано мохь хьоькху, арабеъна шуьйра мотт а болуш, багах кхозу **мазаш** а
го (М. Бексултанов. Цхьа некъ).

ТІехьаьдда йолу саргІалг, жІаьла санна, дІа **чІинчІура** хуу тІехьарчу когаш
тІе, бердах кхетта тІулг санна, генна юха а кхуссу (М. Бексултанов. Цхьа некъ).

М.Бексултанов. «Цхьа некъ» цІе йолчу дийцар тІера:

1**СаргІалг** – дегІана жима, буто, горга старгІа;
2**Уранга** – таьІна-мокха бос болчу бежанан дахалла охьа хуьлу Іаьржа томма-
гІаш;
3**Воттана** – корта метта а буьсуш, кхаа шарна бІе жий дІабелча, кхо шо тІех-
а и бІе жий юхаберзор.

Дикка. Слово выражает беспорно превосходную степень кого-ч.-л.

Тхо хIума кхоллуш Iаш гуьржийн яздархочо элира, соьга а хьаьжна: – Со хьоьгу хьох. Хьан ткъе кхоъ шо долуш аьлла хьох националист. И бохург хьо хьайн халкъан турпалхо ву бохург ду. Цундела ахь цунах дозалла а де. Суна дикка тIаьхьа бен ца тиллира и цIе (М. Ахмадов. Чехкачу хи чохь гIайренаш).

Диллина (й,в,б). Постоянно, непрерывно (о процессе кого-чего-л.).

Цо гуттара а и дуьйцуш, диллина схьакхехьна, уьйтIе а юьзна лаьтташ дечик а хилла (Нохчийн фольклор. Ямартло).

Дилла (диллина). Назначить, предначертить.

Диллинарг. Назначенное, предначерченное ранее кем-либо.

Хьама. Дика ду. Солта, Iаьзина а шена диллинарг деза хьуна... – Хьа-хьа-хьа!.. (М. Ахмадов. Денисолта).

Динада (-й). Служитель религии.

И халкъаш, цхьа буй бина, цхьаьнатоьхнарш динадай бу (А.Айдамиров. Дарц). Тахана муьлххачу тIедеанчу гIуллакхна, балхана шорта хаарш, доьналла, хьекъал долуш дуккха а нах бу вайн къоман: политикаш, культуран а, литературан деятелаш динадай, Iилманчаш, бизнесменаш – хьаьнцца бийца мотт болуш, якхий зIенаш-аьттонаш болуш (Д.Байсултанов. Казахстанан бераш). Нохчийн Iедалан векалша, муфтията, динадайша къасто дезара кханалерчу нохчийн халкъан тIаьхьенна жоп дала деза хIара хаттар а – хIун до вай тахана дохош, дIашардеш лаьттачу нохчийн халкъан ГIум-Азехь беллачийн дисинчу кешнашна: Казахстанан, Киргистанан Iедалшца цхьа барт лахий, вайнехан кешнаш лардарна дехна а, лахьийна, мах белла а, цхьа меттиг эцна, циггахь, схьадаьхна, цхьанна новкъа йоццучу метте, дIакхалхадо вай уьш я Нохчийчу схьакхалхадо, я Iадда Iа вай, белларш-м мича гIур бара я вайна стенна оьшуш ю лаьттах схьаяьхна беллачийн гоьмаш-даьIахкаш

аьлла? (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Динбере (-ш). Наездник, всадник.
Динбере хила дац атта,
Урх лело хаа а деза.
Диканна юьтуш и хецна
Ткъа вонна юха а озош (Д. Амагов. Динбере хила дац атта).
Цхьана а нохчочунна хезана а, цуьнан кхетамехь, иэсехь дисина а дац «Ушурма-эла» я «Шихмирза-эла» а, къоман дийцаршкахь, фольклорехь хьахош хезаш нах а бац уьш, бу бохучо и меттиг билгалаъяккха, вайна массарна а хаан. («Зайтан Ших-мирза» илли ду вайн, амма цуьнан чулацамехь гуш ду и «как раз» эла ца хилар, мелхо а, оцу элашца, шовхалшца яхь, къовсам латтош динбере хилар) (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Къелла яц кху нахалахь дикачу динберийн (Хь. Яхъяев. Іин тІехь дин).

Динберийн. Наездника, всадника.
Вай царна хІума ала, уьш бицбе ала гІертац, уьш шайн заманан нах а, къонахий а хилла, амма динберийн зама яхана, кибернетикан, комьютерийн, программистийн, нанатехнологин, «хьакераш» олучийн зама ю арахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Диркаш (ю-ю). Старин. Самодельные горские лыжы.
Цхьана юьххьехь эчиган йиъ зІок йолу муш хьалакхуссий, тІулгах я диттах дІа а тосий, цхьацца волуш, хьалаволура. Я тІулгах, диттах муш дІа а боьхкий, охьа чубуьссура. КІорга ло долчохь когех диркаш йоьхкий боьлхура (А. Айдамиров. Дарц).

Дицко (-ш). Разг.-шутл. Зуб.

Догдадар. Отчуждение.
Кхин тІехдаьккхина кхо дийцича, нехан догдадар бен са ер яц (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Догдахар. Флиртовать.

берд байна тулгIенаш дIадаьлла дахар
чуьртана доладар хьоьга догдахар
хьо юьсу бIе эзар бехкаман долахь
есаллехь сан деган мохь хуьлий яха (А. Бисултанов. Цаевзарг).

Догдохийла. Флирт.
– Оцу хьан вашас, каторжнико, бохург дича, шуьниш чекхбевр буй? – Догдохийла а яц... (А. Айдамиров. Дарц). Цига ца воьдуш а, тешам боллуш ала йиш ю-кх хьуна сан: ялсмане догдохийла-м яц хьан! (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Доглазар (-ш). Душевная боль.
БIаьрсинойх лечкъабеш даг тIера тIулг,
Тахана садетташ гIолахь,
Хьайн бала балхабеш, нах кхардочул,
Доглазар ду хьуна гIолехь (Х. Батаева. Цкъа а ма елхалахь, декъаза йоI).

Догмола. Нежелание. Нехотя.
Дийнахь а, буса а цхьана меттехь йогIалой Iара иза, цхьа а хIума дан карах ца долуш. Иштта хуьлура иза Аьрсиг цхьанхьа ваханчуьра цIа кхаччалц, амма и цIа кхаьчча, сиха хьийза йолалора, шен дахарехь цхьа а сагатдан, дахарна догмола яла а хIума шен цкъа а хилла а ца хилча санна (М. Завриев. Теш ма лаца).

Догхаийтар. Откровение.
Цунна йиц ца лора Бикату. ШайтIано хьоьхура догхаийтар (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ДогцIеналла. Чистосердечность.
Зараъ. Стенах дуьйлу шу?! Аса декъалбо Iийсан сацам. Суна а лаьа!.. (Зараъ беларшца юкъахйоккху, маьхьарий: … «Муха хета шуна: Зараъ – юбка юьйхина мент».) Юкъах ма яхал со! Суна лаьа шун бераш кхетош-кхио, церан дегнаш чохь хазалла, адмашка безам, догцIеналла кхио (I.Мусаев. Бекхам).

Догъэцам (-аш). Принять душевное участие.
Дlавахча бен ца кхийти Абузар сайна мел чlогlа хьашт хиллера. Мел чlогlа оьшура тахана а цуьнан собарх, йохьах, юьхьах, доьналлех, хьекъалх болу кхетам. Дех санна, цунах дагавийлар. Цуьнгара догъэцам (А. Уциев. Айдамиров Абузар дагалоцуш).

Догlа (доьгlна). Имеет доп. значение: суждено, предписано, предначертано.
Кхин иза суна ган доьгlна ца хиллера… (Э. Минкаилов. Маьлхан догlа).

Долаяха (в, д, б). Принять в свою собственность.
Техника а цунна тlехь болх беча- шайн долаяькхира. Клубаш, яслеш, банеш цхьаерш наха талийра, цхьаерш шайн долаехира. Цхьаболчу наха шайн дайн хилла латтанаш дlалийцира (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Долг (-аш). Устар. Древне-вайн. Жрец, жрица.
Васхала – в церквях и храмах имелись особо почитаемые места с подобным названием. Т. е. это были алтари, которые строились обычно посередине помещения. Жертвенную пищу и напитки, прежде чем их употреблять, ставили на этот алтарь. Молящиеся становились вокруг этого алтаря (чеч. *васхала).* Жертвенное животное, прежде чем предать его закланию, также окружали молящиеся вместе с жрецом, которого чеченцы называли по-разному, в зависимости от того, каким богам и божествам они в данный момент молятся: *долг, цlой, сиелг* (или *сиел), мозгlар, тиекъархо, леткъарг* (или *леткъаш верг), цlовг* и др. Вот этот церковный алтарь и заменял в доме-башне горцу-чеченцу серединный каменный или деревянный столб. Он находился в центре помещения, на том самом месте, где долгое время в священном очаге горел огонь, который обогревал семью, на котором готовили пищу, где висела с самого потолка до самого пола священная цепь, которой чеченцы клялись (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Долушдерг (-рш). То, что есть.
Оцу диттан гаьннашка гІа даккхийта оьшу хІаваъ – иза таханлера долушдерг ду (М. Ахмадов. Орамаш).

Доллу (й, б). Всё, целиком, без остатка.
Я суна догІу-те доллу эхь-бехк а,
ЦІечу ангалих доьхначу дийнахь?
КІур хилла хІаваэ боьдучу мехкан
Алу йогу-те готтачу кийрахь?! (С. Яшуркаев. Абаден доза).

Доне (доно). Туфячный (о глупом человеке).
Ши метар хиллал лекха дегІ долуш, царех ца хилча гІеххьа доно-о ву эр долуш, стаг хилла майра (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Дорс (дорсаш). Лежанка для колотых дров.
ХІинца йолаели-кх хьуна ткъорш,
ХІинца ву-кх хьо цІийнан сонийн тутмакх.
Пеша хьалха цІарах хебе дорс,
Тар а тесна хьийза Ненан урчакх (А. Бисултанов. ХІинца йолаели-кх хьуна ткъорш...).

Дос (-аш: ду-ду). Валежник в лесу.
Буьйса ю тийналлин юргІа тІеийзош,
Сан цхьалха кор детта седано-хьешо.
Дос догуш тесна кІур шен багахь сийсош,
Оти чохь хинкІаш йо поппаран пешо (І. Юсупов. Пеш).

Дохн-керт (-аш). Баз, хлев.
ЦІийна тІехьа дохн-керт яра, жима ши божла а долуш, цхьацца нхьара тІехула хьаьхна попппарш охьа а бевлла, пенашна хІиттийна зІараш а оьхуш лаьтташ (З. Яндарбиев. Шешенаш). Цкъачунна чохь Іен ши цІай, сений, машен кІел хІотто ргІуй хилчхьана, Ризван-м башха сиха а вацара: цІеххьана дарц даьлча ца дайта, бежнаш чулахка дохнакерт ян дежийлашка оьхуш вара иза (Хь. Яндарбиев. Шера-шуьйрачу арахь).

Дошам (дошамаш). Неол. Словарь.
ДагтIера дIайохуш стешхаллин гIоьмаш,
Даггара кхиош шен ойланийн стоьмаш,
Поэзин дитта тIехь кходуш шен га,
Цхьа маьIна билгалдеш, кхоллалахь шеко,
Майрра бIобулуш шен иллин аз деко,
Дош кхуллуш, дошамах ца етташ ка (I. Юсупов. Даймехкан гIаролехь хан йоккхуш сема).

Доь. Ни следа, ни потомства.
Дахкарлахь ца дайта, доцуш доь,
Шераша дагахь гулдинарг –
ХIинца ас тIаьхьашха олу хьоь
Дуьненах айса хьулдинарг (Ж. Махмаев. Кхокханах тарйина сайна хьо).
TIом кхехка. Чхьагбуьйлу иза де-дийне.
Азаллехь дуьйна а хьо-м тIамо зийна.
ХIинца а цо зоь хьо. Хьан кIентий зоь.
ХIун сардам баха хьох, сан Нохчийчоь? (I. Шайхиев. Нохчийчоь).
Доь доцуш, атало массо а къа сан,
Хьо цхьаъ ю аьлча ас дуьненал хаза (I. Юсупов. Карзахе безам).
Доьзалаш чуберза цIа доцурш, шийла
Балийна дог Iийжа бисина хийла.
Доь доцуш байначийн кхоэ сатийса,
Мел биси дахаре де доьхна хьийса? (Хь. Джебиев. Сан дог-м балийна Iийжа).
– Ма хьегийтахьа соьга и баланаш, сан уьш лан хIинца де а дацара. Ма вайахьа со эрна арахь каш доцуш, доь доцуш. Дехьа суна и вошалла! (С-Хь.Нунуев. Йилбазан оьмар). «Доьзал» дешан маьIна дан гIоьртича, гучудолу иза «доь» бохучу орамах хилар. «Доь шен маьIница «хIу» дашна гергахь ду. Нохчийн маттахь иза дисна хIокху тайпанчу аларшкахь: «доь доцуш вайна», «доьза вайна». И бохург цхьа а лар а йоцуш, тIаьхьадисина цхьа цуьрриг хIума а доцуш стаг вар ду. Доьзал – и доь (хIу) хилар, доь долор ду (М. Ахмадов. Нохчийн гIиллакх-оьздангалла). Мотт, гIиллакх дIадаьлла

халкъ, синош бен ца дуьсуш, мацах цкъа дара, бохуш, къамелаш бен ца дуьсуш, дIадов, доь доцуш (Д. Сумбулатов. Къоман инмехаллийн хьоста мотт бу). I995-чу шарахь, бIаьсте йолучу хенахь, зачистка йолуш, бехк-гуьнахь а доцуш, шен цIера лаьцна дIавигна, доь доцуш вайра Алдаман жимахволу кIант Ахьмад (Э. Минкаилов. Цхьа кхоллам). Амма сан хазахетар бух боцуш хиллера. Иза, суна еза йоI, Керлачу шеран буса гIалара арайолуш яйнера. Доь а доцуш... (Э. Минкаилов. Маьлхан догIа).ХIуъа дийцича а, дагна хIуъа хьехча а, бода бале хьалха вахна хилла волчу шина стеган доь лаха дезаш дара, и шиъ Органо ваьхьна волуш санна, ткъа нагахь, дийна велахь, и шиъ шаьшшиъ гучувер вара иштта а (М. Завриев. Теш ма лаца).

ДоьгIнарг (доьгIнарш). То, что предначертано.
Кегийраш! ХIинца шайн дой дIахIитто бакъо ю шуна. ДоьгIнарг дера дац шуьгара!.. (Д. Байсултанов. Борин ткъе кхойтта го).

Доьза. Без следа, без потомства.
Къеналлин и шийла шело...
Цхьалхалло совйоккху гIело,
Даг чохь хьекха болу мох.
Хилла безнарш, ший а доьзал
Дуьнен чуьра дIабай доьза...
Хазац царна беттарх мохь (М. Ахмадов. Зикаран гонаш).
Кертахь баьхна доьзал
ХIаллакьхилла доьза.
Салтичо, шерет деш,
ДIасадаьхьна цIетт а (А. Ахматукаев. ЦIа хиллачохь ор ду...).

Доьнчик (доьнчикаш). Уст. Извозчик (извозчики).
Хьо ван-ма бакъ веъна, хIай къена инарла, Хьо дика варна ас цхьа совгIат дийр ду хьуна: Наггахь шарахь-баттахь сакъера, – Сеттачу пошТанна йора дой доьжна, – Мехкарийн тхьамдий, жерочун жима кIант арадилучу дийнахь, Церан пошТанна хьалха хиъна дой лохку Доьнчик ви-кха ас хьох хIар дуьне мел дозу! (Нохчийн фольклор. Таркхойн кIентан, Жерочун кIентан, Жумин Акхтулин илли).

Доьхьа (-наш. См.: **Доьхьа-хьале.**

Доьхьа-хьале (-наш). Устар. Древненахск. Место в комнате, где молились языческим идолам.

В жилых башнях и саклях выделялся особый угол, где помещались различные религиозного характера предметы, талисманы, истуканы, изображения, которые вполне заменяли горцу церковную икону. Этот угол в доме назывался *барч* и *доь-хьале,* в основу которого могло лечь *йоъхь, доьхъа (Делан доьхъа, Делхьа)* (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Дуда (й, в, б). Пропитать, всасывать.

Шовда догIу дато суьйнаш луьйдуш,
Бердаш цара хьоьстуш хетало.
Керла илли ойланаша дудуш,
ГIайгIа йицъеш дог а делало (С.-С. Саидов. Гуьйре йогIу).

Дуй. Клятва.

ГIеххьа ойланаш а йина:
«ДIаяла, дуй, йоI, хьайн доцу захало ду ахь хьехориг… Iежин Муслим санна болу эсийн Iуй, бераша ловзон гIулгаш санна, карор бу хьуна хIора а юьртахь, вайца ца догIу къамел ма де, дуй, лан хала хуьлу иза ша висча», – элира ахь, цхьа гIийлуо-о велааьшна а дина (М. Бексултанов. Терза).

Дундал (-ш: ву-ю). Дурень, оболтус.

Дурвас (дурвесаш: ю-ю.) Разг. Помутнение . потеря соображения от ярости, гнева в неподолжительное время.

Дурдалийта (дурбахийта). Устроить разврат.
Ас ламанан юьртан синкъерам а гойтур бу шуьшинна. Марса-баьллачу хенахь, чиркх дIа а бойий, «Дурдалайта!», – олуш болу синкъерам, – элира жимчу стага, чIоггIа вела а луш (М.Ахмадов. Къозана-Iам). ХIинцалера синкъерам синкъерам бу? Даркеш жима волуш хуьлура-кх синкъерамаш! Дера тоьур дара-кх чуьрчу кегий-чу нахах цхьамма къуьда дIа а бойий: «Дур бахайта!» -олий, мохь тоьхча, деган тохадалар-м! (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Дурз. Старин. Правда. Источник: **Дурзмие корта** (Дурзмие корта) «Правды вершина» – на с. границе общества, поднимается на с.-в. селения Цамада в 2 км. к в. от вершины РогIан корта. Высота наур. м. 2450,1 м. Вероятно, в основу легло вайн. *дурз* – правда, праведный и т. д. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Дурзе. Старин. Праведный. Источник: Вероятно, в основу легло вайн. *дурз* – правда, праведный и т. д. (из кн А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Дурсалла. Солидность, важность.
Иза цуьнан цIийнах стаг вара. Маж а йитина, карахь Iаса лело воьллера иза, дурсалла дезаш (Хь. Яндабиев. Кавказе богIу некъ).

Духахьара (й, в, б). Отрицательным (не покажется).
Дала кхоьллинчу стагана (пайхамар хуьлийла иза, эвлаяъ, устаз я асхьаб) хастамбар, цуьнга орца дехар а – Далла духахьара гIуллакх ду (С-Хь. Кацаев. Динан философи). И къаьсттина мехала ду, керстаналла (язычество) маIадоьллачу ширачу Грецехь аьлла хиларна (С-Хь. Кацаев. Динан философи).

Душман (-аш). Афганский боевик.
Гата хьаькхна дегI дакъийча, Iийжачуьра сецира цуьнан пхьаьрса тIера Афганистанехь душманаша шаьлта тоьхна битина мо (Хь. Яндарбиев. Шера-шуьйрачу арахь).

Дуьненахь. Данное слово усиливает отрицание.
Амма вашас дерзош ца хилла, дуьненахь вуьтур вац ша бохуш нехан дехарна жоп луш ца хилла (М. Баснакаев. Соип-моллас бина машар).

Дуьттаралла. Острота кого-ч-л.
Нагахь, веъна, соьга ша аьлларг а аьлла, дIавахнарг Аьрсиг а воцуш, шайтIа я Джабраил малик хиллехь, цара суна цхьа къайле юьйцу: шайтIано, со шен хеташ, соьга хIуъа дей а, хьо Аьрсига веле, иза ве боху, ткъа нагахь деъна хилларг Джабраил малик хиллехь, Делан кхел герга кхаьчна хилар кхайкхадо, ткъа иза Аьрсиган дин дIабаларна тIедогIу хьала а, охьа а», – бохуш, масийтта синхаамо, масийтта ойлано дIасайзош лаьттира иза цхьана кIеззигчу хенахь (М. Завриев. Теш ма лаца).

Дуьхие (дуьххие). Подножье чего-либо.
Дуьхие ара (Дюхие ара) – урочище на восточной стороне. *Дуъхие* - подножие, нижняя граница (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Дуьхь (-аш) (духьлоцу). Диал. Привяз быков.
Цунна тIаьххье, и дIа а хилош, араваьллачу Жумагельдыс, веана шинна а мара а кхетта, воккхачо санна маршалла а хаьттина, дуьхь лаьцна, йигна, махана къайлаяьккхина, говр дIа а хецна, цунна хьалха докъар а диллина хIума дира, гIо дан гIерташ, гонах хьийзачу Арсене куьг а ца тухуьйтуш (З. Яндарбиев. Шешенаш).

ДуьххьалдIа. Прямо в лицо.
Iаьнан юккъерчу беттан буьйса генна кIоргеяхана хан яра тхо новкъадовлуш. Гуобаькхина цхьанаэшшарехь охьаоьхучу лайно дуьххьалдIа цхьана, кIайчу бамбин баса дерзийнера дерриг а Iалам (Ш. Дашаев. Кхочушхилаза дисина захало).

Дуьшана (-ш: ду-ду). Архаич. Встречается у писателя Окуев Ш. (в каком произв. – уточнить! – Д.Б.) Удобрение.

ДIаайван (й, д, б). Поднять, в поднятом состоянии понести куда-то.
Хаттар дан дагахь, ас бага гIаттошшехь, цара цхьаьний тIекхетта лаца а лаьцна, дIавихкира со муьшаца. ДIаайвира тхан цIенойн лаппагIа йолчу агIор (М.-С. Исламов. Юьртан Iовдал).

ДIавала (й, д, б) (!). Соответствует русск слову «Постой».
Чхьочу: Сан йиш яц, Сулба, нахана нускалш леха. Со суо ву цхьаъ схьаяло дагахь. Нускал карийна суна, хьолана дукъа а делла! ДIавала! Ахь хIун дуьйцу! (С-Хь. Нунуев. Лулахой – 2).

ДIадаьлларг (-ш). Прошедшее.
– ДIадаьлларш дуьтур вай, Санет. Уьш вайга нислур дац. Цулла а хьо хьо хIун ддеш ю дийцахьа? (Хь. Яндарбиев. Шера-шуьйрачу арахь).

«ДIаз»-аьлла. Звукоподражание разбитой чего-л.

«ДIакъажо». Разг. Прост. Отметелить.

ДIакъовкъо. Прост. Убить.
Хьуьнхахь тIе а Iоттавелла, паччахьан эпсар дIакъовкъийра эр дукх (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ДIаларар (-ш). Подсчитать.
Оцу мифологехь белларш тIеоьцуш, церан чот лелош зуда-дела хилла, «писарь-богиня» а олу цуьнах, дIаязбеш ерг. Оцу зудчун цIе «Гешденана» хилла. Цу заманчохь «геш» бохург учет, дIаларар бохург хилла хилар го кхузахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ДIалиста. Приводить в порядок.
Хьаькамашца гIуллакх а догIуш, юьртана тIедеънарг дIалиста доьналла а долуш стаг ву СаьIад... (А. Айдамиров. Дарц).

«ДIарж»-аьлла («дIаз»-аьлла). Звукоподражание звуку разбиваего чего-л.
«ДIарж» аьлла мийра тоьхна, цицкана «мIаьв» ала гIо а еш, «шхьовв» аьлла и шиъ кертан цхьана маьIе ластийна, «къакъарашт» аьлла дIа чу туьлу со (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ДIатаръяла. Пристроиться.
Царал йоккхахйолу кхо йиша: Iашат, ПетIа, Малика хIетале маре яхана, шайн-шайн доьзалш
болуш, дIатаръелла яра (Д. Кагерманов. Нохчо ву хьо?).

ДIахердан (й, в, б). Посторонить.
ХIай, беттан серло, беттан серло,
Берриге хIинца хьох дIахерло,
Амма ас доьху: хьо ма гIелло –
Ширделларг мацца хир ду керла (Ш. Цуруев. Беттан серло).

ДIахьедар. Заявление, иногда употребляется в смысле выговора.
Амма цуьнан базарш кIорда а йина, дайша-наноша райОНО а, райкоме а аьрзнаш яздина, комисси а еана, и хIетталц ларвина волчу ишколан директорна а тIехь дIахьедар а деш, дIаваькхира (К.Чокаев. Хьехархо). – Ма дийца хьаштдоцург, – бохуш, хIинца дукхах йолу хан кхунна уллохь йоккхуш йолчу шен цхьаъ бен йоцчу йоIа а дIахьедарш дора цуьнга. Амма иза цуьнан шен цIийца долчух тера дара (Ш. Дашаев. Бекхам).

ДIачIабо. Прост.-разг. Ударить, как следует, чтобы утихал и не рыпался.

ДIашарвала (й, д, б). Прост. Двигаться по направлению к чему-либо.
Басех а ваьлла, Муьше дукъах дIашарвелира со (Хь. Яхъяев. Киртиг).

ДIаIаддаIан. Промолчать.
Аса-м хIумма а ца элира Таиса Мухтаровне. ДIаIаддаIийра, бабас Деркига ма аллара, вайна йиснарг йоккха хан а яц, юкъехь чамбезам буьтур-кх айса аьлла, цхьаьна яьккхина хан а башха безам болуш яьккхина а ца хилча (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

ДIаьвшаха. Ядовитое что-л.
Бакъ хьаьшна,коьртехьа кхевдина,
Саьрмикан кхес уьйу эвхьалла
Шен китахь дIаьвшаха егаеш,
Цу махца, цIе санна, хьийзина,
Кохьаран и къамкъарг,чарх аьхьна,
Юкъаелча юьстах тийсина,
Чарх ахьарх,ца кхалха шаьш хьаьхна,
Синош Iа цу Iаьрша диссина (Хь. Яхъяев. Синош Iа цу Iаьрша диссина).

«ДIов»-аьлла. Звукоподражание грохоту чего-л.
«ДIов» аьлла бага а гIаттийна, «лап-липехьа» бIаьргаш а къарзийна, «парх» аьлла соьга стенна хьоьжу хьо? (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ДIо (дIо-о). Вот (указание).
– Тхо и дIо-о Суьйра-Коьртана уллохь баьццарчу бай тIехь ловзуш дара (Ж. Махмаев. Iаьржа цIе).
ДIовш а дац хьуна…
ДIо-о варшара, ворта а яхъеш,
адмах бIаьрг кхетча,
къахка дагахь, сакх хуьлий, схьахьожу и экха санна (Л. Абдулаев.

Хьомсарниг, моз ду аллал). ДIо-о гу тIехь гулбеллачу мехкаршна юккъахь лаьттачу Заремас, нагахь санна хьан говр хьалха ялахь, ша хьоьга йогIур ю аьллера Хьасане (Д. Байсултанов. Борин ткъе кхойтта го).

ДIоша (-ой). Старинное. Лошадь золотистого цвета.
ДIа а, схьа а хьовзийра, дIоша хьалабуьйгIира, малхбалехьа. Цигта экъа кхачалора, Iин Iуьллура дуьхьал, и экъа а санна, лам а, боьлак а хадош дижна, охьа чухьаьжча, дIо чохь чоь а йолуш, дедда доьду Гих а гуш (Хь. Яхъяев. Iин тIехь дин).

Е

Ездари (-ий,-еш). Высший сорт шёлковой блестящей ткани.
Лакхарчу гIали тIехь мисаран мехаца, Ездарий тоьгуш, хиъна Iаш йолчу ВорхI вешин йишин сирла бIаьрг ма кхийтира Бос хазчу Мусах, хIара гучаваьлча (Нохчийн фольклор. Бос хазчу Мусан илли). Ва сарахь суьйренца, бузучу малхаца, Суьйренах къаьстина булучу боданца, Шен нанас биллинчу кIедачу цу меттехь, Ездарийн ва юргIа белшех ва хьерчош, Набарна тевжира бах ва ненан цхьа кIант (Нохчийн фольклор. Анзоран зазин илли).

Елааьшна (-ш). Подобие улыбки на женском лице.
Тамара Магомедовнин «звездный час» олуш дерг хIоьттинера экзаменашкахь. Iаш ма яра моьттахь, дуьненан паччахь ша хаьржича санна, халла къаьсташ долу елааьшна а далийна балдаш тIе, бIаьрнегIарш жимма тIеттIа а дахийтина, корта гIийлла дIаса а боьхкуш (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Ерда (-ш, -наш). Старин. Крест.
Ерди чу (Ерди чу) «Ерди в» - древнее культовое место на берегу Яьсси. Ерда выступало в нескольких значениях в период христианства: крест, святилище, Георгий святой, крещение. Имел несколько

дериватов: Эртина, Юьрда, Йортой и, наконец, Ерда (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ерди-бIогIам (-аш) – так называемый священный столб, строился из камня (реже – из дерева) посередине жилой башни. На этот столб опирались межэтажные потолочные перекладины, но не только поэтому этот столб назывался священным (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Еса. Сурат из корана.
Малхбузехь гIорийча суьйренан зIаьнарийн мекха,
Йиш хаьлла Iаьнан мох баьлча шен ма-хуьллу хьекха,
Сайн дог ма-карийннехь, куьг доцчун пхьош санна, деса,
Деллачу хьан вастан гIевлангахь ас доьшу еса… (І. Юсупов. Буто ша ма-биннехь хIорда чу хьоьдучу хишна).
Лахьти чу дижира дакъа,
Упханех накъост веш заккъа.
Барз бира: дийшира Еса.
Хийтира дуьне цхьа деса (Л. Ибрагимов. Хьалатосуш и можа латта).

Есалла (-ш). Пустота. Вакуум.
Хеташдерш, шайна а кхета ца кхеташдерш,
Есалла,Iесалла -
Лакхарчу тIегIа тIе хIиттийна йолу (Х. Батаева. Сан пIелг бен буйна ца хоьу и цIинцIолиг-куьг...).
Адмийн кхолламийн оьмар
Седарчийн есаллехь ю,
Вайн синош хан кхаьчча кхалхар,
Седарчийн къайле ма ю (С. Элисханов.Седа).
Само йина БитIакъа, цуьнан и само хьалха а яьлла, ши дакъа даза Зазу а йисина – Джамболатан Хьатус, яькkхина, йишина тоха аьлла, лакхара охьаластийна шаьлта ша цестина дIасадаьллачу хIаваан есаллехь сецна, БитIакъ кIел куьг таса а кхиъна (Хь.Яхъяев. Беларехь лела велар). Суьйренашца я буьйсана, дийнан гIар къаръелла, хьайн ойланашца цхьаь вуьсуш, хьо хьуо хьай-

ца хьежаваьлча, айхьа лелорг а, хIара дуьне а, хIара адамаш а, зама а ма эрна гIовгIа хета-кх хьуна, ма хIумма а доцу хIума, цкъа маццах, беран хенахь, дицделлачу гIенах терра, меттахъхьоь цхьа сарташ, цхьа моттарш, IиндагIаш, дагалеца дагалецам а боцуш, пана кирчинчу есаллехь… (М. Бексултанов. Самаваларе самавалар...). Бердах воьдучо гIорасиз хIаваэхь тийсаваларх терра, буьйсанан есаллехь пана евлла ойланаш тIегульян гIерта Медни (М. Айдамирова. Дахаран агIонаш луьстуш). Сан дог а, сатийсам а ца бисна хьога хьежа, еккъа есалла йоцург. Iуьйранна, кор дIадоьллушехь, ягаран хьожано юзу сан чоь. Хьо воцу керла де ду догург я сан хьоьга сатуьйсу дог ду морцург? Оццул хан яьлча а ца Iема со хьоьга ца хьежа, ца Iема хьоьга са ца тийса… (Тамаш. Ас хьуна сайн байташ йоьшу...).

Есане (-ш). На чеченских похоронах кого-либо, когда читают ясин – суру из Корана.
ТIаккха шен кечам бина Iаш волчу Мовлас элира боху: – ХIан-хIа, Сайди, со а йеснехь соцур ву, ткъа хьо балхахь хила дезаш ву, дIагIо (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Ж

Жагно (-ш). Старин. Манускрит.
Вайн барт хилахь, хIинцца дIаболо беза Нохчийчохь а, РФ-н Iедалан структурашца а, Казахстанехь, Киргизстанехь вайнехан, шаьш Iийначу меттигашкара архиваш тIехь болх бар, ишта кхиндерг а. Масийтта томах лаьтташ хирйолу «Иэскъалан жагно» (Книга памяти) хIотто йоло еза (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш). И

Жазлаг (-гаш). Из семейства пернатых.
Цунна боьлхуш бара хьан ши бIаьрг,
Iуьллу шуьшиъ хIинца ул-уллехь…» -

Иштта олу ас йоІана илли.
Кхин ца дека жазлаг я гІалерг:
Іаламо Іаьржа кортали тилли…
Гой-те кху дуьненна соьгахь дерг? (С-М. Гелагаев. Юкъахъялла хан).

Жалтхо (желтхо - желтхой). Древненахское. Грек (греки).
1944 шо дола ма делла, юх-юха нохчий, гІалгІай арабахарх, бохабарх хабарш хеза дуьйлира. Кхарачой, гІалмакхой хІетале шайн мехкашкара арабаьхнера. ГІирмалой-гІезалой, Волгица хилла немцой бохийний хаьара массарна а. Ткъа желтой бийца а ца оьшура... Церан даймохк кхузахь ца хиларна, иза тамашийна а ца хетара цхьанна... (И. Эльсанов. Хилла я ца хилла).

Жалла (-ш). Прост. Регионные трактаты.
Іеламсолта. Ушурма, хьо халбата хиъна, ахь хьайн дегІана ницкъ беш Далла гІуллакх дар Дала къобал дойла. Амма хьоьга хатта цхьа хІума дара сан. Цкъа хьалха Къуръанан маьІна а Іамийна, жайнаш, маьхьаллаш, жаллаш а дешна, Іилманехь кІарг а велла, ХьаьжицІа вахана хьаж а дина, стенна ца хиира хьо халбата? (М. Ахмадов. Алдара Ушурма).

Жамотт (-жаметтанаш). Стоянка для бараньих стад.
Малх чубузуш, цхьаннан жамотт лаьттачу кхечира тхо. Хьалха цхьа Іин дара, цул дехьа басахь йина масех керла гІишло а яра, цкъа хиллачу тІулгийн гІишлойн херцарш а гора (М. Ахмадов. Чехкачу хи чохь гІайренаш).

«Жарашт»-аьлла. Звукоподражание скорости чего-л.

Жараштнехьа. Звукоподражание скорости чего-л.
Маьлхан сибат адамашна дицделла догІура. ШолгІа бутт а аттачу баьллера иза кхоччуш гучубалаза. Наггахь чехка лелачу мархаш юккъехула схьакъедий, «хІуьссиг, со безарий шуна» олий, юха а къайлаболура. Малхана йокъа елахь а, хоттана-м шорто яра кху

шарахь. ТIехйолучу машено гIаш воьдучунна, цуьрриг а цунах эхь а ца хеташ, «жарашт» нехьа тIе а бетташ бара иза (С.-І. Юсупов. Бекхам).

Жерахь (жерахь йиса). Быть в вдовстве (оставаться в вдовстве).

– Э, елла яла хьо, мехкарийн тхьамда, Жерочун кIант вийна, жерахь йиса йоллу-те? Хьо йоха ма йоха, мехкарийн тхьамда, Хьо кхера ма кхера, мехкарийн тхьамда, Дуьххьар хIуттуш вац хьуна жерочун жима кIант И санначу тIаме (Нохчийн фолклор. Таркхойн кIентан, Жерочун кIентан, Жумин Акхтулин илли).

Жигарбаккха (й, д). Воодушевить.

Советан Iедал тIедеанчул тIаьхьа нохчийн халкъан барта хазна дIаязъяран а, зорбанехь араяккхаран а гIуллакх дикка жигарадаьккхина нохчийн литературина дуьххьара юкъабаьххинчу яздархоша Нажаев Ахьмада, Бадуев СаIида, Сальмурзаев Мохьмада , Iилманчас Мациев Ахьмада, дуккха а кхечара а (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга). Школехь мероприятиш кест-кестта вовшахтухуш хиларо жигарбоккху дешархошца кхетош-кхиоран декъехула беш болу болх (I. Мегидов. Гелдаганара хьехархо).

Жигетка (жигетканаш). **Женские свитера.**

Цхьа кегий нах кхиъна вайна, Шайн дагахь кура болуш. Жигетке бен са ца къоьруш, Касенке бен дIа ца хьожуш (Нохчийн фольклор. Учётчикана лекхна йиш).

ЖигIар. Вертуозный (о танце).

Шен боккха хIоз лаьттах схьа а хаьдда, айбелла боьдура и, юкъкара башаза бисинчу тхин тIадамца жигIар бохь а буьйгIуш бацалахь (Хь. Яхъяев. Хине йийца гIайгIа).

ЖигIарен. Вертуозного (о качестве).

Жима-воккхалла. Старшинство по возрасту.
Хьуна хийла дагаоьхур ду (хьуо бер долуш дуьйна схьа), царна юкъахь хилла гIиллакх, церан лерам, жима-воккхалла (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш).

Жирга (жерга, жерге и.дI.кх.). Мрачно-отталкивающее.
Полковник Галаев жерге хьоьжура кхузарчу бахархошка (А. Айдамиров. Дарц). ДIакхаьч-кхаьччохь дуьхьал кхет-кхеттарг, – куралла бала бохку хIара нах, – тхо шайна жирга хеташ делахь а, къаржзий цкъа тхоьга а хьовсий, тIаккха юьстах а лелхаш, еккъа цIена цхьа сагIадоьхургаш яра-кх тхо – хIун до ахь цунах дукха дийцина! (Д.Б. Довза-деза лаахь, тхо – хIош ду-кх шуна).

Жирданаш. Плоды на акации.

Жов (-ш). Старин. Ячмень.
ЖовгIоние (Жовгоние) «Ячменя хребет (склон)» -на в. Этимология первой части восходит к *жов* (иран.) – «ячмень».**ТIарта жовгIоние** (Тарча жовгоние) «Верхнему (ячменя) склону к» – на з. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Жоьлкалла. Жульничество.
Рицкъа-м лахаза ца долу, амма и помидораш, наьрсаш, хохаш, картолаш лелийна, ялта дийна, даьхний кхиийна, маша даьккхина, шен дегIана хьацар даьккхина, ницкъ бина даккха ца лаьа, тайп-тайпанчу къоланца, харцонца, жоьлкалца деза (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Жоьпалла. Ответственность.
Ас и хала дукъ сайн коча ийцира, сайна даймохк безарна а, республикера бусалбанашна хьалха сайн хIун жоьпалла ду хаарна а, хIунда аьлча уьш цIеххьана динан корта а боцуш бисарна. ТIамо адамаш хIаллакдо. Амма церан доьналла а толлу цо», – яздора Кадыров Ахьмад-Хьаьжас (С. Магомадов. Кадыров Ахьмад-Хьаьжин политикехь хьежамаш).

Жоьра. Старин. Разведённая.
ХIуъа дарх ца иккхи божаршна ахь боьгIна гур,
Лаьцначун озаца бекабеш хьан цхьаллин боьра...
Хьан коран экъанахь ца ловзу седарчийн нур –
Дог ду хьан эмгаре, цундела дегI а ду жоьра... (И. Юсупов. Хьоь ала дош ду сан...).

Жоьрадала (й, б). Овдоветь (о женщине).
Жоьрадаьлла хьийза мехкан дахар,
Цхьалло дуу мулкалмотах са…
Шовкъ ца юьтуш дикане дог даха,
БIешаро а, дахна, хаьрци ха… (I. Саиев. Дог доьлху).

Жоьрда (йоьрда: -аш). Устар. Крест.
Йоьрдие хи (Йердие хи) «Георги цIминда хеви», – речка, л. пр. Аргуна. Путем многочисленных сопоставлений и сравнений установлено, что вайнахи Георгия называли Йоьрда (Йоьртие) Жоьрдие, Гоьрга. Во многих случаях отмечено, что этим же термином *йоърд (жоърд)* вайнахи называли и крест наряду с параллельным *жIар,* груз., *джвари* (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»). Слова йоьра, йоьргIа – бегущий, скачущий одинаковой пробежкой четырмя ногами лошадь, по нашему мнению, также восходят к данному корню слова (Д.Б.).

Жуббан. Грубым способом укоротить или плиссевать что-либо и одежде, материи и т.п. (часто неумелым).

Жухаргалла. Клоунство.
БIагал. И хьуна тIераниг хIун духар ду, жухаргалла лелош-м вац хьо? (М. Ахмадов. Денисолта).

«ЖIаршт»-аьлла. Звукоподражание скорости.
– Ас цуьнан цIийнан неI «жIаршт» аьлла схьаеллар, «гIап» аьлла сан бетах цхьа Iаьржа месала хIума кхетар, «гIабарапп» аьлла со тIекел валар цхьаъ хили-кх хьуна (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ЖIаIаш-мохь (жIаIаш-махьарш). Жир с внутренностей животного.

З

Заа (-ш). Устар. Залог.
Зерийн дуьхьа шахьар юьллуш,
Заан дуьхьа вала дуьллуш,
Кхуьу адам –
Кхуьу сан къам (И. Ибрагимов. Сан къам).
ЮьхьIаьржа хIоьттинчохь бехказа ца вуьйлуш,
Шен доцчу хьекъална хьалха цавийлар.
Халонах ца уьдуш, заане кхийдаш,
Iаламца, адамца догцIена хилар (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

Завт (зовт: -аш). Старин. Завод.
Даттахехь хIинца а олу хьалха заманчохь гериг еш хиллачу меттигах завт лаьттина меттиг (Д.Б.). **Яьсе завт** (Ясе завт) «Ясе завод» - завод, где выпускалась черепица. Владетелем ее являлся аккинец Яьса. **Темир завт** «Темира завод» – черепичный завод, находился в черте села, владельцем ее был Темир ... **Зовташ** (Зовташ) «Заводы где». Урочище на северо-востоке, где в старину находились примитивные черепичные заводы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЗагIбагIне (-ш: ю-ю). Архаич. Встречается в языке Окуева Ш. Игрушка, яркая поделка.

Зайл-йоза (зайл-йозанаш). Клинопись (-си).
мацах ас мотт лен а валале
Нохчийчохь
ширачу бIавнаш тIехь яздина

зайл-йоза дешна ма-хиллара (А. Бисултанов. Дагалецамаш).
Иштта уьш тIедовллал къена-м яц хьуна иза: дахаро хьистина ца хиларе терра, кхолламо, сацкъар тIехь санна, таIIош йихкина хьаьркаш ю-кх. ХIокхунна бен деша хуур доцу зайлйоза (М. Айдамирова. Дахаран агIонаш луьстуш).

Заккъа. Устар. Декъана (дечигах).
Лахьти чу дижира дакъа,
Упханех накъост веш заккъа.
Барз бира: дийшира Еса.
Хийтира дуьне цхьа деса (Л. Ибрагимов. Хьалатосуш и можа латта).

Залал. Прост. Ложь.

Зал (-аш). Старин. Хребет.
Зарга-зале (Зарга-зале). Живописное место на с. Бена. Вер., древний стадион для военных и спортивных игр. *Зарг* – щит, *зал* - гребень хребта. Щит – хребет (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Залжалалла. Из арабск. яз. Всемогущий.
Малх, буза бегийна,
регIа лахбелча,
Суьйре а, даш санна,
сайна язъелча,
Ойлане дарц даьлла
со араваьлча,
Даймахке вуссу со,
я Залжалалла (М-С. Гадаев. Даймахке сатасар).

Зангдала (й, б). Старин. Затвердеть.
Кхагарен IиндагIаш мармаран тIамаран
Шагделла синпхенаш огуш,
Даьгначу илхан чим тIе туьйсуш,

Ткъарше и дерзийна, цIийх тIулган ийна –
Къаьхьачу къематан эккхаро цIе тесна,
Хьо – кийсиг гIайренан – йогуш,
Зангдоьлла тIулган дог царна
Адаман дагал а кIеда карийна... (Р. Супаев. Херосиме).

Занкъ-аьлла <саца>. Звукоподражание остановке движения чего-л.
Кхано: «Чорпа яахьа, Дордал», – аьлла, «занкъ» аьлла суна хьалха бога хIоттош воллу хIара (В.-Хь.Амаев. Чехка деша деза дийцар). Иза ловзуш йолчуьра юкъах а йолий, занкъ-олий кIегар а хуий, леррина берзан бIаьра хьожу (Л. Яхъяев. Гиххорйн Таймасха). Цу агIор ас йиъ гIулч яьккхича, агIон тIера цамза Iаэккха санна тоха а белла, юха а бирзина, «занкъ» аьлла сецира (В.-Хь. Амаев. Эдал).

Заралла (-ш). Порез, вмятина.
Замано халла ерзийна чов йиллина дIаяхийтира, аьртачу туьро юьтучух, цкъа а йоьрзур йоцу керла заралла а юьллуш (М. Айдамирова. Дахаран агIонаш луьстуш).

Зарг. Щит.
Зарга-лам (Зарга-лам) «Щит-гора» – тоже Хьалхара лам – на юге с. Хорочо.Заргов3 – оружейник от зарг + говз (из кн. А. Сулейманг ова. «Топонимия Чечни»).

Заргов3 (-анш). Оружейник.

Зарга-лам (Зарга-лам) «Щит-гора» – тоже Хьалхара лам – на юге с. Хорочо.Заргов3 – оружейник от зарг + говз (из кн. А. Сулейманг ова. «Топонимия Чечни»).

Заргов3е. Оружейный.
...Нохчо НАНАС шен дуьххьара дуьнен чу ваьллачу кIантана ша йойтуш хилла заргов3е шаьлта (А. Сулейманов. Весет ду сан...).

«Зарранехьа». Звукоподражание мелкой дроби.

«Зарранцехь». Звукоподражание мелкой дроби (колокольчика телефона и т.п.).
Телепон, цIогIа цуьнан, хаддаза къора кхийсалуш, «зарррранцехь», зар хезаш, ца хедаш, детталуш (М. Бексултанов. Къастам).

Заррат (-аш). Атом.
Амма Лечас тIулгашна тIера «моьнаш» дешарх тоам ца бо, цо мацах цкъа Iилманчаша атоман (зарратан) санна, оцу тIулган къайле (вайн къоман дахаран, историн къайле) йостург хиларан шен дегайовхо гучуйоккху (М. Ахмадов. Абдулаев Лечин цхьана стихотворенех а, и йоцчух а). Со самах, гIенах а воцуш, гуш а, хезаш а, кхеташ а воцуш, со цу буса син са дара, син мIаьрго, заррат ойла, чуьркан тIоммал цхьа пардо, Iаьнаран Iаь, узаран ов М. Бексултанов. Кехат). И стихотворени кхоьллина зама – зарратан (атоман) а, кхитайпа а кхераме герз IаIар, Iалам талхор, керл-керла цамгарш яржар бахьанехь латта хIаллакьхиларан зила тIе кхачийна, дуьненан а кхоллам цхьадолчу адамийи лаамах боьзна болу вай деха зама ю (М.Ахмадов. ГIиллакх-оьздангалла). Дуьненан кхин йолчу марзонех хада а, хадаван а тарло стаг, уьш шен сих дIахадаян, херъян, якъо, йицъян... амма Нене йолу марзо ойланех хилла ца Iа, иза сицан хIорачу зарратаца лела ... Цуьнцана стаг ла а ле. Велча а, цуьнан Ненан ЦIарца Далла дуьхьал хьажаво иза (Д. Байсултанов. Нохчийн халкъан илланчин деган мукъамаш – Султан Яшуркаевн поэзин дуьне).

ЗаIам (заIма). Сура из Корана.
ДIавоьллигчул тIаьхьа коша тIехь Ясин, ЗаIам ца дешахь а, Къуръанан цхьацца аяташ деша а, доIа дан а ма дезара (А. Айдамиров. Дарц). Каш буьйсана даькккхира ас, шоьтан буьйсанна, цхьаллехь. КIиран буса йоьллира дIа, заIма а я кадам а боцуш (М. Бексултанов. Мичахь, муха дицделла хьуна...).

Заьнгел-чарх. Швейная машинка «Зингер».
И топох заьнгел чарх къайларах терсаеш,
Коре лахъелла,
Генарнаш тIеуьйзуш тегнараш дIатоьттуш,
Хиъна Iаш хиллера, тов, и ворхI вешин йиша (Нохчийн фольклор. «Бос Хазчу Мусин илли»).

Зевналла. Прост. Звон.
Хьан бIаьргийн серлоне дуьйлуш,
Хьан озан зевналла муьйлуш,
Сан къинна дилхина маликаш,
ДоIане хIиттинчу гурахь (Л. Ибрагимов. Бес-бесара гIаннаьарш яйра).

Зеделларг. Опыт.

Зерет. Из арабск. «поколение».

«Зизи» («зизи» вац (й, д, б). Прост. Не лучший (оценка).
Бераш санна дуьххьалдIа берш, шаьш деллачу дешан дай... Билггала бакъду, царна юккъехь а бу кхин «зизи» боцурш... (М. Ахмадов. Орамаш).

Зилбухар. Устар. Меч.
– Цаьрца хьуьнар къовса воьду со, – аьлла дIаволавелла кIант, шен зилбухIар тур а эцна (Нохчийн фольклор. Майра кIант).

Зина (зинаш). Внебрачное совокупление (грешить).
Мах бале зудчух хьакхавалар хьарам дина, дихкина. Мах бале и шиъ цхьаьна Iер зина лору, оцу хенахь кхоллазелла доьзалхо къутIа лору, иза иманехь хир вац, иза дена-нанна а, нахана а бале вер ву боху (А. Айдамиров. Дарц). Цхьана хенахь къоланаш дина а, маларш мийлина а, дукха зударий кхийлина а, зина лелийна а нах (А. Айдамиов. Вайн амалш). Майранаш а, зударий а вовшашца

хьарам, ямарт, аррехь зина лелош хир бу (А. Айдамиров. Дарц). Шиннах цхьаъ вукхунна ямарт, зина лелош делахь а; шиннах цхьаъ доьзалхо цахиларна бехке делахь а; шиннах цхьаъ иэсах даьлла делахь а; шиннах цхьаъ бІаьрзе делахь а; шиннах цхьаьннан дарба доцу цамгар елахь а; шиннах цхьаьннан цхьаьна Іен ца мегаш Іоврат сакхт делахь а; майрачух дІакъаста зудчунна бакъо ло, нагахь санна майра барамал тІех верстина велахь а (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Зиналла. То и «зина».
ХІора тІекхуьучу чкъуре дІало цхьана адамаша шайгара ийман, оьздангалла, дикалла, къинхетам, комаьршалла, тешам; кхечу адамаша нисса цунна бІостанниг: Іесалла, хотІалла, волла, къизалла, писалла, зиналла (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Зинахо (зинахой). Развратник, развратники.

Зиндана (-ш). Подземная тюрьма (яма). Грам. кл. – ю.
Йоьдучун а, ялочун а бертаза зудчунна тІе зуда йига дуьхьалваьлларг зиндана чу а вуллий, иза реза хиллалц дийнахь-буса цуьнгара эппаза гІуда а доккхуш, цу чохь латтавора (А. Айдамиров Вайн амалш).

Зовза (зевза). Звонить.
дара хьан синметта йоссар
дІаьндарган цІогІанал зевза
яра хьо суначул башха
хьайн ІиндагІна а ца евзаш (А. Бисултанов. ХІора хьан шеконан мІаьрго).

Зовдийла. С шумом стучащее.
Иллешкахь зовдуьйлу дог Дала суна а делла,
Цундела со а ву тахханехь ала кечвелла:
«ДегІан чарх сайн берта яхале Іожаллин кхашца,
Суо виц ца вайта ас шун синош къагор ду дашца» (И. Юсупов. Поэтан кхоллам).

Зовза (-наш). Устар. Трусишка, трусливый воин (человек) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Зовзо. В значении – испугать, испуганный.
Теша, со хилла вац тахханалц ирсе,
ТIекхача сатуьйсуш хедаярх ирхе.
Беттаса буьйсанна – безаман ага,
Тахкийна, зовзийна дог дин ахь дага (Ш. Рашидов. Хьан б1аьрхиш).

Зовр (зовра: -ш). 1. Зовр (ду) – томление, истома. 2. Герб.
2. Пачхьалкхалла билгалъеш йолчу гербах олуш хилла зовр (I.Юсупов. Нохчийн мотт къен бац).
И Iаьвла мехкарий –
Са лоьцун апари.
Доь-дилхан зовра,
Вайн хьаштийн ковра (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).
Доь-дилхан зоврана къила а вахна,
ГIертар ву къона дог шерашца къардан.
Вала воьжнарг дахарна реза ца гарна,
Дезар ду хIара дуьне цхьанна къахьдан (Л. Ибрагимов. ГIаддай-ча...).

Зор (зоьр, зоьрт). Устар. Могучий, выносливый, сильный, стройный и т.п.
Зурзукъа (Зурзука) – живописное урочище на юго-востоке села в районе Зазарг_ане. Этимология названия затемнена, но *зоър, зор, зоърт* (устаревшее чеч. – высокий, стройный, великан, могучий, богатырской силы (человек). *Зарг* – щит, *къо* – употребляется и в наши дни чеберлойцами в значении «гражданин», «человек», а также в чеченском и ингушском языках в значении: сын, сыновья, потомки. Зурзукъа, возможно, могло сложиться из *зор* + *зарг* + *къо.* Напоминает древнейшее этническое название чеченцев «дзурдзуки», встречающееся в «Картлис цховреба» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Зоьрта. Уст. Здоровенная.
Цхьа зоьрта ойла ю со волчу оьхуш,
Цхьа онда дешнаш ду сан лерехь декаш,
Ойланна гIовс хила кийча ду шаьш, бохуш (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

ЗудагIам (зудагIемаш). Колдунья.
Дагахь ошшада дийшира цо. Амма зудагIам дуьхьалара дIа ца долура (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Зудборз. Волчица.
Нанас чоь Iадайо, нана тIекхета, аьрзу санна, шен кIезишна зудборз санна, кIант хьестарца, къа дехарца, неIалташца, девнашца (М. Бексултанов. Цу дийнахь, Нохчийчохь, и жима кIант вийначу дийнахь...).

Зуд-кхахьпалла. Жеманство.
Иза кестта гучу а ма делира – церан барт цахилар: оцу таро йолчу цхьаннан йоIа зуд-кхахьпалла лелийча, цу стагана хIумма а ма ца дира хьуна цара, шайн йоIаца леллачунна, йоIаца дерг а ма ца къастийра (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш).

Зудъяла (в, д, б). Прост. Кокетничать.
Дина лаьтташ довхха чIепалгаш дара стоьла тIехь. Шена садууш, наб кхетарг ца хилла, хьалагIаъттина и чIепалгаш динера ша, царна тIе а ойла ца йоьдуш Iара, аьлла, зудьяьлла хIусамнана хьаьвзича: -
ЧIогIа дика болх бина ахь хIорш дина, - аьлла, хIинццалц санна, когара мача яьккхина а паргIат ца волуш, вахна паднара йисте охьалахвелира Шахьби (Хь. Яхъяев. МаргIалле хатта).

Зуз (-аш). Устар. Военная контрибуция (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Зуьдалла (-ш). Мошенничество, жеманство, подхалимство.

Амма цу юкъаралле гІертачу эвхьазлонан а бу шен гІирсаш: осала, мекарлонаш, эладита, даьсса къамелаш, осала,эьвхаза забарш, Іиттарш, зуьдаллаш, хьаьгІнаш, доцца аьлча, шен бІо бу цуьнан, и гІиллакхаш дао кечбина, уггара доккха герз ду цуьнан - эхь ца хетар (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Зуьйза, зуьз, (-анаш). Устар. Казна.

Зуъйза йоьллина барз (Зюйза ёллина барз) «Зюйза где закопан курган». Мощный курганный могильник на юго-западной стороне Атагов, на востоке от селения Алхазурово, севернее дороги Атаги-Алхазурово. *Зуъйза, зуъз* – на древневайнахском языке «казна», «сокровище», адекватное ингушскому *ганз* (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Зуьрет (-аш). Из арабск, яз. Поколение.

ТІегулло бусулба зуьрет,
ДІахІотта маьждиган нуьре.
ПаргІата дита аш бІаьрхиш,
Къинхетам синошца баьржаш (М. Ахмадов. Маьждиг).
Човхорах, гатварх хьо ван-ма ца вайра,
Вайнехан майралла гайтира майра,
Ваьхьира, махкана бовзуьйтуш хесто
Хьайн къомах сийлалле кхачийнарш Бресто,
Хийланхьа хьанйинарш кІур кхерста майда –
Ваьхьира зуьрето шукра дар айдан (Ш. Хаджимурадов. Ошаев Халиде, сайна и гуш санна).
Цхьана дийнахь – уьйрех хада,
ДІа-схьа къаьсти некъаш вайн.
И шун жІараш чІогІа хилла –
Зуьрет зуьйш, кхайкхийна дов (Х. Зуцаева. Вайн бІаьн некъаш цхьаьна дара).
Карта дІасаоьзна,
Туьллуш телетІай,
Вайн зуьрето боьзна
Маша бостур вай (А. Ахматукаев. Лулахь-кулахь).

Къемата-дийнахь, Махьшарехь зуреташ гІовттийча, хІоранна а шен

вон-дика дагадогIур ду бохург, сан кхетамехь, гур ду бохург ду, тахана, хIинцца долуш санна, хьан кхетаман бIаьрсина, гуттар а хьоьца, хьан хенаца (хьо веллачул тIаьхьа а цхьаьна), уллохула дехаш долу (М. Бексултанов. МIаьрго я абаде). Аьрзу. Мацах Адамий, Хьавассий дIадолийна адамийн зуьрет санна, вайшимма кху махкахь вайн халкъан оьзда тIаьхье дIайолор ю (М. Ахмадов. Берзалой). – Адам-Пайхамаран, Делан салам хуьлда Цунна, зуьрет кхоллале хьалха тIулг иккхинчу херонехь, кхоьллина цхьа пхьид а, цунна ижу латтош цхьа тIома олхазар деача, цо иза шена чукховдийча, пхьидо хоттуш хилла, боху: дуьнен чохь – лаьттахь а, стиглахь а гуш хIун хийцам бу? (Д. Кагерманов. Кхоттаннан тезет).

ЗIам (-аш). Старин. Лечебная трава.

ЗIомарие (Зомарие) – на ю. Стороне Сандаха, рядом с Даттах, на границе с Цово-Тушетией. *ЗIам* - «целебная трава», *аре* -«поляна» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»). **ЗIаам бохьие** (Заам бохие) «Заам(?) вершине к» - вершина на с-з. Кири. Вероятно, первая часть названия обозначает целебную траву *зIам-буц* (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЗIизван (й,д,б). Разговорится.

Цул тIаьхьа чуьра ара-м муххале а ца делира и цIоз, мелхо а нуц а, невцан накъост а зIизвина, гуобира (Ш. Дашаев. Кхочушхилаза дисина захало).

ЗIенаш. Устар. ЗIенаш – лучи, тетива. Тетиву плели из сухожилий диких животных (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЗIимарг (-аш). Прост. Убогий.

ЗIимарге духар ма деха,
ЖухIарге гIайгIа ма еха,
Ма деха ахь соьга дешнаш,
Сан дагчохь туьханах дешнарш (А. Бисултанов. ЗIимарге духар ма деха).

ЗIов. Звон.

ТIаьхьа хеза суна церан чуьра «тIох», «зIов», «гIашт», «дIов», «гIов», ва къап-къарс, ва хIуя, бусалбанаш! (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

И

Идабан (й, в, д). Понести.

дена я нанна вовззал
вевзинчийн мостагIа хиллал
ас идабина синхьовзам
хиллера шайтIанан хIилла (А. Бисултанов. Ва Йиша).

Ийман. Благочестие.

Бусалба дин кхо хIума ду: Ийман, Ислам, Ихьсан. Оцу кхааннах цхьанан декъан – Ийманан – бIогIам (рукн) бу эхартах тешар. Делан Элчане – Делера салават а, салам а хуьлда цунна – Джабраил-малийко Ийманах лаьцна хаьттича, цо жоп делла: «Ийман – иза хьо тешар ду АллахIах а, Цуьнан малийкех а, Цуьнан жайнех а, Цуьнан элчанех а, тIаьххьарчу дийнах а (къемат дийнах, эхартах), Делан кхелах (билгалдаккхарх) а – дикачух а, вочух а».Кхечу ривайатехь деана: «…иза хьо тешар ду АллахIах а, Цуьнан малийкех а, Цуьнан жайнех а, Цунна хьалха хIуттур хиларх а, Цуьнан элчанех а, хьо денвийр хиларх тешар а».

Икал. Старин. Охота.

Икалчу (Икалчу) «Охоты месту к» – на ю. Вlенистие, на л. б. Меши-хи. Икал – «охота» (вайн.) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Икка (икай, ичча: -наш). Устар. Охота.

Икалойн лам (Икалойн лам) «Датвис джвари геле» – гора, перевал у истока реки Аргун, в звене Главного Кавказского (или Водораздельного) хребта. Вайн. «Охотничья гора». *Икая, икка, ичча* – вайн. «Охота» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Иммансиз (ду, ву, ю). Безбожник, атеист.

Инзаралла (-ш). Изумление.
Кху буьйсанца инзаралла, юха шах-тата кхерамца, меха буьххьехь денло са (М. Бексултанов. Сахилахьара).

Инкара. Враждебный.
Ма хуьлда токхечо ойла Iехийна,
Халкъана инкара долчун сох йийсар,
Хуьлда со махкана эшначохь дийна,
Ца оьшуш, бехказло лоьхуш пал тийса (I-I. Асхабов. Лаам).

Инса. Никого, ни души.
Амма инса къарлуш дац, Iебаш дац,
хIетте,
Сиха вац: Ас-Сабуру
ловш ву и дегнаш! А.Дибиров. ВаIзанаш).
Тийналла яхъелча, Муса, кевне а вахана, неI а херйина, арахьаьжира. Инса а дацара арахь (А. Давлетукаев. Лакъаджакум).

ИншааллахI. Из арабск. яз. Слава Аллаху.
– ИншааллахI! Цу Дала мукъалахь, оцу заманахь дехар ду вайн бераш, церан бераш... (А. Айдамиров. Дарц). ИншааллахI! Дала кхетаме дерза пурба лойла вайна. Ахьмад-Хаджас олуш ма- хиллара, Дала бакъо толайойла (К.Чокаев. Нохчийн мотт – вайн къоман синкхача). Халкъана а дерг-м муххале а. Дела воцчу вай дуьгур дац – махках-м дахадала мега цаьрга вай, амма Делах дахалур дац, иншааллахI! (Ж. Махмаев. Iаьржа цIе).

Иринзиг (-аш). Прост. О человеке, имеющемуся конусообразную форму головы.

Искъат. Не в счёт (религ.).
Дуьххьара, Iелам-наха аьлларг дийцале, довза деза «искъóтI» бохучуьнан маьIна. «ИскъóтI» бохург цхьа хIума тIера дожор ду, «искъóтIуссолáти Iанил-маййит» аьлла цхьаболчу Iелам-наха жайнахь хьахош дерг – веллачуьнан ца деш диссина ламазийн хьакъ цунна тIерадожор ду, ламазана тIера каффарат далар ду, хIора ламазана тIера цхьацца кан даар даларца, ца кхабалуш диссина мархин хьакъ тIерадожор санна.

Испай – грация.

Испайлла. Грациозность.
Сан цIарах массо а социйла яй -
Кеманаш дисина гIевттинчохь кхерста...
Талуне ерззал хьан испайлла лай,
ДIовш хиллал лай хIокху хIусаман хьестарш (А. Бисултанов. Тешам).
Испаллийн тулгIица, мелачу мохо
Техкаеш, дуьххьара санна.
БIаьсте, латаяй хьайн маьлхан товха,
Йолахьа тIаьхьара санна (Тамия. Йолахьа, бIаьсте).
«Ма бIаьрзе хилла со хIинццалц, - бохура шега цу хазно вахийначу кIанта, – цкъа а ца хIоьттир-кха тахана санна хьан исбаьхьалла йовза; ненан бIаьрхи санна йолу хьан цIеналла, мехкарийн санна йолу хьан испайлла, ден хьехам санна йолу хьан нийсо йовза! Ма дог деса, са къен, бIаьрг бIаьрзе хилла сан!» (В.-Хь. Амаев. Ца оьшу цхьаьнгге а хетта).

Испайн. Грациозный.
Цуьнан гIоьнча ткъе итт шо хирдолуш, лекха испайн дегI долуш, хIинцца юхь тIе чо болу беран юьхь йолуш вара (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Истибра. Рабство на определённый срок.

Истихара (истихара ламаз). Молитва перед сложным решением.
Iабдуллахiан кiанта Жабира – Дела реза хуьлда цунна – аьлла: «Делан Элчано – Делера салават а, салам а хуьлда цунна – тхуна Iамадора массо хIуманна тIехь истихáра (дикачунна тIенисвар дехар) дар, ша тхуна Къуръанан тIера сурат Iамош санна.

Ихьдад.Срок времени смерти мужа или жены до нового супружества.

Ихьрам. Начало сана хаджи. Ихьрам (Ниййат дар, хьадж дехкар). – Ихьрам дехкар бохучун маьIна: иза хьадж даран Iамалш йан дIаволавала ниййат дар ду. – Ихьрам дехкаран хан а, меттигаш а.Ихьрам дехкаран хан – хьадж даран беттанаш ду, Лекха хинволчу Дала шайх лаьцна хIара аят доссийна долу: [Хьадж даран девзаш долу беттанаш ду] [Сурат «Ал-Бакъарат» 197 аят]. И беттанаш хIара кхоъ бу: Шаввал, Зул-КъаIдахI, Зул-ХьидджахI.

Ихьсайн. Благочестивое поведение.
Езна Iуьйре, нуьрах йогу,
Екхна сийна стигланаш.
Ийман, ислам, ихьсан долу,
ГIийла, миска адамаш (Н. Пашаев. Даймахке марзо).

Иэскъал. Старин. Память.
Вайн барт хилахь, хIинцца дIаболо беза Нохчийчохь а, РФ-н Iедалан структурашца а, Казахстанехь, Киргизстанехь вайнехан, шаьш Iийначу меттигашкара архиваш тIехь болх бар, ишта кхиндерг а. Масийтта томах лаьтташ хирйолу «Иэскъалан жагно» (Книга памяти) хIотто йоло еза (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

IIтикáф. Проведение в бдении ночи последней декады месица

уразы в мечети.
Нуьцкъала а, сийлахь а волчу АллахIана Iибадат дан нийят а дина, цхьана юкъана маьждигехь Iар ду, хуьлийла иза дийнахь я буьйсанна. Дукхахьолахь,махийн бутт юкъал тIехбаьлча, маьждиг чохь буьйсанаш Далла Iибадат дар.

Й

Йилбазалла. Колдовство.
Эпсар гIадвахана воьлу. Марусян йилбазалла доцуш хиларо там бо цунна (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). – ИбрахIимс-м тамаша бу, цаьрца берта а вахана, и гIурташ леладахь. Тамашена хIума а ду сил вовшех тера, сил йилбазалла доцуш иза а, Лайса а, хIара ший а хилар (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Йилбаз-бIаьра. Прост. Взгляд в сторону.
«Хазалла яц! – элир-кх цо, оцу сарахь леволчо, – вайна кхузара ю моьттуш йолу, цхьа цIеххьана гина хазалла, иза кхин юха ма ца йогIу, цкъа ма-гарра, кхин цкъа а ган…, дIайоьду-кх абадеца, кхузахула тIехйолуш санна, цхьана кхечахьара вайна гина йолу… суьйре а яц, малх байна хан, кхузара бода цигахь летча, анайистаца чиркх летча санна, – иза ю-кх суна гина хазалла, стаг, ойла санна, латта а вуьсуш, йилбазбIаьра вахча санна, дIадахна са юхадерззалц (М. Бексултанов. Цкъа гинарг, шозлагIа хIунда...).

Йилбаз-гIала. Замок колдуна.
Ас дIахьор ю цуьнан гIайгIа, боккхуш сайна мэл,
ДIо бIогIам тIехь серлабаьлла Iачу чиркха кIел.
Цо догIанан цецах луьттуш и шен серло кIайн,
Йилбаз-гIала санна хета суна уьйтIе тхайн (И. Юсупов. Гуьйренан туьйра).

Йилбаз-мохь. Прост. Эхо.

Хьожуш алалахь,къонаха, дош,
Хьуна моьттинарг ца хила го…
Кху зил тIехь, иэс дайна,хьийза мох,
ЯьIница базбина йилбазмохь… (Хь. Яхъяев. Хьожуш алалахь,къонаха, дош).

Йилбаз-лерг. Ухо колдуна.
– Сийсара сахиллалц йинера кхуо цуьнан ойла, дегайовхонца сатуьссуш, я кхуьнга а, я вукху берашка а хьахон ца хIуттуш, деган къайлене кхоьхьуш, йилбаз-лергах ларъеш (З. Яндарбиев. Шешенаш).

Йирет (-йиретхила). Прост. Физическое истошение.

Йист-бIаьрг. Зрачок глаза.
ва йиша со вевзий хьуна
къарлуш бу IиндагIийн белхам
вовза ма вевзара суна
йилбаз-мохь йист-бIаьрга лелха (А. Бисултанов. Ва Йиша).

Йишалла. Сёстрины отношения.
Дага дарна кхоьрура цунна: «ХIокхул йолчу сан шина йишо — Маккассий, Мединассий цадуьйцург дуьйцу-кха кхо». ТIаккха а, шена йишалла дан стаг оьшуш хилча, и шиъ а дIакхойкхур ма яра кхо (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).
Декъазчу кхолламо йишалле баьхнарш,
Бевлира эпсаршца хинабарам тIе,
Цу сохьтехь кхуьйлира стиглара аьрчаш,
ТулгIеш а лелхара барамна тIех (И. Джабиров. Теркан къайле).

Йишлакхархо (йишлакхархой). Певец, певица; солист, солистка.
«Телехьовсархойн дуккхачу а кехатийн дехаршца оха тахана гойту Польшин йишлакхархо Анна Герман», – дека цу чухула (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна). Иштта дан а ду и: ГIапуран

дешнаш тIехь даьхна дукха иллеш ду вайн илланчаша а, йишлак-хархоша а локхуш а, олуш а. Царна юкъахь ю гIараяьлла «Къона-хийн зама» цIе йолу Ахмадова Аминас локхург а. Бакъду, дешнийн автор Алиев ГIапур вуй хуурш кIеззиг бен бац (Хь. Бурчаев. По-этан, драматурган юбилей).

ЙишмаIа (-ш: ю-ю). Мимика; мимические, гримасные дви-жения.
Вайна тоьхна доза ду
ХIоккхузахь.
ЙишмаIех а озалур
Вай кхузахь (А. Ахматукаев. Вайна тоьхна доза ду...).

Йишхала. Охрипнуть.
Мецачу кийрара
йишхаьлла мукъамаш бохуш,
Къорачу иллешца
со лийриг цахилар къедош,
Ас хIора буьйсанна,
шелделла дайн ардаш охуш,
Лехьийна лазамаш
денлора, сан гIенаш хедош (А. Ахматукаев. ХьаргIанийн бодано...).

ЙиъмаьIалг (-гаш). Кубик (кубики в петлицах).
ТIехь цIен седа болу хуражка тиллина, чоин кочан тIилдигаш тIехь цхьацца йиъмаьIалгаш йолчу лекхуочу эпсаро ондачу озаца мохь туьйхира:
– Лейтенант Ширяев! Талмаже гIо а дойтуш, дIахIиттабел къинхь-егаман бIаьхой! (Ж. Махмаев. Iайшатан доIа).

Йо (!). Возглас восклицания.
Овтар. ЭгIазчу хьекъалан билгало бохий аша?
Йо, гора дуьне яI, хьо маьлхан дуьне!
Ма хала дуу хьо цхьадолчу халкъаша...
Къилбаседа Кавказехь, къаьсттина нохчаша…(Л. Ибрагимов. ГIат-таман либретто).

Сан толам декъалбан мостагI схьавогIу,
Сан иэшар къобалдеш доттагI а вогIу –
Йо Дела, кху шимма соьга хIун боху,
Йо Дела, ас хьаьнга хIун ала догIу?! (Б. Шамсуддинов. Сан толам декъалбан мостагI схьавогIу).

Йовмал. Заимствовано из арабск. яз. Судный день.
– Бакъ боху ахь, Бета. Айхьа миска нах а, жоьра зударий а, буобераш а талош летийначу къинойх цIанвала гIерташ, Далла хьалха ма дукха корта бетта беза ахь. Церан хьакъ текхна вер вац хьо йовмал кIематде махьшаре долуш а (А. Айдамиров. Дарц).

Йоккхучунна. Добываемый.
ДIа мел хьаьжнарг а, мегаш салам далар а доцуш, йоккхучунна хьаьвддий, бевддий лелаш бу (А. Хажмурадов. Ринжа).

Йолахо (-й). Выполняющий какие-либо обязанности по найму, контракту.
Оцу хIора йолахочунна баттахь пхийтта сом ял лора, цул совнаха, нохчийн ярташ тало маршо еллера царна, дийна я вийна тIевалийнчу гIаттамхочух 25 сом ахча а лора. Нагахь санна нохчашна дуьхьал дика латахь, дегIастанхойн йолахошна нохчийн латта лур ду аьлла дош а деллера Теркан областан хьаькамо инарла Свистуновс (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Йоллоьхьу (-наш). Буквально означает: «Сена собираю». Спрятанное сено от глаз членов правления колхоза.
Цхьана басахь йоллоьхьу хьоькхуш йоллура ОбуIелин хIусамнана Зебирт! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ЙоргIалла. Рысью.
Мел хилларш дицдала Iамалахьара,
Ца хьоьжуш селханалерачу новкъа.
Ойланийн йоргIалла сацалахьара,
Ца хьоьдуш шозза ца кхочучу гуоне (М-С. Гадаев. Мел хилларш

дицдала Іамалахьара).

Йоьрда (жоьрд: -аш). Устар. Крест.
Йоьрдие хи (Йердие хи) «Георги цІминда хеви», – речка, л. пр. Аргуна. Путем многочисленных сопоставлений и сравнений установлено, что вайнахи Георгия называли Йоьрда (Йоьртие) Жоьрдие, Гоьрга. Во многих случаях отмечено, что этим же термином *йоърд (жоърд)* вайнахи называли и крест наряду с параллельным *жІар,* груз., *джвари*(из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).Слова йоьра, йоьргІа – бегущий, скачущий одинаковой пробежкой четырмя ногами лошадь, по нашему мнению, также восходят к данному корню слова (Д.Б.).

Йоьхуна (йоьхуна дахьийта). Начало сватовства.
Хьаьвзаш чувахара Жерочун жима кІант. Хьалха йоьхуна дахьийтина, тІаьхьа замой бахийтина, Цо шена ялийра ваша воцу Сайлаха (Нохчийн фольклор. Ваша воцчу Сайлахин илли).

К

Кавказталламхо (-й). Исследователь Кавказа.
20II шеран 27-29 октябрехь Тиблисехь дІаяьхьара кавказталламхойн дуьненаюкъара III симпозиум (І. Вагапов. Кавказ талламхойн дуьненаюкъара симпозиум).

Кадам (-аш). Похороны.

Кадаьлларг (-ш). Прост. Удачный.
Къола даехь каде, шен кадаьллаг дІахьош, ша къайлаяьккхинарг шен гай чу тосуш а (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Кадеш. Диал. Выразить соболезнование.

Са легийна довлар – парз ду кхиэлан дожарийн.
Цхьана кертан доьзал тахана а бекъабелла –
ЦІа чохь кадеш – зударий, ткъа, арахь – божарий (І. Юсупов. Адам кхелхаш, лаьттахь хІутту син баррамал къелла...).

Кадоьхна. Уст. Неудачно.

Каехкаяла. Потерять сноровку.
Ша хирг хир ду-кх аьлла, болх Деле а белла, ладегІа охьахиира Абубакар, цхьа тамашийна каехкаелла (І. Усманов. Къу-берзан буьйса).

Калам. Из арабск. яз. Слово.
Ахча, ницкъ, шен дахар адамо дойу.
Массарна лерина
долушехь доссийна,
Калам, шадерриг вайна
хьоьхуш долу (А. Дибиров. ВаІзанаш).

Калдаяьлла (в, д, б). Превратиться в лохмотья.

Калт (-аш). Старин. Топь.
Калт (Калт) «Топи». Места, где до І920 года находились непроходимые болота (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Камил. Сан благочестия.
Рузбан-ламаз «салатул камилийна» аьлла. Камил нехан ду и ламаз аьлла, зударий цу юкъахь хьахийна бац. Дала кхолларехь зударий а, божарий а башх-башха кхолларна зударшна тІехь дац рузбане бахар, амма, болхахь ял хир ю царна. Шайна къаьстина чубаха неІ а йолуш, божаршна гуш боцуш, юкъахь тесна кирхьа а долуш меттиг хилча баха мегар ду, шайн ламаз дан а, къаьсттина хьехамашка ладогІа а (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Кандал (-ш). Собака с длинной шерстью.

– Ахь ца дийцича а, шена а хаьа хир ду хьуна хьан кIантана. Цундела ма эккхийна цо и Къуддуз боху кандал а (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар

Кандоххал (кандоххал ваха (й, д, б). С размером околицы (о расстоянии).

Иза кан доххал яьлча, тIаьхьа волавелира жима стаг. Нахана цхьаьна ца гайта лаьцна гIиллакх дара иза (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Эвлах велира. Охьанехьа йорт ийцира. ХIара шиъ кандоххала ваьлча, цIа вогIуш волу Сапарбек тIеIоттавелира (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Караекъа. Поделиться по рукам.

Хьан вархIе а ва дена цу Москох Паччахьа совгIатна ва елла, Цу бацах таелла, зезаго хазйина, Хьан дола йирзина и охьара ва раьгIнаш, Хьалха ор ва доккхуш, тIехь муш ва бустуш, Караекъа гIур ву со кханлерчу ва дийнахь (Нохчийн фольклор. Теркаца хьалохьа вехаш хиллачу эла мусостан, Адин Сурхон илли).

Карамат (-аш). Чудотворение.

ХIетахь дуьйна вайн безачу эвлаяийн дийцарш, церан караматаш дIаяздеш, уьш гулдеш вара со, ткъа иштта бусалба газет а, оцу эвлаяийн дийцарш яздина жайна а арадаккха йиш хир ю бохург дагахь а дацара (М. Заурбеков. Iадлан, ахь йитина дахарехь йовр йоцу лар...). Цуьнан дехар карахIат ца лору, шен дехарехь иза бакълуьйш волу дела (С. Муртазаев. СагIадехар – сийсазвалар).

Карах. На руках.

Суд йина аьлла цхьа бахьана лелийра. ШоIипа Къуръан тIехь дуй биира, Ушурма шен карах ца велла, иза ша шен шаьлтанна тIе а кхетта велла, аьлла (А. Айдамиров. Дарц).

Карахдерриг (-аш). То, что к чему сделать есть охота.

ХIинца и дерриге а дIадаьлла. ХIинца сискалан метта кIайчу деман

бепиг ду, тIехуучу говран метта – машен, синкъерамна метта – хьайн карахдерриг… (М. Ахмадов. БIаьсте яра яьлла).

Картийра (-ш). Квартира.

– Дала мукълахь, ас мовлад хьехна хьуна тIера, – элира йоккхачу стага, – хIокху цхьана баттахь, хьуо балхана дIаволлалц, сан йиша йолчохь сацалахь, БугIана-юьртахь, тIаккхахула цхьаъ дийр ду-кх, картийра лаьцна а я… (М. Бексултанов. Гучувала).

Карчолаг (-аш). Прост. Круг.

«Камазан» шина агIор аьхка хьаькхначу кIедачу элан карчолагаш еккира (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Каффарат. Из арабск. яз. Обязанность.

Мелан марха кхаба доьзалхочух йолчу зудчунна бехкам бац, фарз мархин бутт хилча, беа баттал тIехваьлла доьзалхо кийрахь велахь оцу бехкамах хьалха юьту и зуда, хIунда аьлча, беа баттал тIехваьллачу доьзалхочунна чу са кхуллуш ду, цунна хуьлуш болу кхача нанас биънарг бен бац, цундела и эшаме ца хилийта Дала елла бакъо ю иза. Шо дуьхьал хIоттале цо доькхуш кхабахь, каффарат хьарчар доцуш декхало. Шо даьллачул тIаьхьа кхабахь, хIора доькхуш кхобучу мархин цIарах цхьацца кана ялта каффаратна а луш кхаба деза (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш). ХIокху декъехь вай хьахийнарш, шайн дехарехь уьш бакълуьйш белахь, бакълер церан дехарна каффарат (къинах цIанвийриг) хир ду, Дала мукъалахь (С. Муртазаев. СагIадехар – сийсазвалар).

Каяхийта. Прост. Наложить руку.

– Каяхийтинера вай хьастагIа. Хьа-хьа-хьа! ХIетахь дуьйна уьдуш лелаш ю, чу ца йогIуш. Ша идарх ер ю моьтту хир ду цунна. Нисъелла жеро ю, талух яларг! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

КаIахара. Прост. Неумение.

Каьлтиг (каьлтик) тасийта). Разг. Жестоко расправлять-

ся с кем-л. [ЧРФС,1992:134].

Кебаса (еш). Старин. Воротсклон.
По долине Шаройн Орга имелись следующие укрепления и военные поселения:Парсма (Щит)*, Сандаха (Отборные), Кебасара **бIав (Ворот склона башня), Кебаса** (Воротсклон) КIесала (Резервные (тыловые) войска, гарнизон), Чур тогIие (Внутренняя долина с замковым укреплением Шикъара, Шора – с мощным замковым укреплением по-над л. б. Шаро-Аргуна, Саьрбала (гордые) и Лаьшкара (группа войск, резервный гарнизон) и немного ниже по течению Шаро-Аргуна – Букказие (богаз – ворота) и дальше – ЗазаргIание, Улус-Керт, где проживали воинственные вашандаройцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кегари (-еш). Кавардак.
СССР а йоьхна, кегари болабелча, вайн махкара хьал бохамийн хорша ца далийта гIерташ чIогIа къахьийгира вайн хьалкъалахь бевзачу дуккхачу а наха (М. Ахмадов. Дахаран Iина йистехь дуьхьало хилла латтар (Айдамиров Абузар дагалоцуш).

Керста (керста дан). Христианин (принять христианство).
Цо керста дора и тапча цуьнан яц бохуш, тхан нохчийн эхь ду зудчунна хьалхара вала а кIант кийча вацахь, цо лелориг иза ду, иза шена духхьара гуш стаг ву бохуш, къар ца лора Рихьант (С. Сааев. Теш хилла ма хIотта).

Керт-ков. Двор.
Шен зуда цIаялийнчохь, дика самукъадаьлла хIорш Iача хенахь, къамел долийра боху кIанта: – Цхьа доттагI вара сан, хьал долчу нехан йоI ца йоуьйту шега ша къен ву аьлла, цо соьга аьлча, цхьа хIума ца кхоош, цунна со долара ваьлла керт-ков дIаделла аравелира со (Нохчийн фольклор. ДоттагIий). Зударий ца ларабора дохнаца а, керт-коврачу гIуллакхашца а (А. Айдамиров. Дарц).

Кетмень. Из тюрк. яз. Мотыга.

КетIе. Парадная сторона двора.
Кхано пхьуьйшашдоцучунна чухула юьйхинчу шина халатана а, шина кучана а чухула йолчу цхьана кучан агIонтIерачу кисанахь загс йина схьаэцна ахча а долуш цIа йогIу Даашоовгал шен кетIа кхоччуш цкъа цец а, тIаккха акъ а яьлла, сацаелира (В.-Хь. Амаев. БIаьстенан цхьана суьйранна).

Кехвала (й, д, б). Уйдите со двора!
– Шуьша доха оьшуш дан... Со хаза кхаъ бохьуш веъна, – аьлла кIанта. – Тхойшинна хила хаза кхаъ дуьнен чохь бан а бац. Чехкка кехвала! – тIечевхина да-нана (Нохчийн фольклор. Къонахалла).

Кечал (кечал хьакха). Свиноматка.
Ша вуха ма вирзира и къена инарла,
Цу кIайчу эскарца, къорзачу эпсаршца.
Хьакхин херсеш ва санна, уьш тIаьхьа ловзабеш,
Кечал хьакха ва санна, ша хьалха ва ваьлла,
Вахана ма кхечира и къена инарла,
Цу кIайчу эскарца, шелахойн ирзешка! (Нохчийн фольклор. Чечанарчу Мадин Жаьммирзин илли).

Кечамбархо (-й). Тот, кто подготовил.
Коьрта кечамбархо ГIизлара-гIалин пурстоп хилла Коджаев Iабдул-Межед ву боху (А. Айдамиров. Дарц).

Киншка (-наш). Книжка.
Лакхахь дийцинчу йозанех вовшахтесна, «Цкъа мацца а, цул тIаьхьа...» боху киншка араелира сан 2005-чу шарахь. Цуьнан тираж киншкийн киоскашкахула дIасаяржаяйта дагахь, барт бан вахара сой, хIетахь «СтелаIад» журналан коьрта редактор хилла волу (Дала гечдойла цунна!) Джанаралиев Iимранний. Нохчийн маттахь ерг дика дIа ца йоьду шайн, аьлла, тхоьгара хIумма а дIа ца ийцира, ур-аттал, хIун ю хьажа а (А. Ахматукаев. Нохчийн лар а, яздархо а).

Киншкан (-ийн). Книги (в вин. падеже).

Лакхахь дийцинчу йозанех вовшахтесна, «Цкъа мацца а, цул тІаьхьа...» боху киншка араелира сан 2005-чу шарахь. Цуьнан тираж киншкийн киоскашкахула дІасаяржаяйта дагахь, барт бан вахара сой, хІетахь «СтелаІад» журналан коьрта редактор хилла волу (Дала гечдойла цунна!) Джанаралиев Іимранний. Нохчийн маттахь ерг дика дІа ца йоьду шайн, аьлла, тхоьгара хІумма а дІа ца ийцира, ур-аттал, хІун ю хьажа а (А. Ахматукаев. Нохчийн лар а, яздархо а).

Ковра (-наш). І.Устар. Сторожевой отряд. 2.Косяк лошадей или вьючных животных. В словаре А.Мациева (1961) дано несколько иное толкование (караван).

Ковраван некъ. Устаревшее название. «Ковра» – так называли местные чеченцы отряд, дружину или группу, объединенную единой целью: напасть на противника или же совершать набеги на земли богатых станичников, помещиков и тарковских шамха-лов и т. д. ... **Ковра** – ватага, отряд для совершения дальнего похода, летучий отряд (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Когадуха. Обуться (сущ.).

Оцу берашкахь дерг го-кх хьуна. Іай кху чуьра арадовла де дац церан. ТІедуха а дац, когадуха а дац. Берзина бу (А. Айдамиров. Дарц). Ткъа шийлачу Іай махках а баьхна, Сибрех дІабигахь? Берий-м ьовха, баккхийчеран а ац тІедуха а, когадуха а (А. Айдамиров. Дарц).

Когасалаз (-аш). Детские салазки с дугами для поддержания руками.

Басешкахь а, Орган тІехь а гІосалазаш а, когасалазаш а хоьхкучуьра бераш хан яллалц чу а ца доьрзура... (Д. Махмаев. Саьрмакан садеІар).

Когхоьцийла (-ш). Простор для движения ног.
...юха хьо гича, геннара гича – хьо геннара тоьар-кх суна, геннахь цкъа ган хилчхьана, иштта схьаган хIоразза а, хIоразза а эзарза кхета, хазалле кхача хазалла – йоьIан хазалла бен йоций, кIентан бIаьрго кхуллуш йолу; сан даг тIера – курра гIоттуш, попан гаьн тIера кIайн куьйра санна, сингIайгIан некъашкахула – сан ойланашца хьо дIаяхча, хьо хиларх воккхавера-кх, хазаллехь – хазалла ган, сайн ца хила йоьгIначу хьан, хинйолчун ирсах хьага: «Ва-а декъала хила-кх хьо, хьо яха-кх декъала!» – баха, дийнахь цкъа хьо схьаган, кхин цкъа а хьох са ца Iаба, хьо юй хаа, суо а вуй, юха вайшинца – Нохчийчоь а, хелхаран гуо чIагарехь санна, лаьмнаша гуо хьовзийна Iуьллу, деган аьрха Нохчийчоь, букътухийла – Къилба а долуш, когхецийла – Къилбаседе, хьан дегIан кIайн сурт санна, сан некхехь гуттар а лезна.... (М. Бексултанов. ...Сан деган мохь хаьдда мерз...).

Кол. Определённая кучка (о людях).
Масане хир ю къонахчун даг чохь ойла, корехула арахьаьжча, гуш жеройн кол хилча (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

Компенсаци (-еш). Компенсация.
Коьртахь хIума ца лелийнарш а, пес-куй тиллина, хаза хIайбате кечделла, вовшашна гучудовла а доьлху, зорбанехь тамехь, хьекъале дIахьедарш а до, телевизорчухула ийманехь, хьасене озаца таваккале къамелаш а до, депортацехь хан яьккхинчарна а, цигахь бинчарна а яла йогIу ахчанан компенсацеш а хьехайо (цкъа а шен хеннахь я ах мукъане схьаелла ца йолуш йолу – депортаци-м ца хаьа, хьан цIенна тIе итт бомба кхеттехь а)... (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Компьютер (-ш). Компьютор (-ры).

Компьютерийн. Компьютора (в вин. падеже).
Вай царна хIума ала, уьш бицбе ала гIертац, уьш шайн заманан нах а, къонахий а хилла, амма динберийн зама яхана, кибернетикан,

комьютерийн, программистийн, нанатехнологин, «хьакераш» олучийн зама ю арахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Коьсаяха (д, б). Голые, лысые.
Дайра уьш шаьш, амма царех цкъа а дIаер йоцу лар хилла лаьттан букъ тIехь дисира Iовраша, латта охкуш, даьхна ирча кIорга хершнаш а, чуьра буц, кол йижош я дIахьош, коьсаяьхна лаьмнийн басенаш, Iаннаш а; яккхий – кегий бердийн терхаш чутекхна, цара кIеладаьхьна некъаш а (М. Завриев. Теш ма лаца).

Котта (котта: -ш; котта даккха). Котта (Котта) «Верхние» – «Победители» – аул на л. б. р. Орга, з. БазантIа, к с.-з. От Уып-кхелли, нал. б. р. Мулкъойн эрк. Зимние стоянки скота. Здесь находится гробница святого ИбрахIим-хьажи (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).
Цу Таркхойн раьгIнашна тапхIуьтту Чоьхьара,
Цу Теркан раьгIнашна лачхIуьтту Дехьара.
Гуьмсанна хIуо кхоьхьу гарманан аренаш,
Мукъаме аз оьхьу хьомсара Ножай-юрт,
Шиъ-шозза ерина вайн хилла Хасун-юрт,
Схьаиэлла схьаийна юххера Iаьнда,
КIесара Мартанаш,
КIайн-Iаьржа Шалажаш,
Котт доккху Котара...
ДIаала, дIаала (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).
Цу вайн сагIе кхийда куьйгаш
Деса дитар къа ма дай.
Къизалли тIехь кот а дуьйлуш,
ГIунаш юкъуш хилий вай?! (М. Ахмадов. СагIадоьхурш).

Кочатосург (кочадоьххург, кочакхазориг, лагпиллиг, кочалаториг и т.п.: -аш). Медальон.

Кочауллург (-аш). Прост. Медальон.
Бриллиантан кочауллург инарлина хьалха охьаюьллу хьешо (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Коьртахвала (й, д, б). Прост. Надоедать кому-либо кто-либо.
Оцу кIанта, Салавдис, и кехаташ схьадеача, Джабина юьхь-дуьхьал тIекхайкхинарг, цхьаьнга чIогIа вистхилла а коьртахваьлла воцу, цхьа пекъар хиллера, шен уьрда тIе хьаьжкIаш дIаен а, царна асар дан а бен кхин гуьнахь доцу пекъар (М. Ахмадов. Массо хIума аду хьесапехь).

Кулахь. Звукоподражание слово «лулахь».
Цхьа хаза машенаш соьцу шун лулахь,
цхьа кура кIентий а соьцу бах,кулахь.
цхьа шовда ду боху шун юьртахь долуш,
цхьа хабарш ду боху цуьнан го кхолуш (А. Бисултанов. Цхьа хаза машенаш соьцу шун лулахь...).

Кула (-ш). Старин. Языческие празники вайнахов.
Кулаш дечу «Где культовые праздники проводят». *Кула (ш)* культовые праздники, проводились они весной и летом, трапеза за увеличение поголовья скота, семьи, урожайности зерна и т. п. Живописное урочище на з. Села (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кулоьк (-аш). Кулёк.
(Хьажочу пIелггал йолу йоца дечиг дIахIоттайо (цуьнан цIе кулоьк ю). Цунна тIера дIа пхиъ сиз хьокху, хIора сиза юккъехь цхьацца метар меттиг юьтуш (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга).

Кур-кхера (-наш). Устар. Сводчатый цельный камень, которым украшался вход в башню. На этом камне выделывался знак - символ рода, семьи – оленьи или турьи рога, рога быка или козла и др., т. е. *кур* – рога. Но *кур* имеет и другой смысл – гордый, гордость. На *кур-кхера* часто наносились линейные и рельефные изображения, так называемые солярные знаки (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Курзнаш. Национальное название блюда: вариант пельменов.

Курсе. Здесь в смысле «свет».
Садалар ма дуьйцу, ма хала дуьйцу,
ТІаккха дерг Іазапан – лахьтанах цхьаъ.
Цул дехьа абаде, Іарш курсе юьйцу.
Сатийсар ца долу, ца долу чекх (Х. Зуцаева. Садалар ма дуьйцу, ма хала дуьйцу).

Курхалча (-ш). Домушник.
Амиркулан. Ойла ел. Дашаев СаьІид цІеяххана курхалча ву. Дуьххьара наркотикаш ян ас цуьнгара йолах бІе эзар доллар ийцира, бутт баьлча ши бІе эзар доллар дІа а делира (І. Мусаев. Бекхам).

Курчак (вала: (й, д, б). Прост.-ирон. Потерять соображать.

Кус-кус (-аш). Цапля.

Кутал (-ш). Прост. Поборы.
- ХІорш идош, юха кхарах дакъош деш лела вай а, я уьш а, вайн мохк дІалаьцнарш, вовшех кІезиг къаьсташ хета суна. Вай маццалц лела дохку, хІара куталш деш! Цул а, кІолдан межарг бохкий бен, вайн кхин бакъо йоцуш хІоттийна йолу Соьлжа-гІап яржае вай, хІуй-пака оьккхуьйтуш! – олу кхуо (М. Бексултанов. Буо).

Куьйгайоза (-наш). Рукопись.
«Мукх хьакхар» романан куьйгайоза Гадаев Мохьмад-Селахьа набахтера къайллаха ара а даьккхина, шен цхьана «доттагІчуьнга» цІа даийтина. Амма иза тахана а схьакарош дац. Куьйгана хьармчу стеган керадаханчух тера ду и куьйгайоза (А.Шайхиев. Иза сан охІанча вара). *ТІаьхьа, айса Маликин куьйгайозанаш доьшучу хенахь, со кхийтира иза стенах ийзалуш хилла. ХІара къамел, ткъа ма-дарра нийсса дІаааьлча – дог дастар шен цІеначу даг чохь цхьа а хьулам боцчу адаман дагалецамаш бу* (Хь. Бурчаев. Шина адамо юьйцина безаман керт). Дуккха а гІарабевллачу Іаьрбийн филосо-

фийн, яздархойн а жайнеш тахана а куьйгайозанашкахь ду. (Цундела тІаьхьа дисина бусалба къаьмнаш. Европан къаьмнаш, шаьш язйина книга я керла юкъадаьккхинарг нахала даккха, даржо, цунах болу пайда схьаэца а сихло.) (С-Хь. Кацаев. Динан философи).

Куьрси. Религ. На троне.

Хьо ву кху доллучу дуьненан паччахь,
Хьуна го дерриг а Хьайн Куьрсахь Іаччахь.
Йиш йоций хуъушехь сайн хІуммаъ хийца,
Хьоь пурба дехна ас дагара дийца (С. Яшуркаев. Хьан цІарца доладо, я АллахІ Дела).

Беза бу пайхамарш, Дала бахкийтина уьш адаме шен дош кхачо, бІе эзар, ткъа эзар, виъ эзар хила уьш. Эвлаяаш цІена нах бу - Далла муьтІахь бусулбанаш, Дела резахилларш, дукха хилла уьш, тахана а бу. Амма цхьаъ ву Дела. Цхьаъ ду И охьахуун Куьрси. Цхьаннах а дагавала дезац Цуьнан, дерриг а кхоьллинарг ву иза, дерриг а хуушверг! (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Куьс (-аш). Куьс употребляется в значении «макушка» и этим же термином указывает на место со скудной растительностью (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кэчал (-ш) – молоток для обработки камня. Ср.: **Киечал** (или **гІирс**) – строительный материал вообще (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кх

Кха – Старин. Дом, навес. **Кхай чу** (Кхай чу) – уроч. на в. стороне. Топоним напоминает о том, что на этом месте некогда стоял *кхай* – от *кха* – дом, навес. Позднее термином «кхай» обозначали скотный двор, сарай, хлев, дом (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

КхайлагIие (Кхайлагие) – гора с бывшим аулом на п. б. р. Асса (Эс-хи). Пастбище, сенокос. Вероятно, топоним сложился из двух компонентов: «кхай» – в значении «свинарник» (позднее - «скотный двор», «пашня», «жилое помещение») и «лагIие» то же, что и «лахие» – низ, ниже, под. 862 м над ур. м. (из кн.: А. Сулейманов. «Топонимия Чечни»).

Кхайсархо (-й). Прост. Казах.
Нохчий а, гIалгIай а массо а хIуманах бехира Казахстане схьакхалхош. Амма кхайсархойн (казахийн) халкъо дика тIеэцар бахьанехь байбелира царна шайга кхаьчна бала (Д. Анадев. ЧагIлуш ю вежараллин уьйаш. – Газ. «Даймохк», 4 июнь 2011).

Кхай-цIа – самое нижнее помещение в башне (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кхалкъ (кхалкъаш). Двойной подбородок.
ХIара шиъ Ведана чукхочуш, цаьршинна тIаьхьакхиира дика ши говр йоьжна йогIу гIудалкх. Цунна тIехь кIедда техкаш хиъна Iара сирдала доьллачу хьаьрсачу маж-мекхана цIен гIина а диллина, ерстина цIен беснеш, чIенга кIел кхалкъ йолуш, воккхаллехьа лестина стаг(А. Айдамиров. Дарц). Стомма, лохачу дегIара, горга юхь, цIен бос бетталуш кхалкъе беснеш, шуьйра мара, йоцца лергина сирьяла йоьлла Iаьржа, хаза тодина уткъа мекхаш долуш, шовзткъе итт шо хенара стаг вара иза (А. Айдамиров. Дарц).

КхалкIело (-наш). Вдоль шеи птицы.
Юха хIинца а, гуттар а санна, цхьаьннан цхьа хаза бIаьргаш, кхокханан кхалкIело, пхьарчо тоьхна кIайн ворта а, кху неIалта юккъехула, кху къеллина, херцаршна, бераллера сурт долуш санна, я гIенах гуш долу гIан (М. Бексултанов. Масане диси).

Кхама. Разг. Грубо-прост. Мужлан.

Кхандоххал. С размеру околицы.
Адамаш набарна тийна,
Iеханан хуташлахь –
Мархашлахь беттан марс го,
Кхандоххал генарчу
Стигалахь седарчий сийна (Р. Ахмаров. Аьхкенан буса).

Кханнехь. Завтра же.
Кханнехь аравала деза и йоI лаха…(М. Ахмадов. Сарахь).

Кханч-кхала (-ш). Устар. Ряженый.
Наполнив арбу «освященными» камнями, вся толпа шла к Тереку. Остановив арбу у берега, взрослые брали по камушку и бросали в воды Терека со словами: «ДогIа лолахь, Дела!» (Дай, боже, дождя!»). Обряд этот назывался «Шаббат дар». Освященный молитвой камень называли
«шаббат». *Шаббат* - др. евр. суббота. Обряд прошения дождя в разных местах проводился по-разному. По улицам ходила толпа людей и водила ряженого юношу. Сам обряд и ряженого называли «Къарш-къули», «Къарш-къудли», «Кханч-кхала». Этимология «къарш-къули» восходит к чеченскому «къарш» – крест и «къули» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кхаре. Шершавый покров металла.

Кхар (кхареш). 1. Смена цвета (о металле). 2. Кусок, отшмяток, осколок, щепка и т.п., что отлетается при ударе топора, молота, палки и т.п. от чего-л.

Кхардалийта. Потерять свою закалку (о металле на солнце).
Масала: Малхехь кхардалийтина и эчиг (авторское предложение).

Кхарс (-аш). Мхо на камне.
Кхоор а, кхоадалар а ца девза хи татанца гІад дойна хьийзара шен, дІо хьалха, гена доццуш, тІулгах а детташ, цу тІулган аьрру белшаца, мохехь можан кхарс санна, ша кхачалуччохь букар а яхана, ха хоьрцуш керча карзахе тулгІе, кег-кеглуш кеглой, хьаьдда йоьдий кІедда бердах а кхетий, цхьаьнакхетара тІаккха хица, хих дІауьйш, йижна, уьйран мукъ хине а белла, хих хІотта (Хь. Яхьъяев. Хине йийца гІайгІа).

Кхарта. Доп. значение: «пестрый, бугристый». (Кхарталг-дук) «Бугристый (пестрый) хребет» – хребет на в. стороне Хаз-кхелли. Название возникло от кхарта (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кхарт-мартане. Означает что и «кхарта» – «бугристый, пёстрый».

Кхачаме. Достаточный.
Суна и ца хетта,
Кхачаме
Дагна ма-хетта...
ХІора хьан дегІан чо,
Давис-кха, дешица кхала,
ДІа ца вовш,
Хьох хьерча
ДІо маьлхан серлонах кхетта (С. Дакаев. Даймахке).

Кхачдала (й, в, б). Расплавиться.
Болатан гІагІ малхехь къегаш, кхачбеллачу баттах тера йолчу юьхьа тІера сирла нур гІуьттуш (Нохчийн фольклор. Ненан бІаьрхиш). «Кхачделлачу ялтех цІе тесча, наггахь тІаьхьаюьсуш

йолу чIегIаг санна бен, кхин адам дуьсур дац и тIом балахь», – олура Махьмуда (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Кхаьрга. Им (вот к ним – указывая на них).
«ХIокхара хьанна хIун дина-те? Кхаьрга хIун алу ду? ХIорш, мозий санна, тахана дуьйна дIа лийр ма бу», – бохура массеран а бIаьргаша (С. Яшуркаев. Напсат).

Кхаьршимма. Разг. Эти двое.
«ХIара шиъ веддехь а, хIума а ца йоккхуш ца йисира со-м цу сарахь а. Кхаьршнна дог а аьттIа алссам яькхира!» (С.-Хь.Нунуев. ДIа ца кхаьчна кхаъ).

Кхе. Жаровня печи.
Ткъа вай кху къамелехь уьш оьшучарна хьехадо, бицбеллачарна дагадаийта а. Орам хаьдча, бакъабелча, диттах – дечиг хуьллу. Дечиг кхе туьллу – догу – чим хуьлу, юкъ хуьлу, оцу лардаме дахарна кхерам болуш хьал ду вайниг а (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). ТIеялийначунна хаьара, ког когах а кхетта, шена тIера цIийнда дIамавеллинехь, ша, лулахоша кхе олла баьхьна яй санна, юха цIехьа ерзор юйла (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).
Тишъелла сан хIусам, цхьа некъ бац цунна тIе богIуш,
ГIайгIанца язъелла, дог шийла буьйсанаш йогIу.
ГIорийнчу куьйгашца тIаьххьара дечиг кхе туьллу,
Назбар а, каш хилла, есачу тийналлехь Iуьллу (К. Сатуева. КъинтIера йолу со).

Кхевсе (-ш). Меха на кузнице.
КIорггера, чулацаме, оьзда, исбаьхьа.Тахана буьйцучу, хуучу нохчийн маттера хийла дIадовш долу дуккха дешнаш авторна маьIна дика хаарца шайн-шайн меттахь далийна карадо ешархочунна «Дог дуьлина мерзаш» цIе йолчу гулам тIехь: аналла, хьагам, антал, гурам, кхевсе, ковра, аьхза, важап, окхеш,текъа, руьйта, кхимар, там-товраш, синхьаам, хьун-басе, къурло, жирга, шелгIа, чIиркъе, гечо, алх, Iаспар, совра, хьун-тогIе, дур, тIегIа, сет и.дI.кх. (200-204 агIонаш) (Д. Байсултанов. Нохчийн поэтан Дакаев

СаьIидбекан 60 кхачарна).

Кхелли (-еш). Доп. значение: поселение.
Название свое – *Гуча-кхелли* - получило от географического положения по отношению к солнцу и большому обзору с высоты. «Видимое поселение» – так называли в старину вайнахи это место, т. к. его можно было видеть на далеких подступах к аулу, да и из Гучан-кхелли тоже виден человек, как только появится из-за поворота Нихала (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кхена. Прост. Зрелая.
Ма эрна лелла ца хилла-кх Индарбин Мовла, шахьарера шахьаре лоьрашна тIекхуьйлу ца вуьсуволу дархо санна, ша велча кхин гIортор йоцу шен кхена йоI тIаьхьа а хIоттийна, хIора а воI кхиъначу ден неI етташ: «Во-о, йоI маре луш вара ша, ша мила ву хаьий шуна!» – бохуш, цхьа декъаза мохь бетташ. Юха шега: «Теркал дехьара реманаш кхийлинчу, хIора а мискачу стеган да хиллачу, ваша воццу йишин ваша хиллачу Индарбин Мовла веца хьо!» – шега аьлча: «ХIан-хIа, и Мовла вац ша хIинца, хIинца кхин Мовла ву ша. Ша тахана мила ву дийца шена», – бохуш, кхечун уьйтIе хIуьттуш, цигахь а иштта мохь бетташ (М. Бексултанов. Терза).

Кхералам (кхералаьмнаш, кхераламанаш). Каменистая гора, каменистые горы.
Кавказан кхералам
Хадийна ваьлла,
Органца Пхинчуьра
Со вогIуш ву,
Со вогIуш ву,
Со вогIуш ву (Хь. Яндарбиев. Селасат).

Кхетош-кхиорхо. Воспитатель.
Де суьйренгахьа лестина, юхабахка хIорш новкъабевлча,
телх-телхаш, кхин схьаван а ца велла, боккхачу новкъа а кхачале

охьавоьжна
хиллера кхетош-кхиорхо (К. Чокаев. Хьехархо).

Кхетташехь. Понимая.
Кхетташехь сайна а атта
Цахилар и къестарш лан.
...Гуош бохуш хьийзар ду Латта,
Уьдур ю юххешха хан (І. Шайхиев. Хьажахь цкъа, – эли ахь соьга).

Кхечахь (кхечахьа, кхечухьа). В другом месте.
Ишколехь а доцуш, кхечухьа ахь цуьнан дедика до-кх, цІеххьана схьа а хьожий (юха хьо дешархо вуйла хиъча), бІаьргаш юккъе шад а хІоттабой, хьоьга цхьа гІам-гІим дора цо (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна). Хьехархо хила дагахь ву хьо? Кхечахь ваха везашт хиллера (Э. Алихаджиев. Некъаш).

Кхийла. В значении клятвенно умолять.
ХІумма а дац, хІумма а дац,
Валарх а, висарх а –
Цундела доьху ас:
Нохчийчоь, йисалахь,
Духарш хьайн хийцахь а,
Амат ма хийцалахь,
Хьайн бос ма хийцалахь,
Доьху ас, кхуьйлу ас –
Йисалахь, Нохчийчоь (Ш. Цуруев. Нохчийчоь цхьаъ бен яц).

Кхийлам. Заунывный (протяжный) мотив.
Аганан мукъамехь
сан цІарах мел бина кхийлам
Со новкъа волучохь
сагІина сол хьалха бийлла (М. Дикаев. Даймехкан сурт).
Амма ненан гІийла кхийлам
Бицло, цунна херлуш.
Ненехула дас хьахийна

Дерг а дуьсу эрна (А. Ахматукаев. Юьхь ю сан, нана).
Юха а, каш санна, шийла
Чуяьржи буьйса –
Са лазош, дуьйш а,
Денбан кху дахаре кхийлам (А. Ахматукаев. Іуьйранга дехха сатуьйсуш...).

Кхийрадиг (кхийрадагарш). Устар. Каменный топор. Ср.: **ТІулгадиг**.
«Кхийрдиг» состоит из двух основ: «кхийра», «кхера» – камень и «диг» – каменный топор. Ср. «кхерам» – опасность. «ТІулгадиг» – каменный топор. «ТІо» – масса камней для ведения боя, сражения, «тІом» – война, битва, сражение. Все эти факты говорят о том, что ранина Чечни была освоена человеком еще с древнейших времен и жили здесь предки современных чеченцев (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кхиънавала (й, д, б). Успеть стать взрослым.
Іабин нийсархой хІинца а гІулгашна тІе тхьазарш а етташ, берийн ловзарш идош лелара, ткъа хІара поп санна ирх а вахана, баккъалла кхиънаваьллачу, гІеметтахІоьттинчу кІантстеган кепе вирзинера (Ш. Окуев. Лай тІехь цІен зезагаш).

Кхолха (кхолха мотт). Трижды (три языка).
Вай ала гІертарг, цхьанхьара схьагІерташ цхьа импери, вукхазахьара важа, кхин вукха агІорхьара цхьаъ, ткъа вай – жима халкъ ду, арме а яц, кхин хийланиг а дац, уггаре а коьртаниг – внешняя, политика яц, политикаш бац – ваьш кхечарна довзийта, уьш ваьшна бовзийта гІирсаш бац, цаьрца бийца мотт бац, иштачу хьолехь кІезга бу цхьалха мотт, шалха, кхолха мотт оьшу политикина (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Кхола. В навозе (быть, находиться).
Кхола ваьлларг-м цІанлора, хица когаш билча,
хи дац юхьйила, юьхьІаржахІоттина хилча (С. Яшуркаев. Кхола ваьлларг-м цІанлора, хица когаш билча).

Кхоно. Потом.
– Шайна сом-ком ца кховдийча, цIена машенаш схьа ца ло суна гIалахь болчара. Цхьа некъ лехна, иза аса дича, нагахь иза кхоно гучудалахь, Шарипов юьхьIаьржа хIоттаво-кх ас (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

КхоргIай (-ш). Старин.Укрепление. Замок. Из источника: **ГIоргIай** (Горгай) – склон на з. от Хьаркуние, на п. б. речки. Здесь же имеется и «Жамача гIоргIай». «КхоргIау» – укрепление, замок (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кхосту уш; -аш). Старин. Яд трупный.
Кхосту (Кхосту) «Яд трупный» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Кхоьлах. На яву.
ДегIаста, ДегIаста
доллучу дахарехь оьзда юкъ йихкина
набаран кхоьлах а хьуна сагатдеш
доьзалийн вонехь а садаIар доцуш
хьуна хехь лаьттинчу къонахийн дуьхьа (А. Бисултанов. ДегIаста).
ГIена-кхоьлах (кхунна гергахь – велча) кIанта ша вехар дагадогIий, кхуьнан иза чIоггIа маракъовла дог хуьлура (А. Абдулкадыров. Бахьана).

«Кху-вай». Возглас, которым отпугивают от цеплят коршунов.
Ткъа аьхкенан де делкъал тIаьхьене лестича, кара Iаса а лоций, цхьа гIогI а текхош, зIакардохна теба куьйра я цхьогал дIаэккхо, «кху-вай» бохуш, мохь бетташ, ков-кертахь дезарш деш лела гIехьа къена зуда Уцин хIусамнана яра, шен цIе Iабадат а йолуш (М. Ахмадов. Хьер-м сатесча а хьийзаш яра...).

Кхуьйа. Все троём.
Абдулаев Лечин ворхI а, Супаев Русланан вуьрхIийтта а, Бисултанов Аптин ткъе итт а стихотворени стенна ю? И кхоъ литературина

юкъаварца ул-уллохь лаьтташ волу дела валаво ас масална, кхуьйа а дика поэт а ву. Кхузахь цхьа а логика ца го суна (М. Ахмадов. Антологис хIиттийна хIетал-металш).

Къ

Къагар (-ш). Блеск.
Муо бисарх дуьненан горгачу букъа тIехь,
Аьлла дерг, дийцинарг, хезнарг а дицлучохь;
Лелла некъ,цхьаъ тишвеш, кхечунна бисарх тIехь,
Некъ эцна ваьлларг а чохь, арахь тишлучохь
Цхьа уьйр ю шир ца лург, лелочохь и цIинло,
Кхин къагар ца нислуш, ша тесча и тишло (Хь. Яхъяев. Муо бисарх дуьненан горгачу букъа тIехь).

Къадари. Религиозное исламское течение.
Амма Iедал шекдара динадайх. Кьаьсттина къаари тIарекъатан инадайх. Нохчий кхаа декъе бекъча, лаххара а ши дакъа къадари, я вуьшта аьлча, кунта-Хьаьжин вирдехь бара (А. Айдамиров. Дарц).

«Къаз-къиз». Звукоподражание скользящему что-л.
Кху шарахь хьакхар ца гиначу кхеран ворданан чкъургаша «къаз-къиз» деш, хIош схьабогIучу новкъа мел долу жIаьла а, бер а кхарна тIаьхьадаьллера (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

Къазналла. Обет молчания.
Зама дIайоьрзур ю, вовшашна ганза.
Хоттучух, олучух шеколла йоцу
Къазналла йиц ца цхьаннахьа цкъа а.
Бахьана хир ду-кха…
Бахьана доккха (М. Анасова. Цхьа бахьана).

Къайллаха. Скрываясь.
Вайшинна юккъе ас
юьллур ю безаман хьаьрк,
Цхьалха а яькккхина,
цIинйийр ю сайн математика,
Къайллаха биттина
Хьоьга сайн са-сема бIаьрг,
Моллина хьоьхур ю
цабуху мах бен грамматика (А. Ахматукаев. Вайшинна юккъе ас...).

Къай (-ш). Устар. 1.Хижина. 2.Пуля, снаряд.
Къолие (Колие) – развалины бывшего хутора в 2 км ю.-в. от Хьевхьа. Название, вероятно, сложилось от «къай» – хижина, или «къулли» – крытый родник, дорожная гостиная (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Къакъамаршка. Заброшенный угол, место, край и т.п.
Геннара схьахьаьжча-м мотта тарло тхо цхьана къакъмарешкахь дохку, гIеххьа аккха а девлла (С. Яшуркаев. Нажжаз). Делахь а, цу даьлла хиллачу тоьпан татано ойла йойтара: «Иза мила хир ву? Муха кхаьчна кху къакъамаршке? Ас кхоьссинчу тоьпан тата хезна, соьгара гIо доьхуш дуьхьал кхоьссина-м яцара-техь и топ? (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Къакъарай (-ш). Старин. Прост. Глыба, валун.
Къакъарайн боьру (Какарайн беру) «Скальных (плит) лощина» – уроч. на ю.-з.(от Харачоя – Д.Б.) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

«Къакъарашт»-аьлла. Звукоподражание скорости.
«ДIарж» аьлла мийра тоьхна, цицкана «мIаьв» ала гIо а еш, «шхьовв» аьлла и шиъ кертан цхьана маьIIе ластийна, «къакъарашт» аьлла дIа чу туьлу со (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дий-

цар).

«Къакъ»-аьлла. Звукоподражание. Со звуком проглотить.

– Кхечу дешнашца аьлча, цомгаш болу уьстагI дIадоьдучу жанна тIаьхьабусу. ТIаккха барзо и уьстагI, къакъ олий, дIакхоллу (С. Цугаев. Со вогIур вац хьоьца).

Къакъ-къикъ (къаркъ-къиркъ и.дI.кх.).

1. Звукоподражание птичьим произносимым птичьим звукам. 2. Прост. Идти без какой-либо координации и направления.

Кхунна мархаш го, цIийеллачу чуокIелонашца орца тIехьара мелларша гучуюьйлуш, тIаккха аренца геннахь йовш, цхьана кхоьлинчу Iаржалле гуллой. Юха олхазарш а, наггахь тухучу тIомаца ламанца цIа доьрзуш, юкъ-юкъа «къаркъ-къиркъ» хазош, довш, кхулуш, Iаьржачу тIадамашка доьрзуш (М. Бексултанов. Буо). «Шхьандрашш» олий, нуй сона ластабой, и цхьа нана-лекха кIажош долчу тупленашка «тIох-тIих» дойтуш, «къа-къикъ» олий, йоьдий, дехьа чу йолучу неIарехь «тIапп» олий, йов хIара (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Къала. Уст. Цвести.

Хьо дала вуьтийла,
Хьо гIоза къалойла,
Тхан хьоме нийсан.
Ираз долуш хуьйла.
екъала хуьйла! (Нохчийн фольклор. Зуда ялор-йигарца йоьхна эшар).

Йицъелла тIаьххьара зама,
Хьо-бIаьсте хиларна сирла,
Йоьллачохь барамза къала
Къилахь дац иштачух дийца (М-С. Гадаев. Кхоьруш цакхетарна нийса).

Къамелахо (-й). Оратор.

Къамелахоша, цхьаболчара багара цинцаш а детташ, цIогIане маьхьарий а хьоькхуш неIалт кхайкхадора нохчашна а, гIалгIашна

а, уьш зударшца, берашца, къеначаьрца лаххьийна хIаллакбина, хIокху дуьненара дIабахаре кхойкхура (А. Айдамиров. Дарц). Дийцар генара а, Зоврбек-Хьаьжех дерг мелла а тIаьхьатеттина а доладелира дIа. Дешар чекх а даьлла, аьлла, элира вайн къамелахочо, ша волчуьра дIабаха арабевллачу мутаIеламашна тIаьхьаваьлла лаьтта молла (Хь. Яхъяев. Зовби). Яздархочун кхолларалли хатI кхиоран рогIера тIегIа хетало «Теш» дийцар доьшуш. Дац цу тIехь дестош далийна, цхьаьнгара хезна аьлла, дешархочун кхетам шеконе буьллуш яздина дош. Яздархочун къамелахо ша а ву оцу бохаман хало гина, дахаре юхавирзинарг (I. Медигов. Саид-Хасан Кацаев).

Къап-къарс. Неразборчивая трескотня

ТIаьхьа хеза суна церан чуьра «тIох», «зIов», «гIашт», «дIов», «гIов», ва къап-къарс, ва хIуя, бусалбанаш! (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Къардайна. Неугомонный.

Хетарехь, шена доттагI хьовзон «кIамдар» тIедеанчохь хьалхара водуш хьон болу некъ а хьалхе билгалбечух тера дара къардайна волчу Гомас (Ш. Дашаев. Ши доттагI захало эцна вахар). Цаьрца вара кхуьнаниг а, массара а къардайна, аьрха бер ду бохуш, хаддаза кхуьнга схьавелхош а, хаза ийцича а, хьехар дича а, човхийча а, букъ ма берззийнехь дерриг диц а лой, бераллин амало вадавой, иштта , хIинца ша ддиллина дитина ков санна, шега мел дийцичунна дуьхьал корта а теIош, ша баьхна «хIаъ» дIатосий, ловза хьодуш волу (З. Яндарбиев. Церг тоьхна тIуьхк).

Къармазалла. Непокорность.

Зеламхина ца хаьара хIокху Хорачах а, хорачойх а хIун гIуда хьаьрчина, Далла хьалха хIорш стенна бехке хилла. Дала къармазалла елла хIокху хорачошна. Ницкъана, харцонна къарбелла, кIелсовца ца лаьа царна (А. Айдамиров. Дарц).

Къармазе. Непокорный.

Дукха хьолахь хIетахь махкара арабевллачерах нохчийн бакхий Iеламнах, гIарабевллачу тIемалойн доьзалш а бара, уггар а къармазе, паччахьан Iедалан лоллина кIел берза луьра дуьхьало йинчарех (М. Айдамирова. Кхолламан бехачу новкъахь). Эрна къастийна ца хилла Шемала мацах цкъа хIара Ведана шен имаматан коьрта шахьар, ткъа тIаьхьа паччахьан эскарийн командованис Нохчийчоьнан уггар карзахечу, къармазечу декъан – Нохчмехкан администрацин туп а (А. Айдамиров. Дарц).

Къарояла. Уст. Дать признание.

– КъахIим, ас кIеда, гIиллакхе дийцарх, вайн говр ша йигна аьлла даре дан а, къарояла а дагахь воцийла ца хууш вац со, нана (М.Завриев. Теш ма лаца).

Къарс-аьлла (къарш-аьлла). Звукоподражание хрусту.

ТIаккха цу стага секхаIад хи чу а Iоьттина кара оьццушехь къарсъаьлла кагделла (Нохчийн фольклор. АстагIа Темар). Кхин «бур-бур» аьлла вист ца хуьлуш, «хуш-хуш» аьлла, къу санна вахана, ишкапана тIера туьхан цхьа белиг «къарш» аьлла цергашца каг а бина, цуьнан йоккха ах шекар санна «гIарж-гIиржехьа» Iуьйшуш, «хушт» аьлла юха а шен метта охьахууш воллу хIара (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Къарш-къудли (къарш-къули, кханч-кхала:-ш). Устар. Ряженый.

Устар. Ряженый.

Наполнив арбу «освященными» камнями, вся толпа шла к Тереку. Остановив арбу у берега, взрослые брали по камушку и бросали в воды Терека со словами: «ДогIа лолахь, Дела!» (Дай, боже, дождя!»). Обряд этот назывался «Шаббат дар». Освященный молитвой камень называли

«шаббат». *Шаббат* – др. евр. суббота. Обряд прошения дождя в разных местах проводился по-разному. По улицам ходила толпа людей и водила ряженого юношу. Сам обряд и ряженого называли «Къарш-къули», «Къарш-къудли», «Кханч-кхала». Этимология «къарш-къули» восходит к чеченскому «къарш» – крест и «къули»

(из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Къаръелла. В зн. потемневший.

Хьан лаам зен санна,
тІейогІу къаръелла буьйса,
Хьан деган кІоргерчу
къайлешна, къу санна, тебаш (А. Ахматукаев. Гуьйренан Іуьйренаш).

Къаръяла. В зн. темнеть.

Къастамбийриг (-аш). Разбирающий.

Шалхо лелош доккху доьша
ЖІаьлешна а мегар дуй?!
...Къастамбийраш вайна оьшу!
Къастамбийраш мичахь бу?! (М. Ахмадов. Къастамбийраш).

Къахьалла (-ш).

Шен дегІаца, шен дагца, шен бІаьргашца ца лайча, ца гича… маярра евзарг ца хиллера-кх хьан къахьалла. Кхин цкъа а, цхьанна а... кхайкхаза, бертаза нехан неІар тІе хІоттаран чам (Я. Овхадова. Мичара «лоьцур»-те и «син шовда»?..).

Бехачу новкъа со вуьйлу,
Юха цкъа гур яц те, бохуш.
Къастаран къаьхьалла муьйлу,
Къайлаха синош а дохуш (Ш. Рашидов. Со новкъа вуьйлу).

Къахь (къахьаш). Доп. значение: горечь.

Доьзалехь воккханиг
Декъаза хуьлу,
Вонна а, дикан а
Цуо Іовшу къахь (Л. Эдильсултанов. Хеназа кхелхинчу Борзин безамна).

Къаьркъанча (-ш). Прост. Водочник, пьяница.

Районера гІала йоьду автобус, схьа ца еъна. Нах бу дуккха а. Туька а го социйлана уллохь; дІанехьуо кхо-виъ къаьркъанча Іан, вовзавезарг туькан чу вахаре хьоьжуш, чІинчІура а хевшина (М. Бексултанов. Най). Цул тІаьхьа, хІора дийнахь бохург санна, мийла йолаелира, масех майра а хийци. ХІинца цуьнца Іаш цхьа къаьркъанча ву (С. Мусаев. Нехашла тесна хІу).

Къезиг (-аш). Прост. Клопик.

Къеваьлла (й, д, б). Стоять прибеднявшись.
«Эйт, цІехала хьо белхан! ХІинца хІун дан деза?! Яхийта-м йиш ма яц, хІоккхул къа а хьегна!» – аьлла, тІаьххье тІекхиъна, къеваьлла лаьттара со, кхоьссича топ ца туьлу йолччу, дІа тІетоьхча, шена хилларг хІун ду хуур доцуш букъ тоьхна Іуьллу ча а зуьйш (Хь. Яхъяев. Киртиг).

Къешаршка. Входить в тадию пароксизма.

Къена-къуьжиг. Губо-прост. Типа старая кляча.
– Уай, спортсмен вац хьо, хьайл хьалха ма валийти ахь и къена-къуьжиг? – элира, бах, уьш гуш болчу наха (М. Баснакаев. сирла шовда-2).

Къерсигбала (й, в, д). Засохшая до трещин (Слово и его толкование дала учительница 18-й грозненской школы Дадашева Маусет Арбиевна)
Буьйса текхош, къайладели беттан можа бурам.
Веччалг санна, лаьттан чкъурах йоьлла гІура-йис.
ГІулч ма-яьккхи, бека берриг къерсигбаьлла урам.
Дахкарлахь цхьа ирке серлайолу анайист… (І. Юсупов. Буьйса текхош, къайладели беттан можа бурам).

КъечІалг (-аш). Прост. Старьё.

Колхозе лийлира шина-кхаа шарахь тракторист ву бохуш. Цхьа къечIалг яра тарахтар а, ур-аттала, йоьхча кIел хIотто ргIу а дацара (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Къиезалг (-аш). Старин. Сорока.
Къиезалг хьун (Киезалг хун) «Сорочий лес» - на ю. Сандаха, на п. б. р. Донойн ломура догIу хи (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Къиздала (й, д, б: къизло, къизлора и.кх.). Ожесточиться.
Дуьххьара адаман са даккха хала хуьлу стагана, амма цхьаъ, шиъ, масех а адам дийча, цуьнан дог чIагIло, къизло, иза цIийх, къизаллех вулу (А. Айдамиров. Дарц).

Къийза. Ожесточить.

Къикъ. Употр. в основном с гл.-**ца алийта**. Ирон.-презр. Писк.
ХIетте а англичанашна а, французаша а и бIе миллионаш тузем-цийн бахархой, цхьа кIеззигчу полицейскийн ницкъашца церан къамкъаргаш буйна а къевлина, цаьрга къикъ ца олуьйтуш, шайн колонешкахь чIоггIа низам латтадо (А. Айдамиров. Дарц).

Къиккъаз (къуккъаз: -аш). Прост. Хрыч.
– Хьий, дейисса-кх хьо лоьман делаI! Ма язъелла-кх хьан и юх! Еъна Iаш жеро ма ю, дуй, месех дуьзна гIайбеш санна, горга хенаш а дусийна, хьо къанделла къиккъаз кху чохь Iуьллушехь, доьхка хадийна топ санна! ХьалагIатта сихха! – олу Висхас, ша боккъал а луьйш санна, шек а ца волуш (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Къилаваха (й, д, б). Войти кто-л.в стадию жалости.
Ша хьаьстича, кхин а къилавахна велха вуьйлира кIант (М. Ахмадов. Телефон).

Къилба (-наш). В сторону Мекки (для мусульман).
Кху заманан къилбанаш (хила дезарш) поэта билгалдоху стихотворенин тІаьххьарчу шина могІанехь:
Малик хуьлий, лаьтта вогІуш,
Эвлаяъ хуьлий, воьдуш дІа (М. Ахмадов. Абдулаев Лечин цхьана стихотворенех а, и йоцчух а). Амма сан литературехь хилла къилбанаш шаьш ма-дарра дисина (М. Ахмадов. Сан гуттар а цхьа некъ хилла...).

Къовзар (-ш). Укус (-ы).
Хьажахьа, минот ца яьллехь, хьоьга маре а йогІур-кх со! Ма къа долуш синош ду-кх тхо, зударий! – Зударий-м хила а мега..., – дуьхьал къовзарш дира ас (В. Хаджимурадов. Хьехархочун дийцар).

Къоламча (-ш). Писака.
Цхьа кхин, аьлча а кху хьолах хьалхаваларан некъ хьахабелира хьастагІа телевизоран берте а веъна: – Вай хьовса деза французаша хІун дина, – аьлла, цхьа къамел доцу къамел дан ваьллачу, яздархошха лелачу вайн цхьана манкха къоламчин (Хь. Яхъяев. Синкъерам а, сискал а).

«КъолтІ»-аьлла. Прост. Пренебр. Звукоподражание шуму глотка.
Цхьаъ-м хиллий хууш, «тІитІ» дІа аьлла вист а ца хуьлуш, «къолтІ» олий, цхьа нана-боккха дечка Іайг чорпи чу бохуьйту ас (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Къомалла. Народность.
КІентийн цІарах цІийнан цІе йоккху, юьртан, мехкан цІе лела. Ша цхьалха схьаэцча цхьацца ннан кхолламах лаьтта мехкан кхоллам. Махко шен кІентий бицбича, хер-хербеш шен дІадаханчух дІахербо и, вониг тІекхуьссу. ЦІе южу мехкан, къам къомаллех духу... Оцу дерригено а гойту нохчийн къам (цуьнан хьекъале, оьзда

дакъа) ша-шех тоам бина, шена чохь дIакъовладелла доцуш, дерриге а къаьмнашна дIадиллина хилар; цунна коьрта шен къомалла (нохчолла) ца хилла, коьрта адамийн юкъарниг (адамалла) хилла. Нохчолла оцу адамалла бохучу синмехаллин цхьа дакъа хилла (М. Ахмадов. ГIиллакх-оьздангалла). Вайн санна, шен дин а, къомалла а Iалашдан бакъо ю кху махкахь дехачу муьлххачу а адмийн (Л. Абдуллаев. Нохчийн мотт а, хьаьжкIан буьртиг а, кокани а).

«Къомс». Звукодражание шуму укуса зубов.

Iаж…, – га ластош, гаьн тIера, боккха горга Iаж а баькхина, – Iаж безий хьуна? – елар хьодуш, цеце хьаьжна, Iаьржачу курткин пхьуьйша тIехула шозза-кхузза Iаж хьала-охьа хьаькхна, «къомс» олуш, Iаж кхаьллина, ши бесни юсаелла: «кIахь-кIахь-кIахь», – елаелла, туьтеш охьаоьгуш санна, у тоьхначу екъачу цIенкъа, я буьртигаш – хьаьжкIан буьртигаш – пешан Iокъа тIехь лелхаш санна; Iожан ахк цергаш юкъа, кIайчу цергашна, тIедачу: «Iаж гаьн тIера баккхалахь, охьаэгнарш а ца лехьош, – юха а елар, ша-шена санна, Iаж, ластийна, генна дIа а
кхуссуш, – дика дуй, хьо воккхахилча, Iаж гаьн тIера баалахь, – едда-едда-едда, кхийсалуш, шуьрех буьзна Iахар санна, басех охьа чухьадар, кхин хIумма а доцуш санна, шел тIаьхьа кхин цхьа дуьне а… (М. Бексултанов. ЭхI, эшар хIунда Iена-кх...).

Къонахчалла. Мужество.

Къорам (къорамаш). Скупой.

дахарехь мел хилла къорамаш
бицлой, сан са малхадолу
тийначу бераллин кертахь
со хьоьца тIекараволу
дуьненах, сайх кхета гIерташ (А. Бисултанов. УьйтIарчу бIаре).

КьорIанорра. Клятва именем корана.

– КIентий беккъа хьан а бац, цкъа делахь; шолгIа делахь, ахь Iамийна а бац! – КъорIанорра бац ахь Iамийна а-м... (В.-Хь. Амаев. БIаьстенан цхьана суьйранна).

Къукъу. Прост. Балда.

Къулд-къулд. Звукоподражание шуму глотков.
Эккха санна, лозура корта, чуьра хье охьаІана санна, коьртан пхенаша ов а детташ. Іусмана хи мелира, литр йоьду аьчкан куршка юьззина, «къулд-къулд» деш, тІаьххьара бисна масех тІадам – куршка ирах ойуш – нийса бага чу а бохуьйтуш (М. Бексултанов. Преми).

Къулли. Старин. Вероятно, название возникло
на базе одноименного родника, украшенного часовней в черте аула Къули. Горцы такой
родник с часовней обычно называют «къулли». Сланцевая шиферная плита (из кн.: А. Сулейманов. Топонимия Чечни).

Къулхьа (къулхьанаш). Сура из Корана.
Дукхахьолахь маре деш болу вайн кегийрхой ламаз деш, марханаш кхобуш-м муххале ца хуьлура, цхьаболчарна, ур-аттала, алхьам, къулханаш деша а ца хаьа. Мах беш тешаш хІиттабо хьалха тІенисбелла нах. Далла Іамал еш боцурш а, малар молурш а. Уьш дог цІена, хьанал хилар а ца хьехадо (А. Айдамиров. Вайн амалш). КъулхІанаш деша, цулла а. Деле, устазашка, пайхамаршка кхайккха цулла а! – хьехарш дора наха. Уллохь хиъна Іаш йолу Заидат гина, цуьнан мара а йоьжна, тийжаш елха хІоьттира зуда... (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). Айзанан дегІе зуз деара. Лаамаза сингаттамо вониг хьоьхура. Айзана лакъаджакуум, къулха, кхин шена мел хуу деза хІумнаш дийшира (А. Давлетукаев. Бен). Чехкка шена къулханна юкъара дагабогІу масех могІа а бешна, юха наб озор яцара-те аьлла, бІаьргаш тІеттІакъевлира Кайпас, амма коьрте гІертачу ойланаша синтем дІабаьхьана баьллера (И. Джабиров. Кайпин гІан). Трапан ламеш чекхдевлча, цу лаьтта дуьххьара айса ког буьллуш, ас къулха дийшира дагахь (З. Эльдерханова. Швейцарех дагалецамаш). Буьйса юкъал тІех яьллачу хенахь кеманийн гІовгІа хезира. Иштта а сема наб еш долу Асеттий, Ахьмаддий къулха доьшуш дара (ТІ. Ахмадов. Дахар хада йиш яц). – Ва, Масар, коре-

ра дІахила. Амма доьшучура Лакъаджакум ма сацаделахь, – Іадийна мохь беттара ХІийжана. Къулха деша, Бисмалла даккха, Ла иллахІа иллаллахІ ала, шайна хаьа деза мел дерг дешийша, Деле кхайкхийша, – кхераелла карзахъяьлла хьийзара марнана (А. Давлетукаев. Лакъаджакум).

Къункъа. Прост.Увалень.

Къур (къарраш). Прост. Заверение.
Джандар гІаьтти, дІо веха, кхуьнан йишин воІ, МацІарара Таьштаман Джандар. Даудехьа къур кховдийна лаьтта иза. Гарехь, шен шича вадор новкъа деана, дин дІабоьху цо (Хь. Яхъяев. Іин тІехь дин).

Къуьжаг (-гаш). Прост. Карга.
«Хьо къена къуьжаг ядор дара хьуна хІинца суна оьшург», – ала сабІарзделира Хотталгерин, амма дов ца дезна, аланза Іен велира (В.-Хь. Амаев. БІаьстенан цхьана суьйранна).

Къуьхк (-аш). Кизяк.
Шена хьашт хилча-м, пиллиг хьокху: «Валойша, нанинаш, цхьа гали къуьхкаш лахьаейша» ... (С.Яшуркаев. Картолаш).

КІ

КІаван (й, д, б): тІекІаван (й, д, б). Привлекать к себе визитами кого-л.
Кест-кестта тхоьга вогІура иза, ас башха тІе ца кІавешшехьа, гІалахь а кхочура со волчу, хІора кІирнах бохург санна (Э. Минкаилов. Гуорабожийна сай). ХІинццалц Іусманаца охьахуьйшуш Іедал а дацара цуьнан, шена а хІун ду а ца хууш, Хьасанан даго тІе кІа ца вора иза, ца тешара цунах (Б. Магомадова. Хьасанан «бекхам»).

КIадалла (-ш). Мягкость.

Тур хьекхна куьйгаш а кIадалло эцча,
Мокхузан тоьпаш и цIийяла йоьлча,
Мохь белира гу тIера гIара-тата сецча:
– Ма хIитта сан хьоме юьртахой холча! (И. Джабиров. Теркан къайле).

КIадо (кIадонаш). Прост. В смысле здесь лень.

Сан ламин тIегIанаш – мукъамах аьгна хьайн дешнаш –
КIадо а ца еш, чуэгаде хьайн балдаш тIера.
Хьан дешнийн оьланаш – со гуттаренна шайх тешнарш –
Дахаран хазна ю сан ирсан кераюккъера… (I. Юсупов. Безаман лами).

Мила хир цакхоьрург, ша ца йийриг кIадо
Йохо церан штабе йоьду зIен тел хадо?
Воккхачунна кхераме ду, ду и хала, –
Деза бере, «ловза» доьдуш, тукар дала… (Ш. Хажимурадов. Дицлур дац и цунна).

КIезиг елахь а оцу вагонашна гонах оха ца бинчу кIодана язйина и наряд ...хили цунах а жим-тIам тIак-мак (Н. Музаев. Мур). «Иза доккха похIма долуш, башхачу корматаллин стаг вара. Шен халкъан ирсехьа, и ирс сирла а, дуьззина а хилийтарехьа дIахьочу къийсамехь кIадо йоцуш а, майра а вара", – боху шен дагалецамашкахь Саидов Билалас («Бадуев СаьIид-Салихь (1903-1938). – Газета «Нохчийн республика», 2013, 18, 02). Кегийрхошца бечу балха тIехь соьца цхьаьна, шен хан, зама ца лоьруш, цхьана а хIуманна тIехь кIадо, мало йоцуш, болх беш ву Нохчийн Республикин халкъан яздархо Хатуев Iабдулхьамид (А. Уциев. Вайн сатийсамаш).

КIадда. Прост. В смысле ничего (не сделать, не совершить).

– Дала хIаллакбойла уьш, юьрта а баьхкина, шаьш ца динчу кIадца суна тIехь хIара дабагIа дайтина болу, – бохуш кхайкхабора цо шен хенахь вай «мажош» аьлла цIерш техкинарш (Ш. Дашаев. Бекхам).

КIайгIалгIазкхе (-кхий). Белоказак (-и).
Ша хаъал хилчхьана буо хиллера хIара, Iедал даьккхинчул тIаьхьа дуьххьара диллинчу Соьлж-гIаларчу берийн цIийнехь ваьллера пхийттара а, ша нохчи вуй, йоккхачу мехкдаьттан тIехь балхахь хилла шен да а, нана а кIайгIалгIазкхаша гIала яьккхинчу хенахь дийна хираррий бен хууш хIума а доцуш (З. Яндарбиев. Жаби).

КIалдмижарг (-аш). Круг творога.
Бабас, ца оьшу боххушехь, цу шинна банки чу даьтта а, ши кIалдмижарг а йиллира (М. Ахмадов. Боча-бIарийн дитташа гIовгIа йо...).

КIалдморзабаьлла. На белые клочья раздробиться.
Дукъ Iуьллу тера саьрмаках чIогIа,
Нох дохуш Iачух, бIаьрг боьллуш наггахь,
КIалдморзабаьлла марханийн могIа,
СоцунгIа хилла, бу шина даггахь… (Хь. Хатаев. Де дIадай, буьйса тIееъна Iаьржа).

КIалха атагIие (Калха атагие) «Нижней долине к» – севернее ЦIечу Олкумие, на п. (из кн.: А. Сулейманов. Топонимия Чечни).

«КIалц-кIалц». Звукоподражание течению разговора, речки и т.п.
Иза алийша аш цуьнга я иза санна волчуьнга, иза дийна воллушехь, шайн «кIалц-кIалц» а дитий (М. Бексултанов. Къонахчун Iожалла).

КIант. Молодец. Так обычно зовёт невестка мужчин – родственников по мужу.
– Ваттай, сан Дела, кIант, хьо вац хIара! Дела дахка шу марша, – дуьхьал охьайолаелира иза, – сан болх-м хаац, хьо-м кIезга кхочу хьуна кхуза, – аьлла, бегаш барца, дадина мара а кхеташ (М.Бексултанов. Кехат).

«КІанццІехь». Звукоподражание шуму мелкого укуса.
Суьйре екхнера, гІоро йолаеллера. Ло «кІанццІехь» цІийзара гІашлойн когаш кІелахь (М. Ахмадов. Сарахь).

КІанцІар (-рш). Прост. Пренебр. Невзрячий щенок.

КІарч (-аш). Устар. Тормоз а в колёсах арбы.
Ши кІарч южу боьра (Ши карч южу бёра) «Два тормоза (где) закрепляют балка». Крутой спуск в гряде Брагунского хребта, где крестьянам приходилось накладывать на два задних колеса повозки тормоза. Имеет и кумыкское название. *КІарч* как в кумыкском, так и чеченском языках имеет значение «тормоз» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

«КІахь-кІахь». Звукоподражание шуму смеха.
Іаж…, – га ластош, гаьн тІера, боккха горга Іаж а баькккхина, – Іаж безий хьуна? – елар хьодуш, цеце хьаьжна, Іаьржачу курткин пхьуьйша тІехула шозза-кхузза Іаж хьала-охьа хьаькхна, «къомс» олуш, Іаж кхаьллина, ши бесни юсаелла: «кІахь-кІахь-кІахь», – елаелла, туьтеш охьаоьгуш санна, у тоьхначу екъачу цІенкъа, я буьртигаш – хьаьжкІан буьртигаш – пешан Іокъа тІехь лелхаш санна; Іожан ахк цергаш юкъа, кІайчу цергашна, тІедачу: «Іаж гаьн тІера баккхалахь, охьаэгнарш а ца лехьош, – юха а елар, ша-шена санна, Іаж, ластийна, генна дІа а
кхуссуш, – дика дуй, хьо воккхахилча, Іаж гаьн тІера баалахь, – едда-едда-едда, кхийсалуш, шуьрех буьзна Іахар санна, басех охьа чухьадар, кхин хІумма а доцуш санна, шел тІаьхьа кхин цхьа дуьне а… (М. Бексултанов. ЭхІ, эшар хІунда Іена-кх...).

КІац (кІецаш). Иней.
десачу гуьйна тІе
меца пхьуй санна
кІецаш еш хьан кІентий
гуллучу дийнахь
сан илли дІадоьду

гила-борз санна
акхачу хьаннашкахь (А. Бисултанов. Десачу гуьйна тІе меца пхьуй санна).

КІаце. Покрытый инеем.
Ас дІаьвше мел аьлларг
Кханенга кхийда –
Дегайовхо кІаце еш,
Тешамаш зарз а беш (Л. Ибрагимов. Ас дІаьвше мел аьлларг...).

КІежтаса (кІежтийса). До первой стадии кипячения.
МаьркІаже, маьркІаже,
ялахьа схьачоьхьаялий,
Корера кирхьанаш-м
хьо сецо оьххкина даций,
КІежтийса доьллачу
ловзарх цкъа дага а ялий,
Дийцахьа тховса со
къехкачу эхь-бехках лаций (А. Ахматукаев.. Іусин Іумарна).

КІезалла. Прост. Пора шенка.
Таханчул тІаьхьа а гІо дан кийча вара иза. Юург латточу хІусамдена меца кІезалла кхехьна жІаьла санна муьтІахь а вара (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

КІезгалла. Малочисленность чего-л.
ирс долуш деца хьо хІай маьрша олхазар
нахаца нийсо хьан леха ца дезна
ницкъ болуш деца хьо хІай кура олхазар
дуьненан кІезгалле лакхара хьежна (А. Бисултанов. Олхазаре).
Къоман дахарехь хилларг, долуш дерг, хиндерг дийцар, осалалла, кІезгалла ċийсазъяр, тайнадерг, оьзданиг сийлахь деш, чІагІдар лору авторо поэтан декхар (І. Арсанукаев. Нохчийн литеатура. 9-чу классан учебник).

КIелвиса (й, д, б). Покориться.
Цу денна кIелвисча,
ЦIийн хьожа яьржича,
Ахь даге мохь тоха:
«Хьо чIагIло, тIулг санна,
Собарца детало,
Халонна ма гIелло!» –
Хьайн даге ахь ала (М. Мамакаев. Комиссар).
Цу аравалларх, Мушичу кхаччалц хьаша новкъа а ваькхина, Чокин Хьамдаллех дIа а къаьстина, МогIуста хьалавеара Зоврбек-Хьаьжа. Сар-Iела вара Iуьллуш, кIелвиссина, тахана-кхана аьлла (Хь. Яхъяев. Зомби).

КIелсаца. Не оказать сопротивление.
– Осала, кIелсецна,
Ас корт тухур бац!
Со сайн некъ дIатесна,
Къарвала дагахь вац.
Къонахчун стогалла,
Iожалла Iееъча,
Дог майра кхалхар ю! (М. Мамакаев. Комиссар).

КIесала. Старин. Тыловой, резервный (о гарнизоне).
По долине Шаройн Орга имелись следующие укрепления и военные поселения: **Парсма (Щит)*, Сандаха (Отборные), Кебасара бIав (Ворот склона башня), Кебаса** (Воротсклон) КIесала (Резервные (тыловые) войска, гарнизон), Чур тогIие (Внутренняя долина с замковым укреплением Шикъара, Шора – с мощным замковым укреплением по-над л. б. Шаро-Аргуна, Саьрбала (гордые) и Лаьшкара (группа войск, резервный гарнизон) и немного ниже по течению Шаро-Аргуна – Букказие (богаз – ворота) и дальше – ЗазаргIание, Улус-Керт, где проживали воинственные вашандаройцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

КIесархе. Углубиться в своё подсознание.
КIесархе ваха – синкхетаман уггаре лахарчу тIегIан тIе вала, гIан-набаршка, там-таршка ваха.

КIесархье (–еш). Подсознание.
Дан дезачарех, тIаьхьа дисинчарех…
Къизачу хаттарша кIесархье морцу,
Кхетаман гилгаша дегI тIулгах хоьрцу (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

КIецаш. Иней в мн. ч.
Десачу гуьйна тIе
меца пхьуй санна,
кIецаш еш, хьан кIентий
гуллучу дийнахь
сан илли дIадоьду,
гила-борз санна,
акхачу хьаннашкахь
лазамна угIа (А. Бисултанов. Десачу гуьйна тIе...).
Легашкахь хIоьттича суна,
Со кхиъна хьан кийра оьзда,
Ас, дагалецира тIаккха:
Беа ког вовшашка оьзна,
Бекхамна кхоссалуш хьалха,
Ас берзан кIезанах цIевзаш,
Кхолламна гайти сайн кIецаш (Д. Амагов. Нохчийчоь).

КIиес (-аш). Старин. Доп. значение: острый выступ на камне, валуне и т.п.
Небольшое этническое общество граничило на в. с. Шикъара, на з. – с Сандаха, на ю. – с Хуланда. Расположено на л. б. р. Шаройн-Орга, между Сандаха и Шикъара. Аул и общество КIесала расположены на крутом склоне, на самой вершине высокой горы, отсюда: *кIиес* - острый камень, выступ, тыльная сторона, тыл (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

КIирдала (в, й, б). Разг. Постареть.
Сагатлуш, ас аьлла илли,
АстагI лелхаш, бай тIехь тиэкха.
Бай цо ведбинехь а, хьешна,
Даци-й иза-м иштта къиза -
КIирделла хьо яре хьежна,
БIаьрса дайна, лелий иза-м... (I. Юсупов. Сарахь).
Жухарг… ГIеллур ву, гIиллакхах вухур ву.
ЮьхькIоме сатуьйсуш, юьхьIаьржа хIуттур ву.
Цхьаъ-цхьалха висина – баттана кIирвоьлла
Барзаха угIур ву (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).
– ДIога хьажахь, дIога, гайтахь соьга, гайтахь, – цуьнга кхин дIа а ца хьожуш, цо сайгара санна, куьйгаца турмал схьаяькхира ас, кIирвелла юха дIаса а хьоьжуш, наггахь Раисе а. (М. Бексултанов. Кехат). ХIара жимма сацало динна уллохь, иза шега дукха кIирбелла хьежарна, юха дIа а волалуш... (М. Бексултанов. Буо). КIирбелла ладогIа бевллачу шен накъосташка дIаса а хьаьжна, вуха а кхунна тIевогIавелира инарла (Хь. Яхъяев. Лар).

КIоршамалла. Здесь в смысле строгость.
Цхьа а тайпа бахьана а дац иза дуьненарчу халкъех херван, яц цуьнан цIарах йийца кIоршамалла я вон амал (I. Медигов. И мехала болх лара хьакъ ду).

КIукIу. Прост. Цыпленок.

КIумс (кIумсаш); кIунс (кIунсаш). Верхушка черепа человека.
Нохчийчоь, «хьан дуьхьа» даржаш,
КIунс отуш, вовшашца къуьйсуш,
Хьан дегIах каетташ,
Хьан дакъош доькъуш,
КIентий бу, вир санна, Iоьхуш (ГI. Алиев. Вир а ду Iоьхуш).

КІурло (-ш). Часто о минеральном источнике.
КІорггера, чулацаме, оьзда, исбаьхьа. Тахана буьйцучу, хуучу нохчийн маттера хийла дІадовш долу дуккха дешнаш авторна маьІна дика хаарца шайн-шайн меттахь далийна карадо ешархочунна «Дог дуьлина мерзаш» цІе йолчу гулам тІехь: аналла, кІурло, хьагам, антал, гурам, кхевсе, ковра, аьхза, важап, окхеш,текъа, руьйта, кхимар, там-товраш, синхьаам, хьун-басе, къурло, жирга, шелгІа, чІиркъе, гечо, алх, Іаспар, совра, хьун-тогІе, дур, тІегІа, сет и.дІ.кх. (200-204 агІонаш) (Д. Байсултанов. Нохчийн поэтан Дакаев СаьІидбекан 60 кхачарна).

Л

Ла. Разг. Послушивание.
Шайн бехк болуш санна, бехкала боьлхий хьаьвзачу лоьрашка ла а догІий, бехьа сох къинхетам!.. ДогІахьа соьга жимма ла! – аьлла, цкъа соцунгІа а хилла, дІасахьаьжна Бешто, гІелъелла, корта а оллийна, чІогІа ладоьгІуш лаьттачу Бусане а хьаьжна, шена хилла ницкъ ца лайна делахь а, оьгІаз а вахана, юха а вистхилира (С-С. Бадуев. Бешто). Автора шен повесть чекхйоккху и йоьшуш волчуьнга вистхиларца: «Дешархо, догІа кху ирчачу балхе ла! Талла, дешархо, хІара гІуллакх, даггара ойла а еш»! (І. Арсанукаев. Нохчийн литература. 9-чу классан учебник). – **Оцу зуькар дечо вайшинна гайта гІерташь бина пал баа, ткъа и понду локхуш верг шен ойланашка а вахана, гІийла ша шен дог эца хиъна вара (М. Баснакаев. Хьаьжас пондаре доьгІна ла).**

Лаамхо (-й). Калька из русского языка. Охотник, волонтёр.
Отряде лаамхой тІеэца а, де билгал а доккхуш, официале доцуш, участкийн атаманашкахула хьалххедІакхайкхинера Теркан а, луларчу а областашкахь (А. Айдамиров. Дарц). Царал совнаха, Гумбетан участкан пурстопа, коллежски регистратора Саадуевс вовшахтоьхнера лаамхойн отряд а (А. Айдамиров. Дарц).

Лагжайна (-ш). Талисман на шее.

… Говран юьхь лаьцна (мохь а буьллуш, тIекIелйиллинчу кхо гали хьаьжкIашца), хьера боьдучу новкъа охьавогIуш, басех уьдуш йогIуш го, куьйган пIелгаца йовлакхах дIасахьийзорца хIазарш а деш, цкъа хIоз беш, юха схьабостуш, хьаж тIехь а, гиччошца а хьацарх горга тIадамаш а тоьхна, садоьIуш, сиха са, лагжайна а, лаг чу доьжна, юьхь юьззина, юьхь тIехь, маьлхан хьаьрса цинцаш а, цхьа жима стаг а кхунах къаьсташ, сихчу боларца, сихха дIавовш… (М. Бексултанов. ЭхI, эшар хIунда Iена-кх...). ПаргIат васт кхолларалин дошам хIотталур яра цуо лелочу дустаршца, эпитеташца,метафорашца: «стиглан логах кхозу лаг-жайна» (бутт), ойла зарзъяллалц, гIайгIанан ветано лаг къуьйлу, туьрк санна мадбелла бутт. Азатвала (паргIатвала.) (П. Абубакарова. Леча Абдуллаев. Илланчех дош).

Лагман. Из тюрк. яз. Лагман (жаркое из внутренностей убойного скота).

Лаг-пиллиг (лаг-пиллигаш). Разг. Медальон.

Ши галий ахьар а, жимма дама а, туьха а, мехкадаьтта а дахьийтира. Жанатис шен несана доккха дашон лаг пиллиг делира, дашон заьIанна тIехь: «ХIара сан дедас Хьаьжацlера вогIуш деана ду хьуна (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Лаг-шад (лаг-шеддаш). Кадык горла.

Мила хир ву къонах воцург,
Воьдург, мархийн ковра лаьллина...
Дорцан лаг-шад буйна лоьцург,
Сийна бIаьсте елон, йиллина (С. Дакаев. Атта-м ара тийна ахар...).

ЛагъIаьстиг (-аш). Куриная порода без покрытия перьями на шее.

ЛадогIархо (-й). Слушатель.
Нажжазан ладогIархо ву аьлла дIаэцар а-м ду, КПСС-е валарал хала (С. Яшуркаев. Нажжаз).

ЛадоьгIийла (-ш). Надежда на улучшение, решение и т.п.; можно надеяться.
Дархо шолгIачу кIиране ваьлча висаре ладоьгIийла яра (Хь. Яхъяев. Зомби).

Лазам (-аш). Боль.
Жоьпаллечу дарже лоьраш хIитточу хенахь коьрта делил хила деза церан корматалла (С. Хасанов. «Коьрта лазам бу лоьраш тоаш цахилар». – Газ. «Даймохк», 4 июнь 2011). Яздархочо язъеш йолу произведени цхьа Iалашо йолуш язйо, я шен синна дазделларг, Iаьткъинарг, шен лазамаш, хазахетарш; хилларш, лелларш, адамийн кхетамна Iаткъам бан хьакъдерг дита гIерта иза шен йозанашкахь (З. Алиева. Нохчийн прозин керла лехамаш).

Лайзаргаш. Уст. Древние вайнахские лыжи.
– ГIазкхийн таллархоша-м лайзаргаш санна, хьалхахьа бен шершаш йоцу шатайпана салаш лелайо. Уьш чIогIа атта ю лело, талла вахча (Хь. Яндабиев. Кавказе богIу некъ).

ЛаййоI (-арий). Уст. Разг. Снегурочка.
ГIурадада со хаьржира, лаййоI Кулсам а йолуш, борхIалгIачу классан дешархо – дерриг а цо кечдинера, ша олуш дош а доцуш (М. Бексултанов. Иза бегаш ма бацара).

Лайкъедаран (лайкъедаран буьйса). Лайлят аль-кадр (арабск.) – ночь предопределения, одна из десяти последних ночей месяца рамадан, когда пророку Мухаммеду (да благословит его Аллах и приветствует) был ниспослан Коран. Загаданное в определенный короткий промежуток этой ночи желание сбывается
Ткъа шен хьешашна юург ян хи доцуш, са бIарзделла лелачу нанас

аьлла бах: – Ша тІулг хила-кх хьох, дукха схьайогІий, – аьлла. Ткъа и буьйса лайкъедаран буьйса хилла бах (Нохчийн фольклор. Лайкъедаран буьйса).

Лайлак (-аш) – 1. Сирень. 2. Длинноногое животное - жираф (в обоб. смысле).

Лайлат (-аш). Скворец.
Кхаъ бу. Бен бо лайлато.
Бо цо бІаьвнан тхов тІехь и.
Хир ю маршо, паргІато.
Теша, хир бац тІемаш кхин.
Йохур ю цо кІорнеш шен:
И Делера хаам бу.
Хир дац аьлла зулам, зен.
Цунах дог сан тешна ду (С.-М. Гелагаев. Кхаъ бу...).

Лакха (лекхна).Здесь в смысле надуть.
Мусин кІант вогІуш, Яндаркъин кІант вогІуш, Іелин кІант вогІуш, хІара Нохчийчоь лекхна, лекхна, тІурнене дІаяхийтина хьуна оцу «яхь йолчу кІенташа» (И. Джабиров. Кайпин гІан).

Лакхахьа (лакхахьай). На приподнятом месте.
Теркаца дохалла йиллинчу юьртах – Лаха-Неврех лакххьай, лаххьай шина маьІехула болуш гомашийн, бежанийн ши бажа а гора, тІе хІайтъаьлла мохь бетташ, хьийзочу гІожца тІаьхьара лоьххуш Іуй а бара (Ш. Айсханов. КІайн котам).

Лакъаджакум. Один из аятов в Коране.
Айзанан дегІе зуз деара. Лаамаза сингаттамо вониг хьоьхура. Айзана лакъаджакуум, къулха, кхин шена мел хуу деза хІумнаш дийшира (А.Давлетукаев. Бен). – Ва, Масар, корера дІахила. Амма доьшучура Лакъаджакум ма сацаделахь, – Іадийна мохь беттара ХІийжана. Къулха деша, Бисмалла даккха, Ла иллахІа иллаллахІ ала, шайна хаьа деза мел дерг дешийша, Деле кхайкхийша, – кхе-

раелла карзахъяьлла хьийзара марнана (А. Давлетукаев. Лакъаджакум).

Ла (лаш). Слушание (-я).
Массо а хьаькам а цой, Хансолтассий эцна вара. Цаьршинга бен дугIуш ла а дацара. И шиъ вара-кха кху районехь ши Дела! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Лалхие (лолхие: -ш). Старин. Загон для скота.
Лолхие (Лолхие) «Загон для скота» – уроч. на в.(из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ламкерста (-наш). Горный христианин.
Геннара сан верас,
Яханчу заманан кIоргехь,
Акхачу кхетамца
Дин доцу ламкерста хилла (Р. Ахмаров. Хьекъийла хьан).

Лапа (диал.).
Тоьур дар-кха
Сийсаш даьгна лапа,
Ара довлий
Ардаш аха вай (Л. Эдильсултанов. Хилий вай вешан мехкан дай).

«Лапнехьа». Звукоподражание блеску.

«Лап-липпнехь (лап-лаппехь)». Звукоподражание: хопать давая на миг сверкать глазами.
Хьо дилхах а, цIийх а яцара, я хьох тера цхьа а хIума а... хьо сан кIайн марха ма яра, сенчу стиглахь кIайн шершаш, кIайчу духарца, садеIарца, кIайн тIемаш детташ кIайн... со хьажа а ма кхоьрура, кIирвелла хьан бIаьра хьажа, хIара дуьне а, хьо а юьтуш, суо царна чохь доьзаварна, хьан бIаьргашца хьо лоьхуш, хьоьга кхойкхуш, орца дохуш, цу сирлачу, сийначу паналлехь виса кхоьруш; ас ла-

раш ма лоьхура, хьан когийн кIайн лараш, кIайчу куьйгаша хедийна хIаваан кIайн тIемаш… юха хьо гича, дуьхьалкхетча, суна хьох чекх са гуора, хьо дилхах а, цIийх а йоцуш, кIайн IиндагI долуш санна, кIайчу пардонан кIайн IиндагI, кIайчу Iаьнарца кIайн садоьIуш… тIаккха цIоцкъамаш, бIаьрнегIарш «лап-лаппехь» тохалуш, бен толлуш, биэна йистехь тасаделла бенан кIорни санна,.. хьан беснеш цIийх хьодура, Iожан хьоькхнаш алла уьдуш, ткъесан цIеран дуткъа теш санна, чкъура бухахь цIен кхоллалуш… буткъачу меран кура буьхьиг, кIайн деттаделла меран тIемаш, балда балдех кIайн херлуш, цергийн кIайн чов яржар, маьлхан зIаьнарша, IиндагI санна, хьан еларо беснеш тIехь гуохьовзо горга кIаьгнаш; некхехь цициган ши кIорни, самадолуш, батт Iуьттуш; хенийн чIаж куьйгашца хьайн, кIайчу куьйгашца хьулдеш, хьо суна гича, дуьхьалкхетча, дешнаш доцу мотт буьйцуш, дуьхь-дуьхьал вайша сацаделча, хIара дуьне къон ма лора, къар ма лора, цIан ма лора, дуьххьара ша кхуллуш санна, кхоллалуш санна, кхоьллича санна, хьан ирсах хьаьгна дуьне, вайшиннан ирсах (М. Бексултанов. Къастар). Хьан карахь «лап-липанехь» лепачу шаьлтанца хедор ду ахь сан дато туйдаргаш (Ш. Макалов. Ненан хастам).

ЛаппаргIа (-наш). Вьющее (?) растение-папоротник.
Маьънаш, мангалан комарийн коьллаш, лаппаргIанаш, гIундалгIеш вовшех ийна цигахь (С. Яшуркаев. Картолаш).

Лапъ-аьлла. В один миг, вдруг.

Ларам (-аш). Разг.Уважение.
– Ахь иштта тхан ларам барна, оха а бина-кх хьан ларам: хьан чIирхо схьавалийна дуьхьал оти чохь ву хьуна, лаахь хьайн чIир а эца, лаахь Делан дуьхьа и вита а вита, хьан тIехьийза йоI хьуна схьаялийна, кху цIентIехь йоссийна ю хьуна… Иштта доттагIий лараро, массо хIумана тIехь аьтто бина оцу кIентан цу сарахь (М. Ахмадов. ДоттагIий).

Ларар. Уважение.

– Ахь иштта тхан ларам барна, оха а бина-кх хьан ларам: хьан чIирхо схьавалийна дуьхьал оти чохь ву хьуна, лаахь хьайн чIир а эца, лаахь Делан дуьхьа и вита а вита, хьан тIехьийза йоI хьуна схьаялийна, кху цIентIехь йоссийна ю хьуна… Иштта доттагIий лараро, массо хIумана тIехь аьтто бина оцу кIентан цу сарахь (М. Ахмадов. ДоттагIий).

Ларархо (-й). Прост. Уважаемый.

Айса яздийриг зорбане ца даккхарх, сайна яккхий гонорараш ца ялархх, издательша, стаммийчу журналаша авансаш кхийдош, ас язъян тарло книгаш ца къийсахь а, тахана сан цIе дуьнен чохь евзаш ца хиларх, гоьваьллачу ингалсхочунна санна тIаьхьадевлла лелаш зудабераш, ларархой ца хиларх, тайп-тайпанчу университеташа лекцеш еша ца кхайкхарх (и ерриш а моттаргIанаш къоналлийца дIаяхана!), суна яздан Iемина (С-Хь. Кацаев. Лехамаш).

Лардаме. Диал. Основа.

Ткъа и ун хьарчинчул тIаьхьа юкъараллин могашалле даха дог а дац, карарайьлла басах керчина йодучу хIуманан лардаме йоду иза, тIаккха и, кол санна, ласто а, гIант санна, харцо а, гIаж санна, кагъян а дукха хIума ца оьшу, цхьана эвхьазлонан питана тоьа цу балхана, и питана юкъараллех цIе юьллу суй бу (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Ларма (-наш). Старин. Склад, кладовое помещение; подвал.

Ларма а, чардакх а
маттах дан деза,
Доша тIе дош дуьллуш,
олуш: ас доьттина! (Ш. Цуруев. Нохчийн мотт).

ТIеман ларма «Склады боеприпасов» – здесь хранились запасы пороха, пушечных ядер, свинца, оружия и т. д. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»). – ХIан-хIа, йиша ма ю ша Iаш, квартира мах бина ю сан, тахна ахча дIаделча а... ХIумнаш ас хьалххехь цига дIаяьхьна, – сан доттагIа ву иза, квартира юхкуш верг… хIара

нехаш-м ю хьуна шортта, ларми[1] чохь а, тхов тIехь а – соьга и сарташ дIа-м ца кхийсадели, хIокху масийтта шарахь IаьIна, ма дукха сарташ ду моттахьа… цхьа дагон кхоам хеташ… нехан доьзалш хуьлучохь, сан даим хIара сарташ… шовзткъе пхиъ шарахь ма бина ас и болх… (М. Бексултанов. Суртдоккхург).

ЛартIехь (лортIехь). Быть в своём уме.
– И хьайн «гIов-гIов» а ца деш, лартIахь йистхир йолуш ян а юй хьо? – аз хийцира БатIала. – Кхета а веш, алахь айхьа олург (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Жимма а лартIехь ерг нислахь-м берта а йогIург хир ю иза (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). – Ахьа хIун Сталин вуьйцу, хIай накъост? ЛортIахь вуй хьо? (Хь.Тухашев. Гулам). Цкъа, айса хIун до ца хууш, сайгакана тIехьаьдда, тIаккха юхаваьлла, цIехьа ведира со, тIаьхьа кхойкхуш да а витина. Некъ ца къаьсташ воьдура со, я лартIехь гуш хIума а доцуш (С. Мусаев. ГIулч).

Ласта (леста). Доп. Значение: ходить.
Суна ахь цхьа бахьна дита
Сих-сиха шайн юьрта леста.
Йолахьа суьйранна хитIа,
Когаца сийна бай хьеста (И. Юсупов. Элине).

Лаххьийна (лаххьай). Все: до единого.
Теркаца дохалла йиллинчу юьртах – Лаха-Неврех лакххьай, лаххьай шина маьIехула болуш гомашийн, бежанийн ши бажа а гора, тIе хIайтъаьлла мохь бетташ, хьийзочу гIожца тIаьхьара лоьхкуш Iуй а бара (Ш. Айсханов. КIайн котам).

Лахахьа (лаххьа). Чуть внизу.
Теркаца дохалла йиллинчу юьртах – Лаха-Неврех лакххьай, лаххьай шина маьIехула болуш гомашийн, бежанийн ши бажа а гора, тIе хIайтъаьлла мохь бетташ, хьийзочу гIожца тIаьхьара лоьхкуш Iуй а бара (Ш. Айсханов. КIайн котам). Цхьа кешнаш ду Чармахахь, шайх шира кешнаш а. бешалан некъийн кешнаш а олуш. Лахъхьа агIор йисте, кешнел арахьа цхьа гу бу цигахь (Хь. Яхъяев. Дакъа).

Лаххье (-наш). Вниз, низменность.

Лахьорг (лахьорч: -ш). Ракушка.
ХIорд бу техкаш, синош доху цо,
Берде лоьхкуш, тулгIеш уьйбу шен.
Лахьорг шершош, кегош, оту цо,
ГIамарш туьйсу, шершаш берда тIе (Хь. Яндарбиев. ХIордан йоI).

Лачбоккхуш. Ударить с размахом в левую сторону.
– Хьажахь оцо дуьйцучуьнга! – аьлла, кегаш тIехула ког дехьабоккхуш хIара воллуш, дика лачбоккхуш хьокха тоьхна, ност а йош, куьйса стаг охьа а виллина, хаьттина кIанта: – Валалур вуй? – аьлла (Нохчийн фольклор. Мискачу стеган кIант).

Лаьшкара. Устар. Резервный.
По долине Шаройн Орга имелись следующие укрепления и военные поселения: **Парсма (Щит)*, Сандаха (Отборные), Кебасара бIав (Ворот склона башня), Кебаса** (Воротсклон) КIесала (Резервные (тыловые) войска, гарнизон), Чур тогIие (Внутренняя долина с замковым укреплением Шикъара, Шора – с мощным замковым укреплением по-над л. б. Шаро-Аргуна, Саьрбала (гордые) и Лаьшкара (группа войск, резервный гарнизон) и немного ниже по течению Шаро-Аргуна – Букказие (богаз – ворота) и дальше – ЗазаргIание, Улус-Керт, где проживали воинственные вашандаройцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Лаьшкаро (-й). Лаьшкарой - отменные воины, от груз, лашкари, лашари.
Чеченская этническая группа, локализовавшаяся в прошлом на правом берегу р. Шаро-Аргун, рядом с обществом Саьрбала (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Лем (лемаш). Допрос.
Юсупа, мотт баьхьна, ямартлонца лацийтира хамхойн а, цIоройн а шина тайпанах Зеламхин виъ накъост: Эдалгери, Мохьмад, Азамат,

мута-Іела. Андронниковс шен штабехь цаьргара лем оьцу кхо де дара (А. Айдамиров. Дарц). Дуьххьара лем оьцуш, куьйгаш а дихкина, когаш маьрша битинера церан (А. Айдамиров. Дарц). Кхузахь Чикалинан чов в йихкина, цуьнгара лем эца вуьйлира Зеламха (А. Айдамиров. Дарц).

Лендацар. Бессмертность.

Иштачохь лаамаш ца сецало,
Эсаллин мох цІийца хьоькхучохь,
ДегІ делла дисина са хецало,
ТІемашца лендацар лоькху цо (А. Бисултанов. Сан даг тІе Іад хьоькху буьйсанан садеІаро).

Лензалла. Бессмертие.

Овкъарийн юкъара даим денъелла, –
Кхоьллинчо лензалла хьуна ю елла.
Ян йиш яц, я йовр яц, доцуш хьо доь,
Хьан кІентий мел лаьтта, сан Нохчийчоь! (І. Шайхиев. Нохчийчоь).
Цхьа гІуллакх ас дича, мах хадош, ахь дош ца олу,
Ткъа, наггахь Іехаво, хьуо доьду моттуьйтуш дІа…
Лензаллин неІсагІе ерриг а хьайн долахь йолу
Хьо хилча гІайгІане со даим цецваьлла Іа (И. Юсупов. Сан са).
Іожалло хадор ю оьмаран аса,
Дуьненахь лензалле цхьа а ма вац (Хь. Сайдуллаев. Сан кІезиг хан йисна кху лаьттахь ваха).
Лензалла, лензалла, лензалла...
Лензалло лензаллех лензалле
Мах бехна, там бехна, кхаъ бехна,
Цхьаболчийн шадоллу дахар,
Вукхеран шаболлу кхоллам –
Кешнашкахь беккъа цхьа хІоллам,
Деккъа цхьа къадийна тезет
Я къайлах даькхина цІен цІет (Л. Ибрагимов. ГІаттаман либретто).

Лепарзакъдала (в, й, б). Употреблено в смысле: зацепилась.

Эцца юкъана: «Стоп! Хечин ког лепарзакъ баьлла, вайша юха а вада веза!», – тIедожийна хьераваллачу стага. Доцца аьлча, цу балех и валийта воллуш ца хилла иза. Соьгахь дерг а изза хьал ду-кх. Мотт белшана тIе а биллина, велла дIаваллалц ида дезаш... (Ш. Дашаев. Алия).

Лера-алар (-ш) хила. Вести сновательные разговоры.
Жалу тIаьхьарчу хенахь кеста-кеста дегIа тIехь техкаш цIа вогIуш хуьлуш вара. Оцу болана хIусамнана реза яцара. Кеста-кеста лераларш хуьлуш хилла кхеран (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Лерам (-аш). Уважение.
Лерам бу хьуна иза, несалла а ду-кх, ахь хьайн белшаш тIехь дIакхехьа дезаш. Хала болх бу-кх, хала болх, нахаца иштта чекхвала (М. Бексултанов. Гучувала).

Лергаулле (лергауллош). Разг. Серьги.
Поллин хаза лергауллош, бIаьргаш, балдаш, карзахбаьлча санна, леккха хьалаийлу накха, юткъа гIодаюкъ, массо а тайна амат хьегамца хьоьстура жимачу стеган догучу бIаьргаша. Ша аьлларг кIоршаме хетта, эсала дийхира Давада (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ЛергIаг (лергIаген). Прост. О шапке-ушанке.
СоIда, хьала а гIаьттина, вахана куьзгана хьаьжира.
– ХIара жIаьлеша кадиттича санна, куц доьхна къорза лергIаг куй бу боху ахь? Хьо сан гергара стаг ву, цундела, эла санна, лела веза хьо, дешех, детех лепаш, лекха холхазан куй а тиллина. Кхийтин хьо? (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Лердиг (-аш). Прост. 1. Совершенно новое, ещё с острыми углами изготовления (обычно о десятирублёвых купюрах). 2. Прост-груб. На подростка с торчащими ушами.

Лерина. 1. Уважительно. 2. Особо по предназначению.

Леррина.Особо, персонально.
Шен произведенеш бахьана долуш нохчийн халкъан шега боккха безам бахийтира Бадуев СаьIида: зорбанера арайовллушехь, нахан юкъаяьржара цуьнан киншкаш, генарчул районашкара а, лаьмнашкара а нохчий, цуьнан пьесаш профессиональни театрехь хIиттош хьовсархьама, леррина Соьлжа-Пала оьхура, Нохчийн дешархочун исбаьхьаллин литературе безам бахийтарехь чот йоцуш доккха гIуллакх дира С.Бадуевн произведенеша, иза лара веза нохчийн исбаьхьаллин литература а, драматурги а, дуьххьара кхоьллинарг (**«Ленинан некъ» («Даймохк») газет, I958-чу шеран 5-гIа январь**).

Леринарг. Уважительный.

Лерса. Слух.
меттахъхьов лампанан серло
лазадо цуо сан лерса (А. Бисултанов. ДоттагIа кхелхинчу дийнахь).
БIаьрса дайна бIарзваларх,
Лерса дайна къарваларх,
КIелхьара ца волу хьо:
ГIала дагна хаало (М. Ахмадов. БIарлагIаш).
Цхьалла ю бух боцу Iин,
Маьлханан мIаьрго ца гина.
Йилбазмохь боцуриг кхин,
Шабар ца хезна лерсина (Тамия. Цхьалла).
Хьайн цхьа илли
Лере диллий,
Тахкадехьа гаки –
Кхана-м беран
Таханлера
Лерса хир ма даций (А. Ахматукаев. Хьайн цхьа илли...).

Леста. В смысле нанести друг друга.
Вовшийн керташка лесташ а, цхьаьна буьйсанаш йохуш а, ловзар-белхех цхьаьна хIуьттуш а. Йиллина бохург санна цхьаьна хиллера

ши йоI (М-С. Гадаев. Вер-витар).

Леткъарг (-аш). Устар. Девненахск. Главный жрец.

Васхала – в церквях и храмах имелись особо почитаемые места с подобным названием. Т. е. это были алтари, которые строились обычно посередине помещения. Жертвенную пищу и напитки, прежде чем их употреблять, ставили на этот алтарь. Молящиеся становились вокруг этого алтаря (чеч. *васхала).* Жертвенное животное, прежде чем предать его закланию, также окружали молящиеся вместе с жрецом, которого чеченцы называли по-разному, в зависимости от того, каким богам и божествам они в данный момент молятся: *долг, цIой, сиелг* (или *сиел), мозгIар, тиекъархо, леткъарг* (или *леткъаш верг), цIовг* и др. Вот этот церковный алтарь и заменял в доме-башне горцу-чеченцу серединный каменный или деревянный столб. Он находился в центре помещения, на том самом месте, где долгое время в священном очаге горел огонь, который обогревал семью, на котором готовили пищу, где висела с самого потолка до самого пола священная цепь, которой чеченцы клялись (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Лехам (-аш). Поиск, искание, иск.

Кавказехь хIоьттина хьал къастор доьхуш, Пачхьалкхан Думе лехам беллера шовзткъе берхIитта депутато (А. Айамиров. Дарц). Тахана, дайн гIиллакхаш, ламасташ, гIуллакхаш карладохучу муьрехь, вайна хаа деза дIаяханчу заманчохь адамийн гIиллакхаш муха лелаш хилла а, иштта вайн синIаткъамийн лехам бусалба динца муха бозабелла хилла а (Н. Пашаев. ГIиллакх-оьздангаллах лаьцна).

Лехаме. Исследуемый, придирчиво-дотошный.

Церан мах хадор, ешархо, хьоьгахь дуьту. ХIара церан литературе болчу некъан юьхь хилар тидаме эций, тIех лехаме ца хила хьажалахь (А. Уциев. Вайн сатийсамаш...).

Лехамча (-ш). Исследуемый.

Иза шашаха кхоллавелла Iилманехь лехамча вара (Хь. Бурчаев.

Даймехкан илланча).

Лимхьатехь.
Дог долчун дог эккхал хазло-кха шадерг,
Динан да хьо во ша, чевнан да ша ву,
Обарга олучу лимхьатехь цIенчу,
Делан нур кхета цу обарган бен чуи (Л. Абдулаев. Дог долчун дог эккхал хазло-кха шадерг).

«Линг-тIох». Разг. От слово лаьнкIа – хромой человек. Звукодражание.
– Линг-тIох! Руб пять! Линг-тIох! Руб пять... – ХIан, схьалаца! ХIан! ХIан! – куьйгаш кхийдадора, мер кIел а оьхуш, дист-бIаьра лелхаш, даьржинчу хин сацкъар хьаьхна цIумарш кхитIе а дастам а йохуш (З. Яндарбиев. Жаби).

Листа. Навести порядок.
Цундела, ша а, шен гIиллакхаш а лардархьама, эвхьаза къамел къомо гуттар а, ма-дарра аьлча, шаьлтанца дихкина хилла ду – оцу хIуманех жоп дала дезаш хилла. И жоп доьхуш ца хилча, и къамелаш ден нах кхин а оьвхьаза бовлу, ткъа царах долу питана листа дезарг къам ду, и питана деанарш, вайна ма-хаъара, тIепаза бов(С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). ХIетахь, къона а, ницкъ болуш а йолчу хенахь, данцаделларг хIинца данне а далур дац. КIезех дегайовхо яра, уьш даккхий хилчхьана, бохуш... Иза ца хиллера аьттехьа а. Яхь яйна, эхь дайна арданган. Хьанна хаьара, хьанна моьттура ишттта нислур ду?.. Маржа, хьо дерриге а юха листа йоцу таро! (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).
ЦIера дезарш листа дагахь йолуш,
ТIедаьхьначохь соьцу ненан куьг (М. Ахмадов. ЦIера дезарш листа дагахь йолуш).

«Лов»-аьлла. Звукодражание оцепения, изумления и т.п.
Сайн доттагIчуьн юьхь тIе «ловв» олий, цIе хьодуш го суна (В.-Хь. Амаев. Чехка деша еза дийцар).

Ловзадохург (-ш). Разг. Служит игрой.
Ойла йойтий, цIийх кхеташ,
Дика-вон хьой дог хебо,
Ловзадохчо синпхенаш –
Ахь ша бер… дицдахь къанво!.. (Х. Идрисов. Дела-бер).

Ловс (-аш). I.Меха. 2.Помпа (в моторе машин, инструмент пожарных – неолог.).
Со ала гIертачух кхетар-кх шу:
цхьанна дог делла , иэхь дуьллуш чу,
вукхунна – ловс, пхенашка цIий кхехьа,
цхьа хьаса боцуш, юьхь цIийян, иэхьан (С. Яшуркаев. Со ала гIертачух кхетар-кх шу).

Ловц (-аш). Здравница (-цы).
Довш ду техьа, доьзал аьхна
Аганара буссуш,
Луцаш санна, къайлах даьхна
Ирсан декъах дустарш? (А. Ахматукаев. Юьхь ю сан, нана).
Дика дош бохучу кхетамна юкъадогIу: Марша догIийла! – Добро пожаловать! Марша гIойла! – Идите с миром! Некъ дика хуьлда! – Счастливого пути! Іуьйре дика хуьлда! – Доброго утра! Де дика хуьлда! – Добрый день! Суьйре дика хуьлда! – Добрый вечер! Буьйса декъала хуьлда! – Доброй ночи! Ирс хуьлда хьан! – Будь счастлив! Аьтто болийла хьан! – Удачи тебе! Толам хуьлда хьан! – Победы тебе! Марша лоьлийла хьо! – Живи с миром! Аьхна хуьлда! Хьайн дакъа! – На пользу тебе! Твоя доля! (так говорят поперхнувшемуся куском еды во время приема пищи и похлопывают по спине.) Хи мел дезачунна йоьзийла хьо! – Пусть все, кто любят воду, уважают тебя! – говорят девушке, давшей напиться воды... И тайпа дика дешнаш а, аларш а нохчийн маттахь вуно дукха ду. Уьш дерриш кхузахь дало таро а яц вайн. Царах цхьадерш луца (ловц) боху дош хьахочохь а далийна ду (А. Исмаилов. Дош). Дlаяханчу заманахь **доьзалхо дуьненчу ваьлча, иштта сагIа даькхина ца Іаш, говраш хохкуьйтуш а, ловзар деш а хилла.**

Берана дикалааран ловцаш (луьйцаш) беш а хилла гергарчара, хьешаша (М. Ахмадов. Нохчийн гIиллакх-оьздангалла).

Лочкъийла (-ш). Разг. Укрытие.
Кеманан гIовгIа йолчу агIонна дуьхьала харжара цара лочкъийла – дукха хьолахь цIеношна я дитташна тIехьа (Э. Минкаилов. Дах-карлахь).

Лоччар (-ш). Стиранное бельё.
Хьо шовкъе синхаам
ДIатебен коч тега йоллу?
Цхьалло са хьере деш,
Хьайн лол ахь беттар бу бетта-м,
Амма хьо дIайоьдуш
Хьан ларийн тоьгано Iарждина йолу
Лайн лоччарш йиттина,
Ши куьг мажардоьлла бетта-м... (Р. Супаев. Езачун цIоцкъамаш).

Лоьмар (лоьмарш). Номер (номера).
Къоначу лехамехь цхьа сонта цакхетам IаьIна,
Вай хууш дацара атта дуй дахаран маьIна:
Муьлхха вай яккхахь а ирсан ргI лацаран лоьмар,
Ханна бен яц-кха вай идочу гIуллакхийн оьмар (И. Юсупов. ХIунда ду сатийсар гуттар а гIайгIанах ийна...).

Лувцан (ловцан).
Цунна гена дац Оьздангаллин цIа. БIаьрзечунна а галла бIаьрла лувцан дешнаш ду гIопа тIехь: «Оьзда йоI, дика дин, майра кIант ма эшавойла Iалхан-Юьртана!» (Д. Кагерманов. Сатуев Хьусайнан башхалла а, юьртахойн дикалла а).

Лурволар.Стать обидчиком, преследуемым.
Лурволар бахьана долуш, шен чIирхойх къаьхкина, обаргех дIакхета АслагIа (I.Арсанукаев. Нохчийн литеатура. 9-чу классан учебник). – «Нана яла вайн! Ма декъаза хилла! Ма да воцуш, Iуналла

доцуш, орца доцуш диси! Ма луурдели вайх вай цадезачеран! Ма кхаъ боьсси церан кийра! Ма дог Іабош бІаьрг буьзи!..» – Мохь бетта, жимчу йоІан куьг а лаьцна, хьаьдда йоьдучу йоккхачустага (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Лурвоьлларг (лурбоьлларш). Преследуемый.
Делахь а, куьг бехкевоцург вуьту шаьш аьлла, дош делира цара. Амма кхин цхьа а хабар тІедуьтуш бацара уьш. Айкхаллийна дилдина дукха ахча а долуш, лохуш вара лурвоьлларг. Цхьана дийнахь арз дохьу БекмирзагІарна тІе, шун кІант вийнарг гІала базарахь ву, олий (А.Сулейманов. Къежбелла корта).

М

Маддола (й, б). Пропитанный, не свежий.
Доьзалца буьйса а йоккхий, шен маддоьлла духар цІенчуьнца а хуьйций, сатоссуш юьртара араволура Саламбек (А. Айдамиров. Дарц).

Маек (-аш). Старин. 1. Пырей. 2. Палочка с зарубками для вырезания тонких полосок кожи для шорного дела. Мескен кІотар (Мескен котар) «Спыреи хутор» – на з. Борзой. Но *меск, маек* - палочка с зарубками для вырезания тонких полосок кожи для шорного дела. *Маек, меск* – пырей и дерево твердой уже исчезнувшей породы, возможно, т. наз. железное дерево... **Маскийн ирзу** (Маскийн ирзу) «Спыреи поляна». На южной окраине села. *Маек* -также и «железное дерево» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Мажар. Старин. Вайнахское ружьё.

Мажардола (й, б). С крюченной кожой (руки от частых стирок, лицо от всречных капель и т.п.).
Хьо шовкъе синхаам

ДІатебен коч тега йоллу?
Цхьалло са хьере деш,
Хьайн лол ахь беттар бу бетта-м,
Амма хьо дІайоьдуш
Хьан ларийн тоьгано Іарждина йолу
Лайн лоччарш йиттина,
Ши куьг мажардоьлла бетта-м... (Р. Супаев. Езачун цІоцкъамаш).

Мажлис (-аш). Старин. Религ. Собрание.
Тезет хІун ю аьлча, гІайгІане мажлис ю. ГІайгІане мажлисехь веллачо дог чахчийна, дог Іовжийна, веллачун зуда я гергарниг велхарх къа хир дац (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Маза (-ой) – связист, человек, осуществляющий связь (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Мазаш (ю). Слюньки с струями.
Бат гІаьттинчохь йисинера. Мазаш оьхура багара схьа (М.-С. Исламов. Аса сайн дакъа доьхкина).

Мазхьаб (мазхьабаш) – богословско-правовая школа; в широком смысле – путь, по которому следует мусульманин.
Ишттачу зударшна баха аьтто болуш ду тахна, амма церан дегІан лаам, церан дегІан хьашт, церан лехамаш болуш ма бу, и къайлах ма дац. ТІаккха цхьацца некъаш хІиттош, кхечу мазхІабан асре девлера тхо бохуш, вели (верас) воцуш мах бойтуш, хІумнаш лелор бакъо йоцуш ду. Шен хьаштана, шен гІуллакхна ваханза ца ваьлла ваханчу меттехь и вели (верас) тІе ца кхачалуш меттиг хилча, и бахьнехь цаьргара зене некъ ца божийта, уьш Іалашбайтар дуьхьа, къедас схьаоьцуш ю церан бакъо (верасаллин бакъо) (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

МакІажа. *Макаж* – клинообразное построение воинов-копьеносцев во время атаки неприятельских войск. Такой «клин» двигался впереди атакующих войск, первым рассекал вражеские

цепи, заходя в тыл врага, брал их в окружение и уничтожал. В *макаж* входили самые отчаянные и физически выносливые воины (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Маларча (-ш). Разг. Выпивоха.
Буьйса юккъе яллалц, техка а техкаш дIасалела маларчаш. Уьш денна алсамбовлуш лаьтта. Иштанаш ца гинера кху лаьмнашна, къилбаседера ша-тайпа культура кхаччалц (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Маликалла. Разг. Ангельство.
Вайн дахар ду еккъа цхьа дикалла,
Кхоьллина гIайгIанийн йохалло.
Хьан цIийца доьссина маликалла,
Дерзонза сан эвлаяалло... (А. Бисултанов. Сан даг тIе Iад хьоькху буьйсанан садеIаро).

Малхкъеде (-ш). Просвет, через чего может просочиться солнце.
Гонаха ирахъяханчу хьуьно Iиндагla деш бинера цунна и ницкъ. Дукха хан йоццуш тоьхначу, стелахаьштиго цхьахадолчу диттан буьхьиг дIа а кагбина, яьккхинера цу генашна жимма малхкъеде (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Малхадала (й, в, б). Разг. Распространиться.
Сарахь суьйре ковра техкош,
Ховха сибат малхадуьйлу.
Вайшиъ вовшех хердан гIерташ,
Совра синош аьсхадуьйлу (Л. Ибрагимов. ПетIа).
Нохчийн халкъан барта произведенеш зорбанехь араяхаран гIуллакх, хууш ма-хиллара, гIоьртина лаьттина советан заманахь, коммунистийн идеологин бехкамаш бахьнехь. ТIаьхьарчу ткъех шарахь а оцу декъехь малхадаьлла хIума дац (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга).

Малхтиде (-ш). Наклон метности в сторону солнца.
Иттех-ткъех бежана, я бIе гергга уьстагIа кхаба аьтту болуш яра кхузара кIотарш, эзар шерийн кIоргера дуьйнна ламароша уггаре а аьтту бол-болучохь еххина. Хьаьвхье, малхтиде, цан кортош, шовданаш, дерриге а тидаме оьций, лерана дIанисъелла яра кIотарш (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Мамат. 1. Со дна. 2. Уменьшительное имя от Мохаммада.
Лергара ха-нIаьна* иэтIош, йуьйлу гIовгIа,
Догу дуьне, хьоькху цIеран дарцаш,
Лелха гIайреш, кхехка хIордаш,
ТIе-кIел а етталуш,
Хих уьйш маматара манаш,
КIуьрза яьлла яйна, яйра…
ЦIуввин цIарца ма е забар,
Яхь дай вай ду. ЦIув-дела вайн ву,
ЦIеран маршо яхьца ю… (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга).

Ман (-аш). Уст. Хлопья ила.
Лергара ха-нIаьна* иэтIош, йуьйлу гIовгIа,
Догу дуьне, хьоькху цIеран дарцаш,
Лелха гIайреш, кхехка хIордаш,
ТIе-кIел а етталуш,
Хих уьйш маматара манаш,
КIуьрза яьлла яйна, яйра…
ЦIуввин цIарца ма е забар,
Яхь дай вай ду. ЦIув-дела вайн ву,
ЦIеран маршо яхьца ю… (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга).

Манкурт (-аш), манкIур (-аш). Манкурт.
Оцу Iалашонца цхьаьна, кхин а генна хьалха хьажийна ши Iалашо а яра импеин: кегий къаьмнаш русифицировать дар, я церан къоман мотт, истори, яхь-оьзангалла, гIиллакхаш, даймахке безам, лерам, къоман сийлахь, хьурмате мел дерг хIаллак а дина, царах къоман

юьхь йоцу космополиташ, манкурташ бар (А. Айдамиров. Дарц). ТIаккха дуьхьало ян я ницкъ а, я барт а боцу и халкъ шен олаллина кIел а даладой, даима иза боданехь латтадо, цуьнан мотт, истори, культура а хIаллакьярца цу-нах манкурт до (А. Айдамиров. Вайн амалш). Ахча дуй – массо йоI-жеро а хьан ю, хьо хецна ворда яддал ирча велахь а, мунда санна ваьсса велахь а, манкIур санна Iовдал велахь а (С-Хь. Нунуев. Лулахой -2). Хан дIа ца йохуьйтуш ахьа а, берийн нанас чохь нохчийн мотт бийца а беза, тептарш а долийна алфавит тIера шашшимма сарахь французийн школера цIабаьхкича царна Iамо а деза, нагахь санна царах манкурташ бан шуьшиъ гIерташ дацахь (I. Бечуркаев. Даймахках къастар). Россехь долу къаьмнаш манкурташ дац. Уьш шайн дай баьхначу латта тIехь дехаш ду. Россехь бух боцуш (кхечахьа шайн пачхьалкх йолуш, и шайн Даймохк а лорурш) бу тахана Россехь бух болу къаьмнаш кхиа ца дуьтуш, царна, оьрсашна а юкъа питанаш туьйсуш, вовшашка цабезам кхуллуш (*С.Хь. Кацаев. Мотт – халкъан хазна.* Интервью. Къамел дIадаьхьна «Вайнах» телерадиокомпанин корреспондента Исраилова Яхас). Со кхоьрург – ши некъ бу. Цхьаъ – халкъан докх-доккхачу чкъуро, оццул вонаш шайна тIехIиттинашехь, схьадеанчух диканиг вай схьаэца ца кхиахь, – вайна, шеко йоццуш, цуьнах боккха эшам хирг хилар, вайн тIаьхьенна – кхин а боккханиг. ТIаккха хIуттур долу манкуртийн Iер-дахаран хьал: шен къастам (самоидентификаци) яйна къам муьлххачу кхечу къомо шех атта дIаэдо – ассимилировать до, маттаца, динца, культураца, дахаран дIахIоттамца (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Маркхал (-аш) – сложный связывающий раствор, в состав которого, по сведениям информаторов, входили конский волос (или волокно шерсти), древесный уголь, молоко, известь и цемент. Последние два вещества горцы выжигали сами в особых печах – куьрк (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Марзделла дахаран листара денош,
Хезнаргчун маркхолан чам бакха сецаш,
Шовданан хийха кийра ца Iабош,
Куцдаькхина буьйса хьаста ца кхуьаш (З. Истмиолорд. Ахара, листара денош).

Марса. Быстро пламенеть.
Даймохк бохийна
Цунах къаставахь,
Сийна цIарах дог
Марса догур ду (Л. Эдильсултанов. Махкахошка).
Ткъа «инарлин» а, мискачу стеган а дов-м гуттар марсадаьллера (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).
– Бакъ дера веана! Динарг дитинарг – шинара аьлла вайн дайша. Къонаха ши лерг а таIийна Iаш товш вац, ша бакъ велахь. Харцо толийтарал осала хIума дац къонахчунна цхьаъ а! – марса вохура Жабира шен хьаша (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Мардола (й, б). Не в свежем виде.
Сан шерийн хедда кес
мартдоьлла Iуьллу
Кешнашкахь баьрзнаш ду
доттагIийн гуш.
ГIайгIано ойланийн
синIаткъам къуьйлу.
Замано хедош бу оьмаран муш (Хь. Сайдуллаев. КIезиг хьисти).

Марта. Старин. Обильная, благодатная, изобильная.
Селения Урус-Мартан и Ачхой-Мартан расположены на реках под названием Марта. Западная река Марта, на которой лежит Ачхой-Мартан, имеет и другое название- Фартанга. Слово «фарта» на местном диалекте чеченского языка означает «обильная». Слово «марта» часто употребляется и в значении, близком к русскому слову «тризна». Исходя из этих материалов, можно сказать, что предки чеченцев, называя эти реки, употребили слово «марта» в значении, близком или тождественном русским словам «изобильная», «благодатная». Такое определение названия оправдывается и тем, что по этим рекам располагались наиболее плодородные и удобные для обработки земли (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Марцар (марцарш). 1. Руины. 2. Разг. Неугодник.
«СаьIадгIар, ХьуьсигIар хIун ю Овхьадана хьалха? -бохура цо ша шега. – КоIанаш! Марцарш! ХIара дуьне деса ца дита Дала кхоьллина кIиллош. ХIетте а Овхьада бохург ца дира ас, СаьIадгIарга Iехавайтира (А. Айдамиров. Дарц).

Марш-кхера (-наш). Уст. Опоясывающий камень в стене башни.
– Хьажал хIара ламчохь вайн дайша еш хиллачу бIаьвнан бустам бу… Уггар лакхахь хIотточу тIулгах – цIурко олуш хилла, цул лахарниг черха…марш-кхера… (М. Ахмадов. Чехкачу хи чохь гIайренаш).

Масмалик (-аш). Прост. Ангел.
Далла хьо езарна билгало юй те
Делан мас-маликийн орца и дуй-те
цкъа а ца хиллачу кепара мерцаш
сел серлаюьйлу хьан маршонан херцарш (А. Бисултанов. ДегIаста).
Дуьне духучохь хьаьнга кхойкхур ю?
Дуткъа синпардо лера мила ву?..
Орцахдеана мас-малик делош,
Суна санна, хьо хьанна езнера?.. (Л. Ибрагимов. Тадухеппиэндишке...).
– ХIаъ, хIаъ, евза суна хьан даг тIе заза дожийнарг … Малика – масмалика… (Ш.Дашаев. Кхочушхилаза дисина захало). – ХIокху шовзткъа сов шарахь хьо цхьаъ а ца къаръелла висинчу суна, кхоъ муха Iамалур яра?! – Со-м мас-малик санна дера яра... (В.-Хь.Амаев. БIаьстенан цхьана суьйранна). Дауд. ХIокху пхенаш тIехь хIун дина ахь? Сурт дуьллуш-м вацара хьо? Наркотик хIун ю а ца хууш, масмалик ма ду хьо! ХIун йиттина ахь цу пхенех? (I. Мусаев. Бекхам).

Масхьу (-ш). Религ. Проведение руками продолговатываемые стороны своих уш.

Коьртахь йовлакх доцуш ламаз эца мегар ду, нагахь санна и ламаз оьцуш йолу зуда кхечу зударшна юкъахь елахь, мегар дац чохь божарий болуш йолчу меттехь-м. ТІаккха масхьу дечу хенахь шен йовлакхана чухула куьг кхачахь чухула, тІехула куьг кхачахь тІехула шен масхьу дича ер ю иза, коьртара йовлакх дІадоккхур дац божаршна юкъахь елахь (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Масъяьккха (в, д, б). Раскочегарить.
Массеран а бохург санна, керташкахь гуш дІахІоттийна гІодмийн такхораш а, элан холаш а лаьттара, къаьсттина, колхозан бригадийн керташкахь дукха а долуш, тІе, цаьрца гуш, шайн гІа дожарца масъяьккхина гІаз санна, эрча даьлла дитташ а дара (Ш. Айсханов. КІайн котам).

Масъяьла (й, в, б). Прост. Берущий обороты скорости.
Бехкамийн кепаша
къийлина са маьршадуьйлуш,
Даьндаргал масъяьлла
хьийзаш ю дІо хелхаюьйлург,
Цо тІаьхьавазориг
вирзина шовкъечу хорше,
Пондаро са кІамдеш
со а дІавоьху цу хорша (А. Ахматукаев. КІенташа, когаш кІел...).

І. Маттара (в, й, д, б). 1. Сделать кого-либо сексотом, доносчиком. 2. Грубо отказать кому-либо в приёме, гостеприимстве, радушии и.т.п.
– Дагадеанчуьра кхин цхьа хІума дийца ас хьуна, Іумар-Паша, сакъоьруш, хан дІайохуьйтуш вай хилча, башха вовшашца самукъа доккхуш вай а ца лела. Суна хІинца санна, дагадогІу тхан дас, иза валлалц вай дахийла, со дукха жима волуш цо дийцинарг, – юха а къамеле велира Бексолта, шен хебаршка ихначу юьхь тІехула охьа дайн куьг а хьокхуш, – сагІа деха веанчу цхьана гІезалочо аьлла хиллера, аганахь Іуьллучу суна тІе пІелг а хьажош, «и бер шеца цхьа Делан къайле йолуш ду, цунах дика стаг хир ву». (Лулахоша маттар вина хиллера сагІадоьхург). Дика стаг хилла соьгара гу-

чуаьлла хIума дац, амма хIара куьг чIогIа беркате-м ду вайн, Iумар-Паша. Иза-м билггал зеделлера суна. Стохка базара цхьа кийла эра коьман дума эцнра ас. Иза кхехкаш, ахкийла хиллал цIена хьакхар ийцира хIокхо яй тIера. Цу буса биссалц бии оха дума. ...Цициго биъначул тIаьхьа, устазора, жIаьлина а ма-кхечира цунах дакъа. Харц лоьй со, зуда? – хаьттира Бексолтас хIусамнене (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

2. Маттара вина (й, д, б). Негатив. Подговорить кого-л. Например, заранее подговорили свидетеля.
(Хьалххе маттара вина хилла теш (пример и слово привела физик и филолог чеченского языка Дадашева М.А.). Ваьлла Ялхара вахана Зовби, Хуьнхаз йоцуш цIавоьрзур ма вац ша, аьлла чIагIо а йина. Амма, хIуъа дийцича а, аьтту бала туьгуш ца хилла. Юха цхьа йоI маттара йина кхо (Хь. Яхъяев. Зомби).

Ма-ттов. Как угодно, как хочеться, вдоволь чего-л.
И охьадилла йиш яцара; амма хIинца и кхо хьош дацара – хIара вара цо шена ма-ттов хьош (С. Яшуркаев. Пасха).

Маха (-наш). По семьдесят тысяч на чётках.
Маха а бийр бац-кха
цу шина цхьаммо,
Верас вац висина
я коше вала.
Iожало дахарца
нисйи шен гамо,
Йоккхаеш, харцоно
стамбеш и бала (Хь. Талхадов. Кхойтта шо дукха ду...).
Хьостий, хьогий йоьIан Iехам,
Тилайой и, марзо леха
Лелар генадолий,
Шарбал йоккхуш я ца йоккхуш,
Моллас, къа а тIерадоккхуш,
Мехах маха борий? (А. Ахматукаев. БIарлагIех сибат ца хIотта-

луш...).
Цкъа тхан дас шега, схьахетарехь, Оьрсхига ладегIар эрна ду, ша дийна хилча, цхьа хаам ца беш Iен волчех а вацара иза, цунна маха а беш, тезет хIоттадай, чурт догIий хIума де вай аьлча, чIогIа гатъелла хьаьвзира Баба, шен хьомечу кIентан дакъа, схьа а деана, уьйтIа охьадиллича санна (Хь. Бурчаев. БIаьрхиш кхачийча а сатийсамца ехира иза…).

Махкамхо (-й). Член правления села.
Ткъа Нохчийчуьрчу Iедало, ша Россин Iедалан куьйгалхойн мостагI ду аьлла дIакхайкхина долчу, Нохчийчоьнан гражданствах (махкамхо) ваькхира Р. Хасбулатов (Д. Сумбулатов. Зулам даржийнарш нохчий бацара...).

Махьрум. Религ. Отделение.
ТIарикъат,
шариIат кхочушдан нийсса,
Хьуьнар лохьа, АллахI,
Хьо везачарна!
Хьаналниг даларца,
луш долу рицкъа,
Тхо Хьайн къинхетамах
махьрум ма дехьа! (А. Дибиров. ВаIзанаш).

Махьшаран (майда); Iаршмайда. Площадь, на котором будут стоят люди в Судный день.
Маьхьшарехь вайн къинойн мохь
Оза болийначу дийнахь,
Цхьа кIеззиг Iамалаш эшна,
КIант дена тIе хьодур ву, ма боху (Нохчийн фольклор. Назма «Къинойн мохь оза болийначу дийнахь»).
Мацца а, юьхь-чаккхе йоцучу новкъа со ваьлча,
Со шайца вац бохуш, ма хила гIайгIане шу:
Махьшаран майданахь къематан де серладаьлча,
Шуна со массарна юха а ган воьгIна ву… (И. Юсупов. Стигал а

къанлуш ю...).
Ва йиша, Махьшарехь санна,
Ду-кх хIара вайн вовшех кхетар –
Хьуна сох къахеташ санна,
Суна хьох хIинца эхь хета (А. Бисултанов. Ва йиша, Махьшарехь санна).
Махьшаран майданахь дов кхайкхо кхел.
Цеданах чекхъюьйлу Iамалаш юьйцуш,
Тептараш хьан куьйге кхийдадо хан (Х. Зуцаева. Садалар ма дуьйцу, ма хала дуьйцу).
– Бакъ боху ахь, Бета. Айхьа миска нах а, жоьра зударий а, буобераш а талош летийначу къинойх цIанвала гIерташ, Далла хьалха ма дукха корта бетта беза ахь. Церан хьакъ текхна вер вац хьо йовмал кIематде махьшаре долуш а (А. Айдамиров. Дарц).

Маццахехь.
Маццахехь вайн Мехкан кхело дихкина а хилла и хIуманаш… (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

МашаллахI (маш-я-аллахI). «На то была Божья воля») – арабское ритуальное молитвенное восклицание, междометное выражение, часто используемое в арабских и других мусульманских странах, как знак изумления, радости, хвалы и благодарности Богу и смиренного признания того, что всё происходит по воле Аллаха.
КУСИ. (*Мухтара аьллачух ша ца кхетта кеп а хIоттош*). Дера, Мухтар, хаза лаьтташ аьхке ма ю. Яций? Кху шарахь оха, хьо цецваллал, тIаргIа боьхкина, Россе дIа а кхоьхьуш. ТIаргIа, ма тIаргIа бара иза! Ша ма-барра, дашон хьаса бар-кха! Иза а хIумма дац хьуна, валлахIи, иза уьттазза дукха хиллехь а, эца нах бар-кха цигахь. МашаллахI, машаллахI! (Л. Таймасханова. Мюсли).

Маште (-ш). Мешок фабричного производства.
Масех кIира дIадаьлча, районан больницан коьртачу лоьран кабинет чу веара мелла а аркъал теIаш, маште санна йолу шен гай хьала а уьйзуш, цхьа къонах, ханна ткъе пхийтта шо хир долуш, дукха верстина хиларна шалха чIениг а йолуш, тIеюьйхина дублёнка а,

коьртахь норкин куй а болуш (С.-І. Юсупов. Бекхам).

Ма-ю (ма-ду,ма-бу; ма-дду, ма-ббу). Навалом что-то.
Беш ма-ю дІасадаьржинера хІетта ломара балийначу кхо шо кхаьчначу стерах даькхина жижиг (С.-Хь. Нунуев. Ловзар чекхдаьлча).

МаІадоьлла (й, б). Закоренеть.
И къаьсттина мехала ду, керстаналла (язычество) маІадоьллачу ширачу Грецехь аьлла хиларна (С-Хь. Кацаев. Динан философи).

МаІа-(тІуьйлиг) тІоьлгаш. Разг. Неокрепневшие рожки.
– Хьан коьртах ерг хІун ю? – Хьуна Іитта яхьаш маІа-тІоьлгаш ю (Нохчийн фольклор. Кхо газа-гуьзиг).

МаьркІажа-ламаз (-аш). Молитва мусульман до захода солнца.
Тхо тезетара духадоьрзуш тІевеанчу Увайсан кІанта Шамсуддина соьга сайгга элира:
– Къонахчун санна дІакхалхар а хилира хьуна цуьнан. МаьркІажаламаз дан хьала ца гІаттавелира иза. «Уой, – аьлла цецвелира иза шеха. – Меттахь виса воллу-кх со (М. Ахмадов. Чехкачу хи чохь гІайренаш).

Маьхьалла (-ш). Религ. Сборник об уголовном кодексе шариата.
І е л а м с о л т а. Ушурма, хьо халбата хиъна, ахь хьайн дегІана ницкъ беш Далла гІуллакх дар Дала къобал дойла. Амма хьоьга хатта цхьа хІума дара сан. Цкъа хьалха Къуръанан маьІна а Іамийна, жайнаш, маьхьаллаш, жаллаш а дешна, Іилманехь кІарг а велла, ХьаьжицІа вахана хьаж а дина, стенна ца хиира хьо халбата? (М. Ахмадов. Алдара Ушурма).

Маьхьаре. На погрузку чего-то.

Масех дукъ а хадош, кхо-йиъ чаккхарма юьртана со генаваьлча, лоха чухула, цхьана маьхьаре йоьдуш санна, ма-яххалу йоьдуш ши зуда гира суна, вовшех цкъа а хер а ца луш (М. Бексултанов. Тептар).

Маьхьди. Мессия.

Мезиг (мезигаш). Прост. Ирон. Вошь, вши.
Э-э-э, маржа яI, – доккха садаьккхира Шайхмохьмада, – и хьаькамаш ю бохуш, дIахIиттийна йолу мезигаш шаьш ехар йолуш а, нах бахор болуш а хилча, церан шайн керт-ков а, бахам а лартIехь хир барий хIунда цахаьа техь кху IедалнаI (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Мелахьаьжа. Масть овец.
Мелахьаьжа уьстагI санна,
IаьржатIехула, кIел – ал
Марха го, сай, бодий Iаьнна,
Малхбалехь я бузехь малх (Р. Супаев. Эрда-лам).

Мемса-молха. Устар. Водка.
Цкъа ГIизларера, шовда санна хьаьъна а долуш, шишана чохь цхьа мемса-молха олуш долу хи деанера хIусамдас (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Мент (-аш). Прост. Презр. Милиционер.
Iийса. Стигал – сатийсамашна. Латта – дахарна! Цхьаннахьа а ваха оьшуш дац, мелхо а латта цIандан диеза аьшпийн нехех, къизаллех, зуламхой совцо биеза! (Массеран а маьхьарий: «Iийса – мент!».) (I.Мусаев. Бекхам).

Мера-зуда (-рий). Жёны мужей.
Зударий а бахара, ломахь мох хIунда баьлла а, лулахойн газа цIа хIунда ца еана а хаа дезаш болу жерой, цIийндайшка хIун олу хьовса лууш болу кIеззиг мера-зударий, цаьрца масех йоI (Д. Мах-

маев. Саьрмакан садеIар).

МерацIа (марцIа). Дом мужа.
Шайна дукха езаш йолу йоI маре йоьдуш цIахь болчара сардам буллуш хилла:
МарцIийнан жIаьлина йовзале, ДецIийнан жIаьлина йицъялле Юха йогIург хийла хьо (Нохчийн фольклор. Сардамаш). ДенцIай, марцIай – ший а цхьана Iаьршаца дIагIоьрташ ца хилча, зудчух зуда хила туьгуш ца хиллера цкъа а (М. Бексултанов. Терза).

Мерг (-аш). Старин. Олень. **Мерга мийист** (Мерга мийист). *Мерг* – олень, *мий* – склон, в районе «Кхаа борза хьалха» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Мере (-ш). Устар. Носовая часть кого-ч-л.
Ишал мере «Рядом с болотом». Урочище на западной стороне села. «Ишал» – чеч. болото, «мере» – к носу, т. е. вблизи, рядом (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Мерка (-ш). Не обладающий мужскими достоинствами.
Делаца мах шозза ца бо цхьана боьршачу хIуманца, цхьа зуда шозза ца йоьду цхьана куйнан бакъоне... Сан йоI кхахьпа дац, цунна мерка ца оьшу, буса цIа лоьллуш, Iуьйранна дIакхуьйлуш, хьийзо. Сан йоI... (М. Бексултанов. Iаламат).

МеркIело (-ш). Под носом, под носами.
Варий, сихо елаш,
ТIаьхьа ер вай ял.
Махьма, ахь меркIело
Малхе ерзаел... (А. Ахматукаев. Лулахь-кулахь).

Мершиг (-аш). Прост. Презр. Сопляк.
Мацах синкъераме йоьдуш сан маьрйишера когах юха тухlленаш кхоьхьуш санна дац цуьнан гlуллакх. Хlетахь-м яра хьуна иза мохо а лесташ. Ирс хили цу мершиган а (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Мерш-кхера (-наш). Так называемые машикули. Во время военной осады противником *мерш-кхера* (машикули) использовались не только для оборонительных целей, но и как туалет (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Меск (маск: -аш). Старин. 1. Разновидность пырея. 2. Палочка с зарубками для вырезания тонких полосок кожи для шорного дела. Мескен кlотар (Мескен котар) «Спыреи хутор» – на з. Борзой. **Мескета** – селение на л. б. Яьсси. Согласно преданию, в основу названия легло *меск, маск* – термин, вышедший из употребления, обозначавший инструмент из прочного дерева, при помощи которого из шкур диких животных вырезали узкие полосочки для шитья и шорного изделия. Но *маск, меск* – еще и название прочного дерева, ныне исчезнувшего спырея; свидина, железное дерево (из кн.А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Метишка (-наш). – Прост. Русская (то слова матушка).

Методцхьаьнакхетаралла. Методъобединение.
Царех цхьаболчийн цlерш ехира цо. Уьш бу: нохчийн меттан а, литературан а хьехархо Солтамурадова Петlамат, оьрсийн меттан а, литературан а хьехархой: Джамалдаевагlар – Аминат а, Малика а, кхуьнан йиша, школан психолог Гагалова Майса а, цхьамогlа кхиберш а. Школан методцхьаьнакхетараллин куьйгалхо ю Медент (I. Мегидов. Гелдаганара хьехархо).

Методцхьаьнакхетархо (-й). Участник методъобединения.

МеттанIилманча (-ш). Языковед, языковеды.
2004-чу шарахь «Мациев Ахьмад – меттан Iилманча» аьлла йолу статья «Оргин» 3-чу № тIехь айса арайоккхуш сан дагахь дерг дара: вайн махкахь а, цул арахьа а бевзаш болу, Iилманехь кхиамаш баьхна болу меттаIилманчаш къомана бовзийта безаш, цара бечу балхах дерг хаийта дезаш хилар. ... Коьртаца болх беш волчу, халкъан уггар а мехала хазна – хьекъал даржош волчу, дуьненан даьхних кхочуш ца валлал бен дакъа доццушехь, шен могашаллех а волуш, са а, пха а хадийна къахьоьгучу стагаца ларам вайн болуш болчул а дуккха а лакхара хила хьакъ бара (А. Халидов. МеттаIилманча, хьехархо (Овхадов Мусан 60 шо кхачарна лерина).

Мехьалш (маьхьалш). Религ-лит. Книга-судебник с юридическим толкованием прав мусульман. В основном они представлены в 4 томах.
– Ахь, наха санна, стохка Къоръан а, мехьалш а Iамийна хиллехь... – элира дадас. – Тхо цига дIа-м ца кхечира, цу мехьалшка... (М. Бексултанов. Кехат).

Мециг (мецалг: -аш). Прост. Презр. Голодный (обжора).
Зуда: Сан ваша ван а вац, хилла а вац. Да а, ваша а велахьара, со базаршкахула йолаелла а лелар яцара, я хIара милцой ю боху мецигаш суна тIекхийда а яьхьар яцара (С-Хь. Нунуев. Лулахой – 2). ХIинца хIара мециг юзо халахо а хила мега (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). Хийла бехкбоцу да аш вохий, «кулакаш» бохуш цIерш а етташ. Хийла доьналла яхьйолу кIант хIаллакви, «халкъан мостагIа» – бохуш. Дер дац церан цIий шу хье боцчу мецигийн чоэшна тIера! (С-Хь.Нунуев. Йилбазан оьмар). Вайн баьччанаша хIун дира?.. ТIом дIа ма-бирззи, даржашший, гIанташший, бахамашший къийса хIитти-кх мецалгаш (Хь. Бурчаев. «Ас цкъа а ца яздо сайна ца гинарш...»).

Мизан-терза. Весы, на которых будут взвешивать человеческие грехи и благодеяния в Судный день.
Элчано тIедехкина суннаташ дити ахь,

Эхартан кечамна ма ледара хили хьо,
Цу мизан терзан тIе вуьгучу дийнахь
Байттамал хирий-те, Iеса дегI, хьуна? (Нохчийн фольклор. Назма «Дуьненца гергарло ма чIогIа хили хьан»).

Чам боцуш гуча долу хIума долош массо а агIорхьара йина ойла, дерриг а дагардина, боккъалла а къомана дог лозуш доцург, Мизан терзан тIехь санна оьзна, бина кечам ца хилар. И дина хиллехь, имам Шемалан реалеш тIехь лелош политика хиллехь, уггара ша тоьлаш ву аьлла хетачу, «блистательная эпоха Шамиля» оллуча юкъахь, кхано плене воьдучул, Россен паччахь волчу «с визитом доброй воли» гIур вара (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Фарз-закатан а, мелан сагIанан а дозалла хууш ду. ДIалуш верг сийлахь ву, дIаелла хIума Далла гергахь карор йолуш ю Цуьнн пурбанца, Веза-Сийлахь ву Иза, Мизан-терзан тIехь хир йолуш ю (С. Мурта-заев. СагIадехар – сийсазвалар).

Мизара (музар, музур). Первонач. **бзик, бзык** – (укр., польск., рус. диал.) – овод, кусающий животных и людей. Откушенные бросаются в бегство.

Милцо (-й). Милиционер.

Милцо, цхьадика, юха ца хьаьжира. Ахьлуддис шен карара, газета юккъе хьарчийна йолу ахчанан бонг меллаша урни чу кхоьссира. «Хах-х»-аьлла паргIатделира дог (С.-Хь.Нунуев. ДIа ца кхаьчна кхаъ).

Мимша. Прост.-разговорн. Телёнок. (ФЕ: **Мимша дан.** Легко справиться с кем-л. или чем-л., полностью подчинить своей воле. Ср.: **Бад ян (дIа йийр йолуш).** (См.: Д.Б. Байсултанов. Структурно-семантическая характеристика фразеологии чеченского языка. АН ЧР, 2012, стр.63).

Мий (-аш). Старин. Склон. **Мерга мийист** (Мерга мийист). *Мерг* – олень, *мий* – склон, в районе «Кхаа борза хьалха» (из

кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Мисарболат (-аш). Мисир-болат тур - клинок египет. стали особой закалки. Ковались в Египте. *Мисир* - Египет, *болат* - сталь, *тур* - меч, шашка (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Мисармаха (мисармехий). Устар. Сделанный в Египте.
Хьалаваьлла. шен вежаршна а, дена а тIевахале, эвлаяан коша тIе хIуттура Керам. Цу коша тIехь доIа а дой, вистхуьлий, къамел а дой, мел лора. Шен кошан борзах мисар маха баххал Іуьрг хилча, олура цо, Іаьржа хиларх буьйса серлайоккхур йолуш оццул нуьре каш долуш эвлаяъ ву хIара, олий, кху кешнашка дIавоьллинчу стаге барт-хаттам хир бац (Хь. Яхъяев. Дакъа).

Миск (-анаш). Специальные палочки из прутьев дерева, растущей в арабских странах,
для проведения по губам и зубам во время приготовления мусульман к молитве.

Миска. Кроме основного значения «бедный» употребляется и как обращение к третьему лицу.
Меттахь йисча а яра иза-м, цIийнда чувогIу аьлча, нускалан кеп хIиттош: тIе керла коч юхуьйтий, коьртара хIума нисйойтий, елалой, миска, цхьацца забарш ян гIерташ (А. Тапалаева. Шийла ирс).

Мисхал. С величиной крошки.
Керла хетарг де-дийне дуьйлуш шен дахначу шерашкахь бIаьргашна хьалха лаьттинарг дара, мисхал а кхуьнан бIаьрге лацадаллал хийцаделла а доцуш – ткъа керла берг кхуьнан некъ бара, цIехьана, букара гоулатоьхна, юстахбала хьаьдда боьдуш болу, кхуьнан массо а синхаам хуьйций, керлачу сенашна тIебохуш (М. Завриев. Теш ма лаца).

Мичара (!). Прост. Выражает неверие к действиям кого-л.

– Мичара, ца хеза хIинца «ахIи-ахIи», я суна хьалха юхь кIарула Iаьржа хIоттарна кхоьручух а дац вайн несан аз (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Миччара. Прост. Откуда хочешь.
Милла а шайна юкъа-й? Миччара! Вуьтур вацара дера, райкомера ши рекомендаци йохьуш варах а я ши шайтIа лаьцна варах а-м (С. Яшуркаев. Нажжаз).

МогIалие. Устар. Верховный, главный (о вожде, жреце и т.п.).
Кхел могIалие (Кхел могалие) «Хел мокIла», – хребет тянется между л. пр. Андаки – Шухарахи и Кхел могIалиера догIу хи. Первая часть вайн. *кхел* – Совет сраны, *могIалие* – верхний, верховный. Возм. Верховный Совет страны (?)

МогIархо (могIархой: -в, й, б). Рядовой, рядовые.
Тахна *ГIезалойн хидоькъехь* мох ца ловзу кхин.
Хета лайлахь дато йолуш санна Сахалин.
Цуьнан юьхь тIехь маж хетало «тайга» олу хьун.
Сан сингаттам жимма байбан хир ду кхузахь хIун?
Сан Нохчийчоь, хьуна вуно гена ваьлла со.
Со-м Советан Эскарера ву цхьа могIархо (И. Юсупов).

Мокхазар (-ш). Кремнистый камень, кремнистые камни.
Ча санна, дера, оьгIазе, чIогIа дегала хуьлчуха, пеш санна йолу шен стомма ворта агIор а саттайой, дIайодий ког тухий шен мокхазар санна чIогIачу бергашца ткъа аьрша хиллал сийна бай хьала а оьхуьйтуш, малхбалехьа юххера, малхбузехьа бажа дIачехош, «бIов-в в-в, бIов-в-в» бохуш еттачу шакарца дIасауьдуш, стигалан басахь сира бугIа а гора (Ш. Айсханов. КIайн котам).

Мокха тIулг. Комета. (Привёл данное слово чеченский писатель и лингвист Султан Яшуркаев. Он же дал и объяснение).

Мотоиччархо (й). Мотострелок, мотострелки.

Мотоиччархойн. Мотострелковый.
Нохчийчоьнна герга мел кхочу, хIоьттина тIеман хьал алсам хаалора: некъаш дIалаьцна догIура болаттанкен а, мотоиччархойн а эскаран дакъош (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Моттбеттарг (-рш). Разг. Презр. Доносчики.
Шен гихь бахьа мохь а кечбой, суьйренга хьежа волу кIант, баккхийчара ма- аллара – уьш метта-мотт болчохь бу, Iа даккха хIорш севцинчохь,– шена тIаьхьа мотт ца бан: моттбеттарш дукха бу, жашкахь болу суьйлий а цхьаьна, – лаьмнаш царна дIаделла хуьлу, Шуьйта гIали чу кхаччалц (М. Бексултанов. Цу дийнахь, Нохчийчохь, и жима кIант вийначу дийнахь...).

Мохтиле (мохтилеш). Часто сквозной, сквозные (о ветрах).
дегIах чекхбуьйлу – хьох къа хеташ бац,
малх а шийла бу – хьуна кхеташ бац…
Лаьмнаш генахь ду – дагна мохтиле,
цаьрга кхачалахь сан син мохь хилий… (С. Яшуркаевн стихаш тIера).
Мархаш а кIад ца ло беттаса къийса,
ХIавао шайна тIехь мел бугIу бохь.
Хьан вастан бIарлагIа тховса а хьийза
Мохтиле ца карош сан бIаьргаш чохь (И. Юсупов. Седарчийн буьйсано биллинчу бIаьрго...).
Дела, хьуна
Хастам бу!
Хьо буьйса мел
Хаза ю!
Лаьмнашна ло
Сайн илли.
Ца Iало со
Мохтилехь (Ш. Макалов. Буьйса).

Мохь-цIогIа (-наш). Прост. Крик-вопль, крики-вопли.

Инзаре мохь-цIогIа тухий, стигла екош,
Ламанан тарх кхуссий, Нана-Латта дегош,
Цхьогалш санна мекар, черчий санна онда,
Амма синош оьзда, дегнаш доцуш сонта (З. Сулейманова. Пхьармат).

Моша. Ирон. О мужчине с бесхребетны характером.
Мошанах йисча, кIанта юьгур ма яц ша, Ша кIантах йисчахь, мошано юьгур яра ша, Ша хьайна дукхаезахь, хьомсара ша ларахь (Нохчийн фольклор. Бежун илли).

МуджахIид (муджахIидаш, моджахед-моджахедаш). Моджахед (воин за веру мусульман).
МостагIна юьхь-дуьхьал хIоьттича
Берриг а букъ тIехьа лаццал бен боцучу махкахь
Мачаш тIе йиллина чан а
Иелсаманен басах лепачу
Нохчийн муджахидо ког биллал йисначу меттигах
Ас Даймохк олуче цханхьа (А. Бисултанов. МостагIна юьхь-дуьхьал хIоьттича...).
Сийсара моджахедаш танкийн ангарашна тIе а летта са хиллалца царна дуьхьала лаьттина кIадбелла бара хIара а, кхуьнан накъостий а (И. Джабиров. Со йите ма гIолахь...).

Муж (муьжнаш). Доп. значение: минеральный источник.
Мужие чу (Мюжие чу) «Минеральному источнику к» – на з. Хьалкана (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Музур (варианты: музар; мизар) - в сочетании со словом –бола.
Маржа, бу-те тIамах хьаьгна нах,
Музур булуш маьршадаьлча дахар?
Нагахь сица лепаш бацахь малх,
МаьIне дац-кха кху дуьненахь вахар (I.Саиев. Маржа Нохчийчоь!).

Дика дежаш дохкучу жана юкъе хьо дIахьаьжча, музар боьлча санна, Iахар а, ка а, уьстагI а, гуотуьйсуш, кхиссабала боьлча, нIаьний динийла хаа дезара, оцу сохьтта ахь, тIекхетта, схьа ца лацахь, нийсса охьанехьа чу а хьодуш, хьун елахь – хьуьна чу, хьун яцахь – чIожаца охьа, тIуьна меттиг я IиндагI карадаллалц сацар а доцуш (М. Бексултанов. Кехат).

Мука (-наш). Прост. Крыса.
– ЭххIай, БукъаршIела, хьо новкъа ца иккхинехь, этка кхетта белла хир бар-кха и мука! (В.-А. Амаев. Эдал).

Мурст (-аш). Миг паузы чего-либо (миги).
Вицвелла моьттина, самукъа дера ду.
Эххарчу мIаьргонехь, къевкъинчу цу мурстехь
Хилла дерг ма-хиллара юьхьдуьхьал догIур ду (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).
Къуьда цIенкъа охьа а боьжна, чуьра мехкадаьтта Iаьнна дIадахара.
Оцу мурстехь хьаьвзина, бойнах сийна цIе летира (А. Давлетукаев. Лакъаджакум).

Муртазекъ (муртазекъаш). Муртазек (муртазеки). Личный охранник (личная охрана) имама Шамиля.
БIешерашкара схьадогIу къоман Iадат шариIатца хийца ца лаьара нохчашна. Амма буьрсачу имамах а, цуьнан къизачу муртазекъех а, чаьлтачех а кхоьруш, дуьхьало ца еш, дегаза тIеийцира (А. Айдамиров. Дарц).

Муфтий (-еш). Муфтий (исламский глава в государстве).

Муфтият (-аш). Муфтият (управление).
Нохчийн Iедалан векалша, муфтиято, динадайша къасто дезара кханалерчу нохчийн халкъан тIаьхьенна жоп дала деза хIара хаттар а – хIун до вай тахана дохош, дIашардеш лаьттачу нохчийн халкъан ГIум-Азехь беллачийн дисинчу кешнашна: Казахстанан, Киргистанан Iедалшца цхьа барт лахий, вайнехан кешнаш лардарна дех-

на а, лахьийна, мах белла а, цхьа меттиг эцна, циггахь, схьадаьхна, цхьанна новкъа йоццучу метте, дIакхалхадо вай уьш я Нохчийчу схьакхалхадо, я Iадда Iа вай, белларш-м мича гIур бара я вайна стенна оьшуш ю лаьттах схьаяьхна беллачийн гоьмаш-даьIаххаш аьлла? (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

МухIажар (мухьажарш). Переселенец (переселенцы).
Цигахь ялх бутт хан текхира цара. КIел хIитта тхов а боцуш, ерзинчу стигла кIел. Мацалло гIелбинера мухIажарш, тайп-тайпанчу цамгарша хIора дийнахь бIе, ши бIе стаг дIахьора (А.Айдамиров. дарц). Нагахь санна газа ца далахь, тхуна санна собарх (собарх!), доьналлех, къинхетамах, комаьршаллех халонаша бохоза нах уллохь нисбойла де доьхна (дохийна), мухIажаран цIе бертаза тIеэцна хIусамах мел ваькхинчунна (Я. Овхадова. Мичара «лоьцур»-те и «син шовда»?..).

Муъма. Разг. Единоверные (обобщ. о всех мусульманах).
Iожалло дIавахьарх, тхуна,
Хьо-м вуьсий тхан муъма да.
Бекхаман чIир йоькхуш, хьуна
Кийча ву муьлхха вала (С. Маргошвили. Нохчийчоьнан вуьззина кIант).
– Собаре хилийша, муъма вежарий! Аш къобал ца до Делан лаамца вайна тIевеъначу оьрсийн паччахьан Iедал? Делан кхиэлана реза дац шу? ГIопал хила гIерта шу? Шаьш динчу вочу гIуллакхашна дохкодовла. Дела къинтIера вер ву шуна. Iедало тIейиллина налог, бера, пхи ламаз, ткъе итт марха а санна, вай кхочушдан дезаш пераз ду шуна. Нагахь санна Далла а, Iедална а хьалха вай вешан декхарш кхочунт ца дахь, ялсамане догдохийла яц шуна вайн... (А. Айдамиров. Дарц). ...Муъмачу стага, ша мел веха, цхьаъ мукъна а дIа а хезна, жоп хиларе сатуьйсуш, Далла деш долу доIанаш санна, цхьа дийцар яздан гIерташ, боккъал а долу цхьа дийцар, шена чохь иэс а, зама а йолу, къематде а, Iаьрше а ... цу дийцаре ойла керчош (М. Бексултанов. ДIаваххалц, хилла а воцуш).

Муъмин. Единоверный (о мусульмане).
Iелам нах, муъми нах буьсу тхан хьоьца,

Хедар доцу гергарло хили тхан хьоьца.
Къемат де кхаччалца къаьсти тхо царах,
Ялсмани бошмашкахь, гул делахь Дела! (Нохчийн фольклор. ЦӀерадахаран хьокъехь аьлла назма).

Муъминаш. Единоверные (мусульмане).
Дуьнено Іехийна,
Эхарт дицдина,
ХьагІа-гамо яаьржина,
'эхь-яхь дІаяйна.
Исламан ІиндагІехь мунепикъаша,
Муъминаш ду бохуш, нах Іадийна А. Дибиров. ВаІзанаш).
«Ахча даккха гІерташ ма хьийза, хІай адамаш! Ма йийлийта шайн ойланаш акха! МуьтІахь хила пхьархочунна а, иза кхоьлланчунна а! Болх ахча даккхаран дуьхьа беш ма ца хуьлу пхьархошна безначу муъмийн наха, болх сийлахьчу йохьаллехь толам баккха беш хуьлу! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Муьсил-(маха) мехий. Прост. Иголка (иголки), с которым шьют.
Хьан кочахь ерш хІун ю? – Хьуна Іитта дахьаш муьсил-мехий ду (Нохчийн фольклор. Кхо газа-гуьзиг).

МуьцІалг (-аш). Разг. Остроконечная верхушка, верх чего-л.

МІайла (-наш). МІайла – крыша у боевых и сторожевых башен (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

МІайла-цІа - верхнее помещение в башне (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

МІакваьлларг (й, д, б). Вошедший в раж.
Кхин башха а вац – шен хІума тоделла аьлла хетта, мІакваьлларг а, сискалца чай цхьаьна ца догІу дІо и пекъар а…(Хь. Яхъяев. Беларехь лела велар).

МІак-даьлла (мІаькдаьлла) (в, й, б). Вошедший в раж.
ХІара гуттар а «мІакваьлла», цхьа замой а, цхьа синкъерам а ца бохуьйтуш, «тІус тІебаьлла» хьийзачу хенахь, дас чу а кхайкхина, элира кхуьнга: «КІант, хийла дика кеп йолуш, бІаьрго йоххол хаза говр нисло хьуна цкъацкъа, я кира кхехьа де а доцуш, я беречунна дин хила хьуьнар а доцуш, ламанца хьалагІортийча ерриг а хьацарх а юзий, шена тІера гора къахко а мало еш лаьтташ. Иштта болчу зударех ларлолахь (М. Бексултанов. Терза). 1912 шеран аьхке. Цхьана дийнахь Соьлжа-ГІалин майданахь мІаьк-баьлла боьдуш нохчийн синкъерам бара. Шовкъе бохь буьйгІуш кегий нах, гІургІезах кура техкаш, хелхаран ког шаршош мехкарий, юкъа лела жухаргаш (А. Газиева. Къоман культурин цхьа хазна). Иштта цхьана буса тхан гІайгІанаш мІаькъевллачу минотехь, кІеззиг чуьркашна дуьхьало ян дагахь тхан ханна аьлла йинчу кхалорна дуьхьал оьллинчу шаршун маьІиг дІа а тесна, чоьхьабелира цхьана йоьІан йоцца хадийна хьаьрса месаш йолу корта (Ш. Дашаев. Алия). КІант винчохь хІоттийна юьртан ловзар мІаькдаьллера (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Шофёр хьаьккхина дІа чу вахана. Чохь мІаькбаьлла дІабоьдуш синкъерам хилла (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

МІаьжаг (мІаьжгаш). Прост. Покрытие (покрытие) на лице из железа против газа, огня и т.п.
ГІу кІаргъелча, машшех дихкинчу чийликаш чохь латта хьала а дохуш. Газах ларбала юьхьах дуткъачу эчиган мІаьжгаш а юххий (А. Айдамиров. Дарц).

МІаьжаг (мІаьжаг-можмаш, мІаьжаг-мажош). Здесь искуссвенная борода (борода Деда-Мороза).
ХІинца цуьнан можана тІехула тІейоьллина цІен мІаьжаг-маж а, бІаьргех доьхкина Іаьржа куьзганаш а дара (А. Айдамиров. Дарц).

МІаьмгало (-й). Уст. Монгол, монголы.
– АстагІ Тимар ву-кха вогІуш...
– МІаьмгалойх-м вац и?
– Царех вацахь, а гІоли-м вац (Л. Ибрагимов. ГІаттаман либретто).

МІаьмгаш (например: мІаьмгаш охьа, гайта). Груб. Принимать дерзский непристойно-угрожающий вид перед кем-либо.

МІаьрго (мІаьргонаш). Миг, миги.
Замано шеггара хІоттийна дахаран мах –
КІорггера ойлаеш, чот тоьхча, и ю цхьа мІаьрго.
Лаьттахь ша хан яккхар лур доций хаарна дах,
Зезагийн шабаршка сутара ладоьгІуш яр го (І. Юсупов. МІаьрго).
тоьшалла гулйина сайн денойн буьйсанийн тоба
айкх йина мукІарло ца деза сайн деган аьрго
хьан кхеле деа ас эзарза дохийна тоба
хьан кхеле еа сайх эзарза кхаьрдина мІаьрго (А. Бисултанов. Нене).
Хааели хІетахьлера марзо,
Хаадели хІетахьлера ирс…
Хиллехь а цхьа йоца сирла мІаьрго,
ГІан а доцуш, боккъал хилла и! (М. Ахмадов. Бохамо сс Іадийн-чуьра метта...).
хІора хьан шеконан мІаьрго
тийналлин хІора сиз огуш
сан деган дотІуна хуьлий
сан хьех чекхйолура йогуш (А. Бисултанов. ХІора хьан шеконан мІаьрго).
И а ду, хетарехь, хьаргІанал къена,
Хьо-м цуьнан верас ю хьалхара.
Ткъа, дахар - мІаьрго ю гергарчу хенан
Дуьненчу валаран, кхалхаран (І. Юсупов. Буьйса ю Іиндагіа доьдучу дийнахь).
Ийзалуш Іуьйре схьакхочу ,
ХІоразза и керла йогІу.

Хьо гина, йист хуьлу хезна
МІаьргоне дуьне ца кхочу (Р. Кадиев. Сан иесахь хазйина ойла).
Дуьне а Іабадеш, кхеттачу цу
маьлхан серлонах. Со йоьду,
паналлехь зама а сацийна,
бІешерех цхьа мІаьрго хийца,
хьо ган йиш йолчу еккъа цхьа
м Іаьргонах хийца... Ткъа
дуьне...? И сох ца кхета... (Л. Арсалиева. Со кхоьру).
… ткъа ден, кІентан ден, шен кІантал тІаьхьа висинчу кІентан ден бІаьргаш чохь дуьненнал сецна мІаьрго, мІаьргоннал абаде, сецна, иккхина я Іадийна…(М. Бексултанов. Иза бен зовкх ца хиллийла...). МІаьрго юй-те, цхьанхьара къедда, гучуяьлла дІа ца ян йисина сирла серло хилла,
дахар къагош; я гІенан дагалецам; хилларг я цахилларг, сатийсам, синхаам, синхьегІар – са дуй хаадалар (З. Алиева. Мукъам Шопенан, дешнаш Бексултанов Мусан, сан ойланаш а…). И тайпа цхьаьнакхетарш яр-кха тхуна, кхиъна богІучу яздархошна, уггаре а ирсе мІаьргонаш (М. Ахмадов. Дахаран Іина йистехь дуьхьало хилла латтар (Айдамиров Абузар дагалоцуш).

МІаьштиг (-аш). Устар. Место, где растут рога.
БІаынтиган кхаш (Бяштиган кхаш) «Бяштига пашни». Урочище на южной стороне Гудермеса, в звене хребта Гуьмс-дукъ. БІаынтиг – соб. имя, по-видимому, состоящее из трех частей: «бІаьштиг тІера меттиг», т. е. место над глазами. Таким же образом, возможно, сложилось и аналогичное «МІаьштиг» -т. е. «маІаш тІера меттиг» – место, откуда растут рога. М_аьштиг – распространенное в свое время мужское имя. БІаынтиг и МІаьштиг – устаревшие вайнахские имена (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Н

Набарзалла. Прост. Бессонница.
Шийла цхьалла, суна евза хьо,
Девза хьан гІайгІанийн хІора сиз а.
Сан дахаран хийла къона шо
Дагий ахь хьайн набарзаллехь къиза (И. Юсупов. Цхьалле).

Наджигоцохойн бутт. Старин. Соответствует январю.
ТІекхечира Іаьнан уггар шийла наджигонцохойн бутт. Халонашца цхьаьна ламанхойн дахаре хазахетар а дохьура оцу батто. Керла шо оцу баттахь даздора нохчаша (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Наждар (-ш). Жилище чабанов в кошарах.
Суна геннара гира иза, гуттар а санна, хьалххе, жа наждареш охьа а дерзийна, хи дан а, жІаьлешна доьша дан а чувогІучу (М. Бексултанов. Кехат).

Накъашбанд. Религ. Течение, избегающие в богослужении его демонстрации.

Накълуб (-наш). Религ. Примечательные случаи на пути асхабов.
Салават, маршалла Элчанна дара.
Элчанан хьадисаш, асхьабийн накълубанаш,
Вайн маттахь дуьйцур вайн заманан хабараш (Нохчийн фольклор. Назма «Дог доьлхуш болчарна»).

Нана. Употр. сл. *нана* в связке с прил. *-боккха (й,в,б).* Употребляется для придания лицу, предмету огромных, неестественных размеров, силы и т.п.
Цхьана нана махка лелавахана, хийла хан яьлча, Вехаш Іачу ва ГихтІа цІа вогІуш волу Дог майра и Зайтан Шихмирза Веана тІе ма

кхечира маьждиган пхьоьханна (Нохчийн фольклор. Гуьржийн Анзоран, ХІирийн йоьІан илли). Ша далор ду хьуна, хьан дог Іабадал Паччахьан кІайн эскар, ва Гуьржийн Ортам! - Ша вахана ма кхечира и къена инарла Цу нана Петара ва бухе (Нохчийн фольклор. Чечанарчу Мадин Жаьммирзин илли). И узаммий, моххьий цІела карчо, Іожаллин набарца тебан, кошан барзаца хьулбан угІу дарделла герзаш, марсачу цІар тІехь тІехтуьйсуш кхехка нана боккха яй санна, Іаьржачу кІуьран Іа етташ кхехкаш ю Соьлжа-гІала, хьере хилла хаьдда-дедда ду адам... (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Малазераче хьедира: -«Болх иштта ледар бахь,
хьайн дарж охьадилла дезар ду хьуна, накъост, ахь!
Борделаш хІунда яц, нана йоккхучу Малазехь?! (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).

Дахар доьду даржа хьаьдда,
Хийла буьйса новкъа яьлла,
Нана-ойла къайлехь кхаьбба,
Со хьо йоцуш муха веха? (Р. Эрзаев. Дахар доьду даржа хьаьдда).

Наналла. Прост. Материнство (калька с русского яз.).

Наноша – наналла доьхкинчу дийнахь,
Мехкаршна – цІеналла оьшучу дийнахь,
ХІун до ахь, хІун до ахь,
Дакъаза ма яларг,
Бус-буса сан корехь йоьлхуш?
Къонахий шайн синойх лечкъачу дийнахь,
Боьрша нах ІиндагІех къехкачу дийнахь,
ХІун до ахь, хІун до ахь,
Дакъаза ма яларг,
Бус-буса сан корехь йоьлхуш? (Б. Гайтукаева. Зама).

Мел хаза, мел сирла ю
Вайн ДегІаста, Нохчийчоь.
И наналлин ага ду –
Нохчийн халкъ кхиийна цо (С-М. Гелагаев. Наналлин ага).

Нанатехнологи. Нанатехнология (новейшие достижения в основном в технических науках).
Вай царна хIума ала, уьш бицбе ала гIертац, уьш шайн заманан нах а, къонахий а хилла, амма динберийн зама яхана, кибернетикан, комьютерийн, программистийн, нанатехнологин, «хьакераш» олучийн зама ю арахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Нанна (нанна ала). Нецензурная матёршина.
– Балаза берш а-м ца баьхьна цара дIа. Боьха хIуманаш, – туй кхоьссира, цIийх буьзна корта а лаьцна, дена а, нанна а хьежош керта юххехь Iуьллучунна Пацус (I. Дадашев. Цакагбелларш). Солтамурдехь мокхаз биллина топ яра. И тайпа топ лело бакъо еллера нохчашна. Амма Добровольский, цунна дена а, нанна а хьежош, цуьнгара топ схьаяккха гIоьртира (А. Айдамиров. Дарц). Уггар хьалха уьш тIенисбеллачу пурстопа Черновс хIорш сийсазбира, дений-нанний хьежош, тIаьххьара а Зеламхина бетах тIара а туьйхира. Уьш виъ набахти чу кхоьссира (А. Айдамиров. Дарц).

Наркоман (-аш). Наркоман (-ны).
— Цулла а, эццига цхьа баьIа туьма а лой бич я наркоман ялае-хьа гIалара. Цо дIавоккхур ву хьуна иза-м, — ша забар еш санна хьехар дира милицин начальника (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Наркотик (-аш). Наркотик (-и).

Нахазар. Прост. Слух.
И серло ехар ю соьца,
Лаьтта тIехь вехаш со мел ву.
Иза а ехар ю,
ткъа цунна уллохь –
байттамал дехар ду
нахазар чаьмза (М-С. Гадаев. Безаман ницкъ).

Наша. Анаша.

Ткъа хьан фамилих дерг аьлча а, хууш ма дай, нохчаша анашах «наша» олуш хилар. КIомалх йоккхуш ю-кх и Дала хьарамйинчех цхьаъйолу хIума. Бусалба-дин тIеэцале хьалха нохчаша лелош хилла хир ю и. Бакъду, хIинца а ю цхьацца ярташкахь вайн Нохчийчохь и юьйш-ерзош, цунах шайн рицкъа дина Iаш. Нашхоев фамили «нашхо» бохучу дашах кхоллаелла. Ткъа «нашхо» боху дош «анаша» дашах схьадаьлла, – дIахаийтира царна Йагас (Хь. Бурчаев. Абитуриент Йага).

НаьIалтхо (-й). Проклятый, проклятые.

Мичхьа бу гIийбатхой, юьхь куьйса наьIалтхой?
Шун лаам тIебели – гIаддахна Iаш дуй шу?
Майдане кхайкхина, са совра йозанхой,
Шун луур тхох дели – самукъа долий шун? (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

НевцалгIа. Приход зятя в дом родителей жены.

Цуьнца айхьа ворхI бутт боккхуш (я ворхI шо) цуьнан нана а ца го хьуна, невцалгIа а ца вахана: стунанас ца воуьйту, шен бIаьрга ма гуо бохуш, цхьацца хабарш а кхоьхьуьйтуш, кхуьнгахула схьа, йоIехула (М. Бексултанов. Хан хенаца хийцаелла хан).

Незигчу. Хрупкое (ранимое) чувство.

Цо дуьххьара йовзийтира суна нохчийн незигчу (уггар экаме синхаам бастар) меттан хазалла а, исбаьхьалла а. Иза ша нохчийн маттахь стихаш язъеш а хиллера (I. Шайхиев. «Орга» – сан кхоллараллин къилба).

Некъахьовзам (-аш). Дорожная авария.

Хьалха хилла синпаргIато дIаелира инарлин. Дагахь а доцуш хиллачу некъахьовзамо ойла хьаьшнера (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Нераун (нираун). Прост. Холера.

Шайн волла, дуьненан массо а маьIера адамаш хIаллакдеш хуьлу нераун а, Iаьржаун а ца лета царах (А. Айдамиров. Дарц).

Несалахь. Быть зависимым (в снохах).
Ненахой-м дийца ца эшара, дехойх а шена накъостий хир боци кхетча кхин дан хIума ца дисира (А. Тапалаева. Деза дукъ).

НесалгIа. В снохи в невестки.
Хьан кIанта доттагIа лаьцнариг со веца хьуна, И хьуна хезнариг бакъ ма дац, баба, Элан йоI несалгIа ша ялош вогIуш ву Сеттачу пштанахь хьан жима и кIанат (Нохчийн фольклор. Жерочун кIентан, гуьржийн кIентан илли).

Неформал (-аш). Неформал (-ы).
Гой хьуна, Руслан, мел дукха бездельникаш яьржина вайна тайп-тайпана неформалаш ю шаьш, бохуш. Цара лелош дерг вайна хууш ца хилахь, мел боккха гIурт баржа таро ю. Церан кханалерачу дийнан бала ма бац (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

НеIалтхо (-й). Проклятый (человек, проклинающий обществом).
Шуьшиъ шийа цхьаъ ву хIинца, ший а – къоман мостагI, дуьххьал хьан – цхьа мах а бац, хьайн махкахь а, кхечахьа а; важа цхьанхьара схьавеъна ву, ша мостагI вуйла а хууш, цIахь хьоьжуш къам а, мохк а болуш. Иза кхузахь ву мостагI, ткъа шен цIахь – турпалхо; хьо цхьанхьа а яц хIумма а, массанхьа а – неIалтхо (М. Бексултанов. Хьаьнца Iовшур-кх хIара гIело а…).

НеIаркIажа (-ош). Порог двери.
Хийра бацахь а, нехан неIаркъажехь чухIоьттинарг хилла а хало ловш лийлира (Хь. Яндарбиев. Кавказе болгIу некъ).

Нижало (-й). Старин. Представитель одного из чеченского общества.

Общество граничило на с. с ЭгIашта и Махкета, на в. с ЧIебарла, на з. с ДIай и на ю. с Чобаьхкинаройцами. Под одним и тем же названием «Нижала» было три аула: первый – на в. от Осхар-овл, второй - на в. от ГIази-овл, третий – между Жубиган-овл и ГIези-овл. Нижалой, ДIай и Боси считаются потомками трех братьев. Этимология Нижала затемнена (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Нийсонча (-ш). Прост. Справедливый. Борец за справедливость.

– Эхь ду хьуна, Хьамад, ишта ледар хилар, – лен велира тIаккха Бетилгира. – Массо а наха а, ур-атталла моллас ша а дуй буу аьлча, тIаккха а юха гIерта хьо, пеша гIортийна цициг санна. Ва воккха нийсонча хили хьох! (С.-Хь. Нунуев. Ловзар чекхдаьлча).

Нисъелла (в, д, б). Примечательная.

– Каяхийтинера вай хьастагIа. Хьа-хьа-хьа! ХIетахь дуьйна уьдуш лелаш ю, чу ца йогIуш. Ша идарх ер ю моьтту хир ду цунна. Нисъелла жеро ю, талух яларг! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Нисъян (д). Сводить счёты, отомстить.

Маха а бийр бац-кха
цу шина цхьаммо,
Верас вац висина
я коше вала.
Iожало дахарца
нисйи шен гамо,
Йоккхаеш, харцоно
стамбеш и бала (Хь. Талхадов. Кхойтта шо дукха ду...).

НитIар (бу-бу: -ш). Жидкая грязь.

БуриттIахь дукхахьолахь шийла хуьлу февраль бутт. 1909-чу шарахь, цкъа доккха ло дуьллуш, тIаккха малх беъначу дийнахь, ура-

машкахь, некъашкахь лайн шаткъ, хоттан нитIа хIуттуш, дуьйцъа дохк, тIуьна шело лаьтташ хилира (А. Айдамиров. Дарц).

Ниша. Мишень.

Мел нийса ниша лаьцна кхоьссинера ас иза! – бохуш хьаьвзира йохкархо Сутарбек (В.-А. Амаев. Эдал).

Номенклатура. Номенклатура.

Ахматова Раисина угаре гергарчех цхьаъ ю Даймехкан тема. Октябрьски революцис «сирла нур делла, бодашкара паргIатъяькхина», кхийолу республикаш санна, Нохчийчоь а бохуш, яра хIетахьлера Iедалан идеологи. Даггара дацахь а, и иштта ду бохуш, тIечIагIдан дезара массара а, яздархоша а. Цхьаболчара оцу дIакхайкхорех хьаьвда динера, уьш партин номенклатурин яздархой бара (Хь. Бурчаев. Ахматова Раисин деган иллеш).

Нортал (-аш). Арка (С. Дадаев. «Даймохк» газетан дошам. 19 январь, 2012 шо).

Нохчалла (нохчолла). «Чеченство».

Буьрса дарц хьекхарх Iай,
И – сирла яьгна цIе,
Соне дIатоьттуш ю –
Хийланна яьлла сов.
Нохчалла – эрна харж
Са заьIап долчарна,
Нохчалла – ирсан кхаж
Яхь йолуш болчарна (Ш.Цуруев. Нохчаллах дош).

Баркалла, со нохчо кхолларна, Дела!
Ахь дIа ца дайтарна нохчоллин доь.
Лаьттина, лаьттар ю, лаьтта цундела
Маршонан гIап хилла сан Нохчийчоь! (И. Юсупов. Баркалла, со нохчо кхолларна, Дела).

Нохчашна *Нохчолла* – хIун хилла, хIун яра –

Шайн цIийца йоццушехь, хьехаза Iа ца ло.
Нохчолла яра шуна, нохчалла ю шуна –
Бух кIорга ойла, нийсонца тарвалар,
Къарвелла, собарца дIатакхар декха (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

Шен хенахь, и гIиллакхаш долчу хенахь, «нохчо» бохург нохчийн мотт бийцаррий, бохьбугIуш хелхардаррий хилла ца Iина – нохчашна юкъахь хила догIург – лелоррий, ца догIург – ца лелоррий хилла. Иза ду, шина дашехь аьлча, «нохчалла» – шайн дайн гIиллакх тIера ца бохар, ахьарх-бохчанах ца бохкабалар, гене а, багане а ша а, шен къам а юьхьIаьржа ца хIоттадайтар (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Цкъа тезетахь цхьана воккхачу стага аьлла дешнаш диц ца ло суна. Шерийн маьхьаро даздинчу, халчу боларехь уьйтIа веъна, доIа динчул тIаьхьа, тезетахь Iачийн могIаре дIанислушшехь, цуьнан багара дуьххьара девлла дешнаш иштта дара: «Дала ларвойла нохчалла дайначу бусалбаллах» (Л. Абдуллаев. Нохчийн мотт а, хьаьжкIан буьртиг а, кокани а). Оцу дерригено а гойту нохчийн къам (цуьнан хьекъале, оьзда дакъа) ша-шех тоам бина, шена чохь дIакъовладелла доцуш, дерриге а къаьмнашна дIадиллина хилар; цунна коьрта шен къомалла (нохчолла) ца хилла, коьрта адамийн юкъарниг (адамалла) хилла. Нохчолла оцу адамалла бохучу синмехаллин цхьа дакъа хилла (М. Ахмадов. ГIиллакх-оьздангалла). Ахчанал а алсам вешан тIехьенна оьзда гIиллакхаш, цIена дин, юьззина Нохчалла йита вай? (С-Хь. Нунуев. Лулахой – 2). Даим сан дагахь лаьттара со нохчийн кIант хилар, хьо – нохчийн йоI хилар, дагахь дара – нохчалла, леларехь, вахарехь тIе эхь-бехк дожош долу деган хьал (Э. Минкаилов. ТIаьхьадисина кехат). Халахета, тахана нохчийн адам дIахерлуш ду нохчаллех. Ков-керт, кхерч, ахча, духар, мотт, гIиллакхаш - царех цхьа а ца дисна юьхьанца ша хиллачу хотIехь (З. Эльдерханова. Нохчийн кхерч ган лаьа...).

Нохчкело (-й). Представитель одного из чеченского общества. Общество граничит на в. с ЧIебарла, на з. с ДIай, на с. с Нижала, на ю. с Кири (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Нохчо (нахчо: -й) – перс, великолепный (воин) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ноьлги (-ш). Старин. Поворот.
Ноьлги (Нёлги) «Поворот» – на в. от М.-В. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ноькка (нанин ноькка). Прост. Маменькин сыночек.
БІаьргашна хьалха Іаържа кирхьа санна бода лаьттара. Юха а вирзина, араваддал бІарзвелира. Да шех воьлуш санна хетаделира. «ХІун до ахь, нанин ноькка, кхеравели?» (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

НускалгІа. В невесты.
Сан нана нускалгІа йигинчу
Пайтонан чкъургаша йитинчу
Лараш тІехь айкхечу хьаьркаша
Сан дега декъалъеш маьркІаже,
Долало сан седа-жайна (А. Ахматукаев. Сан нана нускалгІа йигинчу...).

Нуьрк (-аш). Прост. Лук седла.
Куьг тесира юха вортанах, динан а, шен куьйган а ондалла зен санна, ворта хьайира. Нуьйрк лецира схьа, хьалхашкара. Луьйтана цо ког кховдор а дайна, Джандар а, кхин цхьа-ши жима стаг а гІоьртира герга, цара гІо а деш – и кхунна шена вайна ву цу тІе хаош, наха дийцина а дац – дина хьалахаийра Дада, цхьа кетар тІам хьалха дІа чу а хьарчийна, важа, хьала а айвина, иштта дІа кІел а биллина (Хь. Яхъяев. Іин тІехь дин).

О

Обаргалла. Абречество.
Цхьаьнцца а хьагІ-гамо, мостагІалла а дацара церан. Амма уьш мел машаре белахь а, цара мел ца лехахь а, дедегара охьа, церан кочара ца долура хІара обаргалла (А. Айдамиров. Дарц).

Облакат (-аш). Стар. Калька из русского языка: Адвокат.
Тхо кІелхьарадоху шаьш бохуш, тхо да мел долу хІума а доьхкина, облакатана елла ткъа туьма а, хи чу тесча санна, дайра (А. Айдамиров. Дарц).

«Овиш» («оввайш»). Звукоподражание шипению чего-л.
Пешо «овиш» дийр ду хьуна,
Нагахь цунна тІегІортахь…
Вайн ишкап чохь борз ю хьуна,
Варий, неІ ма еллалахь (Н. Пашаев. Барзо диъна моз).

Овхо (-й). Старин. Мореплаватель, рыболов.
Аькхий – охотники, люди живущие охотничьим промыслом; *овхой* – мореходы, рыболовы, люди живущие морским промыслом... По нашему мнению, в основу этнических названий «аькхий», «овхой» легли названия древнейших на Земле профессий - охотников и рыболовов, т. е. названия людей, живущих за счет охотничьего и рыболовного промыслов (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ойланча (-ш). Прост. Мыслитель.
Цигахь дерриге а ду исбаьхьа, ткъа дерригенал коьртаниг ду и шен дуьне лаккхара похІма долчу поэта, ойланчас Гадаев Мохьмад-Салахьа кхоьллина хилар. Дала декъалвойла иза! (Р. Дадашев. Поэтан а, философан а Гадаев Мохьмад-Салахьан дуьне). Нохчийн халкъан исторехь кІезиг бара цІе йолу нах, фольклорехь хьахош масех стаг вара: Адин Сурхо, Таймин Бийболат, иштта кхиберш а

«Еха буьйсанаш» романан агIонаш тIехь юха а денлуш, хьалагIуьттура керла турпалхой, ерриге Европехь а цIеяххана бевзаш хилла тIеман куьйгалхой, ойланчаш (Э. Минкаилов. Халкъан иэс самадаькkхинарг. Айдамиров Абузарах ойланаш). Тахана со лаьттара, бух тIе шишанаш дIа а хIиттийна. Со хьоьжура варе сайн ойланча (М.-С. Исламов. Iаьржа тIулгаш).

Ой (-наш). Устар. Сеть для ловли птиц.
Ойн боьра (Ойн бёра) «Ойн лощина». Урочище на окраине села. Первая часть названия затемнена. По рассказам информаторов, здесь водилось много птиц. Сеть для ловли птиц – *ой* (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ока (-наш). Устар. Порода овец чеченцев. Нохчийн (чеченская) ока – обычно овцы бывали черные, темно-серые, рыжие, но не белые как тушинской породы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Олудерг (-ш). Высказываемое.
– Наха цхьацца хIуьмалгаш юьйцу тхуна «писаш ю, керара хIума дIа ца хоьцу, юург юхауьйзу», бохуш. ВаллахIи-биллахIи, хьо соьга дуй баийта а ца гIерта, Iумар-Паша, буй къуьйлечех а ма дац тхо, наха юучул сов яа а ма юу, оцу хьан йоIа харцдерг дуьйцуьйтур дац-кха соьга. – Олуш ду-кх, Бексолта, стиглахула лелачу олхазарна а ала хIума карадо. Ваха гIертачу стагана олушдерг оьшур дац. Багош а гIаттийна лелаш ду-кх хIара адамаш, хьанна хIун эр ца хууш. – Захалан дог оьцу хIусамдас (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

Олург (-ш). Что сказать.

Ондавала (й, д, б). Окрепнувший.
Асваддий Шайхмохьмаддий бен кхин ондаваьлла
борша-стаг вацара бевдда богIучарна юкъахь (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Онга (-ш).

Онгане. Части опорно-двигательной системы животного.
Дlаьндарго, хорамо, экхано мел вийнарг,
Цонгане, онгане меженеш гулйина,
Хlинца а, тахна а, вайн синах каетташ,
Вайн иэсан экъан тlехь,
Веллашшехь, ветталуш,
Вайна хьалхха Іуьллу (Л. Ибрагимов. Гlаттаман либретто).

Оппа (оппа даха) – хьошалгlа /берийн лексика/

Орцгlайчу. Старин. Горный склон.
Орцгlайчу (Орцгайчу) «Горный склон» – уроч. на ю.-з. Название состоит из двух компонентов – в данном случае в значении *арц* (гора) и *гlай* (хребет, склон) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Орца-карзахе. Прост. Встревожно-просительные.
Цуьнан кхераделлачу бlаьргаша, тем боцуш терсаро дагчу орца-карзахе ойланаш туьйсура (М. Завриев. Теш ма лаца).

Орцанхо, орцанча, орцахо (-й, -ш). Прост. Тот, кто оказывает первую помощь.
Цу турпал шен белшах гома Іад тесина,
И жима орцанча цхьана дина хаийна,
Мерзачу езаре деган весеташ дитина,
Ша орцах велира, тов, и Гехин ва Гихо (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. Хlот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. 2-ра книга).
Мискачу алкъан орцахо, Делан некъахь декъалхилла эвлаяъ Кунта-Хьаьжа, цхьаболчу нохчийн ямартлонца паччахьан Іедало махкх ваькхкхина, даймахкана генахь, керстанийн махкахь дlакхелхира Оцу кхойтта шарахь Зеламхин цlе йоккху хезча, кхералой, дегlа тlера массо а чо ирахlуттура салтийн а, гlалгlазкхийн а. Дийнан

делккъехь эскарех юьзначу гIали чу Зеламха веъча, куьйранах котамаш санна, барзах уьстагIий санна, кхералой, дIасабовдура уьш (А. Айдамиров. Дарц). Обарг Зеламхин цIе яьккхича, вайна хьалхахIутту майрачу, кадечу, мостагIчух къинхетам ца бечу халкъан орцанхочун турпала сурт (Хь. Бурчаев. Айдамиров Абузаран «Дарц» романах). Беха, хала некъ дIабаьхьира Кадыров Ахьмад-Хьаьжас шен кхиарехь, халкъан орцанча хилла дIахIоттарехь а (С. Магомадов. Кадыов Ахьамад-Хьаьжин политикехь хьежамаш).

ОстопируллахI (астагIфируллахI). Из арабск. покаяние.

– ОстогIфируллахI! Дала собар а, собарца хьуьнар а лойла хьуна, Мусха! – мохь белира Iелин. – Дала кхоьллинчу адамана лан ма боккха бохам бу-кх хьоьга беънарг! (А. Айдамиров. Дарц). Иза... шина кога тIехь вара. Доза доцуш цецвелира Элберд: «ОстопираллахI, остопираллах...» (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). ОстопируллахI! Ма карчий цо со, – цецваьллера Хьасан (Б.Магомадова. Безаман хало). **ШайлагIаз.** ОстопируллахI. Дали, хьо орцух вала! Дали, хьо орцух вала! (М.Ахмадов. Денисолта). – Ва, астагIфируллахI! Кхин а ву инвалид? Шу ма чIогIа арадевлла тахана, маьхза цхьаъ йоькъуш санна (А.Газиева. Кондукторан яппарш). – ОстопирлахI, къамел а ду кхуьна-м къонахчуьн. Ма хьаштдоцург ду-кх хIара хIаллакван веза бохург, – ойланаш хьийза Бекмирзин коьрте (А. Сулейманов. Къежбелла корта). – АстагIфируллахI! Ма доккха хIума ду иза! Аша соьга-м ма ца аьллера вайн юьртахь Сталинан доттагIа ву вехаш, аьлла! – юьртан мола, кхуза гулдаларан коьрта Iалашо йиц а елла, чIогIа цецваьлла бага а гIаттийна лаьттара (Хь. Тухашев. Гулам).

Отар (-ш). Старин. Хуторок. В отличие от *кIотара*, который состоял из нескольких семей-домов, в *отаре* преимущественно жила одна семья.

КIотарге (Котарге) «К хуторку»... **Отара** (Отара) «Хуторе в» - уроч. на в. Билта (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Отархо (-й). Старин. Хуторянин.

Оф-фай-кх хIай (!). Восклицание успокоения, наслаждения и т.п.

– Оф-фай-кх хIай! Оф-фай-кх хIай! Оф-фай-кх хIай! лер карзахе дара. – Вай а дохур ду кхочачу кхаччалц, кхочачу-кхаччалц вай а дохур ду. вай а дохур ду кхочачу-кхаччалц. Хьайбаха дIа вай а дохур ду (Хь. Яхъяев. Дакъа).

Охьаата. Сверху вниз развалить.

Иблиса дерзийра: – Делахь, хьайн болх иштта кхин дIа бе…
Ала деза, дов динехь а, Ирак охьаатарна,
дашо медал елира Иблиса США-н кураторна… (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).

И полк, Ушурма-шейх коьртехь а волуш, цхьана тобано шен полковникаца-а охьааьтта. Иза исторехь бевзаш хилам бу (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ОхьатаIо. Прост. Прижимать.

Цунна хууш хилла, ша и гIо доккхуш ца хилча, тоьллачо гIийланиг охьа а таIош, шега ва велча цуьнах лай а веш, шен гIиллакхаш а, бух а бохор буй, ткъа иза хилча ша юхур юй а (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Охье (-наш). Равнинная часть Чечни.

Охье. Ян мукъана а хIун ю иза? Даркешна хезнера цунах лаьцна гинчара дуьйцуш. «ТIулган экъа санна, бIаьрго ма-лоци,у шера аре. Цу тIе яьлла голашка кхаччалц йолу сийна буц (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ОхIла (-наш). Знаток.

Малазераче хьедира: – «Болх иштта ледар бахь,
хьайн дарж охьадилла дезар ду хьуна, накъост, ахь!
Борделаш хIунда яц, нана йоккхучу Малазехь?!
Цу агIор мел долчу охIланна, ду иштаниг иэхь! (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).

ЖIаьлеш, тховса дуьне даа санна,
Ма летийша шу сел карзахдовлий.
Со ю тховса кху дуьненан охIла –
ХIей нах, дIа ма дийша, неIарш къовлий... (Б. Гайтукаева. Кху сан дагах дакъа диъча санна). Харцлийна девли шу,
Емалъеш гIело.
Эхь-бехках хьехам беш,
ОхIла мел воцучо (Х. Зуцаева. Харцлийна девли шу).

ОхIо-охIай (!). Восклицание удивления, изумления и т.п.
ОхIо-охIай, сан хьоме лулахо, цул тIаьхьа вайн несо вайн невцана тIе «гIалх-гIалх» еш, вукхо дуьхьал «IанцI-IанцI» деш, «гIарчI» аьлла цхьа нана-доккха дов дели церан чохь, хIун дан воллу хьо«Ма яла хьо дакъаза, хIахIаънехьа, хIун до ас (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Оцул (оцулла). Кроме этого; больше или меньше того.

Оццул (оццулла). Вот столько.
Оццулла тамашийна стаг вара со цу хенахь (Э. Алихаджиев. Некъаш).

Оцчуьра. Из этого.

Очарт (-аш). Очередь.

Оша (ошанаш).
– Хьан дай а ма бу цхьана хенахь ломара охьабевла, – шениг дуьйцура ИбрахIима, – хьуна гаъ а гиний хьайн дайша цигахь тIулган басеш отуш дина ошанаш, гIаланаш, бIаьвнаш, кешнаш? (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). Акхачу бецо хьулйина, IохкурА ламанан тIулг отуш, даьхна ошанаш (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Оь

Оьвна. Сшитьё наизнанку. (Впервые услышал в речи учительницы физики грозненской школы Дадашевой Маусет Арбиевны).

Оьздалла (хьан оьздалла). Ваше благородие.
Хьан оьздалла, боккъал а аьлча, гатиюьртахойн ницкъ бац хьан омра дуьззина кхочушдан (А. Айдамиров. Дарц).

Оьлгаш. Старин. Ячменные круглые шарообразные хлебцы *оълга (ш)* хлебцы, изготавливаемые на праздничные дни. «Ольгаш» – божьи хлебцы, просвиры, которые пеклись к культовым праздникам и выносились к святилищам (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Оьлгуз (-аш). Старин. Замок.
Оьлгуз-дукъ (Олгуз-дук) «Храмовый хребет» – на з. окр. Возвышается над селением Нихала. Оьлгуз-кхаш (Олгуз-кхаш) «Храмовые пашни» – на ю.-з. Села (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Оьртхана. Устар. Кустарник.
Оьртханан басса (Ортханан басса) «Кустарниковый склон». Северный склон Суьйра-Корта (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Оьсси. Старин. Прост. Туда.
Оьси юрт (Оси юрт) «Оси поселение» – з. окраина. Равным образом *оьси* могло выражать как собственное имя, так и указательное *оьсси, оьссира* – туда, откуда (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Парз (-аш; фарз –фарзаш: ламаз, ламазаш). Религ. Обязанность (-и: обязательный молитвы).

Дала тIедиллина и пераз ва ламаз,
Тахана-кхана ва бохуш, ахь тIаьхьа дуьту,
Къинхетам боцуш, барт хетта ва боьлча,
Байттамал хирий-те, Iеса дегI, хьуна? (Нохчийн фольклор. Назма «Дуьненца гергарло ма чIогIа хили хьан»).

Iуьйрана бусалба нах гIуьттучу хенахь,
Вайн Делан парзана кечлучу хенахь,
Мерзачу набарха доьзалаш бохуш,
Вай ярташ гулйина майдана ехира (Нохчийн фольклор. Церадахаран хьокъехь аьлла назма).

Адам кхелхаш, лаьттахь хIутту син баррамал къелла:
Са легийна довлар – парз ду кхиэлан дожарийн.
Цхьана кертан доьзал тахана а бекъабелла –
Ца чохь кадеш – зударий, ткъа, арахь – божарий (I. Юсупов. Адам кхелхаш, лаьттахь хIутту син баррамал къелла...).

Ведда, хьаьдда, къежаш, цIийзаш,
Фарзаш тIаьхьа тоьттуш хьайн,
Сирделла хьан Iаьржа мекхаш,
Хан еллий-те дала кIайн? (М. Бухадинов. Синтем байна собар доцуш).

Иштта чекхваьлларг шен дахаран чаккхене а воьхна воцуш хьоьжу, хIувда аьлча цо кхочушдина-кх вахаран парзаш, и ваха гIиртина-кх ваха ма-веззара, цуьнан «денош-гIа-патарш мажделла оьгу, – дахаран гуьйре ю йогIуш», цуьнца цхьаьна «макхъелла гIайгIа ю тиэбаш», «йишхаьлла, совпуш ду иллеш». ХIумма а дог хьосту, дог тиэден билгалонаш, суьрташ дац уьш (Хь. Бурчаев. Алиев ГIапур: «Ас динчу некъийн чаккхенийн лазам...»). Ойланаш ца ян а гIерташ, ной йолчу чу а воьдий, ламаз оьцу Мовлдис. ТIаккха шиъ ламаз до: сунт а, парз а.

Парзел тIаьхьа дора сунт,
Хьайн кIант ларвар деха
Цкъацкъа суртана боккхуш барт,
Хьостуш хьайн воI, нана (Хь. Минкаилов. КIант ларви ахь, нана).

Дала деза кхоьллина хьо,

Хьан лерам бар суннат ду.
Хаза дуьйцуш, хьо хестадеш,
Эхарт даккхар тхан парз ду (П. Джебирова. Маьлха дуьне).
Ламаз-бисмилла а, аттахьиййат а жимма хозуьйтуш дийши цо, шен ойла Далла гIуллакх дарна тIехь сацийта (М.Ахмадов. Ден сингаттамаш). IабдаллахI кхайкхина а велира. Парзаш а, суннаташ а, тасбихь а, вирд а чекхдаьккхина, IисматуллахI шен ден доттагIчунна юьхьдуьхьал вирзира (Д. Кагерманов. Кхойттаннан тезет). КIорггера, чулацаме, оьзда, исбаьхьа.Тахана буьйцучу, хуучу нохчийн маттера хийла дIадовш долу дуккха дешнаш авторна маьIна дика хаарца шайн-шайн меттахь далийна карадо ешархочунна «Дог дуьлина мерзаш» цIе йолчу гулам тIехь: аналла, хьагам, антал, гурам, кхевсе, ковра, аьхза, важап, окхеш,текъа, руьйта, кхимар, перза, там-товраш, синхьаам, хьун-басе, къурло, жирга, шелгIа, чIиркъе, гечо, алх, Iаспар, совра, хьун-тогIе, дур, тIегIа, сет и.дI.кх. (200-204 агIонаш) (Д. Байсултанов. Нохчийн поэтан Дакаев СаьIидбекан 60 кхачарна).

Парсма (-наш). Старин-диал. Щит.
По долине Шаройн Орга имелись следующие укрепления и военные поселения: Парсма (Щит)*, Сандаха (Отборные), Кебасара бIав (Ворот склона башня), Кебаса (Воротсклон) КIесала (Резервные (тыловые) войска, гарнизон), Чур тогIие (Внутренняя долина с замковым укреплением Шикъара, Шора – с мощным замковым укреплением по-над л. б. Шаро-Аргуна, Саьрбала (гордые) и Лаьшкара (группа войск, резервный гарнизон) и немного ниже по течению Шаро-Аргуна – Букказие (богаз – ворота) и дальше – ЗазаргIание, Улус-Керт, где проживали воинственные вашандаройцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

«Парт»-алла. Звукоподражание шуму, производимый при скакивании с сидячего места.
Юха «парт» аьлла дIа хьалаиккхи со: сан доттагIчуьн и цхьа нанабоккха куй бу-кха лаьттахь Iуьллуш (В.-Хь. Амаев. Чехка деша еза дийцар).

«Парх»-аьлла. Звукоподражание шуму, производимый при скакивании с сидячего места.
Салам ло ас сайн доттагIчуьнга – «парх» аьлла хьалаиккхина «тIорш» оькхуьйтуш сан куьйгах куьг тоьхна, «бапп» суна мара а иккхина, «вабб» аьлла юха шен гIента кхеташ воллу-кха (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Паччахье (пачхье: паччахьенаш). Столица (столицы). Цюрих гIалара Берне кхаччалц цIерпошта тIехь нийсса I сахьт некъ бу. Берн церан паччахье ю (З. Эльдерханова. Швейцарех дагалецамаш). Сихонца омра кхечира, Дадас гIуллакхдеш йолу полк Украинан пачхье – Киев ларъян дIахьажор тIедожош. ДIайолаелира къизачу тIемийн инзаре эпопея (Р. Селимов. Дадех Дмитрий муха хилира).

Паьлча (паьлчанаш). Прост. Клоун (клоуны).

Пезарг (-аш). Устар. Пезарг – защита, щит (ноговицы). До наших дней дошло *пезаг* – без «р», который из-за ненадобности утратился (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Пезаг. Войлок для прикрытия икр ног.

Пера (-наш). Устар. Дружина, отряд, подготовленный для дальнего похода с запасом пищи и фуража не менее чем на трисемь дней (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Перестройка. Перестройка.
Гой хьуна, цхьа хьаькам къолаш деш, кхаьънаш оьцуш хилча, иза дерриге а КГБ-на хууш хуьлу, амма и хьарам куьг Iорадоккхуш нахе бакъдерг дийцийта деза. Вайн райкоман хьалхара секретарь Шарипов кхаьънаш оьцуш, стаг ву, ма-дарра аьлча. Иза новкъара дIа ца ваккхахь, кху районехь цхьа а перестройка а хир яц (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Песакъ (-аш). Здесь в смысле неблагодарный.
Цундела хаьржи цхьа некъ ас,
Вуьгуш верг со Далла тIе.
Хир ма вац со тIаккха песакъ,
Йоккхур ю хьакъ ерриг цIе (І. Шайхиев. Шо-шаре къаналле леста).

Петар (-ш).Старин. Квартира.

Супьян, я кхин чоьхьаваьлча товш ма дац, бер санна велхар, кху пачхьалкхан петар чу а хиъна (М. Ахмадов. Массо хIума а ду хьесапехь).

Пехарвола (й, д, б). Доводить до износа лёгких (о состоянии дыхания, употребляется в адрес курильщика).

Пехара-цамгар. Туберкулёз.

Пийжа (-наш). Этимология топонима связана с «пийжа» - скрытое от солнца место (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Пираьнг (-аш). Пряник.
Захалшна чай мала цхьа ах кийла бIелиг шекар а, цхьа кийла шира пираьндигаш а, хIоралла ца ялийтина. Урс хьаькхна, тилийна нIаьна-кIорни а, берашна кегдан ши-кхо стака кхерзина гIабакхан хIуш а тускарна чу дехкира (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

Пирг (-аш). 1. Старин. Круглый щит. 2. ХIоз санна хьийза коьчал,меже.
Пирги дукъ (Пирги дук) «Щит-хребет» – хребет на западе от ГIачалкъ. Пастбище. Пирг – хребет на пути возможного движения неприятеля. Пирг – круглый боевой щит, одно из восьми названий боевого щита в чеченском языке... **Пирг** - так назывался щит, который надевался на боевое копье, когда войско шло в атаку на вра-

га. *Пирг* - назывался и щит, приделанный к рукоятке меча, шпаги, который защищал руку от ранения оружием. Название заимствовано из зап.-европ. языков (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»). – Іайт, да ма дала-кх хьо балхан далиІ, хьийзаш-м далар ю, бедана тІе а яьлли, – Рашида турмалан пирг хьовзийра, сурт кхин а гергадало, – вахаш-м ца валлара хьони, куьйрано къора кхокха санна… хьан ханнара, дависарг, хьан ханнара а волуш… (М. Бексултанов. Кехат).

Пирдовз (-с). Один из рая.

Мохь бу ша элира
Шемера некъ бина
мох бу ша элира
Пирдовзан неІ гина
хьаьрчина тІулг хуьлуш
бижа дог лехна ша
нийсонан дуй хуьлуш
биса дош лехна ша (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).

Хьо каде хьовзалахь Махьшарехь вай вовшахкхеташ,
АллахІах хетачохь сов тІаьхьадисина эхь.
Хьуо кхачахь пирдовсе, цагинчех цигахь къахеташ,
Даггара делхалахь хьо церан цІерашна тІехь? (И. Юсупов. Сан са).

Пиркечик (пиркечикаш). Продавец (продавцы).

Туьканан корехь лаьтта пиркечик, ара а ваьлла, зударшна тІенеара (А. Айдамиров. Дарц).

Писалкъа. Скупердяйство.

Писалкъех лелла некъ ца белхош,
Барч бехна баьрчехьа ца теІаш,
ЦІе лехна цу цІерга ца гІерташ,
Тийна бІаьрг текхаца ца кхерстош,
Шех дагар дуьненах ца окхуш,
И толам иэшамца боьдда дІа,
Иэшам а толамца боьдда дІа
Синош Іа цу Іаьрша диссина (Хь. Яхъяев. Синош Іа цу Іаьрша дис-

сина).

Писдола (й, в, б). Стать жеманным, ленивым.
Кулла тIе баьллачу моьлкъанах терра,
Малх гучубаьлча, шу ма-дарра девзи.
Эрна ду шуна бехкбиллар, лер а,
Доьшана суждадеш писдоьлла кIезий (Ш. Цуруев. Кхардам бац...).

Пислакх (-аш). Прост. Скупые.
– Дукха тIехъяьхна хила еза ма ца боху ас, – даьттанех дуьзна шен куьг, кучан юхах а хьокхуш, хабар сихдира зудчо, – сагIа ма ду иза, таро яцахьара-м хIумма а дацара, жIаьлеша даарг, шортта хилча, хIунда кхоош ду. Ас-м цунна бохий, уьш яккхий пислакхаш ю аьлла, ма боху ас, сан кхинна моьттург цунах аьттехьа а хир доций суна дика ма хаьа иза (А. Тапалаева. Невцо еана чIуг).

Писулий (писулеш). Прост. Уменшительно-ласкательное название кошки.
Шен гай дуьзна паргIатдаьлча,
Мерза наб еш дийнахь, бусий,
Наб ца тоьаш тхан писулий,
Пеша уллехь дижна Iа (Н. Пашаев. Писулий).

Полколаг. Прост. Полковник.
Ураме ва вала салти ца вуьту,
Кулубе ва ваха полколаг ца вуьту,
Йохаяхь йохае хIара Дадин «кIотар»,
Ца йохаяхь, ваккха со Идалал ва дехьа (Нохчийн фольклор. «Дадин-Юрт яккхарах илли»).

«Поф-фехь» (кIур дIаэха). Звукоподражание движению густого дыма.
«Поф-фехь» кIур дIа а оьхуьйтуш, охьа ма хии со. Мох йоккха стаг йолчухьа дIахьоькхуш ма бу. КIур чIогIа болуш хиллера цу папиросех, ша паровозах санна (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана

санна).

ПохІма. Талант.

Сан иштта гІаттар а тІемаша ойла ца ечу,
Хенах дІакъаьстинчу сан некъан тамаша беца,
ПохІмалле ваьлла со, хьаьркаша дола ца дечу,
БІаьргаша дов дечу шаьш бацо леринчу деца,
Аз кхолладалале лерса а кхачалучу,
Іожаллех коьртара чо а ца бачалучу (А. Бисултанов. Ахь лохьа суна цхьа Іуьйре).

Къилбаседа Кавказан цІеяххана бевзаш болчу поэтийн Р. Гамзатовн, Д. Кугультиновн, Ю. Кузнецовн, Ф. Алиеван, Б. Магомедовн, кхечеран а стихаш нохчийн матте йохуш, гочдархочун похІма а билгалдаьлла Шарипан (Р. Дадашев. Поэт а, цуьнан дуьне а). Асет доккха похІма долуш хьехархо хилира. Цо лартІе ялийра ишколан документации (І. Бечуркаев. Даймахках къастар). Вайн литература а, дикка шерашкахь цхьаьна болх беш хиларна поэтан похІма а дика девзачу халкъан яздархочо Хатуев Іабдулхьамида хьалхара дош яздинчу гуларх лаьцна дийца атта-м дера дац, хІетте а сайна хетарг ала лии-кх суна (Д. Махмаев. ПетІматан кхолларалин бІаьсте). Цуьнан кхолларалин некъах дош ала догІу кху къамелехь, хІунда аьлча, дуккха хан йоццуш зорбанера араяьлла поэтан «Цхьа мерза-гІайгІане мукъам» цІе йолу рогІера поэтически гулар (І. Медигов. Кхиаран новкъахь рогІера гІулч).

ПохІмалла. Талантливость.

сан хьалавалар а тІемаша ойла ца ечу
хенах дІакъаьстинчу сан некъан тамаша беца
похьмалле ваьлла со хьаьркаша дола ца дечу (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).

Хьан лаьмнаш, аренаш, доллу хьан Іалам,
Чулацам хазбина, исбаьхьа хастош,
Дацахь а похІмалла къагийна ала,
Сан дагна-м хийра дац хьо шена къастор (І-І. Асхабов. Даймахке).

Поэзиезархо (поэзиезархой). Любитель поэзии.
Вевзашволу нохчийн поэт, драматург, иллиалархо Алиев Гапур вина 60 шо кхачарна лерина цхьаьнакхетар дIадаьхьира Соьлжа-гIалин коьрта библиотекехь. Цуьнан поэзиезархой бара цигахь гулбелларш. Библиотекин куьйгалхочо Исраилова Сацитас дика кечамбинера и суьйре дIаяхьарна (Хь. Бурчаев. Поэтан, драматурган юбилей). Цигахь гулбеллара Москвахь бехаш болу нохчийн Iилманчаш, бизнесменаш, поэзиезархой а, иштта нохчийн республикера хьеший а. Iаьрбин поэзи оьрсийн матте яьккхинчу поэташа Э. Балашовс а, В. Бояриновс а, И. Голубничийс а, кхечара а дийцира Мамакаев Iаьрбин кхолларалех шайна хетар (А. Исмаилов. Поэтан цIе йицлур яц).

Поьда (-наш). – широкий обод, гнутый из древесной коры, для поделки хозяйственной тары. В данном случае – источник, оформленный таким ободом (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Программист(-аш). Программист(-ы).

Программистийн. Программистов.
Вай царна хIума ала, уьш бицбе ала гIертац, уьш шайн заманан нах а, къонахий а хилла, амма динберийн зама яхана, кибернетикан, комьютерийн, программистийн, нанатехнологин, «хьакераш» олучийн зама ю арахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ПхегIо (-й). Старин. Лучник.
Гаьттинарг тешна ву,
Кхетта ву воьжна верг;
Туьшан таж – пхегIойх ву,
Туьш лазам – туьшна берг (Хь. Яхъяев. Гаьттинарг тешна ву).

Пхей. Устар. Лучники, стрелки (о пхойском народе, живущим в горах Грузии, граничащим с Чечнёй).
Шедала, Хевсурети, Пхейн-Мохк (шедалой, хевсураш, пхей) по

традиционным представлениям вайнахов этнографический район, входящий в состав Груз. Респ. Граничит на севере с обществами мелхи и майста Чечни, на востоке с Тушетией, на западе с Хевией, а на юге с Пшавией. Расположен в верховьях реки Аргун и его правого притока Андаки. *Шадала* – вайн. ледников (страна), *шедалой* - ледников (жители), *хевсур* – вайн. От хеви (хен) – дозор и *сур* - войско, дозорные войска, *пхей* - лучники, *пхейнмохк* – вайн. лучников (стрелков) страна (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Пхеръюьхь (пхеряьххьаш) – наконечник боевой стрелы. Нередко вайн. лучники отравляли наконечники боевых стрел змеиным ядом, особенно когда они готовились отразить агрессию чужеземных захватчиков. Для этой цели в горах, в естественных условиях, содержались «фермы» ядовитых змей, которых «доили» люди, большие специалисты этого ремесла. Такие люди освобождались от практического участия в сражениях. Они были известны в горах как «лаьхьарчий доьттунгар» (т. е. змейдоящие). Например, самый последний специалист из числа змейдоящих был знаменитый Гай, чеченец из тех, кто жил на правом берегу притока р. Аргун, т. е. у реки Андаки, в Хевсуретии. Секреты доения змей передавались по наследству. Были строгие запреты в этом отношении: запрещалось ранить отравленной стрелой внутреннего врага – чеченца или кого-либо из соседнего племени; строжайшим образом запрещалось наносить рану внутреннему врагу с помощью копья, пики, запрещалось колоть кинжалом, и особенно ножом, так как колотая рана трудно заживалась (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Пхойн-Іад (Іедаш) – назв. сложилось из двух компонентов: *пхойн* – от пха – стрела. Ср. *пхой* - хевсуры. *Пха* - стрела, *Іад* - лук, т. е. лук для метания стрел (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Пхьа. 1. Стрела. 2.Месть.

Лелалахь, царна де доьхначохь ницкъ луш, тилабеллачохь некъ гойтуш. Цу тIехь со чекхволу. Нагахь санна сан къамел хьайна дIахезнехь, и пхьа тIеэцахь, цхьа билгало яхьара ахь... (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ПхьагIат (-аш). Расстояние между вытянутыми руками.

Пхьалг (-аш). Прост. Кузница.
Суна хетарехь-м ца бо, хIунда аьлча, къам хьовха, муьлхха а цхьа хIума кхуллуш хилча, и хIума кхолла а ма еза цхьа пхьалг, цхьа меттиг, кхерч хила ма беза (пхьалгIа хуьлда, я кхин хуьлда иза) (К. Чокаев. Нохчийн мотт – вайн къоман синкхача).

Пхьамта. Старин. Поселения людское.
Пхьамта (Пхамта) «Поселения место» – село на ю.-в. Шатоя (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Пхьара. Прост. 1.Беременная. 2.О детских волосах на теле.
«Пхьара чоьн бос Iаржалле берзаза долчу цу ден боьршачу бераца шен йоьIан мах а бина, Дала доIанна жоп делла миска стаг санна, декъал хилла цIавирзира ша оцу дийнахь», – дуьйцу бохура Индарбин Мовлас цул тIаьхьа (М. Бексултанов. Терза).

Пхьарчо (пхьаьрчоьш). О белесывом волосе (волосах).
Ткъа Бисолтин пхийтталгIа шо делахь а, иза хIинца а бер ду. Юьхьа тIе а, мера кIел а пхьаьрчоьш а довлаза (А. Айдамиров. Дарц). Юха хIинца а, гуттар а санна, цхьаьннан цхьа хаза бIаьргаш, кхокханан кхалкIело, пхьарчо тоьхна кIайн ворта а, кху неIалта юккъехула, кху къеллина, херцаршна, бераллера сурт долуш санна, я гIенах гуш долу гIан (М. Бексултанов. Масане диси).

Пхьарчхо (-й). Старин. Лучник, стрелок.
Пхьарчхошка – селение на левом берегу ГIурий, на сев. стороне Юрт-Эвл (новое назв. – Ленинаул). Считается древнейшим посе-

лением аккинцев. В основу названия, вероятно, легло «пхьарчхой» – лучники, стрелки, от «пхьа», «пха» – стрела, пуля, лук. Согласно полевым материалам, Пхьарчхошка и Ширча-Юрта являются древнейшими поселениями чеченцев-аккинцев, откуда в результате роста населения они расселились в последние века в районе рек Сулак (Гой-хи), Терека и зап. берега Каспийского моря, где на острове Чечень (Нохчийн гІайре) имелся городок Чечана (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Пачхье (-наш). Столица (С. Дадаев. «Даймохк» газетан дошам. 19 январь, 2012 шо).

Пхьахьо. В чеченском языке говорят: Со хьан лай а вац, пхьахьо а вац. В смысле я от тебя не завищу, а также в смысле, что я тебе не безродный какой…

Пхьеда. Солнечные захоронения (в язычестве).
(Ойла елаш дешнийн: пхьоьха, пхьеда, пхьаркан,
Пхьарс, Пхьатуха, пхьагІат, пхьола, пхьалгІа, Пхьармат!
БІешерашкара дуьйна шен къайленийн догІа
ТІаьхьенашка кхийдош, церан маьІна догІу) (З. Сулейманова. Пхьармат).

Пхьиедие. Старин. Место, где поселение людей.
Пхьиедие (Пхиедие) «Поселение на»—л. б. Шаройн-Орга. Др. часть Сандаха (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»). ХІара дешнаш суна духхьара Лечин иллешкахь хезна(кхечахь а хила тарло): дарс, анаков, турсло, пхьеда, тушпхь (П. Абубакарова. Леча Абдуллаев. Илланчех дош).

ПхьоьгІана. Старин. Центр поселения (села).
Пхьоьха (Пхоьха) «Центр». В основе лежит «пхьа», имеющее несколько значений: человек, поселение и др. В данном случае: Центральная площадь (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Пхьоьраза. Остаться без ужина.
Юха а цхьа йовхо хьоду, хIара цIахь хуьлу: деца, вешица… накъосташца, яй кхехкош… юха нана а цхьаъ дуьйцуш… ма вижахь, нана яла хьан, пхьоьраза охьа ма вижахь… (М. Бексултанов. Цу дийнахь, Нохчийчохь, и жима кIант вийначу дийнахь...).

Пхьуьйшашдоцург (-ш). Безрукавка.
Кхано пхьуьйшашдоцучунна чухула юьйхинчу шина халатана а, шина кучана а чухула йолчу цхьана кучан агIонтIерачу кисанахь загс йина схьаэцна ахча а долуш цIа йогIу Даашоовгал шен кетIа кхоччуш цкъа цец а, тIаккха акъ а яьлла, сацаелира (В.-Хь. Амаев. БIаьстенан цхьана суьйранна).

П1

Шелзарг (-аш). Устар. Защита для пальцев лучника: большого, указательного и среднего, которыми натягивалась тетива боевого лука. Это была особая «персчатка» (обратите вним. на звук «с» в середине слова), кожаными футлярчиками для пальцев, которыми натягивали тугую тетиву боевого лука, – большого, указательного и среднего, от которых шли кожаные тесемочки и перевязывались у запястья. Это была защита для пальцев – *пIелзарг,* где первая часть *пIелг* – палец, вторая – *зарг* – щит. Таким образом, мы насчитали в чеченском языке I3 названий боевого щита. Нет языка, в котором присутствовало бы столько вариантов названий боевого щита! (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шилдиг. Прост. Пренебр. Очень незначительная часть чего-л.
Шалго тапчанаш хуьлура хьалха, тIехь-кIел эчигаш а йолуш, цхьа зIок а йолуш. Цу зIакар тIера цхьа пIилдиг хьала ца саттийнехь, ший а йолура, цкъа йожийча. И тапча а яьхьнера Илеса цIера, дех лачкъийна (М-С. Гадаев. Вер-витар).

Р

Рабби. Арабск. Бог.
Шуна юкъахь волчу Iесачу стага ойла йира: «ХIинца хьала а гIаьттина, со дIавахча, хIокху халкъана гучуволу-кх ша. ХIай Везан Дела, гечде Ахь суна. Со дохковаьлла-кх, хIинццалц сайгара дийлинчу массо вочу хIуманна»,–аьлла, цо иман диллира. Ас цунна гечдира. Цул тIаьхьа шуна догIа деара. Юха а хаьттина Мусас: – Я Рабби, хIай Везан Дела! Вийцахьа суна иза,–аьлла (Н. Пашаев. ГIиллакхо веш ву-кха яхь йолу дика кIант).

Рабит.- означающая очищение сердца мюрида от всех мирских помыслов и мысленное сосредоточение на мюршиде, то есть учителе.

РажIий (-ш). Религ. Разведённый, причём может в течении трёх месяцев соединиться с бывшей женой.
Зуда йитар а, ялор а кхо цIе йолуш ду. Зуда цхьа цIе я шиъ тесна йитича, юхакхачон йиш йолуш ю, ражIий хуьлу иза. Кхо бутт кхачале, кхечанхьа маре яха марша ялале цIа йола аьлчахьана ваьлла цIийнда. Цхьа а моллин кехат ца оьшу цигахь (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

РакаIат. Религ. Ракаат – одноразовая молитва.
Ши ракаIат долу Iуьйра ламаз хьан масийтта ракаIат хуьлу, аттахьиг деша виц а луш хьо, юх-юха а ламаз а доьхкуш (М. Бексултанов. ДIаваххалц, хилла а воцуш). ДоIа динчул тIаьхьа, сехьа чу а волий, зиярта хьурматна ши ракаIат суннат ламаз до (С. Хусаинов. Зиярте воьдучунна хаа деза).

Рамза. Старин. Эмблема.
Ткъа эмблемах нохчаша рамза олуш хилла. Iаьрбийн маттера рамзун бохучу дашах хилла ду (I. Юсупов. Нохчийн мотт къен бац).

Рахь. Прост. Ложь.

Рахьман. Из арабск. Религ. Милостивый.
Хилла ву. Волуш ву.
Даима хир ву.
Сийлахьниг жил-Iалам
Ша кхоьллинарг ву.
Заманца Iаламаташ
Ша кхоьллина волчу
Рахьманна хастамбе,
Ша цхьа-цхьаъ волчу (А. Дибиров. ВаIзанаш).

Рэкетир (-аш). Рэкетир (-ы).
– Муьлш бу, кIант, и *рэкетираш* бохуш кху наха бийца баьхнарш?
– хаьттира цу сарахь
хьалхо цIакхаьчначу ИбрахIиме Дауда, ламаз эца тас улло а хилош.
– ХIунда хоьттура ахь, дад? – цецвелира ИбрахIим, и дош цунна довзарна а тамаша хетта.
– Царна алссам кара хIума кхочу бохуш буьйцуш бар-кха уьш хьастаха тхан гаражехь.
– Рэкетираш ахча долчу нахера и нах кхера а бой, ахча дIадоккхуш берш бу-кха (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Риба. Религ. Под проценты.

Рибахо (-й). Берущий и дающий греховно под проценты (деньги и другие ценности).
Къена паччахь дIакхелхина тезет дIа а дерзале, керла хIоьттинчу паччахьо гуттар шен дагахь хилла лаамаш кхочушбеш, инзаре хийцамаш болийра. Уггар хьалха рибаъхой махкаха бехира, цара нах дакъазадоху, гулбина харц-бахам цаьргара дIа а боккхуш (А. Абдулкадыров. Паччахь).

Рузбан-ламаз. Пятничная коллективная молитва в мечети.
Рузбан-ламаз «салатул камилийна» аьлла. Камил нехан ду и ламаз

аьлла, зударий цу юкъахь хьахийна бац. Дала кхолларехь зударий а, божарий а башх-башха кхолларна зударшна тIехь дац рузбане бахар, амма, болхахь ял хир ю царна. Шайна къаьстина чубаха неI а йолуш, божаршна гуш боцуш, юкъахь тесна кирхьа а долуш меттиг хилча баха мегар ду, шайн ламаз дан а, къаьсттина хьехамашка ладогIа а (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Рузма (ю-ю). – Календарь.
Хьо йина де хилча сан рузма йолош,
Сан шерийн хьаьж тIера сек хилча иза,
Ма гIуо, сан ирзера хьайн месийн йол хьош,
Рузманан кхелашка даькkхича,
Орам хьан бехке хиллера.
Зурмано къамкъаргаш якхйича,
Амалш а хьан цхьалхаевр ю (А. Ахматукаев. Аганан мукъамийн эшарехь...).
Докъар а ца хилча и доцург кхин сан (I. Юсупов. Карзахе безам).
Арахь-м – сахуьлу герга,
ГIайгIанан чекхъели буьйса.
Рузманан дIакерчи агIо,
Диснадерг дацдели ханна (Х. Зуцаева. Арахь-м – сахуьлу герга).

Рукн (рукна). Из арабск. Религ. Основа, столб в исламе.
Де-дийне, шо-шаре, йоьду хан,
Диг детташ, ца кхиош охьаетта,
Рузманаш этIадан адмаша –
Нана-хьаннаш…
Дош-даше, цIий-цIийне йоьду хан,
Маьждигех рузбанан мохь бетташ:
«Хьукмадарш совцадо рукуIша –
Кхера адамаш!» (Х. Идрисов. Адаман хан).
Iаьрбийн маттахь арканаш бохучу дешан цхьаллин терахь – рукн ду, дукхаллин терахь – аркáн ду. Цундела, вайн маттехь иза лелош хилча, «аркáн» аьлла Iаьрбийн маттара дукхаллин терахьца лелийча нийса ца догIу дела, «аркáнаш» аьлла догIур ду жайни юкъахь. Цуьнан цхьаллин терахь Iаьрбийн маттахь ма-дарра «рукн» аьлла

догIур ду. Лакхахь ма-гарра, «рукн» бохучу дешан маьIна «бух», «бIогIам» бохург ду. Уьш 5 бу: I. Хьалхара рукн – тешалла дар, АллахI воцург кхин Дела а вац, Мухьаммад Цуьнан элча а ву аьлла. 2. ШолгIа рукн – Ламаз дар. 3. КхоалгIа рукн: Закат далар. 4. ДоьалгIа рукн – Мархин бутт кхабар. 5. ПхоьалгIа рукн – Хьаьжин цIа вахар. Динан арканашха цхьа рукна ю закат далар. Божаршна тIехь ду, зударшна тIехь дац аьлла диллина дац иза. Дохна тIера диллина ду и закат, даьхни хIоккхул хилча, хIоккхул зама яьлча, хIоккхул дала деза, аьлла. Стага а, зудчо а, башхо йоцуш, дала дезаш ду закат (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

С

«Са-ассехьа». Звукоподражание дыханию со свистом.
Вайн нус а ю-кха, нана маяларг, «са-ассехьа» мерIуьргаш а сийсош, «гIагI-гIичIехьа» цергаш а хьекхош лаьтташ (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Са-аьрха. Прост. Резвый (-е).
Нохчийчоь. Митингийн майда.
Легашка гIерта потенци .
Халкъана, махкана пайда
Лоьхуш бу са-аьрха кIентий (А. Ахматукаев. Нохчийчоь).

Сагалмат (-аш). Насекомое.
«– малх а, бутт а цхьана агIор кхеташ хилла-кх, – элира цо, нана дIаяхча, – хьалха хаа а ца хаьара…», – куьйган пIелгаш меттаххьайра, некъ лоьху сагалматаш санна, хьуна уьш цхьа дийна хийтира, тхьевсинчуьра самаюьйлу ненан-куьйган кIорнеш санна (М.Бексултанов. Мичахь, муха дицелла хьуна...). Стогарш летта трамвай гуора, некъ лоьху сагалмат санна, аьчкан мекхашца букъатIехула, бетан юьххьехь богу ши бIаьрг а (М. Бексултанов. Цхьалха ду-кх тхо, цхьалха...). БIаьсте шен бакъо ерг кIел ца дуь-

туш йоьдура, вуьшта аьлча сийналло буьзна бай кхиош, стоьмашна гІа а , заза а датІон маршо луш, сагалматаш шайн готтачу, бонанечу хІусамашкара арарчу цІеначу хІаваэ дохуш, иштта адамаш а, мох а чухьийза аьтто болчу, неІарш, кораш доцучу тховкІелошка дохуш (В.-Хь. Амаев. БІаьстенан цхьана суьйранна). Дуьнентlе ша мел яьккхина садолу хІума, ткъа уьш-м ягарйина цаваллал дукха ма-яй: акхарой, дийнаташ. сагалматаш - зингата биста кхаччалца шен-шен хьекъал, шен-шен дахар, шен-шен хьашт долуш кхоьллина Дала (Р. Эльмурзаева. Беркате доьзал).

Саготтевала (й, д, б). Прост. Загрустить.
Куьйга вон сацон карахь гІирс ца хиларе терра, махкахь, вайна массарна дагадогІу, хІуманаш долийча, саготтеваьлла, церан хинйолчу тІаьхьенах кхеравелла, Іелелай, сих ма лахьара, сонта ма довлахьара баьхна ас, ма дарра аьлча, кху гІали юкъа танкаш хьийза яйтур ю аш бехира (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Саготте (-наш). Прост. Грусть.
– ДІадерзийта деза, – ойла йира Хьасана. – Тоьор ду. Дика са кІамди аса цуьнан. ХІинца хуур ду цунна къонахий хилар шена дуьхьалбовла. Тоам бийр бу аса, караводахь лазор ву цара со. Иштта вита веза иза саготтехь (Б. Магомадова. Хьасанан «бекхам»).

Садага. С нетерпеливою расторопностью.

Садахьа. Остолбенеть.
ХІетахь и ла а цаделла, цомгуш хилла ву-кх тхан да а. Цхьа садаьхьна ву-кха иза. Коьртаца а дикка галваьлла (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Садекъадала. Устар. Веселиться.
– Ва-хьа-хьа-хьа, – юха а велахІоьттира ОвхІан, – Эмин, Турко, «кхоъ» диллий, дІавахийта вай хІара. Хьовсур вай хІокхо важа экзаменаш дІа муха ло. Бакъдерг аьлча, сан-м дикка садекъадели

хIокхуьнга ладоьгIуш (Хь. Бурчаев. Абитуриент Йага).

Садогуш. В невтерпёж.

Цкъа мукъна дийлалой вай?!.Накъосте бала балхош хилла цхьаъ:
– Хьажахьа, ва Хьенех, оцу сан зудчунна хIара ах гIалара зударий со везаш бу моьтту-кх…
Кхуо дуьйцунчуна кхин садогуш воцчу доттагIчо жоп делла:
– Хьуна луург ду-кх цунна моьттург… (П. Петирова. Забарен дийцар).

Садукъам (-аш). Взволнованность.

Садукъаме. Волнительно.

ГIайгIа ю церан садукъаме,
Къобалъеш хораман къурдаша...
ГIаргIулийн назманийн мукъаме
Йоху и цIерпоштан чкъургаша (А. Ахматукаев. ЦIерпоштан некъ).
Юьрта тIе йогIу бIаьсте Iадош, хезинчун садукъош и угIам нийсса стигала хьалабахара (С. Яшуркаев. Напсат).

Садуьйлуш (й, д, б). Прост. Прибавляющий.

Цундела ду вайн къам
иллешкахь дуьйцуш
Тахане схьадеънарг, ца деш сий лах,
Иманехь, исламехь даим садуьйлуш (І. Кусаев. Сонетийн кочар. ШийтталгIа).

Саж (-аш). Устар. Мисюрка, боевой шлем округлой формы в виде фески со спускающейся на шею, уши и лицо кольчатой сеткой (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Сайкх (-аш). Прост.-разг. Понт, понтюга.

Сайрат.Косм. Планета, светило, небесное тело.

Сийначу геналлин шортехь,

Сиегачу беттасин дорцехь,
Буьйсанан боларца гIийла,
Чот йоцу сайрataш хьийза (Р. Кадиев. Хьан бIаьргийн серлонехь).
Сатасарх цхьанхьарчу цIийне.
Сайрат тIехь доьгIна а догIа.
Шийла го селардийн гIайре (Х. Зуцаева. Цинбелла бутт кхетарх стиглахь).
Сайратех сайрат – хьо
Бала бу сирратах.
Нохчийн мотт, гIаттахьа,
ХIар дуьне латтахь-ма,
Бера бац кхин Iиллина –
Ас хьашлагIа йиллина! (Л. Абдулаев. Нохчийн мотт).

Уьш вовшех тера яцара, ша-ша цхьацца сайрат яра; цара уьш шаьш кхоьллинера, цу авторша, долушдерг а ца яздеш – гонахара, хаалушдерг, – шайна цхьаццана хьиэгIарг бен, шайн сица дерг, шайн са; цундела церан дика хиллера, цара уьш шаьш кхоьллина дела, дахаро иштtанехьа диканна схьаделларг а доцуш (М. Бексултанов. Дагалецамаш цалезначу...). Шайн-шайн сайрат ца кхоьллина я ца кхоллаелла ала гIерта со цаьрга (уьш бен-бен хетахь а) я вукхарел дехьа ца бовлабелла, шайл тIаьхьа тIебогIучарна, вукхара санна, кхин бух а буьтуш: уьш цаьрца дIаийна, шайл хьалха хиллачаьрца (шайн-шайн цхьацца хIума а долуш) я берриш а цхьаъ бу, цхьа тIегIа, цхьана ораман генаш санна (М. Бексултанов. Матто кхуллу Даймохк). Руслан. Жоп ло! Вайн лаьтта тIехь «хIумма а!» Латта бехдина аьшпаша, тIемаша, писалло. Суна сайн дахар дIадахьа лаьа космосан паналлехь. Цхьана сайрат тIера вукху сайрат тIе воьдуш, Экзюперис санна, стихаш а язъеш (I. Мусаев. Бекхам).

Са-кхетам. Сознание.

Тахана хала ду бусалба дин лело ма-дезzара лело. Бакъ ду иза. Дуккха а хIумнаш ду тахана вайн са-кхетам нийсачу новкъах тилош (А. Тумчаев. Стенна тIера долало гIиллакх?).

Сакъийла. Сковыть.

Мел дукха шерашкахь дуьйна, сакъуьйлуш, садетташ, хьекхийна

хила еза цхьа ког коша бахханчу хенахь йоккхачу стага вайна тесна цергаш, аьлча а, церг! (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

СакIамдар. Душевное угрызение.

Иза цхьа синкъерам санна – цхьа хазабеза мерза кхаъ санна, юха и кхаъ а, синкъерам а цабовзарх хуьлуш болу кхерам а санна хIума дара, я кхечу мехкан йоккхачу гIала буьйсана хьо кеманца кхаьчча, дIога бухахь, хIорд санна гуш цу гIалин стогарш а долуш, тIера охьа чу хьоьжучу хьох хьерча йолало шеко санна, кху гIалахь хьоьга хьоьжуш цхьа а ву-вац цахаарх йолу гIайгIа санна хIума дара и сакIамдар, хIара ду-кх аьлла, яздан схьадагадеъна хIума а доцуш, яздаран сахьийзам хьан ойланашца хьерча боьлча (М. Бексултанов. Дагалецамаш ца лезначу...).

СакIезга. Разг. Мало заботящие о своей репутации: малодушные люди.

ТIемаш болчу шерашкахь а, уьш буьйлабалале а дуккха а наха: даррехь вай цадезачара а, шаьш даржашкара биссорна кхоьручу сакIезгачу хьаькамаша а, политически питанчаша а – массо а маьIехь маьхьарий диттира, вайна тIе нехаш хьоькхуш, гал мел даьлла хIума «нохчийн лорах» туьдуш (А. Ахматукаев. Нохчийн лар а, яздархо а).

СакIезгалла. См.: **синкIезгалла.**

ХIара дов дац, я тIом а бац. СакIезгалла ю хIара, дегабааме сакIезгалла, шен куьйга дуьне лаха гуьнахь доцчу кит пхьора а, ойла боьха а йолчу нехан. Кар-кара а луш, шаьш тахана хIара дуьне ловзадо моттарх, кхуьнан хьалхе яц цаьргахь (Хь. Яхъяев. Марзо).

Сал (-аш). 1. В словаре А. Мациева иное толкование: куча, ворох. 2. Устар. Заготовленный для переправы водным путем лес, бревна.

Сомалкхийн сал санна,
КIайн баьрзнаш даьхна,
Лил-басе стигланца

Мархо некъ бо (М-С. Гадаев. Даймехкан суьрташ).

Сал текхийна боьра (Сал текхийна боьра) «Сал волокли (где) балка». Урочище на правом берегу реки Сунжа, где волоком доставляли строительный лес и дрова для отправки вплавь по Сунже и Тереку в Кизляр. *Сал* – заготовленный для переправы водным путем лес, бревна (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Салават (салот: -аш). Религ. Четверостишие о пророке Мухаммеде (а.а.с.).

Салават, маршалла Элчанна дара.
Элчанан хьадисаш, асхьабийн накълубанаш,
Вайн маттахь дуьйцур вайн заманан хабараш (Нохчийн фольклор. Назма «Дог доьлхуш болчарна»). ТIаккха салаватдилла хIоьттира бах, Сулима и молла маьждиган момсарера (Нохчийн фольклор. Чечанарчу Мадин Жаьммирзин илли). ТIаккха салаватдилла хIоьттира бах, Сулима и молла маьждиган момсарера (Нохчийн фольклор. Чечанарчу Мадин Жаьммирзин илли). Воьдучо, салаватехь деха дезара, беркат доцург дуьхьал ца кхетийтар! (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). НеIаран сенах ши куьг а гIортош, хьалахIоьттинчу Гирихас схьа чу салават диллира. чоь юьззина чохь Iаш болчу нахах а къаьстина, Юнис чуьра ара а салават диллира (Хь. Яхъяев. Дакъа). «Ла илахIа иллаллахI, Мохьаммадан РасулуллахI» – аьлла дара Нанас доггаха, хьалхалера гIора-ницкъ схьабеача санна, къаьсташ диллина салават (З. Эльдерханова. Вайн наной, йижарий...).

Салаз-говр (-аш). Лошадь в упряжи.

Оцу дийнахь базбеллачу мохьо яьккинера тахана ара а, сел Iуьрре гIаттийна, сай-бодий къастале, Аскерхан цIахь хиллехь къемата а яьн йоцчу новкъа, шен ваша волчуьра докъаран цинц бан аьлла, пирсадатална корта биттина, хала делан балийца, салаз-говр а яьккхина, Iаьнера довла герга дахханчохь етт, эсий мацалла ца далийта, царех а хаьдча шен дукъ кхин а дазлой хууш (З. Яндарбиев. Шешенаш).

Салаьтта (-н, -чу). Кому-л. симпатичные.
Безамо хазалла ца лоьху – «хазалла – сарралц, дикалла – валлалц» бохуш ду дан-м, делахь а, Хедижатан салаьттачу наха хьеран тIулг санна аьгна йолу кхуьнан юьхь ца лоьхий техьа аьлла, шеко-м яра (С-С. Бадуев. Бешто).

Салкхе. Прохладный (о температуре климата, в помещении).

Самарт (-аш). Полевой цветок.
Iаьржачу лаьтта тIе охьаIаьнна
Бос цIена самарташ санна,
Стигла седарчийн дой Iаьнна,
Дуьненна марздеш шен исбаьхьа сурт (Л. Китаева. Малхо, чубузуш шен зIаьнаршца).

Самаэккха. Вдруг проснуться.

Самаэккхаш. Вдруг просыпаясь.
Корех чу серлонан бIарлагIа хаалуш яцара Махьмуд самаэккхаш (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Самаьрша.С душой нараспашку.
цу Делан Iаьршашна тхол гергахь кхоьллина
цу Делан лаамна тхол гергахь даьхна
ирс долуш дара-кхы хьо самаьрша кхоьллинарг (А. Бисултанов. Олхазаре).
Цкъа мацца а дуьхь-дуьхьал кхета дезаш дара и шиъ: самаьрша, нийсо лело гIерта адам а, маршо йоьххуш, харцонца ницкъаш бен Iедал а (М. Ахмадов. Массо хIума а ду хьесапехь).

Сандаркхаш (сандаркхаш йийца). Понты (рассказывать понты).

Сандаха. Старин. Отборный, -ые.
По долине Шаройн Орга имелись следующие укрепления и военные поселения: Парсма (Щит), Сандаха (Отборные), Кебасара бIав (Ворот склона башня), Кебаса (Воротсклон) КIесала (Резервные (тыловые) войска, гарнизон), Чур тогIие (Внутренняя долина с замковым укреплением Шикъара, Шора – с мощным замковым укреплением по-над л. б. Шаро-Аргуна, Саьрбала (гордые) и Лаьшкара (группа войск, резервный гарнизон) и немного ниже по течению Шаро-Аргуна – Букказие (богаз – ворота) и дальше – ЗазаргIание, Улус-Керт, где проживали воинственные вашандаройцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Санкхала. Сансара. В каждый Показуха.

вечер.
Сатуьйсу тIеяре комаьрша и бIаьсте,
Декхаре ца вуьгу комаьрша и бIаьсте.
Зазаца, зезагца вайн дуьне хазделча,
Сансаро вуьгур ву – къоналлин хийисте (Л. Ибрагимов. Сатуьйсу тIеяре комаьрша и бIаьсте).

Саозар (саийзарш). Разг. Агония.
Некъ бовза, дош ала
Масане уьнен тIе волу?
Масаннан кийрара
Саозар тIаьххьара олу? (С. Дакаев. И дуьзна даьлча...)

Саоьзда. Чисто благородная
ДогIу и,
саоьзда шовда,
Марзонан кеп хилла, ловзуш.
Башха ду Чахчаран амат.
Цо ешна историн абат.
Яхь яйна ша хьийззал,
атта

кIелдиссал
са доцуш дац и (Ю. Яралиев. Чахчар-шовда).
Къаьмнашлахь яккха цIе
ма яц хьан нисса,
Саоьзда мехкарий
ца хилча хьайн (Ю. Яралиев. Мох хьоькху).

Сара. Разг. Вечером.
– Дика ду... хIинца хьайн наха хьо соьга ца йоуьйтий хууш ю-кх хьо... Цул совнаха, ахь суна масийттазза, соьга йогIур ю, аьлла, дош ду-кх делла. Тховса я кхана сара соьга ян хан юьллий ахь? (С-С. Бадуев. Бешто).

Сарахьуо. Под вечером.
Сарахьуо дара иза, маьркIажан бода къовлалуш (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш). ЙоI йолчу сарахьуо кхечира кху дийнахь Мовлди. 5 –гIотан цIеношна аьрру агIор яьлла цхьа хаза диттийн беш яра, аьхкенан тов лахъеллера, хьозийн цIирр хезара бешахь (П. Абубакарова. Има).

Сарле (сарале). До вечера.
Кхана сарле духадерза кхуьур дара хIарашиъ (З. Яндарбиев. Шешенаш). Дийнахь сарале масех керт-беш билгал а йой, буьйсанан бода къовлалушшехь, шишша-кхоккха цхьаьна а векъалой, майканийн кучамийн четаш дуззий яхьий, хилларш-хилазнаш ца лоьруш, тIуьхкаш охьа а юххий(бен а дацара – туьркаш а, Iежаш а, кхораш а, церг леташ хилчахьана), царна це етташ, керта волуш шай-шай динарг, гинарг дуьйцуш а Iай, геш а дестий боьрзура чу (З. Яндарбиев. Церг тоьхна тIуьхк).

Сар-сарахь. Каждый вечер.
Карла а дуьйлура
Хьежар суо корах,
Хьан сурт а, сар-сарахь
Шовдане дуьйлу (М-С. Гадаев. Й-те).

Са (сенарчий – мн.ч.). Мох, зеленый нарост на некоторых деревьях (Слово и его значение дала филолог чеченского языка Дадашева Маусет Арбиевна).

Сатасам (сатасамаш). Жгучее желание. Истомление.
Эша а оьшу вайна жайна, ойла – ойлан тІе, сатасам – сатасамна тІе буьллуш, вайн кханенан бІаьвнан бух хилийта, хьаналчу терзан тІехь оьзна, охьадилла деза и ваьшна хьалхха, дагахь хууш хІоранна, новкъа волуш шеца долуш, гуттар а диллина, гуттар а доьшуш, гуттар а дагахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Сатохам. Прост. Удержать (терпение) своё чувство.

Сатохаме. Терпимо.
ТІехьаьжча, цкъа а моьттур дацара иза чІогІа цомгаш ву, – синтеме, собаре, сатохаме стаг вара Мохьмад (І. Кусаев. Мохьмад Мамакаев – сан хьехархо).

Сатуьйсийла (-ш). Прост. Надежда (-ы).
Тхуна хаара вовшашка тхан сатуьйсийла доцийла а. Дала тайптайпана беллачу кхолламийн некъашкахь тхаьш дуй а (Э. Минкаилов. ТІаьхьадисина кехат).

Сахьийзам (-аш). Прост. Тоска.
Иза цхьа синкъерам санна – цхьа хазабеза мерза кхаъ санна, юха и кхаъ а, синкъерам а цабовзарх хуьлуш болу кхерам а санна хІума дара, я кхечу мехкан йоккхачу гІала буьйсана хьо кеманца кхаьчча, дІога бухахь, хІорд санна гуш цу гІалин стогарш а долуш, тІера охьа чу хьоьжучу хьох хьерча йолало шеко санна, кху гІалахь хьоьга хьоьжуш цхьа а ву-вац цахаарх йолу гІайгІа санна хІума дара и сакІамдар, хІара ду-кх аьлла, яздан схьадагадеъна хІума а доцуш, яздаран сахьийзам хьан ойланашца хьерча боьлча (М. Бексултанов. Дагалецамаш ца лезначу...).

Сахьукъа. Прост. Душно.
По де царна!
Цхьаммо – цхьанна,
вукхуьнан – вукхо,
вовшийн сахьукъо!
Цхьана дине маьттаза дийцийта важа,
ткъа вукхуьнга и цIармат даккхийта хьажа (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).

СацIена. Без смеси, породистая (о животных), частых кровей.
...хIара дуьне ма дицло-кх, синкъерамаш а жималлин, дерриг а хьуна циггара гуш, юьхь хиллачуьра, цигга юхакхийдаш, мел лелларг – ца хилча санна (хIума довзале я кхиале), бераллехь гина сурт бен, сацIена, сирла, са Iехадала... (М. Бексултанов. Иза бен зовкх ца хиллийла...).

Саьккал (-ш). Устар. Из казах. языка. 1. Дом, обиталище. 2. Лачуга, хижина, землянка.
Бекмарзин саьккал къаьсташ яра кхечарех. Хьал долуш хиларе терра, цуьнан таро яра чохь Iаш волу хIусамаш лекха а, якхий а ян (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Маржа яI, дагатесира цунна, ма дуьне дац-кх оха дуург! Дийна долуш а, каш санна йолчу саьккалшкахь деха, делча а, цуьнан боданера девр дац (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Заидат саьккалан жимачу корех арахьоьжура: «Ма кхетамчу вогIуш а лавтта хIара, аса хьехамаш бинчул тIаьхьа. Дала диканца ерза йойла-кха шуьшиннан уьйр!» (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Сашорте (-наш). Душевный простор.
Ез декар дагна дазделла,
Ла ца луш мерз цIийзар чекх,
Юхаъ со сашорте сихвелла,
Юха а хьалха бу некъ (Р. Супаев. Жаззашший, чайн чимашший).

Саьрбала. Старин. Гордые (о свойстве характера человека).
По долине Шаройн Орга имелись следующие укрепления и военные поселения:**Парсма (Щит)*, Сандаха (Отборные), Кебасара бIав (Ворот склона башня), Кебаса** (Воротсклон) КIесала (Резервные (тыловые) войска, гарнизон), Чур тогIие (Внутренняя долина с замковым укреплением Шикъара, Шора – с мощным замковым укреплением по-над л. б. Шаро-Аргуна, Саьрбала (гордые) и Лаьшкара (группа войск, резервный гарнизон) и немного ниже по течению Шаро-Аргуна – Букказие (богаз - ворота) и дальше - ЗазаргIание, Улус-Керт, где проживали воинственные вашандаройцы (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»). **Бесинан хьаркуние** (Бесинан харкуние) – склон на в. стор. Хуланда. *Хьорканаш* – колесница (вайн.) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Саьхьара-ара. Сахара **(М. Бексултанов).**
Саьхьара-ара[I], хин сеса санна, сихаллехь серса гIум а, хин шабарш а тийналлехь, хотехь дужу къена дитт а – цхьа хIума а – хIумма а дац-кх, цкъа хилла бен, дуьххьара хуьлуш, хIара гIайгIа а, сан сингIайгIа, цхьаннах суна иштта йисина, сох а – кхечунна, юха цунах а, цул тIаьхьа а, тIаккха а… (М. Бексултанов. Цкъа гинарг, шозлагIа хIунда...).
[1]Сахара – автор.

Саьхьарло (-наш). Хитроумие. По-нашему мнению, неправильное толкование этого слова в словаре А. Мациева (1961:367): скупость, жадность, алчность, корыстолюбие.
Сагатдар садолий хьагло
Саьхьарло лело ницкъ Iамо, –
Хьан некъаш сайн керта хьовсо,
Синхаам синтеме бало (Р. Эзаев. Хезарг а хьостуш ца хилча).

Свето-музыка. Свето-музыка.
«ХIай, беттан серло, беттан серло», –
Ширъелла романс дагалоьцу.
Берриге хьох дIауьду, херло.

Массара свето-музыка лоьху (Ш. Цуруев. Беттан серло).

Себаргатадж (-аш). – Трилистник.
(из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Седа-жайна. Религ. Астрология.
Шун Седа-жайна,
Алийша хуург
Сан кхолламах шайна,
Алийша, йозанаш кегадай шайн,
Мичахь тIе оьцур ю
Iожалла сайн (С. Яшуркаев. ВорххIе ден ворххIе да ваьхначу цIахь).
ХIоразза а ша берах моссаза хили, цо Деле доьхура кIант лолахь шена, бохуш. ХIума хууш болчу баккхийчу зударшна тIеоьхура, седажайна хьоьжуьйтура (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Седажайна хьожу шайх. Сулба лекхачу кресло чохь хиъна Iа. И волу чоь тамашийна кечйина ю. Тхов тIехь – фольгах дина седарчий, доккха беттаса. Цунна тIехь – башха духар: еха баьццара оба (С-Хь.Нунуев. Лулахой – 2).

Седа-кIожам. Прост. Воронка.
ЧайтаI санна, бен а доцуш,
Баккха гIерта сед-кIожам.
Сайх тIаьхьенна лар ца юьсуш
Йиш ма яц сан лаьтта вожа-м (С. Гацаев. Некъаш, некъаш, сирла некъаш...).

Секха. Прост. Лук боевой.
лаьхьанан когийн лар дIаевлла хенаш
зингатан бIаьрга го хьан куьйгийн кенаш
со вуьсу секха дог гIевланга дуьллий
хаддаза тергалдан хьох долу гIенаш (А. Бисултанов. Цаевзарг).

Села (села-а). Прост. Так много.

Сила-а долчу халкъана новкъа деанера цуьнан ден валар. Наха ишт-та дакъалацаро мелла а байбира кIентан даг тIе бижна халахетаран мохь (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Суна хаьа – хаза-ирча бен йоцуш, – зудчуьнгахь (хIорангахь а) цхьа ша тайпа хазалла юйла, цуьнгахь бен хила йиш йоцу къинхетамца йолу хазалла, цкъа леррина, тидамца, кIирвелла хьо цуьнан бIаьра хьаьжча, хьуна гуш йолу башха хазалла, амма – маржа! – къонахий бац-кх, къонахий, зудчуьнгахь зуда самаяккха, иза кхио, йовза гIорта, ша къонаха вуйла а хиъна, зудчух шена тIемаш дан, шен синан бIарлагIа тIемаш, лекха Iарше ойланийн, ойла тхьийсо анайист а, цунна, цхьанна, цхьана йоIана – сила долу хIара дуьне – шен кIажин пхонах летта чамхалг ду а моттуьйтуш (М. Бексултанов. КIайн тIемаш набаран). Сила-а долчу адамашна юккъехь сел декъаза со хилла-кх! Да вала хьан, дуьне... (Дауд Байсултанов. Боданехь).

Селардо (-ой). Галактика (-ки).
Сатасарх цхьанхьарчу цIийне.
Сайрат тIехь доьгIна а догIа.
Шийла го селардийн гIайре (Х. Зуцаева. ЦIинбелла бутт кхетарх стиглахь).

Селг (сиел: -аш). Устар. Древненахск. Служитель-язычник идолу Сиелу.
Васхала - в церквях и храмах имелись особо почитаемые места с подобным названием. Т. е. это были алтари, которые строились обычно посередине помещения. Жертвенную пищу и напитки, прежде чем их употреблять, ставили на этот алтарь. Молящиеся становились вокруг этого алтаря (чеч. *васхала).* Жертвенное животное, прежде чем предать его закланию, также окружали молящиеся вместе с жрецом, которого чеченцы называли по-разному, в зависимости от того, каким богам и божествам они в данный момент молятся: *долг, цIой, сиелг* (или *сиел), мозгIар, тиекъархо, леткъарг* (или *леткъаш верг), цIовг* и др. Вот этот церковный алтарь и заменял в доме-башне горцу-чеченцу серединный каменный или деревянный столб. Он находился в центре помещения, на том самом месте, где долгое время в священном очаге горел огонь,

который обогревал семью, на котором готовили пищу, где висела с самого потолка до самого пола священная цепь, которой чеченцы клялись (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Селхане (селханеш). Разг. Здесь имеется в виду прошлое.
ХIун биен ду хан муьлха хилча,
Хьан тергон марзо ца хилча.
Буьйсанехь мохо садоьIу,
Дерриге селхане доьду (Р. Кадиев. Хьан бIаьгийн серлонехь).
Селхане дIаяхна, яц и кхин йогIур,
Дерриге дтканиг шеца дIахьуш.
Ирсечу кханенга дац кхин сатийсар,
Хиллачух кхета со, тIаьхье ю гуш (Х. Дибиров. Сан деган амалех кхета ца лиъна).
Диъ шо хьалха махках даькккхинчу къомаца махках а баьхна, тохара цкъа Iедалан белхашкахь лелла бу аьлла, оцу Iедалан дайша юха цIаберзийначу нехан йоккхачу тобанах ву хIара виъ, гIалатех кхиъна, шайн харцо нисъян яьлла а доцуш, ткъа цу харцонна гIортор ян лерина, селхе а, кхане а йоцчу шайгахь тахане мел лаьтта пхьалгIан левсих и сийсо, и харцо (Хь. Яхъяев. Лар).

Сеналла (-аш). Зелень.
Малхо кхелина, сеналло хьекъийна лаьттара берриге а ламанан мохк. Тимарсолтин а, цуьнан воккхаха волчу кIентан а уьстагIий ломахь дара (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Сено. Разг. Зелень.
Цхьа ларамаза, дагахь а ца хиллачохь, миччахула бIаьста схьакъеда сено санна, ларамаза даг чу йогIаелла, хаттанза цунах цIе яьлла, и дIаяйъа хьийзарх гIуллакх ца хилла, дагца, ойланца жимвина, хийцина дIахIоттийна бехкениг со гергара яра цуьнан деган, цо даима иштта дийцарехь (М. Анасова. Шина деган лазам а, марзо а).

Серлонча (-ш). Просветитель.
Хьанна ца вевза дуьненахь а цIеяххана вевзаш волу Иорданехь вехаш волу нохчо, динан гIуллакхдархо, серлонча, юкъараллин гIуллакххо Абдул Бакъи Джамо? «Нохчийчоьнан дог» - Европехь шел доккха а, куьцехь а дерг доцуш, Соьлжа-ГIалахь дIахIоттина маьждиг схьадоьллучу дезачу дийнахь, дуьненаюкъарчу бусалба нехан цхьааллехьа гIуллакхаш даран конференцехь дакъа а лоцуш Даймехка ша кеманара воьссинчу миноташка аьлла долу хьалхара дешнаш дIаяздан аьтто хилира «Грозный-информ» агентствон корреспондентийн Ибаева Маликин а, Магомадов Висханан а («Нана» журналан редакци. Абдул Бакъи Джамо: Дела реза волуш дIадоладелла шу хIинца...). Оцу хенахь Нохчийчохь школаш башха дукха а ца хилла. Лаха-Неврехь халкъан хьехархочо, серлончас Хакишев Солтас схьайиллинера школа, оьрсийн а, нохчийн а меттанашкахь дешар долуш (I. Арсанукаев. Авторханов Абдурахман).

Сеттабика. Прост-разг. О женщине чезмерно кокетливо с изгибающими телодвижениями.

Сивак (-аш). Сивак. Лекарственная порода дерева на Востоке. Палочки из этой породы применяются для протирания зуб перед молитвой.
Молла кхойкхуш сивак хьакха хила деза (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Сийдацаралла. Бесчестие.
– Хlе-хl, – цаяшарца эккхийтира хlусамнанас, – соьга дийцира наха и эшарш муха лоькхуш
хилла-м.
– Муха?
– Вайн Мирза хlудариг ву – бохуш лоькхуш хилла-кха.
– Дела къурlанор, ца хилла! – марсавелира ши мекх дерг.
– Ахь хьайн сийдацаралла долийна ду-кха иза! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Силсил. Здесь имеется в виду менталитет.
Амма иза ца Іадийра хьалха хІоьттинчу къизачу Іино. Цо мелхо а шен байташкахь мохь тухху дуьйцура шен нохчийн силсилах лаьцна (М. Ахмадов. Іина йистехь хелхар, я маьлхан догІане сатийсар (Дикаев Мохьмадан хазахетарех а, гІайгІанех а лаьцна).

Синайам (-аш). Приподнятое настроение.

Синайамехь. В приподнятом настроении.
Цигахь дуьххьара долийна риторически тІедерзор чаккхенехь а далоро оцу стиховоренин вдейни маьІна чІагІдо, ешархо и ешна валлалц синайамехь а латтош (Хь. Бурчаев. Алиев ГІапур: «Ас динчу некъийн чаккхенийн лазам...»).

Синбала (-наш). Тяжесть на душе.
Синбала лазаме баьлча,
Доьшу цо, сов деза хеташ,
«Кестта со цІа вогІу,» – аьлла,
Салтичо яздина кехат (А. Ахматукаев. Кестта со цІа вогІу).

Синбода (-наш). Прост. Сумерки.
ХІинца, тІедогІу ло а сецна, синбода бекъабелча, дика гуш: яра кхоьссина гІаж кхоччехь лаьтташ йолу, йорайоьлла йоккха нанборззий, цунна юххехь, цо дийриг деш йолу, жимо кхин цхьаъ (І. Усманов. Къу-берзан буьйса).

СинбІарлагІа (-наш). Человеческий силуэт.
Иза поэто ша шен ойланашкахь кхоьллина Дуьне ду. Иза – цунна хетарш, луурш чулоцуш, цуьнан синмехаллех, синбІарлагІех кхоьллина, веккъа иза бен да воцуш, ша хаъал хилчахьана цо кхиийна, лардина ДУЬНЕ ду (Р. Дадашев. Поэт а, цуьнан Дуьне а).

СинбІаьргаш. Глаза души.
Юха, меллаша, бен а доцчух, яздарца бала боцчуха-а, стоьла йисте

охьалахвелча,(бІаьранегІарш тІе а дохкуш, юха а цу хІоттаме кхача, сурт, ма-дарра, дуьхьал кхолла, юьхьаьнцара – чекхдаллалц – дерриг а цкъа кхетамца лаца, синбІаьргашна цкъа схьагуо), кІеззиг меттавогІий-ц хьо, жим-жимма хьайх теша волалуш (М. Бексултанов. ДІаваххалц, хилла а воцуш). ЙоьІан коьртахь билзиг[1] дара, полла санна, хаза даржийна, тІехьа теттина шляпа санна, коьртана доккха ІиндагІ а деш… хьаьжжинчохь висир-кх со, вицвеллачохь, лаца а велла, синбІаьргийн кхетамца цига, цу берашца, цаьрца цхьаьна… машен ма хаза яр-кх сан, дечигах йина яр-кх, тІехьа йоккха кузов а йолуш… йоІа белаца гІум юххура, маьІан цІечу белаца… тІаккха «був-вв» деш, ас машен, цу лаьмнийн некъашкахула, аренашца, бердашкахула, гуо боккхуш схьа а ялайой, «пІи-ипІ» олуш, сацайора, тІехь юьззина гІум а йолуш, юха шопар – со охьаваьлча, машено садоІура, со а хуьлура, гІамар тІехь «оххІай» дарца, куьг а хьоькхуш, хьаж хьацарх дакъош сайн (М. Бексултанов. Цхьанхьа цкъа гича санна – маца?). Ца хаьа-кх, ма ца хаьа-кх суна иза, цкъацца со суо мичахь ву, я мила ву, муха ву... Цхьа кхетам дІа а боьдий, геннара сайга хьоьжу-кх со, сайн сибат а, амат а довш, синбІаьргашна гушволу суо цхьа кхин стаг волуш санна хеташ (М. Бексултанов. Кхин берлаш, шераш а кхин).

СинбІаьрса. Зрение души.

хьо верриг а цигахь хуьлу, цу хиламца, цаьрца цхьаьна, «хьо» бохург данне а доцуш, хилла а доцуш я гина а, синбІаьрсай, ойлий бен, дуьненнал цхьа мІаьрго а, хьан сих хилла, кхетамах (М. Бексултанов. ДІаваххалц, хилла а воцуш).

СинбІаьрзалла. Слепота души.

– СинбІаьрзалло, оьгІазлоно тІулган дина адамийн дегнаш, -лазаме дийкира боданехь Хьатун аз (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

СинбІаьрзе. Слепой души.

Юха а тийналла хІоьттира. Буьрса, синбІаьрзе, карзахе тийналла (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

СинбIов (синбIаьвнаш). Башня (-и) души.
Амма, Ягаевс меттахIоттийнарг шен синбIов ю, сица лам баккха Iалашо кхочушхуьлу цуьнан Иштта шен цхьана культурехь вехаш, гондхьара тIеIаткъам боцуш, турпалхошна дуьхьалдаьккхина лам чохь вехаш волчу БIагин а, цуьнан доьзалла васташ (З. Алиева. Нохчийн прозин керла лехамаш).

СингIайгIа (-наш). Душевная тоска.
…. «нана яла хьан!» – ненан белхам, шен воI велча я йоI, «ахIи» дарца я узам, тийжамашца я балхамца, шен сингIайгIа тIома экк-хош, дIакъахкош, пана йоккхуш… (М. Бексултанов. Иза бен зовкх ца хиллийла...). Бунинан тема: безам, Iожаллий, дагалецамаш, сингIайгIий ю (М. Бексултанов. Дийцар). Саьхьара-ара[I], хин сеса санна, сихаллехь серса гIум а, хин шабарш а тийналлехь, хотехь дужу къена дитт а – цхьа хIума а – хIумма а дац-кх, цкъа хилла бен, дуьххьара хуьлуш, хIара гIайгIа а, сан сингIайгIа, цхьаннах суна иштта йисина, сох а – кхечунна, юха цунах а, цул тIаьхьа а, тIаккха а… (М. Бексултанов. Цкъа гинарг, шозлагIа хIунда...). ...ховха, экама, IиндагI санна, стиглара охьайоьссича санна, когловзар-дозалла долуш, кху лаьттана ден дозалла, хьайн лорах синош дешаш, хьоьга тийсинчу синан синош, анайистана – сингIайгIа санна, диттан патаршна узар санна, хьайн дегIан кIайчу суьртаца, сан некхехь накха лазийна... хьо иштта гича, иштта гIелъелла, куралла хьаьшна, хазалла яйна: «Ва-а декъала хила-кх хьо!» – хийлазза со тIаьхьа хьежна йолу, сайн ца хила йоьгIначу хьан, хинйолчун ирсах хьогуш... хьо ларъян ас хIун дир-кх! (М. Бексултанов. ...Сан деган мохь хаьдда мерз...).

Синдезар. Душевные.
Бакъду, вай лакхахь йицина йолу цуьнан синдезарийн уьйраш, шегара яьхна йолу, цунна, шен керлашха яьхна дегIан меженаш санна, Iийжаме-м яра (М. Завриев. Теш ма лаца).

Синйозалла. Тяжесть души.
ХIетахь дуьйна некъийн синйозалла,

ГIиргIа санна, хуьйшу яьIни тIе.
Иза къаръян гIора тоьуш халла,
Го-кха наггахь сайна тухуш пе (А. Ахматукаев. Кешнийн кертахь да висинчу дийнахь...).

Синкарзахалла. Душевное беспокойство.
Юсупов ИбрахIиман говзарш юьзна ю кхехкачу синкарзахаллех, шовкъах ...
Инзаре мохь бетташ суьйренан кIуьралахь,
Хьайн накха бетта ахь бузучу малхах…
Оцу васташкахь бохамо хьаьшначу Нана-Аьрзун синкарзахалла, тIепангах лелхаш, лаккхарчу тIегIане кхочу... (М. Ахмадов. Нохчийн поэзин «тамашийна» стихаш).

Синкарзахе. Беспокойный.
… сел гIайгIане хIунда хьаьвза-кх, тем бойуш, синкарзахе, кху лаьмнийн даккъашкахула, гу лакхе, дагчухула… (М. Бексултанов. ЭхI, эша хIунда Iена-кх...).

Синкхача (-аш). Пища для души.
Вайн доьхнарг хIун ду аьлча, иза хIара «мотт» бохург куьйга схьалаца а, бIаьргашна ган а йиш йолуш хIума цахилар ду. Мотт кхоллалуш а ца хаало, дIаболуш а ца хаало, ша синкхачин стом хиларе терра (К. Чокаев. Нохчийн мотт – вайн къоман синкхача).
Синкхача кхочу цаьргара суна,
Хуьлучух ца кхеташ, хьесапе юьйлу.
Вай муха кхечи ишттачу гу тIе? –
Хаттаза гIала вовшашна юьйгIи (М. Анасова. Меллаша дохуш маттаца гилгаш).
Цуьнан доIанех дуккха а доIанаш нехан синкхачанаш а хилла дуьсур ду Нохчийчохь (М. Бексултанов. Сатийсина доIа).
Цу тайпа ойланаш дагах чекхюьйлу,
ДIаберза ца туьгуш къизаллин тIом.
Даима, сайн Даймохк, дуьхьала туьйсу,
Хьо бу сан синкхача, бу мерза стом (Л. Эдильсултанов. Со вина

Даймохк).

Вай доьхнарг хIун ду аьлча, иза – хIара мотт бохург куьйга схьалаца а, бIаьргашца ган а йиш йолуш хIума цахилар ду. Мотт кхоллалуш а ца хаало, дIаболуш а ца хаало, ша синкхачаман стом хиларе терра (К. Чокаев. Мотт – къоман синкхача).

Синкъайле (-наш). Душевная тайна.

Ткъа хьуна лууш дерг дара-хьайн синкъайленехь дахаран тIаьхьенан айхьа дохучу бустамашка терра вахар хаздар (М. Анасова. Шина адамо юьйцина безаман керт). Къаналле дирзинчу адамана синкхача лург цуьнан дахаран дагалецамаш бу (М. Айдамирова. Дахаран агIонаш луьстуш).

Синкъелла. Убогость души.

Синкъелла боху хIума нохчех хьакхалуш а, Iотталуш а дац. Делахь, ма са къен долуш ву со, аьлла, саготта вац нохчо. Царна и проблема а ца хета. Царна и цахетарх, ян ма ю иза. Кхечу къаьмнаша гулдина хIуманаш кхетийча, уьш цецбевр бар-кх, ма кхиъна уьш, аьлла. Нохчашна иза тIехула бен ца го. КIоргене ца кхийда (Х. Хатаев. Рицкъан лехамел беза бу кхин лехамаш...).

Синкъийсам. Душевная борьба.

Ас доьху, синкъийсам,
ницкъ лолахь суна,
Даима дог къона латтийта сан (Л. Эдильсултанов. Сан Даймохк, сан Нана, сан Нохчийчоъ).

Айса цунна гена йолуш мел йоккху гIулч, сайн ирсан гIайренна, синлехамна кхолламан хIордкемано со гена йоккхуш санна хеталуш, дIаяхара со (Л. Халикова. БIарлагIа).

СинкIезгалла. Малодушие.

Ткъа иштта безаман хама бан цахуучеран осалаллех, доттагIаллин мах цабевзачеран синкIезгаллех, синтеме йоцчу гIайгIанах, кхане-не болчу сатийсамах, дог цIенчу къинхетамах – доцца аьлча, дахаран синмехаллех (Д. Махмаев. ПетIматан кхоллараллин бIаьсте).

СинкIоргалла. Глубинность души.
Нийса олуш ма ду, поэт шен синкIоргалле мел кхевди а, цунна шен дешархочунна тIебоьдуш болу некъ карабо, цуьнан ойла йийсаре а еш (З. Алиева. Гадаев Мохьмад-Селахьан «Даймахке сатийсар» стихотворени а, цо поэтан кхолламна, нохчийн литературина бина тIеIаткъам а).

СинкIорге (-ш). Глубина души.

СинкIоргехь. В глубине души.
Ахь йинчу чевнашка кхиъна,
Цаьрца мел лайнарш а гина,
Iаткъаме синтемах тилла,
Къуьйлур бу синкIоргехь бала (М-С. Гадаев. Кханешка туьйсу са дайна).
Хьо йоцуш дезна сан хийла
Хьан сибат синкIоргехь къийла,
Хийла чухирцина бердаш,
Сан некъаш дIакъовла гIерташ,
Хийла дIабоьллина цара
Сан деган мохь эрна арахь (А. Бисултанов. ЗIимарге духар ма деха...).

Синлаам (-аш). Душевное желание.
Шуьшинна-м кIорда дац
Сан темза синлаам къийса,
ГIеметта хIоттаран тогIе а,
Къоналлин бохь а... (Р. Супаев. Шуьшинна-м кIорда лац...).
Амма бакъволчу поэтан Дуьне Iаламат хаза, тайп-тайпа беснаш долуш, кIорггерчу ойланех, синлехамех, синлаамех, синмаршонах, къонахаллах, адамаллах дуьззина хуьлу (Р. Дадашев. Поэт а, цуьнан Дуьне а). ПетIаматан лирически турпалхо чIагIъелла амал, дуьнене хьежам, дахарехь шен меттиг ларъян, синлааман эла хила хьуьнар долуш, кханенах тешна ю (Д. Махмаев. ПетIматан кхоллараллин бIаьсте).

Синлазам (-аш). Душевное переживание.

Дуьххьара юкъадаьлча «Даймахке сатийсар» цхьа шатайпа цуьнан синлазам бевзира вайна (М. Анасова. Шина деган лазам а, маршо а).

Ма еза хьо, ма оьшу хьо суна,
Хьан дог делла догIа лоьху ас.
Ца хеза те синлазамаш хьуна,
Вайн дегнашкахь
къевкъаш детта ткъес? (Хь. Сайдуллаев. Сингаттаме ду...).

Бус-буса сан ойла тIеийзо марзбелла седа,
Байбеш сан синлазам, ахь говза йо суна гIоли.
Суьйранна малх бузуш болало хьо суна къеда,
Іуьйранна малх кхеташ дIабов хьо, баьгна а болий (І. Юсупов. Седане).

Синлазамийн цIарах марсайолий,
Гатло цунна кхерчан шийла кийра (Хь. Минкаилов. Ломан кIажа суьйре тийна юссу).

Синлакхе (-н). Душевный подъём.

Дерриг шеца цхьа символ йохьуш ду хIокху повестехь, масала, лам баккхар – иза синлакхе яккхар ду, эрна ма дац, Камаевс нохчийн маттахь диттийн цIераш шена хезча олуш дерг: «Со кхуза вар эрна дац хьуна, кхи хIума тIе ца кхетахь, нохчийн мотт-х Iемар бай суна…» (З. Алиева. Нохчийн прозин керла лехамаш).

Синлехам (-аш). Исследование души.

Тхо массарел а тоьлаш ду ала кхоллуш, кхиош яц къомо шен культура, оцу къоман васт ду иза ша-шах кхоллалуш, оцу къоман синлехам а бу иза, и ю цуьнан башхалла, оригиа[illegible]льность (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Цуьнан синлехамаш, ойланаш сирла а, цIена а ю. Иза накъостел къаста гIерташ, хьалхенаш къуьйсуш, нахана ког туьйсучарах вац. Цунна тоьшалла до Цуруев Шарипан кхолларалло а. Ткъа иза уггаре дика тоьшалла хета суна (Р. Дадашев. Поэт а, цуьнан Дуьне а). Лоьрана адаманийн дегIа тIехь къайле йолуш, дихкина а хIумма дац. Яздархошна а хила ца деза къайле йолуш адамийн юкъаметтигашлахь, синлехамашлахь хIумма а

(З.Хамерзаев. Сизифан къинхьегам).

Синмарзо (-наш). Пристрастие (-я).
Поэтан кхолларалла, бакъволчу поэтан кхолларалла, дерриг цхьа Дуьне ду – цуьнан лаамийн, синмарзонийн, синлехамийн, халахетарийн, хазахетарийн Дуьне (Р. Дадашев. Поэт а, цуьнан Дуьне а).

Синмаршо. Дух свободы.
Вайн синмаршо, сатийсамаш
Бохамашца лакъийнехь,
Вайн Ницкъ, Хьуьнарш,
Толамашший
Ду паналлин лакхенехь! (А. Сулейманов. Вайн синмаршо, сатийсамаш).
И хилла лар а яц хIинца,
Цунах ца бисина цинц а.
Цу меттехь дIахIоьтти серло,
Цу меттехь синмаршо денло (М. Ахмадов. Маьждиг).
Амма бакъволчу поэтан Дуьне Iаламат хаза, тайп-тайпа беснаш долуш, кIорггерчу ойланех, синлехамех, синлаамех, синмаршонах, къонахаллах, адамаллах дуьззина хуьлу (Р. Дадашев. Поэт а, цуьнан Дуьне а).

Синмерз (-аш).Струнка души.
Деган даьIнаш цIийделла,
Холаман къурдаш деш,
ГIайгIанан мохь базбелла,
Синмерзаш шелдеш (С. Элисханов. Сагатда кхоьллина).

Синметта. Смертельное место.
Юьйжи... гIаьтти. Юха кхин цкъа
Даш синметта кхетта, мерци.
ХIунда? ХIунда кхийти хIинцца?
Кхин цхьа гIулч ю кхача кIезе... (I. Мамакаев. Берзан бекхам).
Тахана шаьлта ца туху.

Тахана боьха мотт туху.
Шаьлтанал ирчаниг туху, –
Синметта хIуьттаре югIу (З. Байхаджиев. Вайн дашах).

Синметтехь. В сознании.
Синметтехь Iалашбеш къоман тIеIаткъам,
ТIанк аьлла нохчоллех вуьзна со ву.
Хало тIехIоьттича, ца бо ас латкъам:
Собар — сан толаман меттамотт бу (И. Юсупов. Нохчийн мотт).
синметтехь кеглучу
лазаман гаьргаш а
хIораннан бIаьргашка хIиттина лаьтта (А. Бисултанов. БIаьхочун тезет).
Уьш тховса гулъелла даггара охьаялха,
Синметтехь кхиийна бала дIакхайкхо,
Церан кийрахь сийна цIе летта,
Оьгу оцу цIеран суйнаш тIадамийн метта,
Адамийн вовшашца йолчу юкъаметтигаша,
ХьаьгIнаша, цатемаша, ямартлонаша,
Iовжийна, ягийна, хорам хилла,
ОхьаIена уьш тховса, ца кхоош латта,
Ца буьтуш меттиг дендала цу латтана (Л. Китаева. Стиглахь сингаттаме гулъелла мархаш).
Даше мотт кхобуш сан синметтехь дижина бакъдерг со цкъа а гина вац и хIинца санна сел эсала (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).

Синмехалла (-аш). Душевная ценность, душевные ценности.
Хьайн самаллийца, ховхаллийца малхах тарлолахь!..
Нехан сакхташ хьулдеш, буьйсанах тарлолахь!..
Синмехаллех дуьйцина жовхIаран кочар хилалахь!
Деган комаьршалла, синъоьздангалла дистинчу хих хьадийталахь!
ОьгIазло эшаеш, лам санна, собаре хилалахь!
Хьо ма-варра гайталахь, хьо ма-гайттара вахалахь! (М. Айдамирова. Заманан илли).
– Сайд-Хьамзат, хьан дуккха а стаьяш тIехь «Нохчалла» боху кхе-

там кест-кеста балош бу, муьлхха а нохчочун дагна там беш ду иштта сийлахь дарж шен ду алар, бакъду, массарна а догIуш-м дац и. Кхечу халкъашна хIун аьлла хетар-те цунах лаьцна? Церан а яц ткъа иштта синмехаллаш? (С.-Хь. Нунуевн интервью: «Литература къоман синкхетам кхио безаш ю...». Эцнарг ву Хь. Бурчаев). Тховса дуьххьара шен дахаран жамI деш и терза хIоттийча Медни жимма сапаргIат хилира – хIокху дуьненчохь лелаш ца хиллехь а, бакъдуьненахь лаккхара мах хадор болчу синмехаллашца яьхна иза – гIиллакх-оьздангаллица, къинхетамца, собарца (М. Айдамирова. Дахаран агIонаш луьстуш). Муьлххачу а киншках къамел долош хаттар хIотта тарло: стенах лаьцна ю иза? «Сатийсаман заза» – безамах лаьцна ю. Ткъа иштта безаман хама бан цахуучеран осалаллех, доттагIаллин мах цабевзачеран синкIезгаллех, синтеме йоцчу гIайгIанах, кханене болчу сатийсамах, дог цIенчу къинхетамах – доцца аьлча, дахаран синмехаллех (Д. Махмаев. ПетIматан кхолларалли бIаьсте). Оцу дерригено а гойту нохчийн къам (цуьнан хьекъале, оьзда дакъа) ша-шех тоам бина, шена чохь дIакъовладелла доцуш, дерриге а къаьмнашна дIадилина хилар; цунна коьрта шен къомалла (нохчолла) ца хилла, коьрта адамийн юкъарниг (адамалла) хилла. Нохчолла оцу адамалла бохучу синмехаллин цхьа дакъа хилла (М. Ахмадов. ГIиллакхоьздангалла). Иза поэто ша шен ойланашкахь кхоьллина Дуьне ду. Иза – цунна хетарш, луурш чулоцуш, цуьнан синмехаллех, синбIарлагIех кхоьллина, веккъа иза бен да воцуш, ша хаъал хилчахьана цо кхиийна, лардина ДУЬНЕ ду (Р. Дадашев. Поэт а, цуьнан Дуьне а). Масала, воккха стаг автобус чу ваьлча, жимачу стеган хьалагIаттар цуьнан синмехаллаша хьехна ду цунна (А. Тумчаев. Стенна тIера долало гIиллакх?).

Синмецалла. Душевный голод.

Дуьне даькхина саьхьара меца синош. Халкъах къацахетарийн тобан декъашхойн дукхалла, церан синмецалла (Л. Ибрагимов. Гадаев Мохьмад-Салахьан феномен).

Синмукъам (-аш). Музыка души.

Оцу мукъаман хIора озаца дешнаш, суьрташ: полифония – мукъам

а дешнаш а цхьана мукъаме дирзина – синмукъам (З. Алиева. Мукъам Шопенан, дешнаш Бексултанов Мусан, сан ойланаш а…).

Син-оьзиг (-аш). Прост. Душа (о величине души).

Кхолламо готтачу
Дуьненан чухчаре хьийзош,
Йилбазийн пIелгаша
Ирйина ка-маIаш къийзош,
ДегIаха дакъасто,
Йисина син-оьзиг ийзош,
Яьхнера Нохчийчоь,
ТIехьдоцчу къиноша хьийзош (С. Дакаев. Лаьттар ю хIоккхахь).

СинпаргIато. Спокойствие души.

Хиндерг хиъча,
Хиндерг хаа шайхалла хилча…
делахь а,
…Эмкал ахь дIаехкахь…
СинпаргIато – некъан хьаша.
Дерриг доьзна, дерриг рогIехь (Х. Зуцаева. Дийца хиъча-м, дуьйцур ма дара).

ХIетахь дуьйна, ша юхьар лаьцна некъ дIа ца хоьцуш, адамийн дегнашчу цхьа ша тайпа йовхо кхуллуш, синпаргIато йохьуш, радиохула дийкира Розин зевне аз… (Л. Умарова. Сирла аз). ХIора а шоьтан дийнахь бохург санна киснахь кехатан ахчанан синпаргIатен шар-ширан меттана кепекийн синхьийзаме зов хезча цIа а воьду со-м (В.-Хь. Амаев. Ахча-паччахь). Уггар а вайн къам гIелделлачу хенахь, уггар а адамашна синпаргIато эшначу хенахь, вайн къам халчу хьоле хIоьттинчу хенахь, аьлча а вайн къам дакъазадала гергадаханчу хенахь, кхачийтина АллахIа вайна бусалба дин (А. Тумчаев. Стенна тIера долало гIиллакх?).

Синпардо (-ш). Плёнка души.

Дуьне духучохь хьаьнга кхойкхур ю?
Дуткъа синпардо лера мила ву?..
Орцахдеана мас-малик делош,

Суна санна, хьо хьанна езнера?.. (Л. Ибрагимов. Тадухеппиэндишке...).

СинпIаьлдиг (-аш). Место в организме человека, где находится душа.

КIорггера, чулацаме, оьзда, исбаьхьа.Тахана буьйцучу, хуучу нохчийн маттера хийла дIадовш долу дуккха дешнаш авторна маьIна дика хаарца шайн-шайн меттахь далийна карадо ешархочунна «Дог дуьлина мерзаш» цIе йолчу гулам тIехь: аналла, хьагам, антал, гурам, кхевсе, ковра, аьхза, важап, окхеш,текъа, руьйта, кхимар, там-товраш, синхьаам, хьун-басе, къурло, жирга, шелгIа, чIиркъе, гечо, алх, Iаспар, синпIаьлдиг, совра, хьун-тогIе, дур, тIегIа, сет и.дI.кх. (200-204 агIонаш) (Д. Байсултанов. Нохчийн поэтан Дакаев СаьIидбекан 60 кхачарна).

Синтергам (-аш). Прост. Наблюдения души.

БIаьрса, синтергам цунна тIехь сецира Зауран (Ш. Макалов. Хазаллин йийсарехь).

СинтIадам (-аш). С душой.

хIусаман корах бен
синтIадам ганза
хIусаман цIенкъа бен
кхин некъаш ганза (А. Бисултанов. хIусаман корах бен).

«Гуш синтIадам а бац, дохк лаьтта суна хьалхахь, соьга-м пазат а ца яло, со хьанна оьшу бIарзъелча», – цкъа йолаелча, саца ца туьгуш, гуттар а цхьаъ дуьйцура цо, ша боккъал а бIарз а елла, цхьаь меттахь йисча санна (М. Бексултанов. бераллера хьан берал-ла). Сан бIаьрса бIарзделира, гуш синтIадам а боцуш, бIарлагIе ойла бен, со а, иза а дан а доцуш (М. Бексултанов. Кехат).

СинтIалам (-аш). Бережное душевное отношение.

Жимачо воккханиг лоьлур вац, синтIалам бийр бац. Бакъонаш оьшур ю, харцонаш сов ер ю де-дийне мел дели бала сов бер бу, коьртера хьекъалш оьшур ду (М. Баснакаев. Зударех лаьцна а, кхидерш а).

СинтІам (тІемаш). Крыло (крылья) души.

Боьра чу вожарх ца кхоьру,
СинтІемаш кегделла дац.
Аз доцчу иллех шек вуьйлу,
Ямартло сан дагца яц (С. Элисханов. Дахаран йист).

Синхаамалла. Чувственность слова.

Яздархочун прозехь билггал хаало дешнийн синхаамалла (чувственность слова), цундела лору цуьнан прозин мотт поэтически (З. Алиева. Мукъам Шопенан, дешнаш Бексултанов Мусан, сан ойланаш а...).

Синхаам (-аш). Чувство, чувства.

Хьо шовкъе синхаам
ДІатебен коч тега йоллу?
Цхьалло са хьере деш,
Хьайн лол ахь беттар бу бетта-м,
Амма хьо дІайоьдуш
Хьан ларийн тоьгано Іарждина йолу
Лайн лоччарш йиттина,
Ши куьг мажардоьлла бетта-м... (Р. Супаев. Езачун цІоцкъамаш).

Яхь адаман кийрахь дог-ойла айеш, цуьнга хьуьнар кховдош, цунна орцах болуш синхаам белахь, хьагІ гуттар а адаман кийра багош, Іийжош, дегІан мутт дакъош синхаам бу, де-динехь ша чу хиъна адам кхачош, гонахь волчунна а, цуьнан шен доьзална а, дІовш долуш лазар (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). ТІаккха елира, болат буржалш диттина, гурахь латточу синхаамашна паргІато. ОхІ-хІай, ма гулбелла хиллера-кх бІаьргаш чохь и дуьра хІорд! (М. Айдамирова. Дахаран агІонаш луьстуш). Амма цунна тІаьхьара кхуьна когийн ларш тІепаза яйнера, ченаш мохо пана яхьна, догІано Іоврашка ерзийна, тІаьхьа хьажа кор доцуш, тІаьхьа делла ков доцуш, тІаьхьа кхайкха мохь боцуш, беккъа цхьа дагалецам бен, шех дисна доь доцуш, хинкеманна тІаьхьа дуьжу хин тача санна, стигалахь баьржа бІаьстенан кІайн кІур санна, дагалецамийн паналлехь ешаш, йовра цуьнан синхаамийн лар а (З. Яндарбиев. Церг тоьхна тІуьхк). И дерриге цхьа чІогІа дазделла цунна оцу ша

юьйнучу буса, цундела лаккхарчу айдарехь босту цо оцу хьолехь волчу шен синхаамаш, иштта дехардарца (Хь. Бурчаев. Алиев Гапур: «Ас динчу некъийн чаккхенийн лазам...»). ХIинца ойлайо ас: «Сайн синхаамаш, безам, кхидерг а дитина, и санна долчу хIуманех лаьцна хIунда ца яздина-те ас?» – олий (С-Хь. Кацаев. Музаев Исрапил). Оцу мифологешца, фольлкорашца дукха синхаамаш бу, шайн дегахьаам а, хазалла а ю, гуттар а ду адаман синхаамехь деханарг долчул мерза а, хаза а, амма, синхаам бу иза, цхьа а ваха лур вац шина исторехь, шина заманахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Сан кхетам карзахболу, цхьаъ-м ган гIерташ я хаза, синхаамо Iехош, бIарлагIаша цецвохуш (М. Бексултанов. Иэсан биста йисте). Дуккха а хенахь кхо шена чохь къийлина, бийна дIабаккха гIиртина синхаам белира сама (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Синхазна (-ш). Богатство (-а) души.

Нохчийн мотт – и къоман
Синхазнийн хьоста –
Ларбина къийсамехь
Массо а ханна (Ш. Арсанукаев. Весет).

Синхьаам (-аш). Удовлетворение (-я).

Сан лаам кхийдара,
Пекъаран садуург довза.
Кхоьлинчу бIаьргаш чохь
Синхьаам лоьхура цуо (С. Дакаев. Ненан узам).

Кресло чу охьахиира, дIасаваьржира. Боккха синхьаам хилира цунна (М.-С. Исламов. Iаьржа тIулгаш). КIорггера, чулацаме, оьзда, исбаьхьа.Тахана буьйцучу, хуучу нохчийн маттера хийла дIадовш долу дуккха дешнаш авторна маьIна дика хаарца шайн-шайн меттахь далийна карадо ешархочунна «Дог дуьлина мерзаш» цIе йолчу гулам тIехь: аналла, хьагам, антал, гурам, кхевсе, ковра, аьхза, важап, окхеш,текъа, руьйта, кхимар, там-товраш, синхьаам, хьун-басе, къурло, жирга, шелгIа, чIиркъе, гечо, алх, Iаспар, совра, хьун-тогIе, дур, тIегIа, сет и.дI.кх. (200-204 агIонаш) (Д. Байсултанов. Нохчийн поэтан Дакаев СаьIидбекан 60 кхачарна).

Синхьааме. Удовлетворительный.

Хасбулатовс тIекIел чудухку дешнаш, хьархочо шен ялта санна, царах кест-кеста цхьацца жовхIар а нисло, Шайхин поэзи мелла а синхьааме хета суна, сел сиха долчу кху дахарера бехк баккхарца хьоьжуш санна, «кхин а ма ду хIумнаш» – бохуш, юьстахара бIаьрг бетташ (М. Бексултанов. Матто кхуллу Даймохк). КIур жимма синхьааме а, тIаккха къаьхьа а хийтира суна, хIетахь, гIенах санна я хIинца… – суна ца хаьара, тхойша мича хена чохь Iа я муьлхачу гIенахь сецна, юха сайна хезна долу: «…хьоьга хьан аьлла, хIара гIан дац!» – боху дешнаш ас цуьнга я цо соьга – хьанна – мичара хезира а... (М. Бексултанов. Хьоьга хьан аьлла, хIара гIан дац!).

Синхьашт (-аш). Нужда души.

Сан синхьашташна гIо дан гIерташ, гIайгIанечу ойланех со ваккха, хетарехь, Маьлхаьзни шен синхаамаш эша а бина, суна безамехь йоI карон хьежна (Э. Минкаилов. ТIаьхьадисина кехат).

Шеца Iамар а, кхиар а долу болх. Цхьаволчунна (литературина гена волчунна) и эрна ханъяйар хетахь а, цунах самукъа а долуш, иза синхьашт дерш кIезга бац цхьадика (А. Ахматукаевца Абубакаровн ПетIмата эцначу «Стихийн кепехь искусство...» цIейолчу интервью тIера).

Синхьагам (-аш). Жажда души.

(Ирсах хьаьгна сан жималла Iехо,
ГIенаш санна, ницкъе яр-кха хьо.
Атта хили синхьегамаш чехо,
Хиъча, цаьрга кхийдий кIентан дог (А. Ахматукаев. Кешнийн кертахь да висинчу дийнахь...).

Муслима хIора дийнахь ша цхьа висча, шен ойланехь йоIах шен синхьагам оьцура (М. Ахмадов. Массо а дIатийначу хенахь). …гуттар а, я бер долуш, юха хIинца а, ханъяьлча, ирс цхьаллица хьегIна-кх суна, суо волчохь,ойланца суо: цу лаьмнашца, цIарца а сийна, цIарах еттачу анайистаца, Iенаш доьду куьзга санна хеташ, сецна моьттучу хин керчарца, даим а юха цхьа йоI а гуш, цхьа зудабер, сесаг цхьа, геннара хьиэгIа мукъам санна, синхьегамо оьхьу бIарлагIа… (М. Бексултанов. Геннара хьиэгIа мукъам санна).

СинхьегІар (-ш). Прост. Дремота души.
МІаьрго юй-те, цхьанхьара къедда, гучуяьлла дІа ца ян йисина сирла серло хилла, дахар къагош; я гІенан дагалецам; хилларг я цахилларг, сатийсам, синхаам, синхьегІар – са дуй хаадалар (З. Алиева. Мукъам Шопенан, дешнаш Бексултанов Мусан, сан ойланаш а…).

Синхьехам (-аш). Совет (-ы) души.
Стихотворенехь масех ю дуьззина маьІна даста йиш йоцу я хормин логика йохийна меттигаш. Амма уьш сакхте хІума а ца хета, хІунда аьлча логикел лакхара бу синхьехам, цо кхуллу синкарзахалла а (М. Ахмадов. Нохчийн поэзин «тамашийна» стихаш). Цхьана вуочу синхьехамо садууш Іачу Орцина дукха хан ялале цхьа деза татанаш хезира, тІаккха машенна хьалха дІахІоьттира ши стаг тІекІел хІоттийча санна лекха, дерриге а дала а даьлла, цхьа Іаламат (М. Ахмадов. Къоьзана-Іам).

Синхьийзам (-аш). Уст. Тоскливый.
Иза цІена арз дацахь а, хьаштонел тІех дерг ду, синхьийзаме а кІордавен стаг хилар ду (С. Муртазаев. СагІадехар – сийзазвалар).

СинхІоттам (-аш). Установка души.
Ма галдала кийча хилла синхІоттаман терза,
Беран мІаьррал дагахьбаллам оза дезча шен.
Туьгуш дац-кха дегочуьра иза-м юхадерза:
Уьдуш лела синан цхьамза лууш бац-кха тиэн… (І. Юсупов.
МаьркІаженан Іиндагіашна пхьор дан лиъна мерза).
Поэт дукха язъяро ца во, цхьана гІайгІано во, я цхьана синхІоттамо (М. Бексултанов. Нацкъара лела некъахо). Иштта аларца автора гойту ша нохчийн зударийн синхаамаш, дог-ойла сатийсамаш дика бевзаш хилар. Цхьана махкехь бехачу, аганан илли а цхьаъ долчу, буьйцу мотт а, лело гІиллакхаш а, лардо ламасташ а цхьаъ долчу нохчийн берриге зударийн синхІоттам цхьаъ хилар, и иштта гуттар а хилийтар лардан деза бохучу маьІнехь ю «Соь кхаьчна дакъа» цІе йолу стихотворени (Хь. Бурчаев.Ахматова Раисин деган иллеш). –

Синна гергара йолу поэзи масех авторца билгалъяккхалур яц. Хьан синхIоттаме хьаьжжина нисло и (А. Ахматукаевца Абубакарован ПетIмата эцначу «Стихийн кепехь искусство...» цIейолчу интервью тIера).

СинцIеналла. Чистота души.

ХIунда аьлча, дахаран къахьо, марзо, цатешам, хазахетарш гина, Iаьткъина, цара зийна, гIеметтахIоттаран зил тIера схьакъаьстина, дуьненан хиламийн мах хадо а, синцIеналла йовза а кхиъначо бен яздийр дац и дешнаш (Д. Махмаев. ПетIматан кхолларалин бIаьсте). Ишта хилийтархьама, хIинццалц схьа хилла вайн къилбанаш керлачаьрца хийца деза. Ткъа керланаш хIорш ду: Делан дин а, дуьненан Iилма а кIорггера Iамор, синцIеналле боьдучу новкъа а хIиттина, хаддаза къахьегар (М. Ахмадов. Абдулаев Лечин цхьана стихотворенех а, и йоцчух а).

Синъайам. Подъём души.

Цхьа синаайаме дуьненна, ханна
Герггара малхо а боьллу шен бIаьргаш.
Мел велларг, мел вайнарг цIа веъча санна,
Тишъелла Нана а хьоьжу сан бIаьра (А. Бисултанов. Стайн муьттах Iенаш ю Нохчийчохь гурахь).

Ненан къинхетам санна аьхна ма хилла хьо суна даим а, ден дозалла санна синъайаме а... (П. Петирова. Иллех илли даккхал говзалла яц-кха... Газ. «Исламан зIаьнарш»). Наггахь жимма чехкабаьллачу махо чIогIа дIасаластйо толла генаш, цу юккъехула а къега седарчий, гучулелхаш, къайладуьйлуш, гучулелхаш, кайладуьйлуш, хIоразза а иза сурт тергалдеш, шегахь цхьа ша-тайпа синъайам хаалора Мовлдина (М. Ахмадов. Ден сингаттамаш).

Синъандо (-наш). Опора души.

Вукху аґIор, цо гойту мел нуьцкъала хилла поэтан ша къобалбинчу некъах тешар, мел чIогIа хилла цуьнан синъандо (М. Ахмадов. Мамакаев Мохьмадан философех а, эстетикех а).

Синъаьрхалла. Резвость души.

ЭхI, маржа яI-кх, маржа-кх хьо! Цкъа иштта хIара хир дуйла хууш,

хIара хьалххехь хиъна хиллехь (хIинца санна хIара хир дуйла хууш), цу хенахь, жималлехь, цу шерашца – къона иддачу, къовла дарий-ц сайн дог буйнахь, синъаьрхалла йоьхка ярий, марзонашна Iама ца Iама, дIа ца вуола, ца хьага тахна (хIара санна долу де схьадеъча – эшамаша эшийна де), ненан хаза мел кхиъна йоI цхьана кхечуьнца йоьдуш гича, массо а йоI хьайн а ца хеташ – кIантаца тIех мел йолу йоI, – веха варий воцуш санна, ца хилча санна юха дIа а ваха: мичхьара схьавеар-кх хьо, дIа а мичхьа гIор-техь-кх хIинца, цхьа «маржа яI-кх» дуьсуш тIаьхьа, цхьа «байтамал», гIан хаьдда гIан, самавала а хьо кхиале хьан карара карах долуш… хIара иштта дуйла хиъна хиллехь – хIинца санна хIара хир дуйла – сонта воцуш-х хинварий, хинварий воцуш санна, «маржа яI-кх хьо» – ца лазийта, ца Iийжийта «байтамал» а, мичхьара схьавеъна а хууш, дIа мичхьа ваха веза а… (М. Бексултанов. Мичхьара схьа, дIа а мичхьа...).

Синъоьздангалла. Душевное благородство.

Хьайн самаллийца, ховхаллийца малхах тарлолахь!..
Нехан сакхташ хьулдеш, буьйсанах тарлолахь!..
Синмехаллех дуьйцина жовхIаран кочар хилалахь!
Деган комаьршалла, синъоьздангалла дистинчу хих хьадийталахь!
ОьгIазло эшаеш, лам санна, собаре хилалахь!
Хьо ма-варра гайталахь, хьо ма-гайттара вахалахь! (М. Айдамирова. Заманан илли).

«Нохчийн нене», «ДIадаха атомни герзаш», «Африке», «Беральа», «Александр Казбеги», «Лермонтовн безамна», кхийолчу стихотворенешкахь автор шена луъург дIаала йишйоцчу гурашкахь хилар гуш делахь а, цо дIакхайкхориг синъоьздангаллин, доьналлин, дерриг а адамашка лерам, безам хила безар ду (Хь. Бурчаев. Къоман синкхетам самабаькхира Абузаран произведенеша). Ерриге и ойланаш яздархочо охьаехкира ешархочунна «Вайн амалш» цIе йолчу синъоьздангаллин-философин балха тIехь (Э. Минкаилов. Халкъан иэс с амадаькхинарг. Айдамиров Абузарах ойланаш). Иштта оцу муьрехь дIадоладелира нохчийн халкъан бIешерашкахь кхоллаелла синъоьздангаллин мехаллаш дIайовлар, хIаллакьяр а (С. Магомадов. Кадыров Ахьамад-Хьаьжин политикехь хьежамаш).

Кешнашка дIавахьа, чуьра ара а ваьххкина, СоIда уьйтIа юкъе барми тIе охавиллича, иза дIаволла баьхкинчара гуобина, цуьнан комаьршаллех, синъоьздангаллех, цIенчу ойланех, Далла муьтIахь хиларх тоьшалладан боьлча, диканехь а, вонехь а цхьатерра къонаха хилла массо а заманахь иза чекхваьлла хиларх дуйцур ду Рамзана (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ). Цунна шен идеологица нийса йогIу моттаргIанаш оьшура, нохчийн къона тIаьхье, шен синъоьздангаллин орамех хедийна, шайна луъучу кепара хьалакхио (М. Ахмадов. Iина йистехь хелхар, я маьлхан догIане сатийсар (Дикаев Мохьмадан хазахетарех а, гIайгIанех а лаьцна).

Синъуьйр (-аш). Родство души.

Хьо кхетар ву тIаккха (хьуо цхьаллехь цхьаь а висина, беральле хьайн юхахьаьжча), доьзал – иза нана хиллийла, церан марзо, барт церан, церан дуьне, синкъерам, синъуьйраш, гергарло, йишавошалла, кхерчара – кхерч а (М. Бексултанов. Бераллера хьан беральла).

Синъэкамалла. Нежность души.

Кибиевн байташ еза а, мехала а яра дахарехь дахарал совдаьлла маьIна лоьхучарна, дуьненахь гIодала совъяьлла синэкамалла шайн бIаьрсица ган а, лерсица хаза а юйла хуучарна (М. Завриев. Кибиев Мусбек, дуьне а, дахар а кхетаман куьзганахь).

СинIаткъам (-аш). Психология, психические свойства..

Бен дацаран ойланца ца ешало шатайпа синIаткъаме йолу стихотворени – «Нана, хьо кхетар ю». Цуьнан къинхетамца, догдикаллица, лам санна долчу собарца ненан васт хIоттош, автора цуьнца бусту шен кхоллам. Ткъа иза, кхоллам, аттачех ца хиллачух тера ду (Д. Махмаев. ПетIаматан кхолларалин бIаьсте).

Iаткъор бу ас
Сайн синIаткъам,
Морцур ю
Сайн бIаьрсица (I. Шайхиев. Хьайх къинхетам айххьа белахь).
Сан шерийн хедда кес

мартдоьлла Іуьллу
Кешнашкахь баьрзнаш ду
доттагІийн гуш.
ГІайгІано ойланийн
синІаткъам къуьйлу.
Замано хедош бу оьмаран муш (Хь. Сайдуллаев. КІезиг хьисти).

СинІаткъаман. Психологические, психические свойства (особенности).
Психиатр: (Лазархочун бІаьрхьалхахула куьг хьийзадо. Зудчо эххара цуьнан куьг Іасанца дІатотту шен бІаьрхьалхара. ТІаккха лазархочун лере а таьІий шабарш до. Зудчо корта лестош хеттаршна жоп даларан сурт хІиттадо). СинаІаткъаман цамгар лелийна хилла кхуьнан ден вашас а (Ш. Макалов, С-М. Гелагаев. Забила). Тахана, дайн гІиллакхаш, ламасташ, гІуллакхаш карладохучу муьрехь, вайна хаа деза дІаяханчу заманчохь адамийн гІиллакхаш муха лелаш хилла а, иштта вайн синІаткъамийн лехам бусалба динца муха бозабелла хилла а (Н. Пашаев. ГІиллакх-оьздангаллах лаьцна). Особенности психологии. «Нохчийн къоман историн, культуран, Іер-дахаран хиламийн а, зІенийн а, халкъан амалийн а, синІаткъаман а башхаллаш билгалъяхарехь ша-тайпа мехала гІирс бу меттан дустарш» [Д. Байсултанов. « Нохчийн меттан дустарш»].

СинІийжам (в ед.ч. синІовжам:-аш). Поэт. Печаль, горе.
Къорза истанг Іома тІе а кхуссий,
ПаргІат Іара стиглахь цІена бутт.
Ойланийн дохк коьртан
пхенех хьаьрчий,
Меттаххьовра синІийжаман гІурт (Хь. Сайдуллаев. ДоьгІна доцу ирс).
Гергара ІинагІа синІовжам лайначу
Адамо тІулгаш тІехь лоьху,
Эзарнаш юккъехь и карадой,
Сужде шен доглазар дІаэцар доьху... (Р. Супаев. Херосиме).

Сиррат (-аш). Поколение от арабск. (чеченский писатель С. Яшуркаев).

Сирниг (-аш). Разновидность травы на альпийских лугах).
Сирниг олу буц ю иза, даккхий шуьйра патарш а долуш, дуткъа, гІаж санна, стомма дитт а (М. Бексултанов. дахаран хи генара бердаш).

Сирта-тІай (сиратан-тІай). Религ. Мост, через которого должны пройти воскресившие в Судный день.
Пайхамар вайн Деле кхойкхучу дийнахь,
Ша догІмаш ва доьлхуш, хьийзочу дийнахь,
Цу сиртан тІай тІе вуьгучу дийнахь
Байттамал хирий-те, Іеса дегІ, хьуна? (Нохчийн фольклор. Назма «Дуьненца гергарло ма чІогІа хили хьан»).
Мацца а йоьссича сан даг чу Іожаллин гІура,
Сирта-тІай тІехула сан ваха дезар ду дІа.
Со лоьхуш вац хьуна серло бен хьан куьйгийн чкъуран,
Ахь доьІуш долчу син Іаьнарх со тоам беш Іа (І. Юсупов. Езаче).

СитІехь. В своём уме.
Чиллийна ша эха ситІехь стаг хетара. Ах са —хьаьшна, дагийна, аьтта дІадаьккхина мел Іиттабеллачу бохамаша. Ах са дисинарг. ДегІ лелош дерг. Коьрте ойланаш йойтуш дерг. Хетара, иштта эха ситІехь стаг Давад а волуш санна (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Сиэгалла. Уст. Вспышка света.
Седарчий хьуьйсу цецдевлла соьга,
ГІелдеш шайн сиэгалла цхьа тамашийна,
Шаьш теш хІуьтту дуьненан хиламаш
Соьга схьабуьйцу, лерса сан Іададеш… (Л. Китаева. Буьйсанна гІоттий, со батте хьожу).

СовчІим (бу-бу: -аш). Болиголов крапчатый.

Сокхалмакх (-аш). Тротуар.

В ныне действующие словари не вошло очень много наших слов (исключение составляют «Дош» Абу Исмаилова и «Чеченско-русский фразеологический словарь» братьев Байсултановых). Сложился миф о том, что якобы у нас нет слов, скажем, для обозначения таких предметов, как стол, крокодил, акула, тротуар (ашла, вока, гIормакх, сокхалмакх) и т.д.(XI. Умар. Преодолеть комплекс неполноценности).

Сомалкх (-аш). Устар. В основном теперь употребляется в значении – *гряды сугробов*.

Сомалкхийн сал санна,
КIайн баьрзнаш даьхна,
Лил-басе стигланца
Мархо некъ бо (М-С. Гадаев. Даймехкан суьрташ).

Сокхмакх ирзо «Сокхмакх (л.) поляна». Урочище на юго-западе от с. Брагуны, на северном склоне Брагунского хребта. Сокхмакх - кумыкское «тропинка», вероятно, бытующее в говорах жителей Ичкерии сомалкх - в том же значении заимствовано у кумыков. Помимо сомалкх, встречаются в Ножай-Юртовском и Веденском районах и другие термины, например, тайра (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Сом-ком. Прост. Мелкие купюры.

Кесиба: Со-м хьуна дерриге а сайначул дика хаьа аьлла ма еанера.
Сулба: Короче, зуда, сом-ком охьа а йиллий, заказ йиэ, айхьа яхь (С-Хь. Нунуев. Лулахой – 2). – Ой, хьуна хIун моьттура? Нуц велара а хIунда олу, берашна кховдо кисанахь сом-ком а йоцуш? (Ш. Дашаев. Кхочушхилаза дисина захало).

Сонкъара. Диал. Прост. Наглый.

Олхазарш чехадо Цу сонкъар лечано, Ламанийн баххьашкахь Шен кIорнеш ю бохуш (Нохчийн фольклор. Социале-политикан чулацам болу эшарш).

Сонталла (-ш). Прост. Наглость.

Юха а ала, ваьшна чохь а, арахьа а къоман хIума (интересаш) лар-

деш беш болх бац вайн. Арахьа и болх беш ца хилча, кхуллу къоманна тIе хIуъу а, яз а до, зорба а туху, чохь беш ца хилча, чохь эвхьазлонаш кхуьу, сонталлаш (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

СоргIуш (-иш). Прост-губ. О костлявой, высокой женщине.
ХIинца юьрта йигахь, юьртахь мел волчунна гучу девр ду-кха вай. ХIара-х, жIаьлеша яарг, массеран цIенош тIехула хьоьжуш, «Iай-уф-ф-ф» бохуш, чуьрниш а арабохуш, нах цецбохуш, гурйолуш ма ю! Цундела хIара «соргIуш» эцна юьрта водаххьа-м ма веца кхо нахала воккхур (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Сорсадаккха (й, б). Уст. Бодрствовать.
Iуьйрре со тхешан кех волуш,
Вир Iаьхи,
Лерг датIо санна.
Дийзира некъ боло,
Са сорсадоккхуш (I. Цоккуев.Олуш делахь а...).

Социйла (-ш). Остановка, стоянка (людей, машин и т.п.).
Иза охьа маца ер ю-те, я муьлхачу социйлехь? Уьш маса хилла, социйлаш, хIара шек дIа а ма ца йолу, гIала кхачалуш лаьтташехь…(М. Бексултанов. Хан хенаца хийцаелла хан).

СоцунгIа. Приостановка в движении.
Оццу миноташкахь кхоллаеллачу хазчу ойланаша соцунгIа йой, масех минот хьалха гIайгIане хьежна цуьнан цIена бIаьргаш дийладелла хьуьйсуш хаало (I. Мегидов. Гелдаганара хьехархо).
Дукъ Iуьллу тера саьрмаках чIогIа,
Нох дохуш Iачух, бIаьрг боьллуш наггахь,
КIалдморзабаьлла марханийн могIа,
СоцунгIа хилла, бу шина даггахь… (Хь. Хатаев. Де дIадай, буьйса тIееъна Iаьржа).

Соццушехь. Приостанавливаясь.
Уьш хIинца тап олий, тоьра, ахтобус соццушехь, соьгахь схьа а

боьрзий (М. Бексултанов. ГIум-аре).

Соьлпа. Криво (о сшитье). Впервые услышал от учительницы физики I8-й грозненской школы Дадашевой Маусет Арбиевны).

Соьналла. Проросшая зелень.
Маьлхан серлонаш хьерчара орцан баххьех, хьуьнан соьналла а къегош; хин экьанца буькъа хIур уьдура, Iаьнаран хIур (Хь. Яхъяев. Хине йийца гIайгIа). Юкъ-юкъа соьналла къаьстара, патарш а гуора хьалатоьхна (М. Бексултанов. Олхазаран къа а).

Соьра (соьгара). Прост. От меня.
сан да вийна луьра чIирхо ву ша олий
сан къам дийна къиза Даджал ю ша олий
ду ша олий соьра даьлла стешха гIалат
гIотту массех корта болу Iаьржа гIаларт (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).

Соьцанна. Со мной, -ю.
ХIумма а дац, хIумма а дац
Со валарх, висарх а,
Со саннарш дукха бу,
Нохчийчоь цхьаъ бен яц (Ш. Цуруев. Нохчийчоь цхьаъ бен яц).

Стагга а. Никто.
ЦIа веанчу сарахь, чохь стагга а ца карийна, уьйтIа велира со (Э. Минкаилов. Гуорабожийна сай). Цу гIуллакхан (кхеран доьзалхо цахиларан) бала боцуш стагга а ца висира (А. Хажмурадов. Ринжа). ХIокху тов хIоьттинчу хенахьа арахь хаалуш стагга а воцуш цхьа хан елира (С. Мусаев.Кехат). Вала везарг массо а ву хьуна миска. Цхьадика валаза висина а, вуьсур волуш а стагга а вац (М. Ахмадов. Денисолта).

Стечалла. Супружество (со стороны женской линии).
Ша хьуна езахь, хьан езар яр-кха ша, Ша хьуна ца езахь, нанас дена

йина, хьан йиша ю ша, Ша хьайна езахь, стечалла йига ша Бохуш, лен елира ваша воцу Сайлаха (Нохчийн фольклор. Ваша воцчу Сайлахин илли).

Стигал-бос (стигал-бесаш). Лазурный, небесный цвет.

СубхьаналлахI. Из арабск. Преславен Аллах.
СубхьаналлахI! Ма тамашийна хIума ду хьо, кхетта наб а йоцуш, гIан-набарш ма ю хIара дуьхьалтуьйсурш?! – цецволу Абубакар (I. Усманов. Къу-берзан буьйса). «СубхьаналлахI, цIена ву-кх Хьо, АллахI! Хьажахьа, селхана ду-кх, дитташ тIехь хIара болх бе ас аьлла, со воьлча, гаьнашший, гIашший сайна тIе деттаделча, там боцчу агIор эргIадволуш, кху стоьмийн массо а дена а, нанна а ас неIалт а, неIалт доцург а кхайкхийна!» – бохуш ойланаш йора СаьIида (А. Абдулкадыров. Бахьана).

Суккум (!). Прост. Ругательное слово от «сука».

Суккур (-ш). Прост. Ирон. Клином выросшая бородка: острая бородка. Например: можан суккур (клин бороды).

Сунна (-т). Обязательно не возлагает на мусульман.
дика хьаьшна олу ИбрахIиман сунна,
воккхавоь цуо Далла йоьгIна гIишлеш къуьйсуш,
цуьнан тIаьхьенаша вовшийн герзаш кхуьйсуш,
ИбрахIимана, ян йогIIу, юьхькIола еш,
хIор а дийнахь, буса а, вовшийн карах леш (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).

Суннат (-аш: ламаз, ламазаш и.дI.кх.). Необязательно возлагаются данные молитвы к исполнению.
Элчано тIедехкина суннаташ дити ахь,
Эхартан кечамна ма ледара хили хьо,
Цу мизан терзан тIе вуьгучу дийнахь

Байттамал хирий-те, Iеса дегI, хьуна? (Нохчийн фольклор. Назма «Дуьненца гергарло ма чIогIа хили хьан).

Парзел тIаьхьа дора сунт,
Хьайн кIант ларвар деха
Цкъацкъа суртана боккхуш барт,
Хьостуш хьайн воI, нана (Хь. Минкаилов. КIант ларви ахь, нана).

Дала деза кхоьллина хьо,
Хьан лерам бар суннат ду.
Хаза дуьйцуш, хьо хестадеш,
Эхарт даккхар тхан парз ду (П. Джебирова. Маьлха дуьне).

Хьакъикъат суннаташха суннат ду, Элчанна (IалайхIи ссолату вассалам) дан лиъна а ду. Амма таро елахь а, яцахь а дан тIедиллина дац. Шен таро хилча дича а мегаш ду. Нанас а, муьлххачу а гергарчу стага а дан магийна ду хьакъикъат. Бераш алсам делахь, цхьа бежана царна тIера ен мегар ду. Хьалха-тIаьхьа аьлча, доьзалхо велла велахь и хьалхавоккхур ву, цул тIаьхьа вокх-воккхачун хьалха цIе а йоккхуш дийр ду хьакъикъат (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш). Ойланаш ца ян а гIерташ, ной йолчу чу а воьдий, ламаз оьцу Мовлдис. ТIаккха шиъ ламаз до: сунт а, парз а. Ламаз-бисмилла а, аттахьиййат а жимма хозуьйтуш дийши цо, шен ойла Далла гIуллакх дарна тIехь сацийта (М. Ахмадов. Ден сингаттамаш). Цхьана дийр ду тховса суннат-ламаз, Деле доьхуш: «Тхан къиношна гечде!»(Л. Арсалиева. Iуьйкъе, йола тховса хьо сан шуьне).

Суннаташха. Проводить по сунне в исламе.

Хьакъикъат суннаташха суннат ду, Элчанна (IалайхIи ссолату вассалам) дан лиъна а ду. Амма таро елахь а, яцахь а дан тIедиллина дац. Шен таро хилча дича а мегаш ду. Нанас а, муьлххачу а гергарчу стага а дан магийна ду хьакъикъат. Бераш алсам делахь, цхьа бежана царна тIера ен мегар ду. Хьалха-тIаьхьа аьлча, доьзалхо велла велахь и хьалхавоккхур ву, цул тIаьхьа вокх-воккхачун хьалха цIе а йоккхуш дийр ду хьакъикъат (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Суорота (Суорота). Старин. Стоянка для оленей.

Суорота (Суорота) – «Оленья стоянка» – разв. на з. Варанда. Древ-

нейший заповедник, где вайнахи охраняли диких животных, в основном благородных оленей (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Сур. Старин. Войско.
В нескольких километрах к югу от Грозного расположены две невысокие горы, называемые по-чеченски *Суьйра-корта. Суьйра* происходит от древнего, ныне почти забытого *сур* «войско". Название, следовательно, означает: «Гора, где стоит войско». И наше утверждение не без основания (из кн. А. Сулейманов. «Топонимия Чечни»).

Сур (сура:-наш). Явор.
Сур-хи (Сур-хи) «Явора (?) речка». Берет начало на северном склоне хребта Суьйр-Корта, где расположен санаторий-профилакторий НГДУ Октябрьнефть. Теряется, не достигая поселка «Железнодорожная больница», в засоренных мусором балках. Явор дерево со съедобными мелкими плодами, напоминающими плоды боярышника. По утверждениям старожилов, на склонах хребта росли смешанные леса, в том числе дикие фруктовые деревья и горный явор. Южные отроги хребта Суьйр-Корта были покрыты смешанными лесами, богатыми дикими фруктовыми деревьями (из кн. А. Сулейманов. «Топонимия Чечни»).
Примечание. В словаре А. Мациева не дано название этого дерева в русском языке [I961:382].

Сурат. Отдельный отрывок в коране со своим названием.
Кегий сурaташ Iамийна а девлла, даккхийчарна тIедевлча, гучувелирахIара. «Iам» цIе йолу сурат дара Iамош: кхунна хIинца а дика дагадогIу иза. Цуьнан ах бен дагахь ца Iемира кхунна (М. Ахмадов. Ден сингаттамаш). Цигахь ламин лакхарчу тIегIан тIе дIа а хIоьттина, Къуръан дIадиллира цо. Шина мутаIеламо беана ши стогар лецира аьрруй, аьттуй агIор, серло Къуръанан йозанна тIекхоьтуьйтуш. Янарсас цкъа хьалха фатихьат дийшира, юха керла сурат долийра (М. Ахмадов. Ламчо гIа дужучу дийнахь).

Сурхолхаз. Каракулевая папаха.
Аьрсиг, ша пхьоьхана волуш юйху гІовтал а йоьхна, нохчийн лекха сурхолхазан куй а тиллина, кечдинчу дахкарх даточу баттахь йоккха шаьлта а тесина, Чайн кІотара ваха араваьлча, иза юьйхира (М. Завриев. Теш ма лаца).

Суьрк (-аш). Круги вращения воды.
тулгІе кІайн-къоьжа хьоду, юха шабаршца, кхарзлуш санна, гІамаран суьркашца йов, кІайн чопанаш тІаьхьа а юьсуш… (М. Бексултанов. Нана).

Схьавелхо (й, д, б). Разг. Жаловаться (мест. 1-го лица).
Цаьрца вара кхуьнаниг а, массара а къардайна, аьрха бер ду бохуш, хаддаза кхуьнга схьавелхош а, хаза ийцича а, хьехар дича а, човхийча а, букъ ма берззийнехь дерриг диц а лой, бераллин амало вадавой, иштта , хІинца ша ддиллина дитина ков санна, шега мел дийцичунна дуьхьал корта а теІош, ша баьхна «хІаъ» дІатосий, ловза хьодуш волу (З. Яндарбиев. Церг тоьхна тІуьхк).

Схьанехьа. Сюда, где стоит сам подзывающий.
– Бакъахьа еана, – хийцаделлачу озаца вистхилира хьархо. –Схьанехьа яла... (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Схьаохьадала (в, й, б). Хаотично, беспорядочно двигаться от кого-ч.-л.
Цунна, Кибиев Мусбекана, цхьана башхачу сонера схьаохьаделлера вайн дуьне а, дахар а (М.Завриев. Кибиев Мусбек, дуьне а, дахар а кхетаман куьзганахь).

СхьатІегулдина (й, в, б). Собирать. С приставкой – схьатІе десятки других слов можно привести – Д.Б.).
Ма дика ду буса хьекхначу
Луо махо схьатІегулдина,
Лайн дарцо, хьийзош, кхехьначу

Цо цIеношш вайн дIахьулдина (Хь. Яндарбиев. Ма дика ду луо дилдина).

Схьакъеда. Мелкать через чего-л.
ГIеххьа диллина ло селхана кIеззигчу ханна схьакъеддачу малхо жимма дашийнера, амма буьйсанан шелоно иза юха а гIорийнера (Э. Минкаилов. Дахкарлахь).

Т

Тажвид (-аш). Религ. Единобожие.
Иза Маккара Iабдул-Iазиза деана, тежвидца йоза нисдина, Iусманан зорбанехь арахецна Къуръан дара (М. Ахмадов. Ламчохь гIа дужучу дийнахь).

Тайра (-наш). Устар. Узкая тропинка. От слова – тай (нить).
Сокхмакх ирзо «Сокхмакх (л.) поляна». Урочище на юго-западе от с. Брагуны, на северном склоне Брагунского хребта. Сокхмакх – кумыкское «тропинка», вероятно, бытующее в говорах жителей Ичкерии сомалкх – в том же значении заимствовано у кумыков. Помимо сомалкх, встречаются в Ножай-Юртовском и Веденском районах и другие термины, например, тайра (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Тайп-тайпана. Разные. Различные.
Цунна иштта ган еза таухьидан билгалонаш шена гонахарчу Iаламехь а:ел тайп-тайпана долчу оцу Iаламехь массо хIума а ду шеншен меттехь (М. Ахмадов. Нохчийн гIиллакх-оьздангалла).

Тайп-тайпаналла. Различие.
И ерриге Iаламан тайп-тайпаналла – цхьана низамехь, цхьана кепехь, цхьааллехь а ю. Дела цхьаъ хиларан кхин а цхьа билгало ю иза (М. Ахмадов. Нохчийн гIиллакх-оьздангалла).

Такбир. Здесь имеется в виду девиз-«такбир».
Лере а вахна, ашхIада далийра ас, тIаьхьа такбир а олуш (М. Бексултанов. ЦIархо). Ас «такбир» далийра. Лаьхьа хьаьрчира сан настарех, дегIах схьа а ца хьакхалуш (М. Бексултанов. Тептар).

Такхам (-аш). Налог, повинность, оплата.
Пачхьалкхан такхамаш бан ницкъ боцчу бахархойн керташкара аьхний, йийбарш дIаехира нуй хьаьккхина (А. Айдамиров. Дарц).

Там-кам. Прост. 1.Калым. 2.Удовлетворение.
Там-каме, совгIат-мовгIате, дерриге а даьлларг дIалерича, шинне агIор болчарна а харж башха йоккха ца хиллера (С.-Хь. Нунуев. Ловзар чекхдаьлча).

Тало (талабан: в, й, б). Ограбить.
– СаьIад, со вац къу, дIогара Панта-Хьаьжий, Хьуьсий, Iабдий, ИнарлагIар, ЧIонакъагIар а – шу ду къуй. Аш къайлах-къулах таладо адамаш (А.Айдамиров. Дарц). – ХIаъа, ас талабо нехан цIий Iуьйдуш, хьарам даьхни гулдинарш (А. Айдамиров. Дарц). – Бакъ боху ахь, Бета. Айхьа миска нах а, жоьра зударий а, буобераш а талош летийначу къинойх цIанвала гIерташ, Далла хьалха ма дукха корта бетта беза ахь (А. Айдамиров. Дарц). Теркал дехьара, Салойн аренаш-кара говр реманаш, даьхний лоьхкуш, гондIарчу къамнийн элий лечкъош йийсаре балош, банкаш почташ талош, и. дI. кх. а (А.Айдамиров. Вайн амалш). Обаргаш, къуй, талорхой, герз лоьху шаьш бохуш, цкъа хьалха цIенойх хьовсу бохуш, бахьана а хIиттош, бахархойн миска бахамаш талабора салташа а, гIалгIазкхаша а, шаьш лоьхурш ца карийча, бехк-гуьнахь а доцу миска нах лоьцура, тIаьххьара а ериг юрт я цхьадолу цIенош дагадора (А. Айдамиров. Дарц).

Талор (-аш). Разбой.
Иштта балош болчу салташа а, гIалгIазкхаша а, кхо де хьалха

шаьш тIехь долу цIерпошт Несарехь сецча, цунна гондIарчу гIалгIайн ярташкахь талораш дина, цигахь хиллачу тIамехь дикка гIалгIай а, гIалгIазкхий а байина бохуш а дуьйцура. Дийцарехь, и кхерам гIалахошна а герга бара (А. Айдамиров. Дарц). ТIамо адамашка мацалла хIоттайо, ша а, шен доьзал а мацалла ца балийта, хIетталц нехан хIуманна тIе куьг ца кховдийна стаг къолана, талораш дан волало. Аьшпаш ботта, ямартлонаш, харцонаш лело Iема (А. Айдамиров. Вайн амалш). Хорачан хьехара кIелхьараваьлла Зеламха, цIе яккха цхьа а доккха тIелатар ца еш, дIатийнера. Кегий талораш деш меттигаш хуьлура областехь, амма уьш теллича, Зеламха церан декъашхо ца каравора (А. Айдамиров. Дарц).

Талорхо (талорхой). Разбойник (-и).
Пхийттара ваьлла кIант герз юкъах а доьххий дIахIуттура, тIамца, къолашца, талорашца шен сонта майралла гайта гIертара. Нохчийн халкъан иллешкахь буьйцу турпалхой дукхахберш къуй, талорхой бу (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Там (тамаш в сочетании –бара). В значении - «а вдруг».
«Там бара корта бага бола, тIаккха-м талха ма телха хIара,» - аьлла, ма-хуьллу корта юха а бадийна, ас лога кIел тесна пхьарс чен бага бахара (Хь. Яхъяев. Киртиг).

ТапхIотта (тапхIийтта). Прост. Опоясавший (-ие).
Цу Таркхойн раьгIнашна тапхIуьтту Чоьхьара,
Цу Теркан раьгIнашна лачхIуьтту Дехьара.
Гуьмсанна хIуо кхоьхьу гарманан аренаш,
Мукъаме аз оьхьу хьомсара Ножай-юрт,
Шиъ-шозза ерина вайн хилла Хасун-юрт,
Схьаиэлла схьаийна юххера Iаьнда,
КIесара Мартанаш,
КIайн-Iаьржа Шалажаш,
Котт доккху Котара...
ДIаала, дIаала (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

Тарг, тIарг, тарч, пирг, пар, пхьарс, туре, кхалкх (кхалкъ), пхо, пезарг, пIелзарг, даргI – все эти термины обозначают один и тот же предмет – защитное вооружение вайнаха-воина, т. е. боевой щит. Каждый из этих боевых щитов имел свое назначение, определенную форму и размер. К ним же можно причислить и *гIагIа* – кольчугу, по-современному – бронежилет, который изобрели предки вайнахов, как только появились лук и стрелы. **ТIарг** – щит, прикрывающий правую грудь девушки-амазонки. Вначале такой щит делали из обработанной кожи зубра (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Тасбихь - АллахI хастам барца хьахавар - прославление.
Суьлхьанаш-кепекаш оьхкина писаллин тай тIе,
Рицкъано Iехийнарш шайтIанна мэл кхайкхош бу.
Со-м тасбихь доккхуш ву ваккхале суо Сирта тIай тIе.
Со Делан кхетамехь Махьшаран майданхо ву (И. Юсупов. Делан лайн ойланаш).

ЖамIат-ламаз деш зударий шаьш белахь, божаршна ца хезчу меттехь зуда хьалхаяла а мегар ду, шаьш ламаз дечу чуьра ара аз а ца хазош, молла кхайкха а, къамат дан а мегар ду. Нагахь санна, божаршца цхьана уьш белахь уггар тIаьхьарчу могIаре хIитта беза. Имамо салам деллачул тIаьхьа, тасбихь даре ца хьоьжуш, зударий меллаша хьала а гIевттина арабовла беза. ХIунда? Имам ша тасбихь дечу заманчохь малхбузехьа, халкъана тIе схьавирзинчу хенахь, цунна шайн яххьаш ца гайта (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш). IабдаллахI кхайкхина а велира. Парзаш а, суннаташ а, тасбихь а, вирд а чекхдаьккхина, IисматуллахI шен ден доттагIчунна юьхьдуьхьал вирзира (Д. Кагерманов. Кхойттаннан тезет).

Тафсир (тапсир) (-аш). Толкование сур Корана.
Къуръанан 2-чу суратан 179-чу аятан тапсиран (кхеторан) гочдаршкахь аьлла ду: «Бекхамах лаьцна шариIатехь болу АллахIан къинхетам боккха бу. Иза бахьана долуш нахана юккъехь кхерамза а, паргIат а дахар ду. Бехк а боцуш стаг вен дагадеанчунна хаьа, ша а цу тIехула лийр вуйла, цундела зулам дарна юхаволу иза...» (Га-

зета «Нийсо», 2013 шеран 27 январь).

Тахвала (й, д, б). ФЕ: тахваьлла Iан: 1. Совсем ничего не делать, предаваться безделью. 2. Отдохнуть от суеты, хлопот, текучих дел и т.п. 3. Беззаботно жить.
(См.: Д.Б. Байсултанов. Структурно-семантическая характеристика фразеологии чеченского языка. АН ЧР, 2012, стр. 63).

Тахваьлларг (й, д, б). Прост. Беззаботный.

Тахьтарг (-аш). Детская игрушка из глины хлопушка
Тахьтарг – поппарах бина кад бу. Иза куьйга тIе а буьллий, ун тIе я шерачу лаьтта тIе бертал тухуш хуьлу (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. 1-ра книга).

Ташхо (-й). Устар. Каменный воин.
Ташхойн рагI (Ташхойн раг) «Ташхоя хребет». Северный боковой отрог Сунженского хребта. На его восточной стороне расположен Карпинский курган. Ташхой – название исчезнувшего этнического общества. Этноним *ташхой* сложился на тюрко- вайнахской языковой основе, «таш» – камень, «хой» – стража, воины, дозор. В районе урочища «Кхаа куьртие» постоянно находился дозорный пункт, который держали ташхойцы (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ТаIам (-аш). Наклон головы.
Нускалан кеп хIиттош, кIайчу йовлакхца юьхь лечкъош машенна тIеялориг … кхуьнан йоI яра. Сов баьллачу таIамо корта хьовзийра ден (М. Айдамирова. Безаман къайленаш).

Таьк (-аш: лит. – де.). Самочувствие, состояние.
Юха иза а дIадолура кхо-диъ де даьлча, шен хьалхалеррачу таькI тIе охьайоьдура, вогIу-воьду стаг кхаьччий бен цIенкъа боршам хьакха а ца хIуттуш (М. Бексултанов. Терза).

Тевналла. Процесс усесться на насест.

– ХIокху тевналлехь хьалха оьллина галстук, тIеюьйхина кастом. Цо лелориг гой хьуна? Хьаьнга делахь хаьттира, тIехьашхула тIееъначукхуьнан зудчо Билкъиса (С. Цугаев. ГIан).

Текхам (текхамаш). 1. Налог. 2. Штраф (штрафы).

Уьш лоьцуш Сибрех бахийта а, байа а, текхамаш бойтуш чIанабаха а мега. И Дела воцу мостагIий, таIзар ца деш, бекхам ца оьцуш, шайна луъург дан хецна муха бита беза? (А. Айдамиров. Дарц). ТIехула тIе, имперехь цхьанххьа а боцу текхамаш а бойтура нохчашка. Кху махкахь дехачу къаьмнашна юккъехь барт бан-м муххале а ца гIертара Iедал, мелхуо а царна юкъа дов туьйсуш, и кIамдеш, дардеш, диллина дIа царна юккъехь мостагIалла латтадора (А. Айдамиров. Дарц).

Текхе. Небыстрая речь.

И текхе ден къамел тIекIирдора, эшаре доккхура, юха цунах хелхаран йиш йора, тIаккха оцу эшарца хелха хьаьвзара... (С. Яшуркаев. Напсат).

Текъам (-аш). Причитание, нытье.

Хьоьжу бер бIаьргаш чу
бехк баккхар доцуш,
Текъам бо цо цуьнга,
и кхеташ санна.
Дуткъачу пхьаьрсашца
оза лаг лоцуш,
Са дIалуш, хьаьрчи и
коча шен нанна (Хь. Талхадов. Кхойтта шо дукха ду...).

Иштта юхаволучех, озалучех вацара и. Вацара текъамаш, балхамаш бечех а. Цуьнан коьрта дерг дахарехь: долуш дерг – ду, доцург – дац (М. Анасова.Шина еган лазам а, марзо а). Шен гIо оьшуш мел волчунна хьанна а дашца я гIуллакхца гIо дора цо, хан а, могашалла а ца кхоош. Цхьана а хIуманна текъамаш, белхамаш бар дезаш вацара (Хь. Бурчаев. Къонахчун дош).

Текъархо (леткъарг: -аш, -й). Устар. Древненахск. Главный жрец.

Васхала – в церквях и храмах имелись особо почитаемые места с подобным названием. Т. е. это были алтари, которые строились обычно посередине помещения. Жертвенную пищу и напитки, прежде чем их употреблять, ставили на этот алтарь. Молящиеся становились вокруг этого алтаря (чеч. *васхала).* Жертвенное животное, прежде чем предать его закланию, также окружали молящиеся вместе с жрецом, которого чеченцы называли по-разному, в зависимости от того, каким богам и божествам они в данный момент молятся: *долг, цIой, сиелг* (или *сиел), мозгIар, тиекъархо, леткъарг* (или *леткъаш верг), цIовг* и др. Вот этот церковный алтарь и заменял в доме-башне горцу-чеченцу серединный каменный или деревянный столб. Он находился в центре помещения, на том самом месте, где долгое время в священном очаге горел огонь, который обогревал семью, на котором готовили пищу, где висела с самого потолка до самого пола священная цепь, которой чеченцы клялись (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Тела (тоьлуш). Производить расчёт деньгами.

И Жерочун кIилло ша йохка юьгу хьуна, Цунах эцна ахча совгIатна тоьлуш, Цунах делла даьхни урдошна ва тоьлуш, Дела дагаваьлла кхоьллина кхолламаш, Ша дагаваьла кхолламаш бохийна, Ша шена юьгур хьо, хIай вехачу Дадин йоI (Нохчийн фольклор. Эла Монцин, Жерочун КIентан илли).

ТелерадиогIирс (-аш). Средства телерадио.

Дахарехь а, къаьсттина телерадиогIирсашкахь а дукха кхайкхийна йолу и «нохчийн лар» литературе а ца кхочийла дацара (А. Ахматукаев. Нохчийн лар а, яздархо а).

Тележурналист (-аш). Тележурналист (-ы).

ХIетахь цхьаболчу тележурналисташа эфирехь кест-кеста хоттура, вайн яздархой, тIамна дуьхьал язъеш а, бистхуьлуш хезаш а хIунда

бац, бохуш (А. Ахматукаев. Нохчийн лар а, яздархо а).

Телеканал (-аш). Телеканал (-ы).
1987–1990 шераш… «Перестройка», «гласность»… боху дешнаш хаза дуьйладелира хIетахьлерачу СССР-н коьртачу телеканалаш-кахула а, зорбанехь а… (М. Заурбеков. Iадлан, ахь йитина дахарехь йовр йоцу лар...).

ТелерадиогIирс (-аш). Телесредство (-ва).
Дахарехь а, къаьсттина телерадиогIирсашкахь а дукха кхайкхийна йолу и «нохчийн лар» литературе а ца кхочийла дацара (А. Ахматукаев. Нохчийн лар а, яздархо а).

Телерадиопередача (-ш). Телерадиопередача (-и).
Хуучунна хууш ду, 2001-2002-чуй шерашкахь (иза къаьсттина маьIне долчу хенахь) вайн муьран зорбанехь ас мел дакъалаьцна а, тIамна дуьхьал мел-хIун язйина а. Нохчийн литературина юьхькIам хирриг цхьа бахьанаш лелийна ас, зорбане вуьйлуш а, наггахь телерадиопередачашкахь дакъалоцуш а (А. Ахматукаев. Нохчийн лар а, яздархо а).

ТелетIай. Телемост.
Карта дIасаоьзна,
Туьллуш телетIай,
Вайн зуьрето боьзна
Маша бостур вай (А. Ахматукаев. Лулахь-кулахь).

Телехьовсархо (-й). Телезритель.
«Телехьовсархойн дуккхачу а кехатийн дехаршца оха тахана гойту Польшин йишлакхархо Анна Герман», – дека цу чухула (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Тем (тем бан, боцу: темаш). Спокойствие.
Цуьнан кхераделлачу бIаьргаша, тем боцуш терсаро дагчу орца-карзахе ойланаш туьйсура (М. Завриев. Теш ма лаца).

Дукха ду дуьненахь
Балане хIуманаш,
Тем боцу бер санна,
Хьийзош хьан ойла (Л. Эдильсултанов. Дукха ду хIуманаш).
Со чIогIа реза ву вай иштта тем байна Iерна,
Хан тIе ма-кхаьччи бен хир доцче сатуьйсуш эрна,
Ца хууш, дахаран жамIаш дар хир доций нийса
Болийна некъ бина валанза – гара я нийса… (И. Юсупов. ХIунда ду сатийсар гуттар а гIайгIанах ийна...).

Тергам (-аш). Осмотр (-ы).
– Разбойникийн меттамотт яккхинчу ярташна генарчу, шун тергамна кIел йоццчу лаьмнашкарчу, хьаннашкарчу кегийрчу кIотаршкахь бу. Уьш йохае, цигара бахархой аренга, яккхийчу ярташка кхалхабе (А. Айдамиров. Дарц).

Тергамча (-ш). Прост. Наблюдатель.
– ООН-н кхечу пачхьалкхера волу тергамхо санна, дIа а хIоьттина, хIун деш лаьтта хьо? – зудчунна оьгIазе яппар а йина, «Шехезарадийн туьйранаш» олучу йийбаран гIуттакхаш схьаийзо велира Къуддуз (С. Цугаев. ГIан).

Тергонча (-ш). Презрит-ирон. Следящий, присматривающий за кем-либо часто скрытно (обычно о мелочных скрягах)

Тергояр (-ш). Наблюдение.
СаьIид-Салихь шайн доьзалехь баккхийчарах вара, цунна тIехь дара кегийчеран тергояр (I. Арсанукаев. Нохчийн литература. 9-чу классан учебник).

Терг (ю-ю: -аш). Мед. Прийти в судорочное (припадочное) состояние.
Ванах, иэсах ваьлла те хIара я терг еъна те хIокхунна аьлла, даг чу иккхира Зеламхина. Хорша еъча санна, вегочу оцу оьрсичун бIаьргаш чохь йогуш мостагIаллин цIе гича, ша-шах тапчин лаг озаделира Зеламхе (А. Айдамиров. Дарц).

Терсмаймал (терсмаймал тур: тарраш). – клинок особой закалки и особой стали. В основу назв. Легло араб, *туре* - щит, *маймун* – меч. Утверждения ученых, что *терсмаймал* – ревущая обезьяна, неверны (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ва сарахь суьйренца, булучу боданца, Чехка тIехIуттучу чордачу суьйренца, Iаьржачу вертанца, цу кIайчу гIовталца, Чо чехка чола куй бIаьштиг тIе теIабеш, Терс-маймал туьра тIе деза ка теIадеш, Пхьоьхана лахвелира и Зайтан Шихмирза (Нохчийн фольклор. Зайтан Шихмирзин илли).

Чергазойн, гIебартойн зударша къуьйсуш ва дина духарш
Шен дегIа дуьйхина,
БархIсаболу мажар шен белшах ва кхозуш,
Терсмаймал дуткъа тур шен карахь ловзадеш,
Нанас бер санна, шен нана къинтIераяькккхина,
Ша ваха ма велира БахIадаран ва Муьстиг (Нохчийн фольклор. «Дадин-Юрт яккхарах илли»).

Цу кIайчу гIовталца, Iаьржачу вертанца,
Чо чехка чола куй бIаьштиг тIе теIабеш,
Цу гIожана ва метта терсмаймал тур луьйзуш,
Ша аравелира и Адин Сурхо (Нохчийн фольклор).

Болатах дина и
Терсмаймал ва тарраш
Детташ, аш цесталаш
МостагIийн и кIезий (Ш. Арсанукаев. Тимуран тур).

Тешамазалла. Без доверия.

ПетIаматан лирически турпалхочо, наггахь тешамазалло дагна, ойланна эшам беш мур багIахь а, латкъам ца бо, хьаналчу безаман цIеналла ларйо (Д. Махмаев. ПетIматан кхолларалли бIаьсте).

Тидо (-наш). Прост. Наблюдение (-я).

Ца хаьа-те хьуна,

Я тидо ца йина,
Хьан бІаьргаш чохь суна,
Сайн амат гуш хилар? (З. Шишханова. Ахь хІунда лечкъадо?).

Тийжам (-аш). Причитание (-я).
Цхьалха, еса, Іаьржа буьйса,
ГІалин деса урамаш.
ГІалин бошмаш евлла куьйса,
Хета, беш ю тийжам беш (ГІ. Алиев. Еса гІала).

Ткъаз (ткъаз санна тІеда). Весь промокнувший.
Суьйранна дилхинчу
догІано арахь,
Нохчмахка хоттала тоьхна…
Ткъаз санна тІадийна
лулахойн кхараг
Ду лаьтташ кетІахь ладоьгІна (І. Саиев. Гуьйре ю арахь).

Ткъап-аьлла (тІекхета тІекхета). Звукоподражание резким движениям рук.
Эццахь тІехьахула ткъап-аьлла веана, тІекхийтира Хьаьрсаниг... (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Ткъарш-ткъирш. Звукоподражание к резким толчкам чего-л.
Церан суйнаш лелха, «ткъарш-ткъирш» деш, гена доццуш гІергІа хи, сих-сиха бодий, доццачу хьадарехь лей дІаболу цхьацца седа (М. Бексултанов. Буо). Юха а го чІегІардигаш, доІа чІехкаш[1] хезаш санна, «ткъарш-ткъарш» деш, аьзнаш а кегдеш, шишша-кхоккха цхьаьна дІасахьийзаш (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш).

Ткъаршшехь. Звукоподражание резким толчкам чего-л.
Декъа гаьннаш, сетташ ткъаршшехь,

---

[1] Стигал къиэкъаш. Диал. – Д.Б.

Догу ткъесах къагош суй.
Бутт а бежа стиглан хьаьрмехь,

Ткъорше. Дождливый.
Цара суна гІо до дахар ира, дуьххьара санна ган, ницкъ ло ткъоршечу дийнахь гІийлла дог хьегІа доьлча, ницкъ ло дегІана аьхна мало эшош, юх-юха а болийнчу новкъа хІотта... (М. Ахмадов. Орамаш).

Товжар (-ш). Опора (-ы).
Массо агІор хьайх онда бІоболийтина, хьо санна гергарниг суна хир вацарх со тешийна, сан дахаран уггар коьрта дакъа а, уггар чІогІа товжар яра хьо (М. Анасова. ХІагІ йоцу тхан безам хьанна бу новкъа?..).

Токхдеш (гл. **токхдан).** Насыщающий (насытиться).
Баркалла, ойланаш
ирсехьа кхоьхьуш,
Дог токхдеш дахарехь хиларна хьо.
Кхоьру: сайн лааме
кхача йиш йоцуш,
Вайшиннан безамах хадарна со (Хь. Джебиев. Ца хезна аз).

Токхонехь. В насыщающем.
Дависа, елар-кха соьца хьо, нана,
Сайн берийн бераш а гонаха даьхна,
Марзонан, безаман токхонехь яха…
Сан нана, елар-кха соьца хьо тахна (Л. Галтаков. Дависа, елар-кха…).

Токхъхила. Быть насыщающим.
Дависа, елар-кха соьца хьо, нана,
СапаргІат, дог токх со
хир вар-кха тІаккха.
Синтеман, аьттонан гІовла хьан хилла,

Хьо ларъян ницкъ а соьгахь ца хилла (Л. Галтаков. Дависа, еларкха…).

Токхъян (д, б). Сделать что-л. насыщающим.
Къомо сатуьйсучун, цуьнан дог-ойланехь орам тоссий, бух хуьлу, национальни идея олу цуьнах. Цхьана чкъорера вукхо схьаоьцуш, ойланца, кхетамца токхъеш, заманца нисъеш дIакхоьхьу ишттарниг (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Тотал (-ш: диал.). Диал.Медвежонок медвежата.
Уьш буса лелара, хьакхарчий а, черчий а, тIаьхьа херсеш а, тоталш а йолуш (М. Бексултанов. Дегабаам).

Тоххарехь. С давных пор.
Дуккха дика хууш хилла, масала, АтагIара Мехкан кхеле мила вахийта веза, иза ваха хьакъ хилар цуьнан амало а, гIуллакхаша а тоххарехь гайтина дела (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). – Меттахвалал, – элира цо эвхьаза, – хьешара волу хан дIаяьлла тоххарехь. Тиша божал ду ах чу а хаьрцина лаьтташ (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Тоьалла. В достаточном количестве.
ЦIийнада хьуьжаре
ХIинцца дIавахана,
Цигара схьавале
Тоъалла хан ер ю (І. Мамакаев. Нохчийн лаьмнашкахь).

Тудаз (-аш: тудаз яз). – Устар. Обувь, которую носят шлёпая, волоча.. Семантика «тудаз ян» в переносном смысле означает сделать, создать видимость чего-либо» – делать что-либо кое-как, небрежно и т.п. [ЧРФС, 1992:230].

Тудар. Прост. Кустарник.
Цхьа некъаш ду-кх, цхьа некъаш ду,

Ша хе хIуьттуш тудар дина (Х. Зуцаева. Вайшиннан довзар зезагашлахь Iена).

ТулгIешха. В виде волны.
Белшашца тулгIешха
Кхерста шен ши чIаба,
Бухк санна, бен-башха
Доцуш цо лецира (I. Мамакаев. Нохчийн лаьмнашкахь).

Тумар (тамар: -ш). Рогоз (болотное растение). Тумаран зIок (Тумаран зок) «Рогозы клюв» – хутор на с.-з. склоне горы Гелин Корта (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Тунгаре (тунгареш). Берлога (берлоги).
Сан хIусам экханан тунгари ю хьуна,
КIел буьллу кIеда мотт гIа-бецаш ю хьуна,
ТIетосу сан юргIа шийла дохк ду хьуна,
ГIовланна ас буьллург акха тIулг бу хьуна,
Мацвелча ас юург попан ковст ю хьуна,
Хьагвелча молуш дерг бецан тхи ду хьуна,
Тешаме сан накъост шийла герз ду хьуна (Нохчийн фольклор. Халкъан илли).
Ца йицлора Веана гIап – и кхахьпанийн, хьакхарчийн тунгаре (А. Айдамиров. Дарц).

Туо (-наш). Годовалый рогатый ягнёнок.
Сан са дерриг а – ойла а цхьаьна – тхайн юьртахь, кIотарахь дара, тхайн классерчу берашца. Дадас Рашиде цхьана тайна урс хьакхийтина, кхаьрзина дог-пах а диъна, тхаьш дIадийша дIасакъаьстича (четара чохь дадий, сой – Рашид жа йистей), суо боккъал а лам чохь вуйла хиира суна, бегашийна а доцуш (М. Бексултанов. Кехат).

Туре (-ш). Устар. Боевой щит. Название закрепилось в чеченском языке. Щит делался из лозы молодых побегов породы дерева

туре, так называемого «железного дерева» – тиса, негноя и обтягивался кожей. Позже, как и другие щиты, его стали ковать из меди (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ТуржаI (бу –бу: туржаIаш). Разг. Ахинея. хIун ду а цахуург дийца.

Турпалалла (-ш). Прост. Подвиг.
Иза цхьа а турпалалла (подвиг) гайта езаш хIума а дац, парггIат, ойла а еш, шен са а доIуш, кхаа баттахь бан декхар долуш болх бу (М. Ахмадов. Антологис хIиттийна хIетал-металш).

Турсло (-й). Старин. Воин.
ХIара дешнаш суна духхьара Лечин иллешкахь хезна(кхечахь а хила тарло): дарс, анаков, турсло, пхьеда, тушпхь (П. Абубакарова. Леча Абдуллаев. Илланчех дош).

Тутмакхалла. Тюремное заключение.
Я хьайн вахар доза доцуш
Хир ду моьттуш Iехавелла?
Лела-те хьо, тергам боцуш,
Тутмакхалла соьга делла (М. Амаева. Безаман тутмакх).

Туш. Прост. Место стоянки (войска, стады и т.п.).
ГIаьттинарг тешна ву,
Кхетта ву воьжна верг;
Туьшан таж – пхегIойх ву,
Туьш лазам – туьшна берг (Хь. Яхъяев. ГIаьттинарг тешна ву).
Стигланан лил Iена лаьтта,
Синошна ахналла луш,
Адмалло жил-Iалам хьаста,
Шовкъехь ю аьхналлин туш (С. Элисханов. Дахаран седа).
– Цкъа шаьлта а ластий-Iш, юха туьша воларх тIом бар ца хуьлу. Гой шуна паччахьан эскар: бийшар а, гIовттар а тIемалойн санна ду церан. Коьртехь лаIтташ хьаькам а ву. Цо бохург, Дала аьлча

санна, салташа кхочуш а до (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). БІе наш шерашкахь яхчаелла, кхиъна дІахІоьттинчу нохчаллин хилла лаьттина йолчу Нохчмахкахь дуьнен тІе ваьлла а, кхиъна вара и башха стаг (Ш. Цуруев. Гадаев Мохьмад-Салахьан прозех публицистикех а, гочдарех а).

Тушпхьа. Устар. Древне-чеченск. Город-столица.
цуьнан ерриге а конституци цхьана статъях лаьтташ ю ХІОРА А ОХІЛАНАН БАКЪО Ю КХУ МАХКАХЬ КАШ ХИЛА цуьнан тушпхьа НЕНАН ХІУСАМ ю (А. Бисултанов. со веха па хьалкх ДАЙМОХК ю).
ХІара дешнаш суна духхьара Лечин иллешкахь хезна(кхечахь хила тарло): дарс, анаков, турсло, пхьеда, тушпхь (П. Абуба ва. Леча Абдуллаев. Илланчех дош).

Туьллиг (-гаш). Прост. Ирон. Одна человеческая видимость.
Болх бан ца лууш, дечга-пондарш а лоькхуш, хьаьжкІийн луь гаш чохь чІогІа томка а доттуш, маларш муьйлуш, сакъоьруш л туьллигашший, Дела вац мел аьлла мунепакъашший вовшах таъеллера шайн вежариша хьацаршца, цІийца гулдинарг дІад ХІай, веза Дела, ма барам ца хиллера цаьрца гулъеллачу гамо оьгІазаллин, сутараллин! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ТховкІело (-наш; -ш). Навес (-ы).
Мел гена воьду со
ТховкІело лаха,
Дог Іийжаш битина
Сайн беза мохк (І. Бечуркаев. Даймахках къастар).
БІаьсте шен бакъо ерг кІел ца дуьтуш йоьдура, вуьшта аьлча сий налло буьзна бай кхиош, стоьмашна гІа а , заза а датІон марш луш, сагалматаш шайн готтачу, бонанечу хІусамашкара а цІеначу хІаваэ дохуш, иштта адамаш а, мох а чухьийза аьтто б неІарш, кораш доцучу тховкІелошка дохуш (В.-Хь. Амае БІаьстенан цхьана суьйранна).

Тхоьха (шуха, цараха и.дI.кх.). От нас.
Хелха шарша хьайн когаш кIел Iуьллучу ялтийна тIехула! ХIокху дикачу балхе сатийсинерий ахь? Тхоьца ма йола хьо. Хьо тхоьха ма яц, салташца йола (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Тхьизарма (-аш). Прост. Головокружение (-я).
Коьрте тхьизарма еана охьаюьйжира и зуда (авторское предложение).

Тхьос (тхьуз, тхьоз, тхьус). Прост. 1. Бабка. 2. Отлежать.
Кога тIе хьалахIоьттира Цаьпцалг. Ша тIехь Iиллина агIо тхьос боларна, сацавелла, астагI а лелхаш, хьалавеара четар долчухьа (Хь.Яхъяев. Хине йийца гIайгIа). Я АллахI Дела, мичара ели хьо кху пана-махка? Цец валаро инзар ваькхина, вистхила гIоьртича, кийрара аз ца долуш, тхьус воьлча санна, меттах а ца хьалуш Iуьллура кIант (А. Раисов. «Хуур ду хьуна, хьайнаш кхиъча...»).

Тхьуьса (тхьевсина). Прост.Чувствовать сквозь дремоту.
мохь хилла къорачу
бердашца хьевзина
мох хилла яйра и
сан дагчохь тхьевсина (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).
тIехь дисна лаьттан бакъ
догIура тхьуьйсура
доьдура ца соцуш
ша шега луьйчуьра (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).

ТІ

ТІадалла. Мокрость (в обобщённом смысле).
Цо цигахь ши буьйса йоккху, стаг лачкъалла йолчу хьиэхахь, меттан тІадалца цу а бууш (М. Бексултанов. Цу дийнахь, Нохчийчохь, и жима кІант вийначу диийнахь).

ТІайра (-ш). Струя.
Сайна гина гІан дагахь а долуш (айса цІенкъара хи дІадаккхар), сих-сиха чермига хьожу со, – хи боккъал а гІийла догІу, цхьана юьткъачу тІайрица догІуш (М. Бексултанов. Милу ву-кх , ша милу ву хууш).

ТІак-тІака.
Ма цхьана ца догІу цу чохь дека тІак-тІака а, хІокхуьнан бакъабеллачу кийрахь етта вота а! (М. Айдамирова. Дахаран агІонаш луьстуш).

ТІалп (-еш). Густая жидкость в форме лепёшки.
Кхон тІалпа юккъе баьхьира ког. Йовхонан самукъне кхаьчначу цо шена улле баьхьира (С. Яшуркаев. Пасха). ТІаккха йоккха цІе латайора... доккха жижиган тІалп а доттура... (С. Яшуркаев. Картолаш).

ТІалх (-аш). Старин. Женское платье четыреугольной формы.
«Сел ерстина йолчу хьан куча чу-м со санна йолу иттех йоІ а гІур ю», – аьлла, ела а елла, дехьарчу яьлла, иту хьаькхна, чІарх-аьлла шена тІера кучан тІалх а шарйина, хаза шен юьхь-куьг а дилина, чІаба йина, месаш хьала а хьарчийна, кечъели Амина (Ш. Окуев. Лай тІехь цІен зезагаш). Чу а хьаьдда, цхьа масех тІалх схьа а эцна, раманаш бух ца яхийта, корийн бІаьргаш а аьтта, со кетІара охьаваьлча, Асхьаб шен керта уллохь лаьттара, цІийнехьа дІа а вирзина, буйнахь цхьа гІаж а йолуш (М. Бексултанов. Со самаваьлча, вилхира).

ТIамар-тIанга (тIамара-тIанга дола (й, в, б). Разг. Прост. Довести чего-л. до белого калена (о состоянии, температуре, мерзлоте, тяге, быстроте и т.п.).

Худаели лаьттах саьнгарш
Малхо нур тIекъарзийна.
Мохо, баьлла тIамар-тIанга,
Iа дIалоьллу бIарздина… (I. Саиев. БIаьстенан мукъамаш).

ТIап-олий (тIап-аьлла). Разг. Исчезнуть без следа и слуха.

Юха а хьаьжна, чечанхочо аьлла: «Варийлахь, хьо волчуьра меттах ма валалахь, дуьненчуьра тIап-аьлла вовр ву хьо» (Нохчийн фольклор. Сатира а, забар а). ТIаккха бевдда тIапъаьлла байна наьрт-аьрстхой (Нохчийн фольклор. Наьрт-аьрстхойл тоьлла Куллуби).

ООНан йоккха зал егош,
кхозу люстраш чуэгош,
массо а шайтIа шех хьегош…
Юха, и долччохь, чубужу тхов…
Иблис, тIап-олий, гучуьра дов… (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).

Цхьа тоба хьалха а йолий, дIаболош хилла болам… «фирман» дахьаш веанарг шен провокации а йой, тIапъ-олий, вовш хилла… орцах догIуш долу эскар а дац, ду аьлла герз а дац… Нохчийчоь паччахьан эскар а тоттий, ярташ ягош, эзарнаш хIаллакбеш, эзарнаш Сибаре кхуьйллуш доьрзуш хилла… тобанех висинарг, «суна и хир ду ца моьттара… туркойн паччахьа тешнабехк бира, хьенеха ас аьлларг ца дира, важа хьенех дехьа велира… важа сехьавелира», – олий, бехказа волуш хилла… (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Цхьа Iа дIа а даьлла, шолгIачу Iаьнан хьалхарчу баттахь, шен ден мел долу деши а, ахча а эцна, «тIап» аьлла, яхана-йоьлла меттиг боцуш, оцу суьйличуьнца тIепаза яйра-кх цу Жовбетаран йоI (М. Бексултанов. дахаран хин генара бердаш). ТIап-олий, тхайн юьртара вов со. Цхьа ханъяьллачу хенахь, гучуволу (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна). – Схьагайтал, Джабраил, хьайгар а турмал, – элира Рашида, суна юххе охьа а хууш, – дIавала, яра боккха синкъерам бу хьони, а йоI кхуза хилар, цунга хьоьжуш, де тIап олий, чекхдалу сан, – аьлла (М. Бексултанов. Кехат). «Шхьан-драшш» олий, нуй сона ластабой, и цхьа нана-лекха

кIажош долчу тупленашка «тIох-тIих» дойтуш, «къа-къикъ» олий, йоьдий, дехьа чу йолучу неIарехь «тIапп» олий, йов хIара (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ТIарикъат (тарикъат). Религ. Духовное управление.

ТIарикъат,
шариIат кхочушдан нийсса,
Хьуьнар лохьа, АллахI,
Хьо везачарна!
Хьаналниг даларца,
луш долу рицкъа,
Тхо Хьайн къинхетамах
махьрум ма дехьа! (А. Дибиров. ВаIзанаш).

– Со жинашца тайна а вац, эвлаяъ, я шайх а вац, ткъа Иласхан-Юьртарчу Хьажас ваийтина ву. – олура. – Массо юьрта а воьдуш хIара тарикьат дIакхайкхо хьалха вала везаш вара со, нах бохор хьалха а даьлла. и юкъахдисна (Хь. Яхъяев. Дакъа).

ТIарч (-аш). Старин. Щит.

ТIорчие (Торчие) – урочище на в. стороне Хьевхьа. Название сложилось из *тIарч* – щит (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ТIаьнчак (-аш). Разг. Прост. Хромой.

ТIаьнчак цIе а йолуш, цхьа астагIа стаг а хилла цигахь Iаш (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. 1-ра книга).

ТIаьхьаваза, -рг (й, д, б). Прост. Последователь.

Бехкамийн кепаша
къийлина са маьршадуьйлуш,
Даьндаргал масъяьлла
хьийзаш ю дIо хелхаюьйлург,
Цо тIаьхьавазориг
вирзина шовкъечу хорше,
Пондаро са кIамдеш

со а дIавоьху цу хорша (А. Ахматукаев. КIенташа, когаш кIел...).

ТIаьхавазар (й, д, б). Просл. Последовать за кем-л.
Дуьххьара вохийча, вохоран бехк кхуьнан шен бора наха. Шен са а, шен дегIан чархаца лела цIий а харжар стеган шен лаамехь хуьлуш ду аьлла, харцонна тIаьхьавазар санна хIума дара и – хуьлуш ма дац и иштта, Делан лаамца бен (Хь. Яхъяев. Марзо).

ТIаьхьагIатта. Встать за кем-л.
Хьо дIаяй даимна,
Хьо дIаяй тIепаза,
тIепаза…
Туьйранахь санна, хьо малх марахь,
дIатевжина.
Со тIаьхьагIеттинчохь висна кегделлачу тIемашца,
Сан хIинца ойла а язъелла шен энашна (Ш. Цуруев. Сан деган и терхеш).

ТIаьхьакхиам (-аш). Последовший успех, последовавшие успехи.
ХIара тайпа тIаьхьакхиам чIогIа мехала бу вайна, хIунда аьлча кху тIера дIа вешан ойла кхио атта долу дела (А. Тумчаев. Стенна тIера долало гIиллакх?).

ТIаьхьахьеха. Подзывать.
— Ахь тIаьхьахьехна хир бу уьш? - ара пIелг хьажий-ра Хамовс (А. Айдамиров. Дарц).

ТIеаьлларг (-ш). Дополнительно сказанное.
– Да хьакхица вала хьан, нана хьакхица ялла хьан, ваша хьакхица вала хьан, йиша хьакхица ялла хьан. ТIаьххьара тIеаьлларг-м ала мегар долуш дац (Хь. Яхъяев. Беларехь лела велар).

ТIевеана (й, д, б). 1. Пришлый. 2. Подошедший.

ТIевита (й, д, б). Снять запрет, помиловать, простить; не мстить, не преследовать и т.п.

ТIевосса (й, д, б). Без приглашения явиться.
Оцу заманахь кхузахь, хIоккху юккъехь, цхьа хьаша вара сан, со тIевуссуш (А. Айдамиров. Дарц).

ТIекIирдан. Прост. Приближая чего-л.
Турпална тIекIирдеш Iожаллин цIен догIа,
НеIалт-нажжаз кхайкхош, Селас хьоькху цIогIа
Латтанаш бухдохуш, стигланаш чуIенош,
Шех ца озавелларг цо тIевоьху шена (З. Сулейманова. Пхьармат).

ТIедеттар (-рш). Преувеличение.
Селханлерниг диц сиха ло вайна я цуьнах туьйра, илли до, тIедеттаршца кечдой дIало тIаьхьа богIучаьрга, варийлаш, вай борз ехкинчу буса дина, аьрзунан бенахь кхиъна ду шуна, олий (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ТIедузар (-ш). Дополнение (-я).
ДегIана зоьртала а, маттана ванне а шера воцу Далий, хаддаза векашший, цхьацца хьийзош бен Iалуш воцу Гомий ванне а цхьаьна вогIуш-м цахилла, делахь а цхьаьнгахь доцург вукхо тIедузар хирг хила тарлора и шиъ цхьаьнатоьхнарг (Ш. Дашаев. Ши доттагI захало эцна вахар).

ТIедуха (сущ.). Одежда (в обобщённом смысле).
Оцу берашкахь дерг го-кх хьуна. Iай кху чуьра арадовла де дац церан. ТIедуха а дац, когадуха а дац. Берзина бу (А. Айдамиров. Дарц). Ткъа шийлачу Iай махках а баьхна, Сибрех дIабигахь? Берий-м ьовха, баккхийчеран а ац тIедуха а, когадуха а (А. Айдамиров. Дарц).

ТIедухург (й, б). Одежда (в обобщённом смысле), и тот, кто одевается.
Хилча а хIун дора цунах, са а къералуш тIедухург ца хилча (А. Арсамирзаева. Ненан дог).

ТIекере (тIекеренаш). Приветливое общение.
Ша балха дIайоьдуш цо олура: «Делкъа хенахь даха а гIой Суьдан хьалхара баккхий нах чубалабелаш. Царна ламаз дан меттиг кечъелаш. Зайнап, ахь подвал чуьра помидорийн а, варенин а банканаш схьаэций, хIума кхаллийталаш цаьрга. И нах дIабоьлхуш царна тIаьхьа кетIа довлалаш. «Дала маслаIат дойла шуна юккъе алалаш» – олий тIекаренаш юьтий дIайоьдура (З. Эльдерханова. Вайн наной, йижарий...).

ТIекерхо (тIекерхой). Отдалённый знакомый (отдалённые знакомые).

ТIекхийла. От слова единств. числа – «тIекхайкха»: вызвать.
Все харшо, все парядке, работает люди, молится виремие нету» – олура ас. Ахшарахь иштта тIекхиллира со (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш).

ТIекъовкъа (тIекъекъа). Здесь в смысле «грохотать» – ругать на кого-л.
– Шаьш бехке дац боху аш? – царна тIекъевкъира иза. – ХIокху юьртана мел хиллачу бохамашна бехке шун дай а, шу а ду! (А. Айдамиров. Дарц). Цхьамма а ца сацош канцеляри чу ваьллачу Iелина, цицигачух тера мекхаш а дусийна, мукадехкачух тера ши бIаьрг а цIийбина, цхьана хIуманна-м оьгIазвахана СаьIадана тIекъекъаш Хамов карийра (А. Айдамиров. Дарц).

ТIекIаван (й, д, б). Приблизить к себе.
Дукха тIе ца кIавахь а, йоIа кхин шех къехкош а вацара дехьа юккъерчу хьархочун ИсмаьIалан кIант Олхазар (Л. Яхъяев. Гих-

хойн Таймасха). Царах дIатарвала лаар доцург. Юьхьанца хIара тIекIавира. ТIаккха дIатеттира. «Барзо шел гIийланиг накъост ца хоржу», – кица дагадеара Бекмарзина (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ТIекIавар (й, д, б). Приближение к себе.

ТIекIелвала (й, д, б). Упасть распластавшись.
Бакъе а, цкъа кху тIекIалваьлла Iуьллучу девешех дагавала со?! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ТIекIирдан (й, в, б). Приближать.
И текхе ден къамел тIекIирдора, эшаре доккхура, юха цунах хелхаран йиш йора, тIаккха оцу эшарца хелха хьаьвзара... (С. Яшуркаев. Напсат).

ТIекIоян (в, д, б). Приблизить.
«Хьонка нIаьна хуьлда, даа а ца дууш, сох-м дуьсур делахь», – чIагIо йира ас цхьана буса. Ша тIекIодеччуьнга кхийдаш хуьлу-кх бер а (А. Ахматукаев. Баттаза биинчу кхачано...). Ша хIун дан деза ца хууш , йоьхна, неIаран соне летта лаьттара иза, цкъа Маликигий, цуьнан накъостий, тIаккха хьешашкий хьожуш, цхьамма тIекIояре сатуьйсуш (Ш. Дашаев. Кхочушхилаза дисина захало).

ТIелеларг (-ш). К кому-ч.-л. приходящий (-ие).
Цундела хIинццалц цхьана а моллина ца лаара Къуръан нахана нохчийн маттахь довзийта. ТIаккха уьш бекъа, Iедало боххучунна тIехь латто а хала хир дара моллина. ТIаккха жайнеш даха луурш, соьмаш кхийдош тIелеларш а кIеззиг хир бара (С-Хь. Кацаев. Динан философи).

ТIелеста. К кому-ч.-л. участиться.

ТIелестабан (й, в, б). Оргаизовать так, что кому-ч.-л. участился (-лись).
– Аш бен-башха а боцуш, маьI-маьIIера нах тIелестабо бохуш хезна тхуна Iедална дуьхьал болу нах-м бац уьш? – олий, говрашкахь схьалелха буьйлабеллера стохка дуьйнна районера Iедалан нах (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ТIелхагбовла (й, в, д). Превратиться в лохмотья.
Хьанна хаьа, ламанашца бехаш болу цуьнан хIирий хила мегара цунна бIаьргашца гуш болу нохчий санна, тIелхагбевлла, мезех а буьзна, кхеллин хьожа а йогIуш (А. Айдамиров. Дарц).

ТIелк (-аш). Устар. Палец, пальчик, напёсток. Ср.: **ТIерк (-аш)** – палец.
ТIарин ирзе (Тарин ирзе) «Тари (лесная) поляна». Урочище на западе от Гудермеса, где находилось одноименное поселение. ТIара – имя первопоселенца, открывшего поляны путем выкорчевывания леса. Редкое собственное имя, возникшее, вероятно, как уменьшительно-ласкательное: «ТIара» (от тIерк, тIелг – древневайн. палец) наперсток. Имя давали малышу за его хрупкость и миниатюрность (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ТIемаг (тIемагаш). Концы женского платка.
Зуда, кIез-кIезиг йогIуш, маслаIате еара. БIаьргех корталин тIемаг а хьаькхна, доккха садаькхкхира цо... Шина зудчо шайн корталийн тIемагех дина шеддаш а даьстина, дато соьмаш кховдийра (А. Айдамиров. Дарц).

ТIепаза. В словае А.Мациева не указано основное значение данного слова: исчезнуть без вести и следа.
Цо дIаяйира вайн кхерчара цIе. Ткъа сийдоцчу мостагIашна, ши салти а вуьйш, дуьхьалваьлла
хьан да, оцу йилбазмахо, ваьхьна, тIепаза вайира (М. Ахмадов. Ненаца къамел).

ТIепинг (тIепанг) (-аш). Вулкан.

Хийла гIийла ойла йо ас къайлах.
БIаьрса серладолу, кхетча наб.
Дов даг тIера тIепингаш сан гIенах,
Доггах суна белакъежа нах (С-М. Гелагаев. Юкъахъялла хан).

Дикка ойлаеш а Iийна, Янарсас цуьнга дуьхьал аьллера, заманца ца хийцалуш дуьненахь цхьа а хIума а дац, и лаьмнаш а тIехь; церан хийцамаш ган цхьана стеган зама ца тоьа, амма и хийцамаш хуьлуш бу, вайн бIаьрсино ца лацарх; уьш масийтта шарахь жим-жима хуьлуш дIабоьлху, я цIеххьанна эзарнаш шерашкахь IаьIнарш цхьана дийнахь хуьлий дIабоьрзу – лаьмнаш тIепангех лелха я уьш хиллачохь хIорд хIутту; ткъа къематдийнахь хиндерг дуьйцуш хьуна а ма хезна: и даккхий лаьмнаш чу а детташ, Дала хIара дуьне, кераюкъ санна нисдина, шар дина дIахIоттор ду бохуш; цкъа а хийцам боцург вай кхоьллина вайн Дела ву, гуттар а хилла а, гуттар а хир волуш а ву, шен хьалхе а йоцуш, шен чаккхе а йоцуш (М. Ахмадов. Ламчо гIа дужучу дийнахь).

ТIера (к примеру: тIера хила). Склонный к чему-л.

… керлачу говзалло
Собар ца до,
Керла говзалла
Цу кхерамех ца кхоьру,
Вайн говза говзалла
Цунах тасаяла ю тIера! (С.-С. Бадуев. Керлачу говзаллица).

– Ялол, гIой хьайн веше схьакхайкхал. Кху тайпана даарна тIера вар-кха и (Хь. Яхъяев. МаргIалле хатта).

ТIерадахар (-ш). Примечание (-я).

Шега а эцна, тIетохарш а, тIерадахарш а карадо (Ш. Дашаев. Алия).

ТIерк (-аш). Устар. Палец.

ТIарин ирзе (Тарин ирзе) «Тари (лесная) поляна». Урочище на западе от Гудермеса, где находилось одноименное поселение. ТIара - имя первопоселенца, открывшего поляны путем выкорче-

вывания леса. Редкое собственное имя, возникшее, вероятно, как уменьшительно-ласкательное: «ТIара» (от тIерк, тIелг – древневайн. палец) наперсток. Имя давали малышу за его хрупкость и миниатюрность (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ТIетевжийла (-ш). Опора (-ы).
Цигара топонимикин (меттигийн цIераш), ономастикин (адамийн цIераш) ю-кха вайн тIетевжийлаш-тоьшаллаш (С.-Хь Нунуевн интервью: «Литература къоман синкхетам кхио безаш ю...». Эцнарг ву Хь.Бурчаев). Йина мохк, йина нана – уьш бен яц цунна шен дахарехь гIорториаш, тIетевжийлаш, хьехар деш, цуьнан дог хьаста ницкъ болуш. ТIаккха вай кхета-кх нохчийн зудчунцIенненан, хIусамненен – декхарех а: нохчийн юкъараллехь бераш кхетош-кхиоран тешам зудчунна белла хилла, къаьстина йоI кхиорехь (Хь. Бурчаев. Ахматова Раисин деган иллеш).

ТIетовжам (-амаш). Поддержка (-и), опора (-ы).
Iаламат ша-тайпа, тамаш бина ца валлал сиха кхиъна а, идейно-исбаьхьаллин агIо шуьйра йолуш а ю цуьнан литературни тIаьхье. Литературехь цо бинчу белхан маьIно а, цуьнан дахарехь хиллачу нийсачу идейни тIетовжамо а СаьIид Бадуев Къилбаседа-Кавказехь баьхначу художникийн хьалхарчу магIаре дIахIоттаво», – иштта лаккхара мах хадабо Бадуевн кхолларалли вайзаманан литературоведенехь (I. Арсанукаев. Нохчийн литература. 9-чу классан учебник).

ТIеттIа. Вплотную сойтись.

ТIеттIахка. Вплотную копать.

ТIеттIагIорта. Вплотную приблизиться.

ТIеттIадалийта. Прижать друг к другу, чтобы концы одного выступали над другим.

ТIеттIадаржо. Растилать встречным манером друг к другу, чтобы концы одного выступали над другим.

ТIеттIадаха. Сойтись влотную.

ТIеттIадахка. Укладывать что-л. вплотную друг на друге.
Массо а иштта гуш а вара, тIеттIадехкина бIаьргаш а долуш, бIарзбелча санна, вовшийн лоьхуш, куьйган пIелгашца, балдашца а (М. Бексултанов. ГIум-аре).

ТIеттIадогIа. Влотную пристроить.

ТIеттIаетта. Всё вплотную бить.

ТIеттIакарчо. Перекатить вплотную навстречу друг друга.

ТIеттIакхета. Вплотную встретиться.
НеIарш чIоггIа тIеттIакхийтира, ахтобус дIа а йолалуш (М. Бексултанов. ГIум-аре).

ТIеттIакхиа. Успеть вплотную встретиться друг с другом.

ТIеттIакхозо. Вплотную повесить.

ТIеттIакхосса. Вплотную бросить.

ТIеттIакъарза. Вплотную выпучить друг на друга глаза.

ТIеттIакъовла. Вплотную закрыть друг на друга.

ТIеттIалалла. Вплотную нагнать друг на друга.
ТIеттIалато. Вплотную сварить

ТIеттIалаца. Вплотную принимать друг на друга.

ТIеттIанисвала. Вплотную встретиться друг с другом.

ТIеттIаолла. Вплотную навесить друг на друга.

ТIеттIатакха. Вплотную ползти друг на друга.

ТIеттIаталла. Вплотную охотиться друг на друга.

ТIеттIатаса. Вплотую связывать друг на друга.

ТIеттIатаIа.Вплотную наклониться друг на руга.

ТIеттIатоха. Вплотную прикрыть друг на друге.

ТIеттIахийта. Вплотную присесть друг на друге.

ТIеттIахила. Вплотную прибижаться друг на друга.

ТIеттIахьада. Вплотную примчаться друг к другу.

ТIеттIахьакха. Вплотную пригладить друг к другу.

ТIеттIахьарчо. Вплотную закатать друг к другу.

ТIеттIахьовзо. Вплотную закрутить друг на друге.

ТIеттIахьажо. Вплотную подогнать друг на друге.

ТIеттIахIотта. Вплотную дополнитьть друг на друге.

ТIеттIачеха. Вплотную закрутить друг на друге.

ТIеттIашарша. Вплотную заползти друг к другу.

ТIеттIаюха. Вплотную одеваться друг на друге.

ТIеттIаIотта. Вплотную кнуть друг друга.

И другие глаголы чеченского языка могут образовать совершенно новые формы.

ТIехбеттам (тIехбеттамаш). Укор (укоры).
Делахь а буьрса амал йолчу ГушмацIас, цкъацкъа ша оьгIазвахча, тIехбеттамаш бора, Iиттарш йора зудчунна, ен кхерамаш а туьйсура (А. Айдамиров. Дарц).

ТIехиндерг (-ш).
Соьца хилларг иштта а дара, ас лахахь ма-дийццара. ТIехиндерг-м ца хаьа суна я муха, мишта доьрзур ду а (М. Бексултанов. ЦIархо).

ТIехьажарехь. При осмотре взлядом.
ТIехьажарехь гIийлачу шен дикчу цу динан
Ва букъ тIе тиллира цо и тиша къохкан нуьйр,
Шен юкъах дихкира цо тишделла шен герзаш,
Ша тIаьхьавелира и ледарчу гIирсаца
Исмайлин ДудагIар бахначу цу новкъа (Нохчийн фольклор. Исмайлин Дудин илли).

ТIехьарса. Забрызгать.
ХIума гIеххьа тIетухуш дийцар ду вайн амалца, жимма романтика олучу хIуманан хIур тIехьорсийн цунна «чам» беш (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ТIехьатаса. Прост. Оставить позади.
Арми тIехьатесначул тIаьхьа, оццу шарахь ахьа бохуш дерг а дан тарлуш ду. Ши шо дукха хан а яц (И. Джабиров. Со йите хьо ма гIолахь...).

ТIехьэкха. Перепрыгнуть.

ТIеяккха (д, б). Повернуть наверх.
Лаьмнашкахь вайн Iалам мел хаза го.
КIордор дац Даймохк хьоь
хаддаза хьежа,
Бакъо тIеяккха ахь доьналла ло (Л. Эдильсултанов. Сан Даймохк, сан Нана, сан Нохчийчоъ).

«ТIитI». Прост. Совершенно ничего не знать и понимать; не иметь никаго понятия о чём-либо.
Дийр ду ша олу хьан президента, амма дина,
айса цига хIоттийчахьана, тIиттI а ца гина! (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).
Цхьаъ-м хиллий хууш, «тIитI» дIа аьлла вист а ца хуьлуш, «къолтI» олий, цхьа нана-боккха дечка Iайг чорпи чу бохуьйту ас (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ТIовхI-аьлла. Звукоподражание к быстрому уходу.
– Ткъа шу бIаьсте ма еллинехь, «тIовхI», олий, дIалелхий, дIадоьлху (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

«ТIолопп»-аьлла. Звукоподражание схватке движений рук и т.п.

ХIеттахь деана «ткъолопп» аьлла цхьа нана-доккха Iаьржа циц а кхийти-кхаьхьуна цу куйнна тIе (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ТIомакIело (-ш). Подносие.

ТIаккха корта гара бохуш, цхьацца бIаьргаца хьежа хIуттура. ТIаьххьар а тIам а бахбой, тIомакIело кIамъян долалора (М. Бек-султанов. Олхазаран къа а).

«ТIорш (тIарш)»-аьлла. Звукоподражание. Когда что-л. лопается.

Салам ло ас сайн доттагIчуьнга – «парх» аьлла хьалаиккхина «тIорш» оьккхуьйтуш сан куьйгах куьг тоьхна, «бапп» суна мара а иккхина, «вабб» аьлла юха шен гIента кхеташ воллу-кха (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ТIо-тIулг (-аш).

ГIала юттуш лахара тIо-тIулг хьала кхоьхьуш йолу бIарзнаш бечу балхахь шаръе лла хилла, шаьш лело дезарг хууш (Нохчийн фольклор. Хьекъал долу зуда).

«ТIох-тIих»-аьлла («тIох»; «тIотIох»-аьлла; «тIах-тIих»-аьлла и т.п.). Звукоподражание ружейцых выстрелов ила шелкам).

«Шхьан-драшш» олий, нуй сона ластабой, и цхьа нана-лекха кIажош долчу тупленашка «Звукоподражание тIох-тIих» дойтуш, «къа-къикъ» олий, йоьдий, дехьа чу йолучу неIарехь «тIапп» олий, йов хIара (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар). ВархI велча санна Iен вайн нуц жимма меттаваийта «тIотIох» олий, стоьлах Iайг тухуш, хатта ма хотту ас: «ХIун хилла вайна?» (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар). ТIаьхьа хеза суна церан чуьра «тIох», «зIов», «гIашт», «дIов», «гIов», ва къап-къарс, ва хIуя, бусалбанаш!

(В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

ТIоьхуле (-ш). Поверхность.
Амма литературехь хила а, йиса а юьхькIам болу стихаш а дукха ю цаьрца. Масала, «Ас нана елхийна…», «Со нанас доIанна айбинчу куьйгаш тIехь кхиъна…», «Вижо догIу илли…», «Церпоштан некъ», «ХьаргIанийн бодано…», «Еарин буьйса», кхин а, кхин а, кхин а. Уьш ерриш а мехала хета суна, цаьрца йолу ойла а, амал а, церан хатI а, чухуле а, тIоьхуле а нохчийн хиларна (А. Ахматукаевца I-Б. Арсанукаевс эцначу интервью тIера: «Ойла а, амал а нохчийн хила еза...).

ТIула (-наш). Устар. Камень.
Ташлы бет «Каменистый склон». Урочище на северном склоне Брагунского хребта. «Таш» – тюрк. камень, однако бытует в вайнахских языках и в значении «камень обилия», камень, из которого делают мельничные жернова. Древнейшие зернотерки до сих пор чеченские старики называют **таш-тIула,** где первая часть **таш** и вторая **тIула** обозначают камень. От второго – **тIул(а)** произошли: **тIо** - масса камней, **тIом** - война, сражение, битва, **тIулг** – камешек (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»). От тIула (камень) произошло чеч. мужское имя – *ТIула* (из наших источников – Д.Б.).

ТIулгадиг (тIулгадагарш). Устар. Каменный топор.
«Кхийрдиг» состоит из двух основ: «кхийра», «кхера» – камень и «диг» – каменный топор. Ср. «кхерам» – опасность. «ТIулгадиг» – каменный топор. «ТIо» – масса камней для ведения боя, сражения, «тIом» – война, битва, сражение. Все эти факты говорят о том, что ранина Чечни была освоена человеком еще с древнейших времен и жили здесь предки современных чеченцев (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ТIулгапхьар (тIулгапхьераш). Каменщик.
Ша къона волчу хенахь, масех оьшу говзалла караерзийра СоIдас:

дечигпхьеран, тІулгапхьеран, эчиглаторхочуьн (Хь. Яндарбиев. Кавказе богІу некъ).

ТІуртІаз (тІуртаз валлац <мала>). Выпиваться до помрачения сознания.

Округан начальнико хьай-на тІедиллинарг схьадохьуш вогІу, кхузахь тІуртІаз вал-лалц къаьркъа а муьйлий, дІавоьду (А. Айдамиров. Дарц). ТІе Вербицкийн метта висина цуьнан гІоьнча Аверьянов а, гІалин хьаькам Ворбьёв а оцу дийнахь, малар мийлина, тІуртІазваьлла Іиллинера (А. Айдамиров. Дарц).

ТІуьрлиг. Прост. Ложь.

ТІуьхк (-аш). Незрелые плоды.

Сийначу сирлачу стигала хьала а хьаьжна, кисанашка доьхкинчу куьйгийн хьакхоргаш дегІа те а теІош, когара чохь лелон кІархаш ца хуьйцуш, техкина-а, вахна, керта юххехь Іуьллучу сийначу гІашка а, масех тІуьхке а хьоьжуш лаьттара Гада: цхьа тІуьхк церг а тоьхна охьакхоьссина яра, хетарехь, муьста а хетта (З. Яндарбиев. Церг тоьхна тІуьхк).

У

Ув-вай (!). Звукоподражание вздоху и выдоху усталости.

– Ув-вай, Нана, гІуллакх ма хаза до цо! – элира Бетин зудчо Маржана. – Ша хьан марйишин йоІал Зезагал жима йоллушехь, чу горгамаш хьокхий, пхьегІаш юьлий, даьхний Іалашдой – и дерриге а ша дина яьлча, йоьдий, Зезаган бедаршна иту хьакха хІутту-кх хІара. ХІетте а цуьнан си тІера охьа ца йолу Зезаг (Ш. Окуев. Лай тІехь цІен зезагаш).

УгIам (-аш). Устар. Вой, причитание.
Юьрта тIе йогIу бIаьсте Iадош, хезинчун садукъош и угIам нийсса стигала хьалабахара (С. Яшуркаев. Напсат).

Узаре. Причитание, похожее на вопль.
Мухха а набаран, хIокхуьнан бIаьргийн, дегIан кхоччуш барт ца товш, шен рагI яьккхина, чекхъелира и узаре буьйса (Д. Кагерманов. Кхойттаннан тезет).

УлдIашха. Прост. Мимоходом.
Цуьнан къаьсташ хебаршка яханчу юьхьтIерачу яьллачу беснешна тIехула охьахьада меттиг а ца хилла, цунна ихина хи, мера улдIашха тачанаш а хIиттош, охьаихинера (С-С. Бадуев. Бешто).

Улх (алхаш). Соты пчёлиные.
Нохчийн литературехь жанр санна и дош – улх Хьасанби Яхъяевс далийна карадо. Масала: (Хь. Яхъяев. Зомби. Улх).

Уой. Возглас возмущения, изумления и удивления.
Денисолта. Со-м ма веана кху чу!
Азман. Уой! Ван а ма веана! ЦIеэскархо Букъарш!
Дуьхьал мохь хеза: «ХIо-вай!» (М. Ахмадов. Денисолта).

Уойт (уойтI) Что и «уой».
«УойтI, мажа-яI!» Цу юкъана дуьненан ерриге харцо кху жимчу соне схьагулъелира (Л.Абдулаев. Буьйсанна, хан яьллачу хенахь).

Урарташ. Приблизительно в 3тысячилетии до н.э., проживающий народ в Передней Азии – предки чеченцев и ингушей – герггарчу хьесапехь кхо эзар шо хьалха хиллачу Урарту пачхьалкхера шира къам. Кхо-диъ эзар шо хьалха даьхначу хурриташ, урарташ олучу къаьмнийн йоза (урартская клинопись) туьдуш, Iилманчаша пайдаоьцу хIинцалерчу вайнехан меттанех а. Ширачу урартийн, хIинцалерчу нохчийн меттанашкахь цхьаьнайогIуш алссам меттигаш карайо (I. Арсанукаев. Нохчийн литеатура. 9-чу классана учеб-

ник).

Урхалча. Прост. Управляющий.
– Дика гIуллакх ду иза-м. Сан аьтто хилча, ас цхьаьнга а кхочуьйтур бацара и бахам. Бакъдерг дийцича, хьо урхалча оьцур вацара ас, – бегаш бо ас (М. Ахмадов. Массо хIума а ду хьесапехь).

УхI. Звукоподражание выдоху от усталости.
- УхI, ас цхьа хIума дийца хьуна (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Уь

Уьжа (-наш). Старин. Военная добыча, трофеи.
УьжантIи (Ужанти) «Добыче на» – уроч., на ю.-з. окр. Возм. здесь когда-то делили военную добычу, захваченную у военного противника. Уъжа – военная добыча (скот, драгоценные металлы, оружие и т. д.) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Уьнан (туьнан шарахь, уьншарахь). Видимо, указывает на год, когда вспыхнула чума (из народного календаря).
– Ас шуьга, юха а, аш дина хIумма а дац боху,
ца динарг дина бохуш, ца догIун совгIаташ доху,
адам ша ду и дешдерг, уьнан шерашкахь дуьйна,
шуна шайна а дукха дика хаьа иштта дуйла (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).
Гуьржи цу юккъе ца богIу – уьш пачхьалкх кхоллалуш, юхуш, юха а меттахIуттуш схьадеъна къам ду, уьншарахь дуьйна схьа чIагIделла (я хилла даьлла) къам а долуш, культура а, литература а, философи а кхиъна, цаьрца нийсса – искусство а, кинематографи а йолуш (М. Бексултанов. Матто кхуллу Даймохк).

Уьне. От слова *ун* – зараза, эпидемия.
Акхарой дІакъехка, лаьххкина бІо санна,
Хин татолаш Іена, къаьххкина жа санна,
Дийна йолуш санна, лела лаьмнийн тархаш,
Син Іожалла Іеттош, гІергІа уьне мархаш (З. Сулейманова. Пхьармат).

Уьншарахьлера (-рчу). Незапамятных времён.
Уьншарахьлера вайн
Тептарийн агІонаш хоьрцуш,
Хьеели, узаршца
Самаюьйлуш йийшина чевнаш (М. Анасова. «Шина деган лазам а, мазо а» тІера).
Бен доцуш луьсту ас
Календарь уьншарахьлера.
Абаде дирзина
ДІадевларш
Кхин хир а дац (Р. Ахмаров. Календарь луьстуш)
Аьлча а, дийцича а бакъ дац олий, наха тІе ца лацарх, хиллалелларг ца кегош ца Іа иэс, ша теш хилла, я хуучо дийцина шех кхетта, карахь дисна, хІунда аьлча, ша дІакерчарх, хан хене яларца хенехь, хенаца карлаюьйлу хан, васт хуьций, уьншарахьлера хилам а денло (Хь. Яхъяев. Зовби). …ГІуллакх, олуш ма -хиллара, уьншарахьлерчу хиламашца доьзна дара. Тхан деда Лагаш лаьцначохь вайнера. И лацарна бехке тхан тайпанан нахана кхуьнан деда Межад хетара (Э. Минкаилов. Маьлхан догІа).

Уьншо (-аш, уьншаре и. дІ.кх.). С незамятных лет.
Гуьржи цу юккъе ца богІу – уьш пачхьалкх кхоллалуш, юхуш, юха а меттахІуттуш схьадеъна къам ду, уьншарахь дуьйна схьа чІагІделла (я хилла даьлла) къам а долуш, культура а, литература а, философи а кхиъна, цаьрца нийсса – искусство а, кинематографи а йолуш (М. Бексултанов. Матто кхуллу Даймохк).
Ас кхоччуш чІагІдина чекхбаккха и
Уьншаре са кхоьхьу цІийн аьрха хьехам,

Дуьненан есаллехь ца кхолла кхин
Синтемо адамна лазам бо лехам (А. Бисултанов. Тешам).
Уьншарахь хьакхар ца хьаькхначух терра,
Цхьа ирча цIийзар цо долийна хIинца (Ш. Цуруев. Айми чохь, гу болчохь керчар ца лагIдеш)
ДоIанан дош латтош сайн байтан багахь,
Уьншерийн бодашкахь хьоь хьоьжуш Iийн со…
Доьдучу бIешарахь вай вовшийн ца гахь,
Галъяла герга ду безаман нийсо (І. Юсупов. Эзар шо дIадаьлла хьо суна езаш...).
Ца хьахош дитинарг ца хилла моьтту,
Уьншерех дайн чарташ ца дозу моьтту –
Таронийн дай хилла – пекъарийн цIий мелла (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

Уьхьиг (-аш). Прост. Кончик.
Стихан жанр билгалъяккхар а аттачарех дац. Кхузахь нохчийн лирикин кхаа жанран уьхьигаш хаало: доIан, леткъаман, назман (Л. Ибрагимов. Гадаев Мохьмад-Салахьан феномен).

Ф

Фарз (фарзаш). Что и «парз» в чеченском языке.
Фарз-закатан а, мелан сагIанан а дозалла хууш ду. ДIалуш верг сийлахь ву, дIаелла хIума Далла гергахь карор йолуш ю Цуьнн пурбанца, Веза-Сийлахь ву Иза, Мизан-терзан тIехь хир йолуш ю (С. Муртазаев. СагIадехар – сийсазвалар).

Фатихьат. «Фатихат» - сура из Корана.
Цигахь ламин лакхарчу тIегIан тIе дIа а хIоьттина, Къуръан дIадиллира цо. Шина мутаIеламо беана ши стогар лецира аьрруй, аьттуй агIор, серло Къуръанан йозанна тIекхоьтуьйтуш. Янарсас цкъа хьалха фатихьат дийшира, юха керла сурат долийра (М. Ах-

мадов. Ламчо гІа дужучу дийнахь).

Фирман (-аш). Фирман (-ы).

СхьавогІуш хилла цхьаъ. Во, борз ехкинчу буса бина майра нохчий, ша Туркойн паччахьо ваийтина, хІара «фирман» а ду шегахь цунна тоьшалла, шу ка тоьххина кІайчу паччахьана дуьхьал гІовтта деза, шуна гІонна кечдина дукха герз а, догІуш эскар а ду новкъахь, со хьалххе шуьга хаийта веана… (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Фольклорталлархо (-й). Собиратель фольклора.

Халкъан барта произведенеш билгтал волчу цхьана стагера схьаевлла йоцуш, ехкачу заманахь, йоза цахилар бахьанехь, халкъа юкъахь барта йуьйцуш, цхьана чкъурера тІедогІучу чкъуре кхочуш, схьаеана ю. Ткъа уьш кхоьллинчу иллиалархойн, дийцархойн, туьйранчийн цІераш заманан йохаллехь лар йоцуш яйна (Нохчийн халкъан барта кхолларалла. ХІот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. І-ра книга).

ФСБ. ФСБ.

– Тхуна гІоьнналлина аьлла валийна ву аша хІара? ФСБ-с леррина кечвина кхуза ваийтинчу шайн палестински моллане, тхуна ца оьшуш долу гІо дан а ца гІерташ, иттаннаш шарешакахь шайн коьшкала а хевшина Іаш болу жуьгтий дІабаха ала! (Хь. Тухашев. Гулам).

ФСБ-ешник (-аш). ФСБ-ешник (-и).

Х

Хазарехь. Понаслышке.
Некъахочунна хазарехь, и юкъаметтигаш цуьрриг а тоелла яцара ткъе ворхI шо хьалхачул (А. Айдамиров. Дарц).

Хайраза. Без пользы.
Шен къомах ца вешарг –
Хайраза вожа ду (Ш. Цуруев. Шен къомах ца вешнарг).
“Хайраза чекхдолу хьакъ диъна сом,” -
Иштта ас дегара дешна...
Нохчийчоь, юха а дIайоьхки хьо-м,
Саьхьарчу бIаьргаша хьешна (А. Аматукаев. Нохчийчоь. Нохчийчоь. Хьаьрчи хьох тIом...
КIентан кхин цу тIе воьдийла а ца нислуш, Iуьллучохь яхка а елла дIаелира цIока, чен чарх а яйра хайраза, чагIалкхийн даар а хилла (Хь. Яхъяев. Киртиг).

Хакер (-ш). Хакер (-ы).
Вай царна хIума ала, уьш бицбе ала гIертац, уьш шайн заманан нах а, къонахий а хилла, амма динберийн зама яхана, кибернетикан, комьютерийн, программистийн, нанатехнологин, «хьакераш» олучийн зама ю арахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Халбат (халбата хаан). Религ. Для размышления о загробной жизни провести 40 дней и ночей в специальной яме.
Со юкъагIоьртича шеконийн девнна
Царалахь машар бан тешамна гергахь,
Сан байташ, чIийш санна, дог хьокхуш девлла,
Халбата ховшу сан безаман цIергахь (И. Юсупов. Дуьненан буйнара бIешеран аьлха...).
Сан бIаьргийн кIоргалле халбата хиина гуьйре,
Хьан бIаьргийн кIоргалле халбата хиина Iа,
Декъала хиллера ахь суна кхоьллина туьйра-м,

Декъазниг хиллера-кх ас цунна дIаделла са (Х. Батаева. Сан бIаьргийн кIоргалле халбата хиина гуьйре).

Халлас. Арабск. Конец.
- ХIара синкъерам я ловзар а дац! Тоьар! Мацах цхьаммо баьхначунний а дайна – халлас! (Хь. Тухашев. Гулам).

Халсту (напр.: халсту дIаелла - семантика первого компонента затемнена, смысл таков: убрать, ликвидировать и т.п., препятствия для движения).

Хамаза. Не зная не ведая.

Хамза (к примеру, «хамза ваьлла (й, д, б) лела» - криво поступать). Поступать неправильно.
Дукха байна, доцуш каро каш...
Хамза даьгна наха дийна кхаш а,
БIаьвнийн кхерчахь – оьрсийн
блок-посташ.
Ваха, ван а некъ бихкина хаша...
Маьрша синош Iийжош, кхехка даш!.. (А. Уциев. Йоьхна гIала...).
Нохчийн меттан сий дайта лууш верг, байракхаш лестош, митингаш еш, иза юкъара дIаболуш бу бохуш, мохь-орца дохуш, хамза ваьлла лела ца веза (Н. Пашаев. Бусалба сан Нохчийчоь).

Ханеха. Старин. Имеется в виду покой.
Яйна тIаьхье. ЭхI, хьо Iалам, эхI, хьо мохк, эхI, ханеха!.. (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

Ханрота (--наш). Старин. Стоянка дозора.
Ханрота (Ханрота) «Дозора стоянка» – уроч, на ю.-в. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ханъялларг (-ш). Прошедший время.
Хаддаза дIасалелаш, цхьаъ вукхул цIармата а йолуш, ханъяьлларш – къаьсттина, ахберзина зударий а бара, хаьржина бахкийча санна, лекха а болуш, пIелгаш санна, дуткъа кIажош долчу мачаш тIехь, вовшашка гIазкхийн мотт а буьйцуш, хьийзаш (М. Бексултанов. Гучувала).

Хартмартане. Грубовато, шершаво (говорить, делать что-либо).
Нахана ца хуун, ца гун хIуманаш а дац кхузахь хьехош, хьуна тIеIоттаделларг нахана тIе а Iоттаделла, сов а Iоттаделла, хьуна гинчул сов гинарш а, хьуна хуучул сов хуурш а, хьуна хьеха шортта дерш бу а, олу айхьа хьайга, делахь а, оьшу тхуна хIара къамел, тахана ахь хьайна хетарг эр, мел хартмартен алахь а, кхана вукхо – шена хетарг, ахь дийриг тIе ца лоцуш ала а тарло цуо, цхьана кхечо шена хетарг эр ду, иштта вовшахкхета а деза тхан жайна олий, хета… (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Хар-хир. Ср.: **Хур-тIур.**
Шена чIогIа наб кхетта кеп хIоттийна хIусамдас. Хар-хир деш Iачу майрачунна тIехIоьттина зуда, кхо чо баккха (Нохчийн фольклор. Адам-лилбаз).

Харцдуьне. Прост. Земной мир.
Цуьна дахар даима а вайна лаьттар ду, кху харц дуьненахь шен оьмар стага чекх муха яккха еза бо- хучунна масал а хилла (Хь. Бурчаев. Къонахчух дош). Дуьненан Кху харцдуьненан боллу бахам а цуьнан буй хууш ду (С. Яшуркаев. Иблисан гулам). Барт хатта боьлча, тIаккха тIаьхьа хир ду доцу бахьанаш лехьо, кийтарлонаш ян. Иза Iехалур вац хазачу хабарех, белхарех. ХIокху харцдуьненахь хьеший бен дац вай. Бакъйолу хIусам цигахь, бакъдуьненахь, ю вайн. Шийла а, бодане а хир ю и Далла гIуллакхдарна пе биттинчарна (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха). – ХIан, дIадоладели хьуна, – элира Бекмарзас, вела а озош. – Бакъдуьненахь хIуъу а хилахь а, хIокху харцдуьненахь-м шена гIазот даькхина воллуш воллу хьуна БатIал (Л. Яхъяев. Гиххойн Тай-

масха). Амма диканиг, харцдуьне мел харц делахь а, Веза-Сийлахь волчу Дала харцо гуттаренна а тулуьйтуш цахилар ду (Абдулаев Адам. Хаамийн тайп-тайпанчу хьсотанех пайдаоьцуш. Кху харцдуьненан а ю шен ца тоьлча ца тору нийсо).

ХарцIедал. Прост. Лжекрасновласть (лживых красных власть).
Оцу харцIедало хьаьшначу кхолламех цхьаъ вара – вайн махкахь вевзаш волу режиссер, искусствовед Гузуев Хьусейн (З. Алиева. Ахмадов Мусан керла жайна).

Хаск (хескаш; хуьск (-аш). Кожаный мешок.
Со ги хаскз а доьллина – цу чохь юург яра, – гIаж буйна а лаьцна, дIаволавелира, Рашида (тахана тIера мода-хIума а йоккхуш), чохь Iийр вара ша а, аьлла (М.Бексултанов. Кехат). Са дайча цIа а муха гIур ву, некъашкахь обаргаш бу. Бохуш, нахеа и хуьскаш схьайохуш и берзалой а ю, буьйсанна царна тIеваха мила ваьхьар ву? (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).
Ламаз а эцна (ламаз дан хьалхе дара), говрана нуьйр а тиллина, де кхолахь а аьлла, гатанан палаш а, цIенчух цхьа гали а – экха ер нислахь а, – чIоьрбалш а кечдина, яахIума чохь йолу хаск нуьйран хIоьънах дIа доьхкуш, говран юьхь а лаьцна (бергийн тата ца хазийта), новкъавелира со цу буса (М. Бексултанов. ЦIархо).

Хастамбан. Славить.
Хилла ву. Волуш ву.
Даима хир ву.
Сийлахьниг жил-Iалам
Ша кхоьллинарг ву.
Заманца Iаламаташ
Ша кхоьллина волчу
Рахьманна хастамбе,
Ша цхьа-цхьаъ волчу (А. Дибиров. ВаIзанаш).

Хаттийла (-ш). Спросить, задавать вопрос.
Хаттал тахана и дагадогIий шуна. Хаттийла а яц и цаьрга… мичахь бу тахана? (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ХатIдоццург. Неприемлимое.

ХатIдоццучохь. В неприемлимом месте.
Цхьана агIор-м хаза а хуьлу хIуманан ойла ца еш веха хан, делахь а, шен хенахь ца йинарг тIейогIучо йойту, хатIдоццучохь а нисло ишттарниг, къаьхьонца а хуьлу иза, хьуна хьайна а ца лаьа и тIелаца, амма вала меттиг йитац цуо, гIорадохий охьадохку хьуна моьттинарш, тарделларш, хьо Iехавелларш (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Ваха а воьдий хатIдоччохь меттиг схьалоций, тIаккха и меттиг къийсара (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

ХатIе. Греховный, грешный.
КIедачу томкин цигаьрка гар – хатIе хила ду (М.Баснакаев. Доцца бакъдерш). Маккхал санна корта охьанехьа а болуш – хатIе хилар ду (М. Баснакаев. Доцца бакъдерш).

Хах-аьлла. Звукоподражание к покою, снятию напряжения.
Милцо, цхьадика, юха ца хьаьжира. Ахьлуддис шен карара, газета юккъе хьарчийна йолу ахчанан бонг меллаша урни чу кхоьссира. «Хах-х»-аьлла паргIатделира дог (С.-Хь. Нунуев. ДIа ца кхаьчна кхаъ).

Хаъане (часто употр.с гл. -ца хаьа-не знаю).
И разбойник ведана округерчу Хорачахь вина мог1аера нохчо, беж1у ву, цхьанхьа а цхьа а дешар дешна а, цхьа 1илма хууш а вац, оьрсийн мотт хаъане ца хаьа (А. Айдамиров. Дарц).

Хаьнт1иг (-аш). Прост. Ирон. Что и живот.
Сулба: *(Цецволий)* Во-о-о-о, деяла ахь дуьйцучун! Хьо санна чамбоцу хаьнтIиг ма ца еза цунна а, цунначул а сов цуьнан нанна а (С-

Хь. Нунуев. Лулахой – 2). Цхьа хlума ю кхузахь, хасстоьмаш тlехьа балхахь болчу зударийн учетчик ю бохуш. Мотт бетташ лелаш ю, хаьнтlиг. Дош дацара цуьнан и шоллагlа ха а цадойча! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Хевсур (-аш). Устар. Дозорный воин (часовой); дозорное войско.

Шедала, Хевсурети, Пхейн-Мохк (шедалой, хевсураш, пхей) по традиционным представлениям вайнахов этнографический район, входящий в состав Груз. Респ. Граничит на севере с обществами мелхи и майста Чечни, на востоке с Тушетией, на западе с Хевией, а на юге с Пшавией. Расположен в верховьях реки Аргун и его правого притока Андаки. *Шадала* - вайн. ледников (страна), *шедалой* – ледников (жители), *хевсур* – вайн. От хеви (хен) – дозор и *сур* - войско, дозорные войска, *пхей* - лучники, *пхейнмохк* - вайн. лучников (стрелков) страна (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Хезехь. Быть на слуху.

«Селехьат, сихо ел,
Ас хьо цецъяькхина,
Саметта даладел,
Вуй хезехь стаг хийра?» (I. Мамакаев. Нохчийн лаьмнашкахь).

Хела (билгалдош). Изнеженный.

хела йоI-йиша а
йоьдуш чухIуттура
воI-ваша а
вогIуш чухIуттура (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).

Хела, хело (часть речи – глагол). Вести себя двойственно; делать что-либо неискренне.

Йочанех лазамаш ийна,
Воьрзуш со Iаламе дIа,
ГIа-бецийн техкарца хьийна,

Байтин сан хелар ю Іаь (І. Падаров. Ас кхин а язйийр ю байташ).
Раж а лоций, до,
Хелаѕ доІанаш,
Хьаькам воьхуш, до.
Оцу кІуркІманехь,
Са а доьлла пис,
Бевза-безарех
Хаьдда, лела и (А. Ахматукаев. Дарж).

Хелхарча (-ш). Прост. Танцор.
Кхечу пахьалкхе, (Чехословаке) хьошалгІа дуьххьара йоьдуш яра вайн ансамбль. Тхо хелхарчаш а дигира Чехословаке (М. Махаева. «Сайна Дала деллачу озаца буьйцу ас нохчийн мотт». Диктора Гайтукаев Ахьмада елла интервью).

Хенаго (-ш). Диал. Компас.
«Ас куьйгалла дечу пачхьалкхехь дуьне толлу карта а, шой, кІирий, бутт къаьста хенагоІ а, адамийн сибаташ гойту суьрташ а, цхьа а тайпа куьзга а ма хуьлийла», – олий (М. Бексултанов. Паччахь).

ХенахІоттам (-аш). Расписание времени.
Адамаш хенахІоттамах теа хуьлуш ду, цкъа белалой хуьлу, тІаккха кхоьлина хуьлу (М. Баснакаев. Доцца бакъдеш).

Херехь. Прост. В глубине чего-л.
Хьуна гена ваьлча,
Херехь зама яьлча,
Даго лоькху зурма
Суна хьо хетара (М. Дикаев. Сан Даймохк).

Хетарехь. Кажется.
– Критика кхиарций бен ца хуьлу литература йовзар а, кхиар а. Хетарехь, литературана некъ боккхуш, жимма цул хьалхаяьлла йогІуш хила езара критика (А. Ахматукаевца Арсанукаев Іабдул-

Бара интервью: Ойла а, амал а нохчийн хила еза...).

Хийламмо. Из многих незнакомых.

Хийланна. Многим незнакомым.

-Къонаха хила, Iусман, къонаха. Иштта киртигаш ю дуьненан. Хийланна тIехIиттина уьш. Амма собар хила еза. Хьан ен, цуьнан нийсаройн – тхан а, тхешан дай, вежарий тIамехь эгча, бIаьргех хин тIадам ца баьлла (А.Айдамиров. Дарц). Вешан карахь а дац вай, наха ловзо даьхна ду, доьххкина вай, ваьш дохкина. Дукха хIума дайина вай вешан селхана, дукха чевнаш йина вешан гIиллакхашна, церан маьIна дицделла хийланна, диканехь а, вонехь а вайн юкъаралла тIехь лаьттина и ца харцийтуш хилла бух бу и гIиллакхаш, и ду церан коьрта маьIна (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Хилам (-аш). Прост. Случай (-и).

Аьлча а, дийцича а бакъ дац олий, наха тIе ца лацарх, хиллалелларг ца кегош ца Iа иэс, ша теш хилла, я хуучо дийцина шех кхетта, карахь дисна, хIунда аьлча, ша дIакерчарх, хан хене яларца хенехь, хенаца карлаюьйлу хан, васт хуьций, уьншарахьлера хилам а денло (Хь. Яхъяев. Зовби).

Нохчийн поэзин антологи араяьлла аьлла хезча, чIогIа самукъаделира сан: нохчийн маттахь книгаш наггахь бен йовлуш а яц, ткъа и тайпа академически издани араялар-м вайн къоман культурехь а боккха хилам бу (М. Ахмадов. Антологис хIиттийна хIеталметалш).

Хиндоцург (-рш). Случай (-и).

Келисат (*цецйолуш*). Со – хьоьгий?! Ликбез чекх а яьккхина, кехат-пондар локхуш йолу со – куьг яздан дезачохь пIелг таIош лелачу хьоьга?! Коьрта тIехь цхьа а мас йоцчу, къелла «къикъ» бохучу хьоьга – со кхаа вешин йиша, шайн долахь берхIитта бежана а, шиъ говр а йолчу кхаа вешин йиша, со – цIарна цIе яхана кхаа эвлара ялх кIант тIехьийзаш йолу со? Ма хиндоцург ду иза! (М. Ахмадов. Денисолта).

«ХинкI». Прост. Звукоподражание. Шмыгнуть носом.
Юха куьг лаьцна, чувуьгуш («хинтI» аьлла, мара цIанбина, куьг тухуш, чан а яькkхина), вазвала санна, пуьташ буьттуш, айхьа боргIал а эккхийра бохуш, Гуди а хьайх дедира бохуш, нана тIакkха хьох «цецъюьйлуш», «цок-цок» деш, «тамашаш» беш (М. Бексултанов. Бераллера хьан бералла).

Хинтатол (-аш). Прост. Канавка.
…хIунда, гуттар а, цкъацкъа, хIоразза йоI, зудабер я сесаг – адамашлахь я ша цхьаъ, хенан гаъ карзаха хьовш, мас тохалуш, гIодаюкъ сетташ, ша-шеца санна, дуьненца ша (синан цхьалло хьаьшна хьажар – хьан лазийна гIайгIа а эцна), хи тIехула, IиндагI санна, яйн шершина хьуна тIехъяьлча (къона хазъелла, хаза хIоьттина), чIурамах терра, механ Iаь санна, гу аьнехь[1] кIайн дакх санна, йоI, зудабер я сесаг уллохула дIатIехъяьлча, и мукъамаш мичара бу-кх, мичара схьахеза-кх уьш, дIогарчу йоIа, дIайоьдучо – цкъа а гина а, евзаш йоцчу – шен синан лар юьтуш санна, хьо генна шена тIаьхьавоьхуш, бераллера дуьйна схьа кхуза, кху суьйренга, шерашка дIа, кIайчу кехатех кеманаш а деш – хIурдакеманаш, – хинтатолца ахь хоьхкучу хенахь санна… (М. Бексултанов. Геннара хьиэгIа мукъам санна).

ХинтIайра (-наш). Диал. Мостик через речку.
– Муха, цIий ду? – ас катоьхча, дIакатоьхча, схьалаьцча, сан марара, карара сан, – кхачалу хинтIайра санна, – хьо шершшина охьаяхана, охьакагъелла, охьакхетта (М. Бексултанов. Къастам).

Ховжаре (ховшаре). Прост. Присест.
Тохар со студент волуш, каникулашка веача шайна юкъавуьтуш вара со цара. ЦIавеаний ма хиъи дIа а-м кхойкхура шайн ховжаре (С. Яшуркаев. Нажжаз).

Ховшалг (ховшалгаш). Иорданерчу нохчийн маттахь. Стол.

Хоийла (-ш). Прост. Место для присеста.
Мирзий, Кулдевиччий, меллаша шаьшшинан хоийлаш а эцна, текха тIехилира (С-С. Бадуев. ЦIеран арц). Хьалхарчу куьзган бIаьргашна тIедетта ло-догIа цхьанаэшшара дIасахьоькхучу щотканашка хьаьжнначохь са акхадаьлла Iан жима стаг а, цициг санна, хаба а хебна, тIехьарчу хоийлехь дIатийна хазачу аматехь зуда а ша-шен ойланаш еш дара (З. Яндарбиев. Буьйса). Рамзан, оцу хенахь, шен гIам-гIим а деш, шен хоийлера сехьа а ваьлла, веана кхунна хьалха дIахIоьттира (З. Яндарбиев. Буьйса).

Холчохь. В тяжёлом состоянии.
Гуттара холчохь латтийна къам ду нохчий. Цхьана а тобано лардина дац, Везахинволчу Дала кIелхьарадаькхина оцу тобанаша лар йоцуш дойучуьра (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Хоре. Имеющий дупло (обычно о дереве).

Хорданг. Доходяга.

ХотIалла. Греховность.
ХIора тIекхуьучу чкъуре дIало цхьана адамаша шайгара ийман, оьздангалла, дикалла, къинхетам, комаьршалла, тешам; кхечу адамаша нисса цунна бIостанниг: Iесалла, хотIалла, волла, къизалла, писалла, зиналла (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

ХотIе. Грешный.
ХотIе а доцуш, шена хаа а хууш, бусалба стаг ма ве ма боху Цо (А. Айдамиров. Дарц). Ткъа шариIатехь магош дац куьг бехке воцчух бекхам эцар. И санна долу гIуллакхаш пачхьалкхан органаша талла дезаш а, къасто дезаш а, кхиэл ян дезаш а ду. ТIе, нагахь санна вай бусалбанаш делахь, и тайпа гIуллакхаш Далла хьалха а, нахана хьалха а хотIе хир доцуш, нийса къасто а, кхиэл ян а шариIат ду (А. Айдамиров. Вайн амалш).

ХотIениг (хотIенаш). Грешник.

«Хоххехь» (хьожа ярна). Прост. Зукоподражание запаху с паром.

Улло ца ласталуш, «хоххехь» хьожа йогIу схьа… – гIел а лой, дIа агIор волу Дерки паднара тIе, цхьа ког ира а хIоттабой. ГIевлангахь даима шен тиша кетар хуьлу цуьнан (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Хуланда (хуландой). Одно из чеченских обществ.

Общество была расположено на стыке границ Чечни, Грузии и Дагестана, граничило на с. и с.-в. с обществом Хьакъмада, на с.-з. с Сандаха и КIиесала, на ю.-з. С Тушетией (Грузия), на в. с Цези (Дагестан). Название, по всей вероятности, возникло от *Хуолай лам* – Копна-гора, что разделяет Хьакъмада и село Хуланда. Общество представляло собой единственное село (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Хурашка (хурашканаш). Фуражка (-и).

Цхьа мехкарий кхиъна вайна, Шайна дагахь кура болуш, Кастоме бен са ца къоьруш, Хурашке бен дIа ца хьожуш (Нохчийн фольклор. Учётчикана лекхна йиш).

Хур. Фырканье, мурлыканье, храп.

«Маржа-яI-кх… Маржа-яI-кх… Яла ма лолда-кха со хьуна цкъа берзан жижиг даонза! Берзан жижиг диъча, воьрзу боху хур деш волу стаг. Хьан нана дийна хилахь, карор ду-кха хьуна и!» – ша-шега бохуш, наб ца кхеташ, бодашлахь бIаьргаш бетташ Iуьллу Мелимат (Ш. Окуев. Лай тIехь цIен зезагаш). – Iиллахьа, хьуна набъян а ца хаьа, ва «хур»! – аьлла, йистхилира Мелимат. – «Хиндолу леча бенахь дека», – боху, ва Мели, тхо-м хьуна ма-моьтту де доцуш а даций, кегий делахь а, – пезагаш тIедуьйхина, тIоьрмиг шен белшах тесира Iабас (Ш. Окуев. Лай тIехь цIен зезагаш).

«Хуррат»-аьлла. Звукоподражание шуму глотка.
«Гур-гур» дойтуш богин бухах хьийзина Iайг «хуррат» олий, ас дIамолу: и вайн хи санна теза ю-кха чорпа (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Хурриташ. 3 тыс. тому назад до нашей эры живший древный народ, создавший государство Миттани – хIинцачул кхо эзар ах эзар шо хьалха Митанни олу пачхьалкх кхоьллина долу шира къам. Кхо-диъ эзар шо хьалха даьхначу хурриташ1, урарташ2 олучу къаьмнийн йоза (урартская клинопись) туьдуш, Iилманчаша пайдаоьцу хIинцалерчу вайнехан меттанех а. Ширачу урартийн, хIинцалерчу нохчийн меттанашкахь цхьаьнайогIуш алссам меттигаш карайо (I. Арсанукаев. Нохчийн литеатура. 9-чу классана учебник).

ХуртI (-аш). Звукоподражание шуму глотка.
– ХIунда? ХIун дитина ас ца яздеш? – аьлла хаьттира Абубакар-Хьаьжас, хуртI а оьккхуьйтуш, чайнан къурд а беш (I. Хаджимурадов. «Лемер» дIаязъелахь).

Хур-тIур. Прост. Звукоподражание носовому свисту в сне.
Ткъа цициг, дIахьаьжина уьстагI а гина, шен сутар хиларца, меца а хилла, геннара дедда тIекхетта, мIараш хьоькхуш ка етташ, «хур-тIур» деш жижиг чухьерчо хIоьттина (Нохчийн фольклор. Лулахой). БIовтIина хьалха лаьтташ боккха кад бу, чохь етташури чу кагйина сискалш а йолуш: цунна хиъна Iаччохь наб кхетга. Цо дечу «хур-тIуро» юьзна ерриг чоь (М. Ахмадов. Денисолта).

«Хуршт-аьлла. Прост. Звукоподражание. Шмыгать носом.
«Хуршт» аьлла мара хьала а оьзна: «Чорпа теза хIунда ю аьлча сан куй ара кхуссуш йоллу-кха», - боху хIокхо (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Хуттург. Устав.

Хушпар. Лилипут. (Объяснеие дал чеченский писатель Султан Яшуркаев).

«Хушт-аьлла» // «Хушт-хушт»-аьлла // «Хушт-пушт»-аьлла и дI.кх. Шутл-ирон. О манере ходить, делать что-либо.

Хухар (-ш). Перезрелый огурец.
Оцу кхаа хухарна юккъе а нисвелла, ас лайнарг! (В.-Хь. Амаев. Меца некъ).

Хуш-хуш-аьлла. Шутл-ирон. О медленной манере ходить, делать что-либо.
Кхин «бур-бур» аьлла вист ца хуьлуш, «хуш-хуш» аьлла, къу санна вахана, ишкапана тIера туьхан цхьа белиг «къарш» аьлла цергашца каг а бина, цуьнан йоккха ах шекар санна «гIарж-гIиржехьа» Iуьйшуш, «хушт» аьлла юха а шен метта охьахууш воллу хIара (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Хушт-аьлла. Шутл-ирон. Звукоподражание о ленивой манере ходить, делать что-либо.
Кхин «бур-бур» аьлла вист ца хуьлуш, «хуш-хуш» аьлла, къу санна вахана, ишкапана тIера туьхан цхьа белиг «къарш» аьлла цергашца каг а бина, цуьнан йоккха ах шекар санна «гIарж-гIиржехьа» Iуьйшуш, «хушт» аьлла юха а шен метта охьахууш воллу хIара (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Хуьск (-аш). Прост. Кулёк (кульки).
ТIаккха гуманитарни организацеш чу а яьржина, цара и хуьскаш кхийдо йолийча, доха доладера нохчийн къам (А. Сулейманов. СагIадехар эхь лерина нохчаша).

Хь

Хьаам (хьаамаш). Отстаивание в основном жидкости.

Хьан жима латта
Вай къоман хазна ю.
Хьох девлла тхо хилар
Тхан дегний хьаам бу (М. Сакаева. Баркалла, сан Даймохк).

Хьаар (-ш).Отстоять.

Хиларна мадбелла
Можачу малхо,
Хьааре дерзийнчу
Даьржинчу дийнахь,
Дуьххьара бІаьргаша
Суна де дІадоьллуш,
Къийсаман лаьтта тІехь
Къийса со вина (М. Кибиев. Хиларна мадбелла...).

Хьавола (хьа + й, д, б). Речевой оборот: иди сюда.

«Вана, хьавоьлла нанинг», - олий, етӀа и хІара чуьра араваьлла валале (С. Яшуркаев. Картолаш).

Хьагам (-аш). Жажда.

Къеста вай, гІан хуьлий вай диъна дахар,
Хенаша кагбича кхолламан маха.
Лаьттара дІадоьду хІор а адам,
ГІайгІано дегнашкахь буьтуш шех хьагам (А. Халикова. Къеста вай).

Мерза лазам,
Къаьхьа хьагам.
ДІагІо, лаам –
Кхета хан ю (Л. Ибрагимов. Дожа гІа ду).

Цу хоршехь дийцича кхин а дІа, Мусбекан поэзехь хила таро йолуш дацара даррехь долуш долчунна ца оьшу теш хІиттар, амма бара хила дезачуьнга хьагам, суьрташца хила дезачуьнга сатийсар

(М. Завриев. Кибиев Мусбек, дуьне а, ахар а кхетаман куьзганахь). КІорггера, чулацаме, оьзда, исбаьхьа.Тахана буьйцучу, хуучу нохчийн маттера хийла дІадовш долу дуккха дешнаш авторна маьІна дика хаарца шайн-шайн меттахь далийна карадо ешархочунна «Дог дуьлина мерзаш» цІе йолчу гулам тІехь: аналла, хьагам, антал, гурам, кхевсе, ковра, аьхза, важап, окхеш,текъа, руьйта, кхимар, там-товраш, синхьаам, хьун-басе, къурло, жирга, шелгІа, чІиркъе, гечо, алх, Іаспар, совра, хьун-тогІе, дур, тІегІа, сет и.дІ.кх. (200-204 агІонаш) (Д. Байсултанов. Нохчийн поэтан Дакаев СаьІидбекан 60 кхачарна).

Хьагаме. Жаждущий.
Мох бу гІийла хьоькхуш,
Мох бу самукъне,
Цхьаьнхьахь-м эшарш лоькху
Дагна хьагаме (С. Гацаев. Малх лахбелла боьду).

ХьагІа. Усилительная частица.

Хьадалча (-ш). Прислужник, приспешник в отрицательном смысле (о ком-либо).
И дерриге а ца го, ца хаьа нахана? БІаьрзе-х баций уьш. Я бІарзбина харцоно, ямартлоно, къизалло? Дика-м ларийна НКВД-ан, КГБ-н хьадалчаш (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Хьадан (дов хьадан, хьедан). Возбудить.
Амма дукхахьолехь дов хьедеш хилла – цхьангара дов дан бахьана даьлча, девнан дас иза шен довхочуьнга я довхошка дІахьедан нах бахийтуш. Дов а, цуьнан бахьана а дІахьедар юкъараллин гІиллакхаца тІе диллина хилла девнан дена. И цунна тІедилларан шен маьІна ду, цуьнан чулацам, дов хьедеш хилча, девнна бехке волчунна иза гена ца далийта гІорта аьтто балар хилла. Шега дов хьедича, маслаІатана нах бахийта а, ша бехке вацахь ца хиларан тоьшаллаш далон а, дуйнаца цІано ян а хан хилла цуьнан (С. Яшуркаев. Нохчин жайна).

Хьадар (-ш). Прост. Бегство.
ЦIеран суйнаш лелха, «ткъарш-ткъирш» деш, гена доццуш гIергIа хи, сих-сиха бодий, доццачу хьадарехь лей дIаболу цхьацца седа (М. Бексултанов. Буо).

Хьадис (-аш). Религ. Хадис – рассказ пророка Мухаммеда (а.а. с.) или последователей, которые слышали его.
Салават, маршалла Элчанна дара.
Элчанан хьадисаш, асхьабийн накълубанаш,
Вайн маттахь дуьйцур вайн заманан хабараш (Нохчийн фольклор. Назма «Дог доьлхуш болчарна»).
Хьо бен кхин догъэца вогIур ву мила
БIаьвнаш чохь кхиъначу хьадисийн иэсан?
Тахханехь хилийта Нохчийчоь реза
Юьхь ян хьайн къоламан тIаьххьарчу зилан:
ТIаккха бен буьрсачу заманан моха
Эшалуш хир бац-кха хьан цхьа а могIа… (I. Юсупов. Поэте).
Хьан цIе таръелла марчонах,
Сан дегIах
ца къаьсташ хьарчарна.
Иттаннех чекхдевллачу дешнех,
Хьадисан могIанаш тардарна (Тамаш. ГIан).
КъурIан чохь Двлв а, хьадисашкахь паймахамара ааьлларг ма ду оьрсийн Iедало бохург а ца до, цундела вайна даима дIа бохамаш хуьлу, вай къен-миска а, балехь а ду (А. Айдамиров. Дарц). Сулба: Со къера ву айса лелийначунна. Цхьа хьадис ду, боху. Цу хьадиса тIехь аьлла ду, боху: Кхузткъе кхоъ неI ю ялсамане чуйоьдуш (С-Хь. Нунуев. Лулахой – 2).

Хьадчадала (й, в, б). Старин. Расходиться.
ДIаяхана лела массо говр а тесна, церга балда санна, цхьана куьйга лаьцна хечин барчаш а долуш, кхин дIаса дала ца кхета адам хьадчаделла дIо дехьа даьллера, леташ, етташ вовшашна, орца а кхаьчна, веана схьаиккхинчу Мударан Ахьмада, оцу Iусманан вашас, тIе шад етта яьккхича (Хь. Яхъяев. Марзо).

Хьажаюккъ (хьажаяьккъаш). Середина лба.

Шен кабинета чуьра дIа йолчу неIарехула зала чу а ваьлла, хьаьжаюкъ хабийна,бурсане хьаьрса цIоцкъамаш а дуьсийна, дуткъий балдаш тIеттIаа а такъийна, вахана, стоьла улло дIахIоьттира иза (А. Айдамиров. Дарц). – Бакъ дуй цо дуьйцург? – хьажаюккъе шад а хIоттош, хаьттира милиционера (С.-Хь. Нунуев. ДIа ца кхаьчна кхаъ).

Хьаж (хьажалла). Религ. Сан паломника.

Ца бевзаш дуьненан бала
Аьхначех хуьлда хьан гIовла.
ВорхI жоьжагIатийн неI къовлуш
Хьаж къобал Дойла хьан Дала (К. Сатуева. Делан нур – хьан юьхьтIехь!).

– Дукха зударий ма бу со санна шен кхолламна къера а хилла Iеш, да-нана цхьана ца тохарх, церан доьзалш а ма бу, Хьаьжи-цIа а оьхуш лелаш.- Церан шайн гIиллакх ду, суна сайн хьажалла Дала ма боххура цIена хила лаьа (М. Айдамирова. Дахаран агIонаш луьстуш).

Хьай. В древности термином *хъай* обозначался север (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Хьайхьа (Хайха) «Склону к» - общественные пастбища, сенокос, родник. Название сложилось от *хъай* - «склон», конечный «-хьа» -указывает на направление к данному объекту. В древности термином *хъай* обозначался север (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Хьалнехьа. К направлению возвышенности.

Кест-кеста хьалнехьа бIаьрг тухура: цхьа а ца вогIу техьа кхаъ бохьуш? (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ХьантIаравала (я, д, б). Вести себя с безобразной разнузданностью, распущенностью и т.п..

Хьар. 1. Похоть. 2. Сыпь. 3. Крапивная лихорадка.

Хьайна. Похотливый.

Хьакер (-ш). Хакер.
Вай царна хIума ала гIертац, уьш шайн заманан нах а, къонахий а хилла, амма динберийн зама яхана, кибернетикан, комьютерийн, программистийн, нанатехнологин, «хьакераш» олучийн зама ю арахь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ХьакхлагIа (-ш). Мишень, (-и).
Нийсо хьешна майданаш
Юьзна тахна кIарлагIех.
Динарг наха пайдана
Іуьллу, хилла хьакхлагIа (М. Ахмадов. БIарлагIа).

Хьакъболу (й, в, д). Заслуженный (-е).
Алиев ГIапуран поэзин хьакъболу мах хадош, къамелаш дира гулбеллачара. Акаев ВахIида элира: «Нохчийн таханлерачу поэзехь Алиев ГIапуран кхолларалла хьалхарчу могIарехь ю, шен башхалла йолуш, кIорггера маьIна долуш а иза хиларна». Иштта дан а ду и: ГIапуран дешнаш тIехь даьхна дукха иллеш ду вайн илланчаша а, йишлакхархоша а локхуш а, олуш а. Царна юкъахь ю гIараяьлла «Къонахийн зама» цIе йолу Ахмадова Аминас локхург а (Хь. Бурчаев. Поэтан, драматурган юбилей).

Хьакъдан (й, б). Стоит друг друга.
Хийла йоI, хийла кIант
вовшашна карийна хир ду,
Аьхначу забарца
вовшашна хьакъдича
шаьш ас (А. Ахматукаев. Іусин Іумарна).

Хьакъийкъат (хьакъийкъат даккха, хьакъийкъат ден и.I.кх.). Из арабск. Зарезать животное во имя Аллаха в день срока исполнения времени кого-либо.

И бер а дуьсур ду
хьакъикъат данза,
Я кошан барз боцуш
таьхьенна бийца.
Духур дац азаллехь
яздина йоза,
Цхьаьннен а ницкъ бац и
цхьа могIа хийца (Хь. Талхадов. Кхойтта шо дукха ду...).

Хьакъикъат суннаташха суннат ду, Элчанна (IалайхIи ссолату вассалам) дан лиъна а ду. Амма таро елахь а, яцахь а дан тIедиллина дац. Шен таро хилча дича а мегаш ду. Нанас а, муьлххачу а гергарчу стага а дан магийна ду хьакъикъат. Бераш алсам делахь, цхьа бежана царна тIера ен мегар ду. Хьалха-тIаьхьа аьлча, доьзалхо велла велахь и хьалхавоккхур ву, цул тIаьхьа вокх-воккхачун хьалха цIе а йоккхуш дийр ду хьакъикъат (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш). – Чехка цIа а гIой, шайн берашна – итт-цхьайтта бер дара тхан – хьакъикъат дейта, шайн йолу кIадинах хIума, вовшахтохий, шад а бе, некъана цу а кечбе (Хь. Яхъяев. Белаехь лела велар).Вара аьлла дас кIантана цIе а тиллира, цунна тIера хьакъийкъат а дуьйш. Сан кIантана мотт ма Iемми «бисмилла» даккха Iамийра ас (Ш. Макалов. Ненан хастам). ЦIе тиллар Дала оцу беран дена тIедиллина ду, цунна тIера хьакъикъат а дуьйш (М. Ахмадов. Нохчийн гIиллакх-оьздангалла).

ХьакълагIа (хьакхлагIа: -ш). Старин. Руины.

Николо Макиавеллис аьлла и хьекъале дешнаш дагатесира суна Джераш олучу ширачу гIаланах йисинчу хьакълагIашка бIаьрг бетташ (М. Айдамирова. Кхолламан бехачу новкъахь).

Нах хьакълагI кегаян буьйлабелча, дукха хан ялале диъ дакъа схьаийцира. Моллас уьш гIазотехь бу, лийча а ца беш, цхьана лахьтичохь дIаберзо мегар ду элира (ТI. Ахмадов. Дахар хада йиш яц).

Хьале (-наш). Прост. Горная часть Чечни.

Хьалкъана (хьалкъ: -анаш). Устар. Разновидность древн.вайн. (обычно круглой формы) боевого щита.
Хьалакана (Халакана) «Халикен» - гора, расположена между речками Шухарахи и ЧIанчIахи. Напоминает калм.-вайн. *халцн, хъалка* – щит, если так, то щит-гора. Ср. С урочищем, разделяющим границы Хевсуретии и Чечни, между аулами ЖIарие (чеч.) и Шедала (Шатили), а также и название горы на западе от села Советское (ЧР). *Хъалкана* - вайн. щит (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Хьалхадала. Прост. Заканчиваться успехом.
ЦIенчу буха тIехь таса а делла, лар тIехь лелаш долу адамийн дот-тагIалла доцург оцу законах хьалхадолуш хIума дац (М.-С. Гадаев. Вер-витар).

Хьалхашха. Спереди кого-чего-либо.
Иштта ойланаш коьрте а оьхуш Iачуьра со меттавеъча и вайн цхьа беза мохь бу-кха хьуна сан коча оьллина, аьлча а, Iежаш а, помидораш ачохь долу тускар ду-кха сан логах ши тIам а тесна, суна хьалхашха оллийна (В.-Хь. Амаев. Меца некъ).

Хьалхуо. Прост. Чуть раньше.
Яздаран хатI шатайпа хиларца, заманан сурт ма-дарра стихашкахь гойтуш, вастийн дошам лелаярца а, муьлхха а ойла кIеззигчу дешнашца яста хаарца а билгалъюьйлу цуьнан дукхах йолу байташ а, йоца, амма чулацаме поэмаш а: «Къу-берзан буьйсанаш», «Хамталла». Уьш сан еша таро хилира жимма хьалхехьуо, сайн литературни терхи тIехь цуьнан ши-кхо гулар хиларна (А. Ахматукаевца Абубакарова ПетIматан «Стихийн кепехь йолу искусство...» бохучу интервью тIера).

Хьама. Например: Хьама ца бо ас! Уважение.

Хьамал. Уст. Желание.
Бос Хазчу Муса.
Ахь волий лахкахь ворхI вешин ва рема,
Эцери хьамал-хьаналлой
ворхI вешин цIе йожо,
Ва Мусан цIе йожо (Нохчийн фольклор. «Бос Хазчу Мусин илли»).

Хьан (хьайна). Прийти в похоть.
Эла – хьажар,
Эла – саттар.
Ийна, тийна,
Ийна, хьийна... (Л. Ибрагимов. ТулгIа месаш).

Хьанал-хьарам къасто. Различать, что греховно, что нет.
ДIавш а, дарба а къасто хаар санна,
Хьанал-хьарам къастор
тIедужу вайна.
Амма шадерриг хьарам
хир-те аьлла,
Шек хилар а, юй хаа хьарамалла (А. Дибиров. ВаIзанаш).

Хьано (хьаношш). Жир, жирность (жиры. жирности).

Хьанор. Прост. Клятвенное заверение.
Къийлалуш тиэбачу цунна
ТIеттIа гатъялар шен меттиг.
(Довдича, хьанор, яра такси)
Мел ца товш дара и, дан-м ткъа (I. Цоккуев. ГIиллакх тоьлча).
Цхьана агIор бакъ луьйш хила а тарлора иза – гIелоно, харцонаша кIелйитинчу нохчийн мискачу зудчунна хьалха хIотта-м хьанор дац хIумма а аттачех гIуллакх! (М. Айдамирова. Дахаран агIонаш луьстуш).

ХьантIара (хьантара ваьлла хьийза (вала; й, д, б). Разг. Устар. Прост. Вести себя развязанно, шабутливо, бесцеремонно.

Хьап-аьлла (к примеру: хьап-аьлла дIакхалла).
Хьан бIаьрга тIе яьлла
Можа бIаьрмециг
Хьап-аьлла дIакхалла
Даладай цициг? (А. Ахматукаев. Лулахь-кулахь).

Хьар. Похоть.

Хьарсу (хьорсу: -ш). Старин. Канал, арык.
Хьарсашка (Харсашка) – вероятно, от *хьарсу,* или *хьорсу:* обычно так называют
арык, канал, по которому подводится вода к мельнице (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Хьарчам (-маш). Прост. Закрутка (-и).
И а ву ГIапур.
ГIапур-поэт.
ГIапур-илланча.
Селхе, тахане, кхане шех хьаьрчина, цу хьарчамехь виса хьаьхна (Хь. Яхъяев. ГIапуран аз...).

Хьасарте (-наш). Азарт (-ы).
Муьлхачу доIанийн хьасартехь вегош,
Ас деха деза те хьан башха аз?
ЦIе летта догучу дагах кадетташ,
Кхоллам хьо, муха хьо хьостур бу ас? (Хь. Сайдуллаев. Хьо мичахь ю техьа?...).

Хьасене. Хорошо поставленный (о голосе).

Кхоьлина, хьасене –
бен а дац суна,
Я серло, я кореуллучун бода,
Ткъа иштта къар ца лун
чIегIардиг доду,
КIорнешна кхачанца
тIекхача бенна (Р. Ахматова. Сан ойла ца хии).
Къинхетаме ненан дог ша къиза Іовжорна. Цундела Лайлаъ вуно хьастаме а, хьасеане а яра ненаца (Д. Кагерманов. Нохчийн Нана). Иза жимма Іийр ву, ойлаеш. Юха меллаша вистхир ву, хьасене а вирзина (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна). Джамбула-Ваши тІаьхьуо, воккха хила воьлча, хьасене вирзинера чІогІа, тхан нийса накъост санна, тхоьца цхьацца забарш а еш (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш). Цуьнца хьасене вала гІертар а дара, цІахь боцчу нехан ков деттар санна хІума. (А. Ахматукаев. Баттаза биинчу кхачано...). Коьртахь ца лелийнарш а, пес-куй тиллина, хаза хІайбате кечделла, вовшашна гучудовла а доьлху, зорбанехь тамехь, хьекъале дІахьедарш а до, телевизорчухула иманехь, хьасене озаца таваккале къамелаш а до, депортацехь яькхинчарна а, цигахь бинчарна а яла йогІу ахчанан компенсацеш а хьехайо (цкъа а шен хеннахь я ах мукъане схьаелла ца йолуш йолу – депортаци-м ца хаьа, хьан цІенна тІе итт бомба кхетнехь а)... (Д. Байсултанов. «Казахстанан бераш»).

ХьастагІа. На 4-й день сегодняшнего.

Хьаткъа (-ш). Вид съедобной травы.
Хьаткъийн чуо (Хаткийн чуо) «Хаткин чуо» - уроч. на с. *Хьаткъаш* «съедобная трава» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ХьатІари (-й: б, б) – Бучило.

I. Хьаха. Замазать.
Марзо йиснера цу арахь яза, цІе-кхерч бовзале цу чкъурана ган а,

хаза а хьаьхна (Хь. Яхъяев. Синкъерам а, сискал а).

2.Хьаха. Прост.Клятвенное заверение.
– Вай дезарг гIолда-кх, Нана, Амина яло. Хьуна иштта жима хетахь а, хьан кIант-м, хьаха, вац хьуна мехкаршка безам боцуш (Ш. Окуев. Лай тIехь цIен зезагаш). Суна дага ма вогIу сайн да... Мел онда вара и – вара хьаха... (С. Яшуркаев. Картолаш). Нехан зударшца церан цIийнадай къуьйсуш йолу шайн йоI-йиша сацае, со нисван а ца гIерташ… Суна моьттург бакъ дац, тов! Бакъ, хьаха, дац кхунна а, кхуьнан нана бохучу кIозйохаргна а моьттург. Шайн тарраш ирдеш хир бу уьш тховса… Ванах, церан хIун дина букъ бор бара? Кхана-м уьш юрт яккха санна схьахьолхур ма буй (А. Ахматукаев. Баттаза биинчу кхачано...). Доккха хIума, хьаха, ду хIара зударий: лахара а, лакхара а, Теркайистера а, чоьхьара а – миччанхьара хилча, цхьатерра хилар, гергара нах гена баха гIерташ, хьа-хьа-хьа (*воьлу)* (М.Ахмадов. Денисолта). Кхузахь-м, хьаха, ненан мотт а буьйцу. Буьйцу, хьаха, дуй къера ца хиллал-м (А. Ахматукаев.Кхузахь-м, хьаха, ненан мотт а буьйцу). – Горалера хьо яI! Коньяк а дахьа воллуу хьо? Мала ахьа. Ишта дIагIахь хьан лозуш долчу даго дукха болх бахь тамаша-м хьаха бу (С. Цугаев. Со вогIур вац хьоьца).

Хьаханора. Прост. Клятвенное заверение.
«ХIара «тIитI» ала а ваьхьар вуй ткъа?! Вац хьаханор-кх. лаьттар ву-кх...» (С. Яшуркаев. Картолаш). Хьаханора, яра ас хьо тоьли чохь яхкор! ХIун ду цунна дагадеънарг? Мотт муха керча ишттаниг ала? Кхахьпа! (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Хьацархо (-й). Потный (-е).
ХIай нохчийн хьацархой,
Дешаран хьалхенаш
Сов чехка яхалаш.
Ненан мотт бийцалаш,
Беран сурт хийцалаш
Хьанал болх лахалаш,

Жуккар нах тасалаш (І. Дудаев. Серло).

Хьачхи (хьачхи: -ш). Устар. Кислая (минеральная) вода.
Нефтянка. Речка, протекает на с.-в. от Грозного, впадает в Сунжу. Чеченское название – Хьач-хи, букв. «Квела» вода, минеральная вода», «Крещения (?) речка», «Кислая (?) речка» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Хьашалла (-аш). Куначество.
ДоттагІаллица дозу хьошаллийн гІиллакх а, вайнаха чІогІа лардеш гІиллакх а ду иза. Хьашалла (йоллучу Кавказехь «куначество» олу цуьнах) доггах лелош хилла нохчаша, къаьсттана лардеш лелош хилла иза кхечу къаьмнашца (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Хьашт-гІуллакх (-аш). Разг. Нужда.
– Со-м вац цхьаьнхьа гІерташ. Аш жимма мехкадаьтта ца лахь, чохь чІогІа Іаьржа ю, хьашт гІуллакхана ваха са ца го (Д. Махмаев. Саьрмакан садеІар).

Хьаштдезар (-ш). Прост. Повседневная нужда-необходимость.
БІаьнна тІехь баьчча хІоттийчхьана дуьйна, кхин а готтачу гура чу лаца бийзира лаамаш, хьаштдезарш, марзделларш (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Хьашдоцург (-ш). Не нужное лишнее, не нужные лишние.
Ворда а, цхьа сту а чекхбаьккхина волуш воллу со. ХІинца цхьа сту бен бисна а бац, – аьлла жоп делла кІанта. – ДІавала, хьаштдоцург ма леладе! – аьлла, воьхна хьаьвзина куьйса стаг (Нохчийн фольклор. Мискачу стеган кІант). ГІара ца вала гІерташ, сатуьйхира. Лайса кхийтира: кІантана хІинца ю цхьана хьаштдоцччу тоьхнера. Хала са деттара, цо ела ца яла гІерташ (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). – ОстопирлахІ, къамел а ду кхуьна-м къонахчуьн. Ма хьаштдоцург ду- кх хІара хІаллакван веза бохург, – ойланаш хьийза Бекмирзин коьрте (А. Сулейманов. Къежбелла корта). – Дела

дуьхьа, зуда, ма хьаштоцург уьйцу ахь юха а! (С.-Хь. Нунуев. ДӀа ца кхаьчна кхаъ). – Ма дийца хьаштдоцург, – бохуш, хӀинца дукхах йолу хан кхунна уллохь йоккхуш йолчу шен цхьаъ бен йоцчу йоӀа а дӀахьедарш дора цуьнга. Амма иза цуьнан шен цӀийца долчух тера дара (Ш. Дашаев. Бекхам). – Хьашт доцург дуьйцу ахьа, – эли аса. – ХӀара дев-нна тӀе а ца доккхуш, ӀадӀе (М. Ахмадов. Сарахь).

Хьаян. Прийти, приехать, принести что-либо (по направлению говорящего 2-го лица местоимения).

Хьахьуриг –рш). Уносящий, переносящий, проносящий что-либо возле говорящего 2-го лица местоимения.

Хьаьжо (хьаьжой). Хаджи (о паломнике и паломниках Мекки).
Хьалхарниг хьаьжо хилар билггал гуш дара, ткъа хӀара шолгӀаниг моллех тера хийтира Ӏелина. Духаре а, боларе а хьаьжча, важа шиъ а таро йолчу нахах вуйла хиира цунна. И виъ стаг тӀекхаьчча, майданахь къамелаш лагӀделира (А. Айдамиров. Дарц).

Хьаьккхина (тӀеваха (й, д, б). Прост. Прямо пойти или войти к кому-л.).
Хьаьккхина тӀевахара Жамлайла – генара дуьйна кхунах бӀаьрг кхеттера гӀаролхойн (Д. Махмаев. Саьрмакан садеӀар). ХӀара Ӏада а йина лаьтташ, хьаьккхина тӀе а веана, шийло вела а къежна, тӀоьрмиг тӀе пӀелг а хьажийна хаьттира цо: – Цу чохь хӀун ю хьан? (И. Джабиров. Кайпин гӀан). Шофёр хьаьккхина дӀа чу вахана. Чохь мӀаькбаьлла дӀабоьдуш синкъерам хилла (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Хьаьнга. Кому.

Хьаьнг-хьаьнга <а>. К тому и другому в знак отказа.

– Церан массеран а, юьртан а, халкъан а гІуллакх ду-кх, Таймасха, хьан къоначу белшаш тІе дижийнарг. Цуьрриг атта а доцуш. Даш санна, деза а, даІ санна, хала а, лога тІе хІоттийна шаьлта санна, луьра а долуш. Хьаьнг-хьаьнга дІа а кхехьалур доцуш (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Хьаьрам (меттиг: хьаьрмаш, хьаьрма - хьармаш). Дикое поле, пастбище.

ТІекеглуш дуьне а ду дуьжур
Тарйина цу гІамаран и гІов…
Ткъа хьаьрмахь,хІорд санна,кхес уьйуш
Мох хир бу,гІар дайна (Хь. Яхъяев. БайтогІи).

Сирлачу лаамийн
Оьланаш лахъялар доцуш,
Іазапан хьаьрмехь шо
Даькккхина ахьа масийтта (М. Анасова. Хьан гуьйренаш).

Дай Сибрех гІуране хьерчий ахь,
Мекхан юьхк бетехь бер гІорий ахь,
Дарц, декъийн хьаьрманаш ехки ахь,
Хьайн мехий даьІахкех дехи ахь (Х. Идрисов. Дарце).

Стаг тІеоьцуш хилла. Ишттачу гІуллакхашна латтош хІора юьртахь «хьаьрим меттиг» олуш латта хилла. «Хьаьрим меттиг» – юкъара, цхьанна а долахь йоцург ю (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Юьртан хьаьрам яц тхан. Мехкан цани тІера яьккхина докъар цхьаши бежана Іаьнах даккха а ца тоьа тхуна (А. Айдамиров. Дарц). Олура, тІекхоьхьуш Іекъий а яра, Іекъий оьшуш яц, цІа дуьйла. аьлла, тІаьхьа хабар а деъна, тохара кхунах кхетаза йисна, хІара хІинца ша шайна тІевеъна, шен дегІан чарх цу Іекъешца йита, херехь и тасарх, дайн ширачу кешнашца виса. – дІо лаьттачу Гамарган Писаран воІа Ахьмада шен карара дІаэцна дагаза дисина и исс висар шен некъан теш а, тІетевжийла а хилла лаьттинчу вешин кІанте Адаме дІа а делла, и висарш Сибреха а кхаьчна, цигара цІа а дирзина Адаман пІелгашца а, дІа а кхетта, цуьнан суьлханашца а диса, цІа къорІа а кхачарх, ша леш Гадас шен некха тІе диллина. цуьнан кІанта Тутиес, шеца Сибреха а даьхьна, цигара цІа а деъна ша леш кІентан кІанте дІаделла. кхин дехьа-сехьа а ца кхийдаш,

беккъа цхьа шен чохь лела болу и лерам чкъор чкъуро хийцар дІадахделча ширбаларх, цхьа а Іалашо а йоцуш кога тІехь лаьтта Іад дуьйлина дІахецна чІу санна, шен дожарх а ца кхуьуш, я г Іаттарна хьесап а доцуш дуоладелла лелачу къомо ПІа а, цу ширачу кешнийн хьаьрма а, цу кешнашка дІадоьллина нохчо да-нана долу йиша-ваша а, нохчо да-нана долчу йиша-вешин дІадахнарг а дІатасарх шен устазан гІоьнча а хилла, ша тІехІиттинчу цу эвлаяна юххе а ваьлла, шеца Орца а, Гада а волуш. синтемах ваьлла тІе а, улле а хьийзачу цу кешнийн охІланан могІаршка а хІоьттина воьдург дІа а хьажош, вогІург тІе а оьцуш. верзорг дІа а верзош шен мехкан Іу хилла латта, верас хилла латта (Хь. Яхъяев. Дакъа). Цуьнан хьехамца, нохчийн маттахь деша а, яздан а Іамо луучу берийн тоба вовшахтуьйхира тхан хьаьрмахь (Р. Эльмурзаева. БІаьхо).

Хьегам (-аш). Желание (-я).

Де дарарх, де даарх, дарах де
Хьегаман,хьогаман лазам бен карош бац,
Карош вац эшна верг, тоьлла вверг, –
Хьегаман,хьогаман лазам бен бисна бац (Хь. Яхъяев. Де дарарх, де даарх, дарах де).

Мацах кхузахь хьийзинчара
Битна сирла хьегамаш.
Биц а ца луш, бисинчарна
Хилла деган Іийжамаш (ГІ. Алиев. Еса гІала).

Хьо хІорш санна хир ма яц, ма хилахьа кхарах тера, хІара бен кхин дуьне а доцуш, кхин хьежамаш, хьегамаш… (М. Бексултанов. Масане диси). Хьайн декъазчу кхолламан цхьа чаккхе гина, цхьа жимма а бохучух кхиъна, охьахаа кхиалур моьттуш, ойланашца сатийсина, дахарехь хиланза дисинчу хьан хьегаман суьрташ цаьрца дустуш, ахь дийцинарш хІинца дагца зийзаш, хьан син къина доьлхучу даг тІера сингаттам Іаткъаран бала къурдашца къуьйлуш, вайн дагалецамийн йоккха аре даг чу ца тарлуш, цуьнца ядархьадарх маслаІат ца хуьлуш, вайшиннан лаамаш багарбечу хеначу яхча яздо ас хІорш (М. Анасова. Шина деган лазам а, марзо а).

ХьегІам (-аш). Прост. Дремота.

Цу аьхка, со итталгIачу классе хьалаваьллачу 1971-чу шеран аьхка – сан ялхийтта шо дара хIетахь, – июнь беттан цхьана буьйсана, тхайн классерчу зудаберашна нехан кертара черешнеш а лечкъийна, тхо дIасакъаьсташ, цхьа мерза хьиэгIам буьсура тхоьца, дуьххьара санна, хIорраза а, цхьа хIун ю ца хуу гIайгIа, цхьана ирсе-м сатийсар, тахна-тховса хила дезачу, гуш санна хеташ, хезаш санна, хIара ю ала яккха цIе а йоцуш, хила дезачу цхьана зовкхан, тхайн классера мел йолу йоI, хIора а тхуна еза а луш (М. Бексултанов. Кехат).

ХьегIаме. 1. Завидующий. 2. Сонно-вялый.

Дас соьга олура хьехаме:
«Хилийта мотт-оьзда, дош-мерза.
Ма хила оьгIазе, хьегIаме –
Некъ хир бу вайн Далла тIеверза» (I-I. Асхабов. Ден хьехамаш).

Хьекъалча (-ш). Прост. Умник (-и).

Пхьоьханахь хьехамна
Хьекъалча вацахь а,
Къовсамехь толамна
Дош ира дацахь а,
Ца латтош хьулдина
Синхьаам Iехош (Ж.Махмаев. Саьрмикан садеIар).

Доккха хIума муьлхарг ду-те дуьненахь йоккхучу хенахь? – хаьттина цхьана хьекъалче. – Бакъ доцург бакъ ду бохуш, бакъ долчун бакъ дац бохуш валлалц вахар ду-кх доккха хIума, – аьлла боху хьекъалчас (Нохчийн фольклор. Доккха хIума хIун ду?). Цо хийла стаг хьуьнаре а во, ямартло а йойту. Цо жиманиг воккха а во, воккханиг жим а во. Хийла хьекъалчаш а тилало цуьнан некъашца (Э.Минкаилов. ТIаьхьадисина кехат). Цхьана хьекъалчас маллара, дахар – иза дахар ду, ирзу ахар я кхан доххал некъ бар хилла ца Iа (Д. Махмаев. ПетIаматан кхолларалли бIаьсте)

Хьелаяла (в, д, б). Покрыть.

Йиттина-йиттина цIе хьелаялийта и динчунна (авторское предоже-

ние).

Хьелойла. Прост. Замедлить.
Тlаьххьара а тlебеара кхуо чlогlа сатийсина бода. Арахьара гlовгlанаш а дlатийра. Кхин хьелойла дацара (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Хьенехан. Кем-то (без имени носителя).

Хьенех. Кто-то (без имени носителя).
Абузаран бос баьхьира, амма кхин дош аьлла вист ца хуьлуш я иза, я цуьнца баьххина кхиболу нах, арабевлла дlабахара бохуш, дуьйцура оцу цхьаьнакхетаран тешхиллачу цхьаьна хьенехо (М. Ахмадов. Дахаран Iина йистехь дуьхьало хилла латтар (Айдамиров Абузар дагалоцуш).

Хьенна. У кого-либо любого.
ХIотто деза и, хIораммо шен дог-ойла йилла еза цунна чу. Шен дахарехь, муьххачу хиламехь ша дан дезарг, хIора ша баккха беза ког оцу жайни тIехь билгала баьккхина хила беза хьенна а, доллучу къоман а… (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Хьере (хила). С ума сойти.
Далий, Пайхамарий
Шех деш дериг ца хууш,
Хьере хилла ву хьуна ша-ма,
Хъайн къинойн мохь эций,
Хьо волалохьа, – аьлла,
Вашас веше эриг ду, ма боху (Нохчийн фольклор. Назма «Къинойн мохь оза болийначу дийнахь»).
элира заманехь
декъаза декъала
хууш я ца хууш
хьере я хьекъале (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).
ХIан-хIа, хIан-хIа, со дlавовр вац иштта,

Шун наб йовр ю, сан тІулган аз хезна,
Арадевр шу, мерза гІенаш дитна,
Хьере хилла цкъа ган Маьлха-Аьзни (М. Ахмадов. ХІан-хІа, хІан-хІа, со ца хили доттагІ).
Дуьне хьере мел хьийза,
Адам доьду цуьнца кхелхаш,
Чкъурашца
хийцало амалш,
… аттадеш шайн далар а, дахар а… (Л. Китаева. ДогІанашца йоьлху стигланаш).

Хьерехь. Прост. Молотилка.
Цу хьерехь, кІуркІаманехь, цу тиларехь воллучу хьуна, нІаьна кхойкхуш санна хета, ламазана молла кхойкхуш санна (М. Бексултанов. ДІаваххалц, хилла а воцуш).

Хьет (-аш). Прост. Кусок оползни.
Лам тІера хецаелла хьет санна шен новкъа массо хІума а отуш, хьошуш, лазош, дуьйш схьабогІура дуьненчохь тІом (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Хьех (-аш). Старин. Доп. значение: источник.
Шиека хьех (Шиека хех) «Пещера, где источник минеральный» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ХьетІаваккха (й, д, б). Прост. Избаловать.

ХьетІавала (й, д, б). Прост. Избалован (-ть).
Къаьрззина, хьетІабаьлла малх бу,
Йовхо, серло лаьтта Іеношш.
Гуттар санна дуьне хаза ду,
Чкъургах керсаш уьуш деношш (В. Бугаев. ХІетахь санна зевне...).
ХьетІаваьлларг (й, д, б: -рш). Прост. Избалован (-ный).

Хьехамда (-й). Старин. Отец советов.
Кхузахь дас шен хьехамда а, шен дай хьахорца а ша тайпа кхетаман болх бо берашца (М. Ахмадов. ГIиллакх-оьздангалла).

Хьехамча (-аш). Советник (-и).
Хьехамча хиллера суна хьох воккха,
Синтеме, собаре кхачаре кхойкхуш.
Тешаро, хиларах хьуна сов хьоме,
Яхь лаца Iамийра, хьоьца яхь къовсуш (М. Анасова. Ламанийн раьгIнашца беттаса гIоттуш).
Дуьненна, эхартана хьехамча,
Олучух, хьарамчух со ларъян,
Нийсачу новкъа со нисъян –
Нана, хьо бен караяц суна (М. Нахаева. Нана).
Иза аьхка дара, август баттахь, хIара дуьххьара цига вахана, ялх бутт а баьлла, ахшо дузуш. КхозлагIа вахча, компьютерщик муха ву хьох, Бетар-Солтин кIантах, и зударийн болх ма бу, хьох сан… дерг а, доцург а – галдаьлларг соьга олуш, сан хьехамча хир ву-кх хьох, арахь долчу гIуллакхана, дера хир ву, наха хIун боху а, хIун дуьйцу а– дукха ма ду, со тIаьхьа ца кхуьуш – со нисвеш волу сан накъост, кхийтирий хьо! (М. Бексултанов. Гучувала). Билгалдаккха деза, вайнехан устазаша нахана юккъехь серлонан, хьехаман болх бина ца Iаш, оьшучу хенахь вайн иллешкахь буьйцучу турпалхойн коьрта амалш гучуйохуш а хилла - майралла, доьналла, тIеман говзалла... Масала, Шайх-Мансур хьехамча, дин даржорхо хилла ца Iаш, бIобаьчча а хилла; Шемалан наиб хилла Сесанара Ташу-Хьаьжа; шайн доцу латтанаш дIалоьцуш, вайнахана ницкъ бечу гIалагIазкхашца гуттар а тIамца къийсам латтийна Шайх-Денис; ГIойтIахь деникинхошца хиллачу тIамехь куьйгалла деш хилла ИбрахIим-Хьаьжа; советан Iедална дуьхьал шен мурдашца цхьаьна къийсам латтийна Хошкалдарчу Юсуп-Хьаьжас... (М. Ахмадов. ГIиллакх-оьздангалла).

Хьехдала (й, в, б).
Цкъа дийцина ца Iа. Итт шеран дохалла дуьйцу. Дуккха а хин тIадамаш тIедегча, тIулгах Iуьрг долу боху. Иштта церан хьех

доьлла Iедало хIара сийсазвар. ХIумма а дац. Тахана-кхана чекхдер ду (А. Айдамиров. Дарц).

Хьийзор (-аш).

Цул совнаха, Зеламха мишарна веъна аьлла а хийтира цунна. Зеламхас, хьийзораш а ца еш, къамел долийра (А. Айдамиров. Дарц).

Хьикмат.

Хьикмате.

Вай иштачу гIуллакхана хьекъале болуш, хьикмате а болуш баккхий нах бу, цаьрца къасто деза и (С-Хь. Дадаев. КIиран хаттар. Газ. «Исламан зIаьнарш»).

Хьирпе. Профессиональный (С. Дадаев. «Даймохк» газетан дошам. 19 январь, 2012 шо).

Хьиспехь (хьеспехь). Диал. В образе кого-ч-л.

Цу бодана юккъера адамийн хьиспехь йолуш, шайх чекх са уш, букъ тIехь Iаьржа тIемаш долуш, инзаре хIуманаш охьауьдура лаьтта, ткъа лаьттахь дуккха а гулела адамийн тобанаш яра (Х. Сайдулаева. ГIан).

Хьогам (-аш). Прост. Жажда.

Де дарарх, де даарх, дарах де
Хьегаман,хьогаман лазам бен карош бац,
Карош вац эшна верг, тоьлла вверг,-
Хьегаман,хьогаман лазам бен бисна бац (Хь. Яхъяев. Де дарарх, де даарх, дарах де).

Хьомара (лит. –дуьхьа). Диал. Ради.

ГIенах цкъа шайхаллин Iаса
Гиначо нохчочун хьомара
Па-де-Калехь, Гондурасехь

Лоьху ворхIе а ден орамаш (А. Ахматукаев. Къу-берзан буьйсанаш).
Вайн районехь кхин а цергийн лоьраш боллушехь, къаьсттина Русланна тIе кхача гIерташ хIунда ву-те хIора а? Оцу хаттарна жоп атта карадо. Вукхеран лоьрийн говзалла лахара, кхеран лакхара хилар ду те? Адамашца лерам хилар ду коьртаниг. Русланан хьомарна, цунах даьллачу беркатана тIегIерташ ду адамаш (Н. Пашаев. ГIиллакхо веш ву-кха яхь йолу дика кIант).

Хьорканаш. Старин. Колесница.
Бесинан хьаркуние (Бесинан харкуние) – склон на в. стор. Хуланда. *Хьорканаш* –
колесница (вайн.) (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Хьорсам (-аш). Разг. Здесь автор имеет в виду небольшое тело с величины редиски.
Дийнахь-буса,
Сан синхьаам дарбина,
КIорге кегош,
Деган хьорсам къарбина,
Ойла кхерста,
Урхах йолий, хецалой,
Декъал хиларг! –
Лаьттан дахар дезалой… (С. Дакаев. Цкъацкъа даго).

Хьоьгийла. Прост. Зависть.
Беральа-м сан хьайчух
Тер хир я хир дац, –
ХIетхьарчу сан ирсах
Хьоьгийла-м еъ яц,
Амма шен жималлех
Безам а бовр бац,
Къеналла ца езарх –
Мел дезарг хир дац... (I. Мамакаев. Дагалецамаш).

Хьуьйла. Имеющий превосходный нюх (о породе собак, волков, кошек и т.п.).
Зуд мичча доьдий а ма дехка, муьлххачу а пхьунах а, цунах кIезий а цхьабосса ца кхуьу, массо а ца хуьлу барзана майра я къу вовза хьуьйла а (М. Бексултанов. Терза).

Хьукма (хIукум) (-аш). Религ. Наказание, (-я), кара.
Нохчийн Іеламнаха гулбелла, хьукум дина:
– Уьш элий бу, нохчий элий бу. Нохчий лелар бац царна нуйгоргам деш. ГIуьмкашна юкъа баржо беза уьш (С-Хь. Кацаев. Музаев Исрапил).
Дуьненахь деха вай, дезаш, ца дезаш,
ХьагI – гамо, ямартло, стешхалла го.
Уьш къарло, заманан хьукмано эшош,
Іийжамийн чевнаша муо берзабо (Хь. Сайуллаев. Дуьненахь деха вай).
Мел йилхи бІаьстенаш сан корехь, гуьйренах терра,
Азаллин йовхо сан абаден Іаьнарлахь керчаш.
Кхолламан хьукма-къа бехказа сан лорах лелла,
Сан синна Іаьршашкахь хIиттийна гIаланаш херцош (К. Сатуева. Сан корехь...).

Хьуриг (-ш). Уносящий, переносящий что-либо по направлению неопределённо-личного местоимения.

Хьурмат. Старин. Память.
ДоІа динчул тІаьхьа, сехьа чу а волий, зиярта хьурматна ши ракаІат суннат ламаз до (С. Хусаинов. Зиярте воьдучунна хаа деза).

Хьуьлла. Разг. Вон там, туда.
Хьуьлла барз гой хьуна? Иза барз бац, иза шен нана Жоьра-Баба ю (Нохчийн фольклор. Шина доттагIчун туьйра). Чохь иштта хатт а баьлла, цу тІе охьатесна Іуьллуш Исин – Иси олура Истамалх- Исин кетар а ю, аьлла, шега дийцича хьуьлла арахь даьхни

дIаIалашдеш йоллучу кхеран нанна дагадеъна Исин кетар а бехйина хир ю, цу хаттала охьатасахь басар дина шен истангаш а бехдийр ду хьуна, аьлла (Хь. Яхъяев. Дакъа).

XI

XIаваа-десант (-аш). Воздушный десант (-ы).
Россин телевиденис Нохчийчохь, гIерахой лоьцуш, операции бен яц бахахь а, къилбехьа доьлхучу некъашца дIаоьхуш яра болаттехникан чаккхе гушйоцу колоннаш, хIаваа-десантан эскарш, хIордан гIаш салтий, цхьанна тIаьхьа важа а йолуш, хIаваэхула Кавказехьа дIаоьхура тIеман кеманийн эскадрильяш (Хь. Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

XIайда.Заимств. из русск. яз: айда.
Юьгуш стаг вели – хIайда аьлла, дIаяха еза. Мега хьуна – марехь Iийр ю. Ца мега – хIайда аьлла, цIа ян мегар ду… (Ш. Эдилсултанов. ЦIийнда харжар).

XIайда-аьлла. Звукоподражание бесцеремонного ухода.

XIайда (-наш). Вместо выгоды, полученный ущерб.
Лоха цIийнда волчу зудчо шен тишъелла юбка а, коч-хIума а дIакхосса оьшуш дац. Цхьана кучан юхах цунна ши коч ер ма ю, ткъа юбкин эхан декъах кхо хурашка хир ма ю. Ахьа цуьнга цигаьркий, къаьркъий дитийтахь – берриге а пайда бу хьуна, хIайда хилла а ца Iаш (Ш. Эдилсултанов. ЦIийнда харжар).

XIай-хIай. Возглас, вдохновляющий с энтузиазмом кого-л. на что-л.
Дала, къаьсттина суна, хIай-хIай, суна сайнна кхоьллинчу дуьнен чохь, дехаш доллушехь (М. Айдамирова. Заманан илли).

ХIайт-аьлла (хIайтъаьлла). Работать внохновенно, с энтузиазмом отдавая себя.

Сийна аренаш а, кIайчу неIарна Iаьржа сир хьаькхча санна, цхьана маьIера дуьйна Iаржлуш лаьттара хIайтъ-аьлла, колхозхоший, цхьалхахоший дечу баьстенан охунашна (Ш. Айсханов. КIайн котам). Майра бу а олу нохчий, тIахъаьлла, хIайтъаьлла, доьналла долуш, вонна а, диканна а бIокъажор боцуш бу а олу, юьхьсибата-ца, дегIаца, куьцаца товш къам ду олушверг а волу, амма, мел вай дукхадезачара а, аьлла, яздина гур дац вайна шен хеннахь ойла еш, хIуманна тIаьхьакхуьуш, политически хьесап долуш къам ду божург... Масала, шен тоба-гIера а йина лачкъош, ядош, вуьйш-воккхуш лелаш хилла тахана Франце олуча махкахь цхьа хIайтъаьлла стаг (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Уггаре а хIайтъаьлла хьийзачеран карахь цхьа цIен кIадийнаш дара. ЦIен байракхаш, цIен кескаш (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). – Охьалахлохьа, Iабдурахьман, цхьа жимма Iиндагlе, ши йоI хи дахьаш схьакхаччалц мукъа. Иштта хIайтъаьлла хьийза жима а ма вац хьо, – улло вахара ИбрахIим (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ХIайте (от произв. слова: хIайте дала (й, в, б). Прост. Там. Где воркуют, щебечут, собираются на гон, круг и т.п.

Сийна духар духий дитташ, Кеч а делла гуш ду-кха. Олхазарш а эшарш етташ, ХIайте довлий гулло схьа Л-I. Юсупов. БIаьсте).

ХIайтаралла. Энтузиазм, вдоховение.

– Кхечу дешнашца аьлча, цомгаш болу уьстагI дIадоьдучу жанна тIаьхьабусу. ТIаккха барзо и уьстагI, къакъ олий, дIакхоллу (С. Цугаев. Со вогIр вац хьоьца).

ХIайттархо (-й). Энтузиаст.

ХIайттархойн болараш оханехь гайта!
Турпал ницкъ вай колхоз хилар хаийта!
Кханенаш ца йоххуш аха аш латта!
Сихо е, колхозхой, аренаш аха! (А. Нажаев. Колхозан бIаьсте).

ТIаьхьарчу трактора тIехь вогIург хIайттархойн бригадан бригадир волу Юнус вара. Юнуса а, сих-сиха шен тракторна тIаьхьатесначу биъ бIал боккхучу готане а хьожий, мохь тухура: – Ойт! Гора сийна бай яI-кх, ма тIекIел а боху-кх оха хьо! (Ш. Айсханов. КIайн котам).). «ХIайттархойн бригада» цIе йолчу очерка тIехь дуьйцу ахархоша, йохье а буьйлуш, шайн белхан планаш хенал хьалха кхочушъяр произведенеш (I. Арсанукаев. Нохчийн литература. 9-чу классан учебник). **Iаха.** Йиш лакха куржоке воьду. Со жигархо ву. ХIайттархо ву! Сеца йиш яц! (М. Ахмадов. Денисолта).

ХIайттехь. Прост. Гон.
Ган а лиъна шен дай баьхна латта,
Кхаьчна хилла-теша кхуза сай,
Кху Iин чуьра шовда мелла, хIайттехь
Бухабаха, къаьсташ бодий, сай? (М. Ахмадов. Сай).

ХIан (хIахI). Возглас вопроса.
– Сирникаш юй хьоьгахь? – Ю. ХIан, – дIакховдийра вукхо (З. Яндарбиев. Буьйса).

ХIан-аьлла. Звукоподражания: с момента согласия.
Куралла хьавза а хьаьвзина , хIан-аьлла , цо багара мотт гучу-боккхушехь , чIарт аьлла , дIакхаьллина чIегIардиго. «Бу-м , бу-м» бохуш , кхин къамел а ца далуш , йисина боху бумбари (П. Абубакарова. Бабин дийцарш).

ХIанеха. Прост. Употребление в речи: «в нашу сторону...».
– Э-э дела лела, Висита, хьо марша, хIанехьа лела, – аьлла, тIекхетта, къевллина маравоьллира Вахитас воцуш ца тору дала ма лоьххуу веана шен хьаша (М. Мусаев. Харц тоьшалла). –

ХIахIаънехьа. Вспомогательное слово, употребляющее для усилении акцента в различных чувствах: при утверждении и согласии, неприемлимости, акцентрированности с кем-чем-либо и т.п.
«Ма яла хьо дакъаза, хIахIаънехьа, хIун до ас: «Стуннаноша хIара

чорпа яарг», – аьлча?» «Царна юкъахь-м сан мама а яй!» (В.-Хь.Амаев. Чехка деша еза дийцар).

ХIе-ей (хIей). Прост. Возглас подзывания к себе.
ХIе-ей, хехо! Самавала! Самавала, хIе-е-ей! (*ДIасалеставо*) Ваша-а, къуй баьхкина хьуна! (С-Хь. Нунуев. Лулалой – 2).

ХIеттахьехь. Прост. В это же время.
Амма хIеттахьехь и дукъ тIелаца шайн хьекъалца а, оьзданга́ллица а охIла берш, хIеттахьехь, шаьш иштта буйла а хууш, оьшу киртиг тIехIоьттича дIахIитта, мехкан гIуллакх дан кийчча Iен безаш-м хиллера. Iийнехь таханлера хIара IалагIожа а хир яцара Нохчичохь (М. Ахмадов. Ломах ирх, мохь такхийна...Нохчийн поэзех лаьцна).

ХIетхьара. Прост. С той стороны, с тех времён и т.п.
Беральла-м сан хьайчух
Тер хир я хир дац, –
ХIетхьарчу сан ирсах
Хьоьгийла-м еъ яц,
Амма шен жималлех
Безам а бовр бац,
Къеналла ца езарх –
Мел дезарг хир дац... (I. Мамакаев. Дагалецамаш).

ХIинде. – Индия.

Царех цхьамма – Вагапов Iарбис – шен «К вопросу происхождения термина «хIетал-метал» («загадка») цIе йолчу балха тIехь яздо, и дош вайн ду алар дикка къовсаме ду бохуш, хIунда аьлча, и термин, якхкхар-алар вайчунна герга а долуш, изза жанр билгала а еш, дуккха а бIешераш хьа̄лха Хьалхарчу Азехь а, Грецехь а, ХIиндехь а, кхечахь а даьхначу къаьмнийн меттанашкахь лелла хилар хууш долу дела» (НОХЧИЙН ХАЛКЪАН БАРТА КХОЛЛАРАЛЛА. ХIот. Джамбеков О.А., Джамбекова Т.Б. I-ра книга).

ХIоадоттург (-ш). Прост. Яичница – калька с русск. яз.

-Ва-вай-вай, цхьаьнний а тІе ма доуьтуьйла цигахь цаьршиннан когашна кІел вожар – и вайн хІоадоттург йийръяр-кха цаьршиммо хьаннах а (В.-Хь. Амаев. Меца некъ).

ХІо-вай (хІов). Прост. Возглас при танце.
Денисолта. Со-м ма веана кху чу!
Азман. Уой! Ван а ма веана! ЦІеэскархо Букъарш!
Дуьхьал мохь хеза: «ХІо-вай!» (М. Ахмадов. Денисолта).
– Айза… – олу ас. Сан бІаьргаш совцу. Ойла а соцу сан. Хан а ю сецна, мерзах озалуш.
– ХІов, – олу Айзас. Мерзаш хеда. «Цкъа-ав» дека геннахь (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

ХІовка (употр. с вспом. глаголами: -яла, -вала, -дала, -бала).
Бодане еара цхьа шийла буьйса,
Дегаза еара ша хьаьхна чилла.
Са хІовка доккхучух яра и буьйса,
ТІом бахьаш еана яра и чилла (Л. Ибрагимов. Шелоно вигира).

ХІойт (!). Прост. Возглас удивления, возмущения и одобрения, вдохновляя кого-л.
— ХІойт! Гора яІ! Махьмудна шен вархІе а ден ког боьду-кх хьуна хІинца! Зуд, хІинца хьесталур ма ду иза вайшинна, ша и карийна кІеза санна! ХІинца-м хала хьаха дацара! (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ХІонекъехь. Диал. Скоро, на днях.
- Могуш Іай берриш а? Ялийнарг, йитинарг вуй хІонекъехь гучуваьлла? (В.-Хь. Амаев. Ахча-паччахь).

ХІоралла (-ш). Аллергия.
Захалшна чай мала цхьа ах кийла бІелиг шекар а, цхьа кийла шира пираьндигаш а, хІоралла ца ялийтина. Урс хьаькхна, тилийна нІаьна-кІорни а, берашна кегдан ши-кхо стака кхерзина гІабакхан хІуш а тускарна чу дехкира (С.-І. Юсупов. Дечиг даккхар).

ХIордакха – пошлый.

ХIордукха (-ш). Этимологизировано чеченским писателем С.Яшуркаевым как доходяга. Вероятно, образовано от тюркского слова «хIордлакха» – «признак, привидение».

ХIоркунаш (только во мн.ч.). Устар. Боевая колесница(из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ХIорсса-вай! Прост. Возглас при танце-лезгинки.
КIанта бугIуш каде бохь,
Бетта доггах шовкъе мохь:
«ХIара ловзар суна тайн,
Тоха тIараш, хIорсса-вай!
Вай халонех девлла чекх,
Хьалха Iуьллу беха некъ,
ДIасакъастталц бодий, сай
Тоха тIараш – хIорсса-вай!» (М. Ахмадов.Хелхаран илли).

ХIоттам (-маш). Устройство, раскладка.
Церан барт а хилийтина, уьш вовшах а кхетийтина, церан цхьа пачхьалкх а хилийтина Кавказ юьтур ю моьттарг, «великие державы» олучара, кху дуьненчохь дIахIоттийна геополитически расклад олучу хIуманан хIоттам гуш а, цуьнан ойла еш а вац (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ХIоьр-хIоь (-й: глагол хIоьр-хIоь дала) – «семантика затемнена, смысл таков: сделать что-либо вон выходящее в худшем смысле».

ХIупп (хIуп). Прост. Звукоподражание. Выдох воздуха через рот.
– Ахьа, хьан накъосташа а ца дина-кха хIумма а, «хIупп!» аьлча,

бІаьрга эккхал а! ХІумма а!.. (Э. Минкаилов. Гуорабожийна сай).

ХІус. Прост. Так натравливают собак.

ХІусдан. Прост. Натравить собаку.

ХІушт. Прост. Как воздух, просторо пройдёт (часто об безвозвартном ущербе).
— Хьога ойла яйта. Кху коммунизмах кхеран тоххарехьа хІушт хилла хилар хаийта (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Хьуьмаьлг (-аш: ю, ю). Как отрицательная манера поведения употребляется грам. кл. только во мн ч. – ду: хІуьмалгаш лело; хІуьмалгаш долуш хила).

Цуьнан а ма яра, сан санна, иза еза а, цуьнга вистхила а бакъо. Амма къайлаха хІуьмалгаш лело бакъо яцара цуьнан (Ш. Рашидов. Яьссийн тогІехь). Оццу 1934 шарахь «Кхиам» цІе йолчу журнала тІехь зорбатуьйхира Нажаевс «Тховх тапча тохар» аьлла долчу шен беламе(сатирически) дийцарна. Оцу дийцаро, беламе дохуш, сийсаздора адамашна юкъара дІадаха хьакъдолу цхьацца хІуьмалгаш (І. Арсанукаев. Нохчийн литература. 9-чу классан учебник). Вайнехан гІиллакхаш, гІуллакхаш девзаш, дезаш, даггара уьш лоруш, цхьа чІогІа эхь-бехк, иман долуш къонах вара иза. ХІан-хІа, цуьнца дацара цхьана а кепара хІуьмалгаш (А. Уциев. Айдамиров Абузар дагалоцуш). – Джабраил, – хезира суна, – Джабраил, со ца еша алахь цуьнга цу хІумнех, хІуьмалгех… хІара кехат… хІара дІалохьа… хьайн вешига… ас сайн дош… соьгара дош а даьккхина, соьга хан а йиллийтина… Со кура ю алахьа цуьнга, цунах ца яшшал кура… – цуьнан ший а куьг эгадора, бат а, балдаш а ийзалуш, бІаьргех схьа хиш а уьдуш, тІеттІа таІийна йолу цергаш къарш-къарш деш ата а луш… – хьо суна чІогІа, Джабраил, чІогІа дукха ма веза, – элира юха цхьа хан яьлча, – хьо санна кІант, хьо санна цхьаъ… хьо санна, цхьаъ хилча… – схьахьаьжира, мела хиш а оьхуш, хиш канашца охьа а Іенаш, ела а гІерташ, къаьхьа

йоьлуш (М. Бексултанов. Кехат). Бер-кераш идош, цкъа Слепцовске а кхаьчна, юха хьийзина-а Майкопе кхечира со, гІалгІайн и хІуьмалгаш хьех-мерах чекх а девлла (М. Бексултанов. Киншка).

ХІуьнехдинарг (-ш). Прост. Некий (-е).

ХІуьнехдинча. Прост. Куда-то, неизвестно куда.
Кертал арахьарчара и долийра шен-шен «хьуьнарех» дийца, кхо шайга ладоьгІий а ца хууш, ша шайн гергарниш болчу вахча и дира, ша хІуьнехдинча вахана волуш и дира бохуш, ша-ша и дира , ша хьалха дийца а гІерташ, цхьаъ вукхунах даррехь теша а ца тешаш, хІаъ хьуна, ишта хила а ца хуьлу бохуш, и дира бохуш, вовшийн гучу а бохуш, юха ша гучуваькхинчунна тІаьххье, цо дийцинарг гІан деш, аьшпаш а лалош, цергаш а етташ наггахь йолу тІуьххаш кертал сехьа а лестош (З. Яндарбиев. Церг тоьхна тІуьхк).

ХІуьнехдинчо. Прост. Неизвестно кто, но кто-то.

ХІуьппалиг (хІуьппІалг:-аш). Прост. Вот нисколько.
Оцу сахьийзаро дегнаш дузу гонах тийна лаьттачу цІийх ца Іебачу хІуьппалго бохийна, кху генарчу шийлачу махка балийначу Кавказан воІарийн (Хь. Яндарбиев. Іаьржа сатасар). ХІусаман да шен дногочу куьйгашца хІуманийн кисанашка хьажа велира.Царна чохь а хІуьппалиг а дацара (С. Цугаев. ГІан). Беша Іежаш лачкъо веана вара и вайн юьртара Муса, аьлча а, и хІуьппІалг (Б. Магомадова. Хьасанан «бекхам»).

ХІуьссиг (!). Прост. Даром жиждящий.
Маьлхан сибат адамашна дицделла догІура. ШолгІа бутт а аттачу баьллера иза кхоччуш гучубалаза. Наггахь чехка лелачу мархаш юккъехула схьакъедий, «хІуьссиг, со безарий шуна» олий, юха а къайлаболура. Малхана йокъа елахь а, хоттана-м шорто яра кху шарахь. ТІехйолучу машено гІаш воьдучунна, цуърриг а цунах эхь

а ца хеташ, «жарашт» нехьа тІе а бетташ бара иза (С.-І. Юсупов. Бекхам).

ХІуьцІ-пІуьцІалгаш (хІицІ-пІицІалгаш). Прост-груб. Пренебр. Заниматься пустяками, пакостями, шутками.
Тхуний, тхан захалошний юккъе деъна дов иштта гена дер дацара, тхан а, махкатІхойн а юьртдай юкъа ца боьллехь. Цара къайлах лелийначу хІуьцІ-пІуьцІалгаша доьллира тхуна юккъе мостагІалла. Цара тхох а, оха царах а цхьацца стаг вийра. И шиъ дуьхь-дуьхьал лерина, нисделлера (А. Айдамиров. Дарц).

Ц

Цабалг (цІабарг: -аш). Устар. Каштан. **ЦІабалгийн варш** (Цабалгий варш) «Каштановая роща». Каштановая роща (пл. 60 га) на северном склоне Чехкархойн арс (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Цаваьлла (й, д, б). По крайней нужде, необходимости.
Наг-наггахь вогІу-воьдуш цаваьлла оцу шайтІан пхоьгІанах дІакхетар нислора воккхах волчу шина вешин – Муслиман а, Мохьмадан а (Ш. Дашаев. ДІабайна кхерч).

ЦадогІург (цадогІурш). Неуместное (-е).
– ЦадогІург дийцаррий, дайн гІиллакхех – да-нана ца ларар, хьарамчух ца ларваларал доккха сакхт хир дац (Нохчийн фольклор. Сакхташ).

Цайоьшуна (цайошуна: -ш). Уст. Отказное возмещение мужу от жены в разводе по инициативе жены.
Кхин иза уьдучура саца а ца сецна, юха кхийла кІорда а дина цара йитина и. Ца йоьшунна пхийтта етт белла цуьнан дас цу нахана (Т. Итаева. Напехьат).

Царалахь. Прост. Среди них.

Ас йоьшучунна юкъахь дукхах ерш стихаш ю. Царалахь поэзига дIагIоьртучарна тIенисвелча, хуьлу хир ду-кх и садаIар бохург – сино садаIар, са паргIатдалар (А. Ахматукаевца Абубакарован ПетIмата эцначу «Стихийн кепехь искусство...» цIейолчу интервью тIера).

Цатешалла. Разг. Без доверительства.

Хьо малхах ца Iебара, оцу йовхачу серлонех, оццул хаза хIара дуьне дахкарх кIелхьара даьлла, цатешалла воккха а веш (М. Бексултанов. Кехат).

Цатешийла (-наш). Без доверия, без доверительства.

Цаторг (-ш). Крайне нуждающий.

Цаторш ерг бен хIума схьа ма эца аьлча, шайн берийн ойлаеш – уьш шина доьзалехь 11 хилла, Ажрана схьаэцна, гали чу йиллина яхьаш шен «Зингер» олу куьгахьовзо чарх а, эмкалан тIергIан билзагаш а хилла (М. Буаева. Дагалецамаш).

Цаторийла (-ш). Прост. Крайняя нужда.

Ма-дарра аьлча, гIуллакхан д Ма-дарра аьлча, гIуллакхан дуьхе кхиъча, хьарам ду, цаторийла хилча бен мегаш дац (С. Муртазалиев. СагIадехар – сийсазвалар). уьхе кхиъча, хьарам ду, цаторийла хилча бен мегаш дац (С. Муртазалиев. СагIадехар – сийсазвалар).

Цаторру (фразеологизм: ца торру). Крайне нужный.

Делахь хIинца ша хIун дийр дара-техьа аьлла хIара Iаш волуш, кхуьнга кхечо, тховса хьан ца торру доттагIой бу богIуш, шаьш тIеэца аьлла кост схьатоьхна (Нохчийн фольклор. Бакъ болу доттагIий).

Це. Привкус. Укус зубами, клыками животного.

Дийнахь сарале масех керт-беш билгал а йой, буьйсанан бода къовлалушшехь, шишша-кхоккха цхьаьна а векъалой, майканийн

кучамийн четаш дуззий яхьий, хилларш-хилазнаш ца лоьруш, тІуьхкаш охьа а юххий(бен а дацара – туьркаш а, Іежаш а, кхораш а, церг леташ хилчахьана), царна це етташ, керта волуш шай-шай динарг, гинарг дуьйцуш а Іай, геш а дестий боьрзура чу (З. Яндарбиев. Церг тоьхна тІуьхк).

Цеце. Прост. Изумительный.
Ялх доллуш я ялх дала пхи минот тІаьхьа йисича, и бер иштта гучудолура, полла санна, цхьа зудабер, тайниг санна, хаза кечделла, цеце уьду бІаьргаш бен, юьхь тІехь гуш хІума а доцуш (М. Бексултанов. Цхьалха ду-кх тхо, цхьалха...).
Лаца дагахь иза шайна устаз,
Хила дагахь цунна муьтІахь мурдаш
Баьххинарш а, бовлу-уш, бевли юьстах,
Цеце хилла оцо бечу гІуртах (М. Ахмадов. Кху дуьнен чохь мел хиллачун маьІна).

Цец-карзахалла. Крайне взбудоражённость.

Цец-карзахе. Крайне взбудораженный.
Хьалха цец-карзахе хилла ойланаш хІинца кхечу хорша, кхечу басе йирзинера, хІинца уьш орца-гІайгІане яра, шайна чохь адамийн яххьаш а гуш, адамийн аьзнаш а хезаш (М. Завриев. Теш ма лаца).

Цим (-аш). Раздор.
Амма заманца, къаьмнаш юкъа дукха цимаш тийсина (раздор бохург ду иза, ца хуучунна хаан) (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Амма, ЕрмоловгІарах тІаьххьарниг дІа а вахана, Нохчийчу Іедале, мухха белахь а, тайпа а, тукхум а долуш, шаьш санна болу нохчий хІиттича тохабелира уьш, иза шайн къомана юккъе бартбохон цим тасар дара, шина вешийн Нохча-ГІалгІайн олу цхьа республика шина декъе йокъуш а баьххира (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). Юккъе туьйсу цим цакъасталуш, тайпа-тукхамийн девнаш дуьйлуш, вовшийн аш дайи (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). ТІом баккха араяьлла шиъ-кхоъ тоба а йолуш, царна юкъа цим туьйсуш,

дегайовхо луш а Москва йолуш, вайн махка и зулам ца даийта гIерташ, къахьийгира оха: Цуруев Шарипа, Амагов Доккас, Амаев Ваха-Хьаьжас, Шамсуддинов Бувайсара, ас а. Герз карахь дуьхьдуьхьал лаьтта тобанаш куьйге яхийтар, Гезлойн-эвлара дуьйна назманаш олуш, зуькарш деш, хIора юьртара адамаш тIе а кхеташ, Чулга-юьрта кхаччалц Машаран болар дIадахьар, кхин дуккха а дара оха дагалаьцна. Амма и хьаьхна баьлла тIом бара (С.-Хь. Кацаев. Коьртаниг – иман хилар ду. Интервью).

Цицара. Прост. Диал. Оттуда-«цигара».
Дог, эккха санна, детталора, цу къонахийн амалш хезча, дог чIагIлора, мокхаз санна, болатал чIагIлора дог, кху заманна хIума ца ловш, цицара-панах эккха санна (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бедаш).

Цкъар (цкъарш). Звукоподражание звону насекомых.
ТогIеш ю Iадхьокху пондар,
Кхарзало цкъар дагош тийне,
Чуьрчу шен меттара веддарг
Кхочур ву хазчу кху сийне (С. Гацаев. ГIенах я самах ца къаьста).
Малхал хьалха схьакхета и маьлхан зIаьнараш хазлучу заманчохь, Набарха ма елир и жима ва Зайнап. Акхаройн бен лар йоцчу цу хьуьнан хотешкахь, Цаьпцалган бен цкъар доцчу цу хьуьнан ва варшахь, Меттиг ца евзина, дIасхьежан ма елир и жима ва Зайнап (Нохчийн фольклор. Бектамаран Зайнапан илли).

«Цашт-цкъишт». Звукоподражание шуму струи воды из-по ног: хлюпание.
«Дала бекхам бийр бу-кх хIара тешнабехк суна бинчунна, Дала-бекхам»... – бохуш, ши куьг тIехьа а дихкина, цхьана хурашкаш йолчунахана хьалха а ваьлла, дIавахна хьан деда. Когаш кIелахь хатто «цкъашт, цкъишт» а деш (М. Ахмадов. Десачу цIа чохь буьйса).

Цубуург (-аш). Прост. Ирон. Рот.

– Дlасацае хьайн цубуург! Сан десара, йоллу хьо со хьайн коча ваийта (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Цхарйоьлла (д, б). Рваный до дыр.

Учахь керт йоцчу тишачу, лохачу цlеношна хьалхахь, малхбасе а хиъна Iа, тlехь цхарйоьлла гlовтал а йолуш, когашlуьйра цхьа вокkха стаг (М. Ахмадов. Денисолта).

(Цхар (-ш). I. Забрало железного шлема. 2. Навес над забором (ЧРС).

Юьхь тlеоьзна зlенийн цхар, тlедуьйхина болатан барзакъ. мостагlийн декъех саьлнаш хlиттош, ткъес санна карахь лепаш шаьлта (Нохчийн фольклор. Ненан бlаьрхиш).

Цхьаалла (цхьаналла). В знач. единство.

Цхьаналла йитинарг соьца,
Хьоьгара Iожалла ю-кха.
Лаьтташехь шегахьа хьоьжуш,
Догий, дов седанан нур а (М. Анасова. Хьоьга...).

И ерриге Iаламан тайп-тайпаналла – цхьана низамехь, цхьана кепехь, цхьааллехь а ю. Дела цхьаъ хиларан кхин а цхьа билгало ю иза (М. Ахмадов. Нохчийн гlиллакх-оьздангалла).

Цхьаллига цхьаъ. Ни одного.

Мила хилла нохчийн къомо, боккъалла а, хаьржина имам? Цхьаллига цхьаъ хилла таро яц (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Цхьаерг (д, б:-ш). Некоторый.

Оцу Iежжел хир йолуш помидораш а ма ю-кха тускар чохь, гlоза ма хиларш, цхьаерш аьрга а (В.-Хь. Амаев. Меца некъ).

Цхьалхадаккха. Выяснить до единого решения.

Тlехь мел дерг кхочушдар нис ца ло сан-м.
Кхета со, ледарло ю сан и, амма,
Муха Iер массо а хlуманал хьалха

Къовсаме, чолхе дерг ца доккхуш цхьалха (Ш. Хаджимурадов. ТIехь мел дерг кхочушдар нис ца ло сан-м).

Цхьалхалела. Ходить в нательном.

Цхьалхалла. Одинокость, одиночество.
Цхьалхалла. Цхьалхалла.
Шелделла, гатделла цIийзачу син гIелалла, мискалла… Юха а … цхьалхалла.
– Тезет… Безаман тезет… Бохарх, багарх, лазорах ларбеш, куьйгаш тIехь лелийначу…, тахана… баьржинчу, боьхначу…богучу…
(Я. Овхадова. Безаман тезетахь).

Цхьалхахо (-й). Единоличник.
Сийна аренаш а, кIайчу неIарна Iаьржа сир хьаькхча санна, цхьана маьIера дуьйна Iаржлуш лаьттара хIайтъ-аьлла, колхозхоший, цхьалхахоший дечу баьстенан охунашна (Ш. Айсханов. КIайн котам). Оцу муьрехь язйина ю Дудаев Iабдин «Колхозхочуьнан, цхьалхахочуьнан къамел» цIе йолу стихотворени. “Серло” газета тIехь 1931 шарахь зорбатоьхна поэтан и стихотворени. Цу тIехь автора колхозхочуьнан, цхьалхахочуьнан ойла гойту, къеггина гучуйоху цу шиннах хIораннан а амалш (I. Арсанукаев. Нохчийн литература. 9-чу классан учебник).

Цхьанаклассахо (-й). Одноклассник (-и).
Йиц ца ло суна сайн ишколан беш,
Ишколан хехо а – воккхастаг Доша.
Сан хIора дустарна хастамаш беш,
Сайн байташ ешар а цхьанаклассахоша (И. Юсупов. Схьахезий кхолламан кIоргера аз).

Цхьананеккъара. Прост. С одного возраста.

Цхьанделхьа. Прост. Означает: «Ради единого бога».
Ша дуьхьал иккхир, тов,

жимах волу ва ваша
Даьккханчу шен туьрца:
– Цкъа шега ладогІал,
шел даккхий вежарий,
БІаьрг тоха, цхьанделхьа,
дІа лекхчу ламане (Нохчийн фольклор. «Бос Хазчу Мусин илли»).
Хьан кийра боьссинарг?
ХІун гІайгІа ю техьа
Хьан коьрте еанарг?
Дийцахьа, цхьанделхьа,
Хьо йинчу хьайн нене
Ас бала байбер хьан,
Сан жима Кабеха, –
Олуш, йистхилира
ЙоІ йина ва нана (Нохчийн фольклор. «Ишмин Іелех, Элахан Кабехах илли»).
Шен цхьан кІантана къеначу кху Дадас: – Хьажахьа, цхьанделхьа, Іалханан хІай ТІурло! Оьрсийчо берина хин чІара ва санна, Верина охьавилли-кха ахьа, шен жима цхьа кІант (Нохчийн фольклор. Къеначу Дадин илли). Маре яха пурба ду хьуна, сан хьомсар ва езар, Яхь йолуш дика кІант карийна. Ма гІолахь, цхьанделхьа, шен мерза ва езар, Мошане ва маре Олуш, дІа ма тилира и Таймин Биболат (Нохчийн фольклор. Чечанарчу Мадин Жаьммирзин илли).

Цхьар цхар (-аш). Устар. Сетка, которой закрывали лицо воина, является частью боевого шлема – *сажа и тажа,* т. е. мисюрки и шлема (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Цхьарха (-наш, -ниш). Из них.
Цул тІаьхьа, жимма шераш девлча вайнахах ву аьлла обкоман цхьарха волу секретарь а вина охьа хаийра Аулов Иван Чеченович. И тайпа тамашена цІе лелор Ауловна нахана гергахь сийлахь дара: иза ша кхеттал хилале дуьйна детдом олучу меттехь кхиъна вара (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Цхьахадерг (-ш). Некоторые (-е).
Вуьшта, хала ма хеталахь, хьо меташкане маре а вахана, царна юккъе охьахиъча, церан амал схьаэца дезар ду. Дlаверза дезар ду цаьргахьа! Къастаде цундела цхьахадерг (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Цхьацуьрриг. Разг. Прост. Малюсенько, ничтожно мало.
Цхьацуьрриг а воьхна ца хуьлу со, лечу хенахь. Курра Іуьллуш хуьлу, бабига елха ма елха а бохуш. Деркий, бабий, Русланний, Айзий бен ца дуьту ас со волчу чу (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна). Цхьаццуьрриг сатедира цо. Халла наб озийра (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Цхьаццаммо (цхьаццамма). Некоторый (-е).
«Дахар цкъа бен хилац!» – цхаццаммо олу,
Эхь доцчу ваьллачохь, оьздангал къовлуш –
– ТIехтохам тIаьхьарчу тIаьхьенна кхаьчча,
Хьанна до техьа вай дахарехь къола? (Дж. Баймурадов. Рубаиш).

Цхьаьналла. Прост. Вместе: сообща.
Цул тIаьхьа Залуба шен маргIал дегI цIарах лардан, хебо юьйлира, амма луьрчу, озабезам боцчу цIаро, дегI хебадар Залубега ца кхочуьйтуш, чехка хабийна, чуьрчу хьайбанашца цхьаьналлена юккъе охьа-м диллира (С.-С. Бадуев. ЦIеран арц).

Цхьаьнааьрдан. Прост. Одинакого строительного материала и цвета.
Цхьанааьрдан рагIу,
Юккъехь – горга гIант.
Хьуна аьтту агIор
Хиъна Іаш ву кIант (А. Ахматукаев. Цхьаьнааьрдан рагIу...).

Цхьаьнаэн. Слится в воедино.

Цхьаьнаийначу. Слившись в воедино.
Стохкалерчу гуьйренан мокхаллий, тIейогIучу бIаьстенан сеналлий цхьаьнаийначу шийлачу бай тIехула вогIу иттех шо хета жима кIант (С. Яшуркаев. Пасха).

Цхьаьнненна. Ни одному.

Цхьогалалла. Лисья хитрость.
– Хизар-м, нахана хIун ду а ца хууш, доккха цхьогал дай. – Цуьнан цхьогалалла-м тховса Бештос, Бусанас дохий моьтту суна, дедда къайла а даьлла (С-С. Бадуев. Бешто). – Ой, хьан да валла хьакхи-ца! Хьуна хIун моьтту? ДIавала! ДIавала тхуна хьалхара! – аьлла, Хьасан, шаьлта а яьккхина, чугIоьртира. – Ма дийца хьашт доцург, дIадовла сан кертара, соьгахь шун зуда а яц, кхунах цхьа зулам дан гIерта шу(С-С. Бадуев. Бешто).

ЦI

ЦIабаргаш (мн. ч.). Каштаны.
Юха гурахь, гIа дужуш, цIабалгаш а девлира схьа. Тхан юьртан малхбалехьа, Хилдехьаройн-кIотар олучохь дара уьш, шаьш лардеш хехо а волуш. Дитташ даккхий дара церан чIогIа, нийсса ирах, ткъа а, ткъе итт а метр лекха хир долуш. Лакха буьххьехь, цIабалгаш кхуьучохь бен, тIевала цхьа а га а дацара. Дитт шера дара, стомма а долуш, ког таса шад а, куьйга схьалаца хIума а доцуш (М. Бексултанов. Сан вешин тIехьийза йоI).

ЦIалгавала (вийла: й, д, б). Разг. Нестись (бежать), как угорылый.

ЦIалгалелха. Разг. Прыгать, как угорылый.

ЦIалг (-аш). Разг. Тонкий звон чего-л.
Тидам барх, чорхан цу леламна хIара юкъара ву бохург чIагIдан хала дара: шех кхуьийла доцчу цхьана гуш боцчу лаамо техка а еш, раж лаьцна лела дегIан и чарх, пIелг тесча лелар дуссу цIалк йолчуха, оцу лааман лаамчин йозалло лелош ю, аьлла, мотталора, ткъа кирана дазделла зIарадукъ санна, бай букъ а сетташ боьду дин еккъа цхьа экама тIетевжийла хетара, ша кхечу буйна баххалц аьлла, хIара тIелаьцна (Хь. Яхъяев. Хине йийца гIайгIа).

«ЦIал-цIал» (-аш). Звукоподражание тонкому писку.
И цхьаъ-м кIордийнера суна, сайца цхьаьна Iашволу, дийнахь а, буса а и пударш, кремаш хьоькхуш, шен ден цIера деана долуш санна, цу куьзгана хьалха а хIуттий. РагI-м дера ца кхочуьйтура цо соьга, хIокху сайн «автопортретах» бIаьрг тоха. Болар а ма дара моттахь, хIоа кагдаларна кхоьруш санна. Цхьа «цIал-цIал» яр-кх, маж ялар бен, кхин стеган хIума доцуш (М. Бексултанов. Иза бегаш ма бацара).

ЦIамзалла. Разг. Ненастье.
Гуьйренан цIамзалло сахьт-доза а туху адаман лаамна – мел лиъча а арахь латта, хьошалгIа ваха дог доуьйту хан-зама яц хIоьттинарг (М. Айдамирова. Безаман къайленаш).

ЦIано (цIаношш). Клятвенное заверение, очищение.
КIахIима, Аьрсига шен дин юхаберзабе – цхьаъ, шолгIа – иза бигарна цIано а ло аьлла, шена тIе хабар дахьийтича, жоп делла хиллера, шена кхо хIун дуьйцу а ца хаьа, шегара дин а хир бац я шегара цIано а хир яц аьлла (М. Завриев. Теш ма лаца).

ЦIарладаккха. (в, й, б). Разг. Став именем всеуслышанным.
Сийна стигал серлаяькхи,
Шовдан лелхар карладаькхи,
Зазан лепар цIарладаькхи,
Хьан эшарш ю дагна аьхна (Хь. Яндарбиев. Шовдан аз долчу

эшаршлакхархочуьнга).

ЦIарнай (-неш). Слизь.

ЦIартIехь. Под одним именем, фамилией.
ЦIеношш аьлча а, яккхий гIаланаш ю кхузахь Бельскаян цIартIехь (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ЦIегIуо. Разг. Красноватый (об оттенке).
Оха юура и кIайдаргаш, мерза а хеташ, къаьсттина, цIегIуочу басарниш, юура, юккъехь зингатий дуй а хьоьжуш – уьш легашка дахча, йишхела олу дела (Э. Минкаилов. Дахаре гIертар).

ЦIей. Праздник (С. Дадаев. «Даймохк» газетан дошам. 19 январь, 2012 шо).

ЦIела (цIелахь). В крови.
Хьекъал ду шен а боху, делла боху и къасттийна шена, и а дуьйцуш керча масийтта эзар шарахь шен цIела (С. Яшуркаев. ХIара, хIетал-метал, ду хаан дезаш шуна). – ХIаъ а, хIаъ а, Доккханиг! Хьайн шайхаллехь доккхаделахь,ткъех шо хьалха ахь ма аллара, Iохкура, хьуна, цIелахь (С. Яшуркаев. Иблисан гулам).

ЦIелаторг (-аш). Устар. Зажигалка, спичка, кременное огниво.
Костас тIам тIера еана, патарманан чкъоьргах йина цIелаторг а яра сан-м, пIелга жима чкъург ма-хьовзий, лата а леташ, ас цуьнан мелла волуш йоьжна схьаэцна лелош (С. Яшуркаев. Картолаш).

ЦIемза. Моросящий, дождливый.
Гуьйренан йочана
Ю тахна цIемза,
Дог а ду ца дуьжуш
ЛадоьгIуш чевне (М. Сакаева. Теркаца цхьана ю со).

Къайлаели цIемза гуьйре,
КIайн бос ийци Iаламо.
БIаьрг ца соцуш, лай тIехь нуьре,
Малхо зIаьнарш Iенайо (Н. Пашаев. Iаьнан юьхь).
Бовда а, бевдча, къайлабовла а, къайлабевлча, цхьана дийнахь сарралц а цаьрга сатохалур доцу, цIемза, шийла хан (А. Айдамиров. Дарц). Ткъе пхи шо хьалха, хIара санначу гуьйренан цIемзачу буса дара иза а (М. Айдамирова. Безаман къайленаш).

ЦIеналла. Чистота.
Арахьарчу къаьмнаша масална ялош хилла ю нохчийн зуда, цуьнан цIеналла, цуьнан дезара, цуьнан тешамен, къонахалла, доьналла долуш хилар (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ЦIенкъа (-наш). Глиняный пол.
Миска ши ваша хилла охьавижа мотт-гIайба боцуш, кIела гали а тесна вижина Iуьллуш. «ДIахилахьа, со лаьттахь ву, хьо цIенкъахь ву», – аьлла цаьршиннах цхьамма (М. Кузаев. Со лаьттахь ву, хьо цIенкъахь ву).

ЦIенна. Чисто: без всякого примеса.
ШолгIа кIорни а ца карийча, цIенна карзахъяьлла къиг (Нохчийн фольклор. Цхьогаллий, къиггий). Жима къонах цIенна чот йоьхна висинчу хенахь цхьана воккхачу стага ша волчу чукхайкхина (Нохчийн фольклор. КIант зер).

ЦIерахазам (-аш: цIархазмаш). Слух с именем.
Дозаллин, цIерхазаман дуьхьа дацара Iумас дина дика. Иза АллахI-Делан дуьхьа дара (Д. Кагерманов. Дика кIант – гIала, вон кIант бала Я бакъ дешапн маьIна).

ЦIерахазмана (цIархазамна, цIерахазмна лело [дан, ала и.дI.кх.]. Делать что-л. для авторитета своего имени.

Везахь а, хьегор ву,
йилбазех лар ца веш,
Таьжгенашl лелор ю,
цIархазман ларча еш (А. Ахматукаев. Зуда йигар).

Иштта аса тамаша ца бо селхана яа хIума йоцуш варрашкахь хьаьмцашка а лелла, тахана яа сискал хиллачу нахах а! Уьш бу цIерахазмана сагIанаш дохуш берш а! (Хь. Тухашев. Гулам).

Юьртдас, говр тIе а гIортайой, шед туху кхуьнан коьртах: «Йовсар, вон йовсар!» – олуш, дуьххьалдIа цIархазамна (М. Бексултанов. Буо). Нагахь и тешар суьртана лелочохь я Iесачу динехь (язычествехь) долчу къаьмнийн оьздангалла, церан ламасташ, дукха хьолахь, цIерахазамна, суьртана, моттаргIина лелош хуьлу. Цундела шайн цхьана аьттонна я хала киртиг тIехIоьттича, гIиллакхаш атта охьа а туьйсу цара. Ткъа лелош дерш а нахалахь шайн цIе яккхийта, гайта, балха тIехь я рицкъи тIехь аьтто хилийта – доцца аьлча, дуьненан хIума бахьанехь хуьлу. (М. Ахмадов. Нохчийн гIиллакхоьздангалла). Цо мохь бетта, цо нехан кхетаман неI етта, кхача – молханашка, дарба – дIаьвше, безам – осалалле, майралла – сонталле, дин – цIархазамалле, доцца аьлча дахар – моттаргIане доьрзуш ду, орцахдовла бохуш (М. Ахмадов. Ломах ирх, мохь такхийна... Нохчийн поэзех лаьцна).

ЦIерачаранаш. Члены семьи, домочадцы.

ЦIерачаларахь. Среди домочадцев.

ЦIерачаралахь хьалха майрачун хийцавалар Кхокхина тосаделира (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ЦIетоьхнарг (-ш). Выбранный наугад по имени.

ХIан-хIа, ца боху цуо нийса, оцу къомо ша шена дола деш ца хиларна баьржина, къомаца эвхьаза бевлларш бу цуо «гIо-орца хила

безарш» аьлла цIетоьхнарш (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

ЦIеххьана. Внезапно.

ЦIеххьашха. По внезапной манере действия.
ЦIеххьашха цIе гучуйолу,
ДIайов и,
бIаьргаш чу хьаьвзий…
Моттало, хьо ву и вогIуш,
Хьан нур ду
бIаьргаш чу хьоьжуш (Р. Ахматова. Гуьйренан новкъа).
Леккха хьалаевллачу хьаьжкIашна юккъехула дIавахара бекхам бан воьду шиъ. ЦIеххьашха
тIеIоттавелира дехачу, хьалхахьа дIа учи а йолуш, диначу цIеношна (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

ЦIидар (-ш). Прост. Раскалённое до красноты железко.
Например, в народе говорят: ЦIийдина цIидар Iиттарх. Так говорят на того, до которого что-то не доходит, на упрямого... (Хезна яздархочуьнгара Яшуркаев Султанера).

ЦIийдар (-ш). 1. Шампур. 2. Устар. Марена. 3.Коловорот.
Жижиг, даккхий дакъош а дохуш, алу тIе кхуьйсура Камаевс, жимчу стага, цIийдарш тIе а дохкуш, шашлык яйтахьа бахар тидаме а ца оцуш (М. Ахмадов. Къоьзана-Iам). **Щийдаршка** (Щийдаршка) «Мареновым плантациям к». Урочище на западе села, где жители выращивали марену, из корней которой добывали красную краску. *ЦIийдарш* – марена (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).
– ДIавалахь, ца гинера хьуна иза-м… И алу таяй, цIийдарш тIедахкахь (М. Ахмадов. Дашо ор).

ЦIийхо (-й). Прост. Одной крови.
ХIан -хIа, бах майрачо цуьнга.
ХIан- хIа,-цо юха а бах.
ХIуъа а далур ду цаьрга,

Нах бу уьш, сан цIийхой, нах ! (С. Гацаев. Стогалла).

«ЦIийцI-цIийцI». Звукоподражание свисту ветра.
Цхьа цIогIа эккха, инзара мохь, са лаьцначу хIуманна санна, «цIийцI-цIийцI», дарца, орцанца кхойкхуш, гуо Iадош, лам гIоттуш (М. Бексултанов. Цу дийнахь, Нохчийчохь, и жима кIант вийначу дийнахь...).

ЦIийIуьйдарг (-аш). Прост. Клещ.
– Массо а Iуьрг а Iабаде хьайн, боьрша йоцу хIума! Цкъа Iабахьара шу адамийн синош даа, веччалгаш, цIийIуьйдаргаш! Мотт-эладитанан мурдаш! Зуламан, харцонан дай! (С-Хь. Нунуев. Йил-базан оьмар).

ЦIиндан (й, в, б). Прост. Нагуляться: прибавиться в весе.
Жухарг. ХIумма а ма де – соьга ладогIа:
Акказех диг догIа, дог дагIахь, кхор богIа,
Ца дагIахь – къола де, талор де, курхал де,
Цул тIаьхьа мохк цIинбе, дажало ма-элли –
Жа санна, гул а лой, бIарз санна, оллалой,
ХIорда чу кхоьссина цу кана санна,
Карийнчу кIезанах чалтачна хьесталуш,
Йовссарех цIийзаш, чагIалкхца пхьор къуьйсуш,
Махкаха довла (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

ЦIир (цIир-цIир). Звукоподражание. Птичий гам и клекот.
… цхьана Iуьйрана доккха ло, хьозарчий а тхов кIелахь, цIир-цIир деш, дуса а делла, дол-долчохь кхийсалуш, гонаш дохуш, чуччахь-ийзаш, малх соьцучу дукъон бистах шена-шена меттиг къуьйсуш… (М. Бексултанов. ЭхI, эшар хIунда Iена-кх...). ЙоI йолчу сарахь-уо кхечира кху дийнахь Мовлди.5 –гIотан цIеношна аьрру агIор яьлла цхьа хаза диттийн беш яра, аьхкенан тов лахъел-лера, хьозийн цIирр хезара бешахь (П. Абубакарова. Има).

ЦIовг (-аш). Устар. Древненахск. Жрец (послужник).
Васхала – в церквях и храмах имелись особо почитаемые места с подобным названием. Т.е. это были алтари, которые строились обычно посередине помещения. Жертвенную пищу и напитки, прежде чем их употреблять, ставили на этот алтарь. Молящиеся становились вокруг этого алтаря (чеч. *васхала).* Жертвенное животное, прежде чем предать его закланию, также окружали молящиеся вместе с жрецом, которого чеченцы называли по-разному, в зависимости от того, каким богам и божествам они в данный момент молятся: *долг, цIой, сиелг* (или *сиел), мозгIар, тиекъархо, леткъарг* (или *леткъаш верг), цIовг* и др. Вот этот церковный алтарь и заменял в доме-башне горцу-чеченцу серединный каменный или деревянный столб. Он находился в центре помещения, на том самом месте, где долгое время в священном очаге горел огонь, который обогревал семью, на котором готовили пищу, где висела с самого потолка до самого пола священная цепь, которой чеченцы клялись (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЦIой (-ш). Устар. Жрец, жрица.
Васхала – в церквях и храмах имелись особо почитаемые места с подобным названием. Т. е. это были алтари, которые строились обычно посередине помещения. Жертвенную пищу и напитки, прежде чем их употреблять, ставили на этот алтарь. Молящиеся становились вокруг этого алтаря (чеч. *васхала).* Жертвенное животное, прежде чем предать его закланию, также окружали молящиеся вместе с жрецом, которого чеченцы называли по-разному, в зависимости от того, каким богам и божествам они в данный момент молятся: *долг, цIой, сиелг* (или *сиел), мозгIар, тиекъархо, леткъарг* (или *леткъаш верг), цIовг* и др. Вот этот церковный алтарь и заменял в доме-башне горцу-чеченцу серединный каменный или деревянный столб. Он находился в центре помещения, на том самом месте, где долгое время в священном очаге горел огонь, который обогревал семью, на котором готовили пищу, где висела с самого потолка до самого пола священная цепь, которой чеченцы клялись (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЦIокала. Имеется в виду стать на высоту башни (до отметки, где кладут камень «цIокала».
Цул а, церан цIокала а валий, –
Хиларх и хьайн бехкамашна хьарам, –
Хьайн са дассош юьхьIаьржонан балех,
ОьгIазалла яккхахьа цкъа ара (А. Ахматукаев. Цул а, церан цIокала а валий).

ЦIокъ (-аш). О резком шуме, топоте, звуке и т.п.
Дилхан дагах шен, еш эзар гаьргаш,
Цо ког бетта, дохуш бергийн цIокъ!
Маржа-яI, ца бо и болчо тергал,
Бецан ара ца ловзуьйту ког! (С. Халидов. Бецан аре гуш).

ЦIокъболат (-аш). ЦIокьболат тур (тарраш) – клинок из особой узорчатой стали. *ЦIокь* – вайн. узорчатый, *болат* – сталь, *тур* - меч, шашка, сабля. Клинок ковался из нескольких полос равноценной крепкой стали; образуя полосы, они сливались. Подобные клинки ковались в г. Дамаске. Вайн. *цIокъ* – в знач. «полосатый барс» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).
Уггар тIаьхьа, дечган мукъ болу тур хаьн тIехь а долуш, цхьана бокъа тIехь схьавогIучу стагах бIаьрг кхетта Тимаран кIентан. ТIаккха аьлла цо: – Хьулла вогIу стаг тIехь Iен бекъа турпала а ю, цуьнгара дечган мукъ болу тур цIокъ-болатан терс-маймал а ду (Нохчийн фольклор. АстагIа Тимар).

ЦIоцIи (-еш). Плакса (о плачущем ребёнке).

ЦIоьллаг (цIоьллагаш). Ирон. О маленьком росте (часто о домашниых животных).
Ткъа Янаркъин кертахь, еккъа цхьа аьттан цIоьллаг йоцург, беа кога тIехь кхин хьайба дац. Янаркъа а, цуьнан йоккхастаг а хене доккхурш цаьршиннан маззакъдоьлла къена куьйгаш ду (А. Айдамиров. Дарц). Амма Дала цунна ницкъ ца беллера. Иза лоха, эгIаза стаг вара. Дала цунна майралла а ца еллера. Иза кIилло, цIоьллак,

гIизбе стаг вара. Цундела, ша юьстах а вуьсуш, Зеламха кхечара вере сатуьйсура цо (А. Айдамиров. Дарц).

ЦIумарш (цIумарш). Прост. Карикатурные изображения.
– Линг-тIох! Руб пять! Линг-тIох! Руб пять... – ХIан, схьалаца! ХIан! ХIан! – куьйгаш кхийдадора, мер кIел а оьхуш, дист-бIаьра лелхаш, даьржинчу хин сацкъар хьаьхна цIумарш кхитIе а дастам а йохуш (З. Яндарбиев. Жаби). – Сан десара, хьо шаръелла-м йогIу... – Ахь соьга хIун де боху, ва стаг? – Хьайн цIумар дIасацае боху-кх (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ЦIурдола (й, в, б). Стать импонентным.
Лензалла, лензалла, лензалла.
TIаьхьенийн цIурдоьлла дозалла:
– Тхан дендас масийтта вийна,
Девашас сагIийна хьийна,
Тхан цIийно ала ца дитна,
Аладерг, цаваьхьаш, висна (Л. Ибрагимов. ГIаттамаман либретто).

ЦIурко (-наш). Старин. Камень (-и), которого кладут на крыше боевой башни.
– Хьажал хIара ламчохь вайн дайша еш хиллачу бIаьвнан бустам бу... Уггар лакхахь хIотточу тIулгах – цIурко олуш хилла, цул лахарниг черха...марш-кхера... (М. Ахмадов. Чехкачу хи чохь гIайренаш).

ЦIухьаралла (-ш). Ирон. Раболепство ученика перед учителем.
ЦIуьхIурш атта дуй ткъа? Ма хала хир ду царна, шаьш хьалха хьастабелла хьаькам дIа а вахча, важа веанарг церан цIуьхIуралла оьшуш а ца хилахь. Ма боккха бала хуьлу хир бу цаьргахь. Вуьшта, церан къежарех, хазачу хабарех Iеха ца вала хаа а ма атта дац (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). Варийлаш, диц ма делаш Дала аьлла кхин цхьа хIума а: ша санна лаьтта тIехь вехачу стагана корта а таIийна, хьаставеллачунна, цуьнан дикане сатуьйсуш

цIуьхIаралла лелийначунна къематан дийнахь Iамал йийр яц ша аьлла шуна цо (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Ч

ЧагIар-камс (чагIар-кемсаш). Сорт винограда, из которого делают вино.
ЧагIар-кемсийн аре.
Балдаш тIера даI.
ЙоI дуьхьала яре
Хьежна зама-яI (А. Ахматукаев. ЧагIар-кемсийн аре...).

Чакхма (-аш). Диал. Лицевая часть.
Сан Ади вахалла, вехаш-м ца воллура хьуна, хьан и чакхма харцахь ца яьккхича… сан хIуьттаренна дина-кх ахь хIара… (М. Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш).

Чалахь (чалахь бинарш: й, в, д). Родившиеся незаконно, без официального брака.
Дукха мийлинчу къаьркъано гуттара а вестина лелачу, оцу Россин, Ельцин бохучу президентан хьадалчийн гIоьнца шайна юккъехь барт а бина, масех стага хIара республика шен ден мере яхийта Iалашо йолуш, массо а халкъо дагалоцуш харжамаш бо аьлла куц а хIоттийна, вайн, аьлча а, шаьш санна болчеран президент, оьрсийн инарла хилла волу Дудаев хIоттийначу хенахь, цуьнан хечин барчах а тасавелла, леррина йолчу цхьана подразделенехь гIуллакх деш ву ша бохуш, варраш хоьхкуш леллачу, шен ворхIий а дена ца гина йолу тиша иномарка хоьхкуш лелла волу хIинца хIокху ДуцIин Буркъин Салмана шен дагахь харжа аьлла хьалхатеттина волу массарна а мотт бетташ, иман а, беркат а доцчу, астагIчу Миндаран Седакъан кIант Абу, шуна массарна а дика дагайогIучу хенахь, Соьлжа-гIалахь къома къаной бу бохуш массо а ярташкара лахьийна ялийна еса хIуманаш хьалха а яьхна чалахь бинчара и шайн шайтIанийн ловзарш дIахьочу хенахь хаьнтIа а оьллийна, мера

кIел ши чо а латийна, Соьлжа-хи йистехь церан жижиган еш кхехкош лелла ву … (Хь. Тухашев. Гулам).

Чап [кап] (чаппаш: чап [кап] тоха яло. Ср.: **кап (**в отличии от слова: **кеп).** Разг. Прост. Напускной недовольный вид, мина, когда кто-либо старается произвести впечатление на окружающих (о стремлении кого-либо форсить, изображать, задаваться и т.п.).

Ламаз тIехь иштта шен кIентан ойла еш Мелимат Iачу хенахь, уьйтIа кхечира хи тIера йогIучу Iабин говран тата. Цул тIаьхьа дукха хан ялале хазийра Iабас говрана яла кечъечу хьаьжкIашна чаптухуш а (Ш. Окуев. Лай тIехь цIен зезагаш).

Чаро (-й). Представитель чеченского одного из чеченского общества.

Общество было расположено на р. КIэлакхойн Iин. Граничили на в. и ю. с аулами ХIакара и ХIетли Дагестана, на с. с Кенхи, на з. с Хьакъмада и ХIима. Название сложилось из двух компонентов: *ча* – «медведь» и *ара* – «поляна». *Чайн-ара* «Медвежья поляна» (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Чаьлтач (-аш). Палач (-чи).

ТангIалкх, кхел я гIант даькккхина чаьлтач!
Вай-м тIетоттур луъучунна бехк,
Лазарх коьрте хIутту эзар хаттар,
ХIетахь хIазарш динарг къонахех (В. Малаков. Эрна хилла-кх).
Ца хаьа – муьлхха а илланча,
Iалашдан халкъан яхь, сий
Чалтачан гоьрге и биллина,
Шен коьртах а вер варий... (Р. Супаев. Жассашший, лайн чимашший).

Чекхдаьндерг (-ш). Заканчивающее.

Чекхдаьндолчу. На заканчивающем.
Дукха хан ялале, девзиг а хьаькхна, хIусамнанас, гIашца а, кхечу тIуьхкашца а цхьаьна, цкъа хьалха кертан маьIIе дIа а гулйина, юха, яьхьна кхечу нехех а тоьхна, Органан гIайренга дIаяьхьна доьза йовн йолчу цу тIуьхке хьоьжуш лаьттара Гада, шен дIадаьлла ткъе пхийтта шо юхахьаьжна бIаьранегIар тоххал бен юкъ а ца хеташ и, мел кIезга хилча а, ах дахар хIети-вети а дуй хууш, кхин цкъа вухахьажале чекхдаьндолчу цуьнан маьIнех кхета ницкъ цахиларо, цу тIехь ша гIорасиз хиларо ойланашна тIе гIайгIанан мокха пардо озийна, вицвина (З. Яндарбиев. Церг тоьхна тIуьхк).

Чемхалг (-аш). Сухой стебель, соломинка.
ЦIеххьана йогIий тIекхета ламьнашна, хьаннашна, оцу ахкана йочана, Iаьржа бода хуьлий хьийза, догIанна язъелла мархаш, бердех суьйнаш лелхийту къийкъачу стиглано, шийла къора бетта ирзеш тIе, чехкачу догIанах тийжаш доьлху доллу дуьне – охьахьовду сацкъаран басешца, хьаннийн аьрцнашца, лаьмнийн Iаннаш чу Iовраш, деста ахк, буьрса долу, бердех детталуш саьрмаках Iоьху, юхдоху моан, пепнийн дитташ, херцайо адаман гIишлеш, экхано санна карзах, бердех кадетташ тIехтуьйсу бутон тулгIеш, йоху бердийн меженаш – чемхалгех ловзош хьо шена дуьхьал мел нислург (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Чермо (-й). Представитель из одного чеченского общества.
Чермой – этническое об-во. Локализовалось в древности на горе Чермойн лам, протянувшейся с ю.-з. на с.-в. до реки Хул-Хулау от селения МахкатIе до Хорочо, оставляя на с. селение Ведана. На склонах и вершине Чермойн лам обнаруживаются древние могильники, городища и культовые места, в числе которых и Тишоли тIе, посвященное богине плодородия и деторождения Тишоли (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Черха (-наш). Камень, которого клали вторым после первого камня-цурко на самом верху боевой или жилой башни.
– Хьажал хIара ламчохь вайн дайша еш хиллачу бIаьвнан бустам бу… Уггар лакхахь хIотточу тIулгах – цIурко олуш хилла, цул лахарниг черха…марш-кхера… (М. Ахмадов. Чехкачу хи чохь гIайренаш).

Чечен, чеченец, чеченцы - этническое назв. чеченцев. Этот термин присутствует в
договоре калмыцкого правителя Аюк-хана с Иваном Грозным. Исходит из др. санскрита-праязыка, основы индоевр. языков. *Чечен, шатан, сасан* – в значении дипломат, красноречивый человек, обладающий гибким умом, умеющий разрешить любое сложное дело без применения оружия. *Шешен, чачан* – в знач. красноречивый человек сохранилось и в тюрк, языках (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Чибар (чам). Сорт душистой травы.
Шен бIаргашна гинарг, лергашна хезнарг, дагна Iаьткъинарг исбаьхьаллин кхетамах чекх а даькхина, шена Дала делла похьма тIе а хьаьрсина, чоманна тIе чибар чам а тоьхна, халкъера мел дерг, халкъана доккха-деза бIаьрла совгIат дина, юхадерзина цуо: «Хьегарах барз хуьлуш хилча, вайшинчух – лам хир бара» (Л. Ибрагимов. Гадаев Мохьмад-Салахьан феномен).

Чилдакх (-аш). Передняя часть челюсти.
Юха со вужуш, цхьана кIаг чу – со букъара аркъал воьрзуш, – суна тIод го, тоха ластийна, сайн коьрта тIе, юьхь тIе догIуш, цхьа мохь эккха, инзаре мохь, со Iуьллучохь, чкъург санна, хьаьвзаш – бесни йогу, урс кхетча санна, цициг а го, сайн юьхь тIера, кхосса а делла, цIенкъа хIуттуш: берриг а чо гIаьттина бу, дIовш тоха санна, айдина цIога, чилдакхаш дIасахьадийна, кIайн цергаш, цIен мотт: – со кхета, сайн хиндолу дийцар – «Суртдоккхург» – тIаьххьарчу дашца хила дезийла, цхьана дашо дерриг а дуьйцуш, кху гIенан чаккхе санна, – ас юьхь тIе дIа катоьхча, куьг дерриг а цIех дузу (М. Бексултанов. Мила ву-кх, ша мила ву хууш).

Чилхьаса. Шёлковая нить.
Когех болатан буржол ва тоьхна, Куьйгех чилхьесан гІоьмеш йоьххкина, Жерочун жима кІант ша цхьалха витина, Ша араиккхир, тов, и гуьржийн жима кІант (Нохчийн фольклор. Жерочун кІентан, гуьржийн кІентан илли).
Базарна йитинчу йоккхачу майдана,
Базаран майданахь дІайоьгІна ма лаьттара,
Адамаш ирхъухку и толлан тангІалкхаш.
ДІатесна ма кхозура чилхьесан тІергаш (Нохчийн фольклор. Исмайлин Дудин илли).
Туька йиллал ва дари шен дегІа дерзийна,
Бере кечвал ва дети шен некхе дерзийна,
Чилхьесан бухкарца, цу цІестан кІудалца,
Цу хІурдан ва мохо ездари ловзадеш,
Эсаран ва мохо кисин тІам ловзабеш,
Пошмакхийн ва кийрахь ва кІархаш цІийзабеш,
Пошмакхийн айрашца некъан йист ва лоргуш,
ХитІа яха елира тов ворхІ вешин ва йиша (Нохчийн фольклор. Илли. Из кн. М. Ахмадова: «ГІиллакх-оьздангалла).

Чина. Китай (С. Дадаев. «Даймохк» газетан дошам. 19 январь, 2012 шо).

Чинк (-аш). Маленькая часть чего-л. (слабое дуновение ветра). Шуьша цхьаьний охьахуура, нанас шен гІенаш а дуьйцуш, ша хьежар, сагатдар, механ чинко ков тоьхча а, меттара сема хьала а лелхаш (М. Бексултанов. Бераллера хьан бералла). ЭхІ, эшар ю-кх цхьанхьа Іенаш, Іинал лакха, генна ламанца, седарчашна юккъехула, бода цоьстуш, лоьлхуьйтуш, доІа чІехкаш санна, кхерсташ, тІепаза йовш, юха эккхаш, махо кхоьхьу мархаш санна, механ чинкаца хийц-хийцалуш… (М. Бексултанов. ЭхІ, эша хІунда Іена-кх...). Хьо яхалла, хьо ледара зуда а йолуш-м дацара хьуна иза, я хьан хІу ледара долушший-м, иштта дІа хили-кх, могаш-маьрша лаьттина цІа, яьлла механ чинк а йоцуш, цІеххьана чукхетча санна (М. Бексултанов. Іаламат).

Читмара. Двуличие.
Ахь эхье мел дендерг сайн куьйга сецадеш,
Де эшна карийча, иркарахIиттавеш,
Лелачу сайха хьо, йист-бIаьрга иккхича,
Ас сайха херво хьо – читмара доттагI (Л. Ибрагимов. Сайчул а доккха дог хьайн кийрахь доллушехь).

Чирмаре. Двуликий.

Чкъар-аьлла <чкъар-аьлла хи хьада>. Прост.-разг. Звукоподражание. Тонкое и быстрое течение воды.
БIара хьаьжначу суна, чкъар-р-р аьлла, цуьнан хих буьзначу бIаьргашна чуьра хиш охьахьовдуш гира, ерриге а цуьнан моьнаша аьгна йолу беснеш а тIадош (М. Завриев. Теш ма лаца).

Чкъар-чкъирнехь. Прост.-разг. Звукоподражание. О щебетании птиц.
«Чкъар-чкъирранехь» декара хIаваэхь олхазарш (С. Мусаев. ГIулч).

Човсалла. Руководство в чеченской вечеринке.
Делахь а, хьоьга сан дехар ду,
И кхочушдан хьо а декхар ву:
Човс дукха ледар ву-кх тховса хьан,
Кхечуьнга лохьа и човсалла (Ш. Цуруев. Синкъерамехь).

Човс (-аш). Тамада в чеченской вечеринке.
Горлера тхьамда-яI, горлера,
Эшарехь ловзу ког гоьла тIера.
Тхьамдаллех хьо-м дика воьллера,
Хабарна жерочул тоьллера,
Делахь а, хьоьга сан дехар ду,
И кхочушдан хьо а декхар ву:
Човс дукха ледар ву-кх тховса хьан,

Кхечуьнга лохьа и човсалла (Ш. Цуруев. Синкъерамехь).

Чов-чадо. Незначительная рана.

Боьхначу салташа
Ца хьажош еттара,
Чов-чардо цахилларш
Бухнехьа хьаьлхира,
Топ кхетта, нал санна,
Полковник вуьйжира (І. Мамакаев. Нохчийн лаьмнашкахь).

ШолгІачу гІалгІазкхичун цергаш яьхнера, кхоалгІачун юьхьа тІехь гуш чов-чардо цара (А. Айдамиров. Дарц).

Чолхалла (- ш). Сложность чего-л.

Воккхаверца гочйора ас цу тІера стихотворенеш, хІунда аьлча, уьш даггара язйина а, чолхаллаш йоцуш, кхета аттачу маттахь а хиларна» – бохуш яздо литература таллархочо, журналиста Кусаев Іадиза (Хь. Бурчаев. Ахматова Раисин деган иллеш). Дахаран чолхалла, дахаран массо тайпа хьийзаме, бес-бесарчу суьртийн некъех чекхваьлла, цу дахаран массо вонах ларъяла со Іамийта лууш, гонаха хуьлий а ца хууш хуьлучу шалхачу меттан гураша лацарна кхоьруш, шена езаре терра, суна а езалур ю моьттуш, Іилманан кІоргенаш ас Іамо лууш, оьзда вехаш чекхвалархьама, адамо шеца кхаба а, лардан а дезарг довзуьйтуш, сан ирсана леринарг дерриг суна кхолла, лаха хьожур волуш, нагахь шен агІонгахьара хила жимма а орца делахь, и дерриг кхочушдан шеца лаам болуш хилларг вара и суна (М. Анасова. Шина деган лазам а, марзо а).

Чомах. Разг. Как положено.

Даймохк лаьтта,
дог шелделча санна,
Цуьнан хьаж тІехь хебарш хаало…
ХІокху тІамо лаг Іаьвдичахьана,
Цунна чомах са ца даІало… (І. Саиев. Дог доьлху).

Чом-буц (чом-бецаш). Сорт травы альпийских лугов.

Легенда санна дуьйцу: Чом-буц ламанца хуьлуш ю боху. И дегІаца

хилча, массеран а безам боьду боху. Цу тIе, дуьнен тIехь массо а дуьхьало йохало боху, и буц карахь йолчу стаге. И хIун дара-техьа бохуш, кIант чIогIа цецваьлла хилла. Юха цIа вахача, шен эткаш чохь карийна нунна чом-буц. ТIаккха хиъна цунна ша мехкаршна хIунда везавелла хилла (Нохчийн фольклор. Чом-буц).

Чонкар. Обрубок ноги, руки: культя.

Чорхаме. Упитанный.

Чохьвалла (й, д, б). Быть в заточении.

Чохькхета. Поносить.

Чохьтен. Инфекционным стать что-л. для кого-л.

ЧохьIойла (-наш).
– Оьшу гIирс аш хилийтичхьана чохьIойла ярна-м оха шуьга сагатдойтур дац хьуна (Хь. Яндарбиев. Шера-шуьйрачу арахь).

Чоьрбалш. Ремни для привязи ноши к седлу лошади.
Ламаз а эцна (ламаз дан хьалхе дара), говрана нуьйр а тиллина, де кхолахь а аьлла, гатанан палаш а, цIенчух цхьа гали а – экха ер нислахь а, – чIоьрбалш а кечдина, яахIума чохь йолу хаск нуьйран хIоьънах дIа доьхкуш, говран юьхь а лаьцна (бергийн тата ца хазийта), новкъавелира со цу буса (М. Бексултанов. ЦIархо). Палаша юкъа а хьарчийна, халла нуьйра чу виллира ас иза, бертал, чIоьрбалшца дIа а воьхкуш (М. Бексултанов. ЦIархо).

Чоьхье (чуьйхье: чоьхьенаш, чуйхьенаш). Внутренний мир человека.
Дала ша дебадан
кхобург сан дацара

я кхашкахь хьекъадан
дуьйриг а дацара
доьзалца тоян сан
чоьхье а яцара
нахаца тоян сан
аре а яцара (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).

«Доцца аьлча, «от пережитков прошлого» дІацІанъеш ю адаман чуьйхье, динна технологеш ю и «санитарни» болх бан яьхна, дийнахь а, буса а телевидинехула, радиочухула, газеташ, журналаш, киншканаш тІехь, концерташ, шоуш хІиттош, барашкахь, ресторанашкахь… массо а адам кхочуча меттехь яьржана болх беш ю и (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Чувукъвала (й, , б). Ирон. Замыкаться в себе.

Вайн лорах хьаьжча,
Шена чувукълой,
ХІутту юьхьІаьржа
Кешнашна юххехь –
Да-нана дицдина воьдург (А. Ахматукаев. Хьан лорах хьаьжча...).

Чукхийла (мн.ч. глагола -«чукхайкха»). Приглашать в дом.

Со жима стаг волуш (жимачу стеган накъостий дукха хуьлу-кх), доьшу бохуш, со лелачу хенахь (кху юьрта – ишколехь а, юха университетехь а), даим а нах хуьлура соьца, де-буьйса даккха сайца чукхуьллуш (М. Бексултанов. дахаран хин генара бердаш).

ЧукІело, чукІеле, чо-кІело (-наш). 1. Под чего-либо (одежды). 2. Подрёберное отложение жира лошади. 3. Подбрюшье кого-ч-л.

– Ткъа суна шина гІалгІазкхичуьнга еттийтина цо! Куьйгаш а, когаш а дехкийтина. Ша тІе а хІоьттина. ЧІоггІа тоха а бохуш. Коьртах. Чоже, чукІеле тоха а бохуш (А. Айдамиров. Дарц). Кхунна мархаш го, цІийеллачу чуокІелонашца орца тІехьара меллаша гучуюьйлуш, тІаккха аренца геннахь йовш, цхьана кхоьлинчу Іаржалле гуллой. Юха олхазарш а, наггахь тухучу тІомаца ламанца

цIа доьрзуш, юкъ-юкъа «къаркъ-къиркъ» хазош, довш, кхулуш, Iаьржачу тIадамашка доьрзуш. ТIаккха мох я хIаваъ, тайп-тайпанчу хьожанца, патарийн шабаршца, юьрта тIехула ирхъоьхучу кIайн-сийначу кIарашца. (М. Бексултанов. Буо). Оцу генашна тIера хIора гIа-патар, кIайн чо-кIелош гучу а йохуш, аркъал дерзийна, тулгIено гIамаран терхина тIе тессина чIеран кIорнеш санна, детталора, дегадора (М. Завриев. Теш ма лаца).

Чулела. Заходить.
Ахь шайн терго ца яхь: «Хьажахь соьга, со хаза яц? Со ца еза хьуна?» – бохуш, чулелаш амал дойу (С-Хь. Кацаев. Лехамаш).

Чунехьа. Скатом.
Халла такхало. Юьртехьа гIеххьа чунехьа а бу бай, тIуьна а... (С. Яшуркаев. Пасха).

Чуткъаш. Старин. Съедобная трава.
Чуткъайчу (Чуткайчу) «Чуткайчу (?)» – на ю. КIиесала. Но *чуткъаш* - съедобная
трава (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Чутухург (-аш). В переносном смысле: внутренняя (невидимая) часть чего-л.
Билггал хIетахь цабезам кхоллабелира цуьнан Хьатуга, ВатIале, Бекмарзе. Воккхачу стага ма-ярра схьайиллира ЦIагарина церан чутухург, цара юьхьарлаьцна некъ (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Чухуле (чухале: -ш). Часть под чего-л.
Амма литературехь хила а, йиса а юьхькIам болу стихаш а дукха ю цаьрца. Масала, «Ас нана елхийна...», «Со нанас доIанна айбинчу куьйгаш тIехь кхиъна...», «Вижо догIу илли...», «ЦIерпоштан некъ», «ХьаргIанийн бодано...», «Еарин буьйса», кхин а, кхин а, кхин а. Уьш ерриш а мехала хета суна, цаьрца йолу ойла а, амал а, церан хатI а, чухуле а, тIоьхуле а нохчийн хиларна (А. Ахматукаевца I-Б. Арсанукаевс эцначу интервью тIера: «Ойла а, амал а нох-

жаш, керла хиламаш юкъабалор хилла ца Іаш, персонажийн догойла, амалш, сатийсамаш – ерриг а церан чухале лерина гучуяккхар а ду («Бадуев СаьІид-Салихь (1903-1938). – Газета «Нохчийн республика», 2013, 18, 02).

Чухчухулара (дала (й, в, б). Наизнанку.
Кху пачхьалкхехь, кху Іедала кІел хІумма а нислур дац. Ша дерриге а галдаьлла. Чухчухуладаьлла. Адам талхийна системано. Кхечу пачхьалкхашкахь санна, социал-демократин куьйгаллина кІел система хІоттарах а, вайн адаман кхетамца дикачу Іалашонашка кхачалур вац (С-Хь.Нунуев. Йилбазан оьмар).

Чуччалахка (чуччалехка). Гнать в атаку, рукопашную.
Политикийн, авантюристийн, къуйн хІума ду тІом, гергарло – къаьмнийн гІиллакх ду, царна дезарг ду. Дукха тІемаш бина паччахьаша, амма, хІун дика кхаьчча, кара топ а лой, чуччалехкинчу ахархошна? (С.Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Чуьччамох (чуьччамехаш). Свозняк.
Цаца хилла, чуьччамох хьоькхуш лаьттина нехан хІусмаш а юха денйина (М.Айдамирова. Дегайовхо).

Чуьйхьара. Изнутри.
Пачхьалкхан декхар хІун ду? Шен чуьйхьара юкъаметтиг нийса латтор а, арахьа долчу къаьмнащца, пачхьалкхашца ерг дІакхехьар а ду (С.Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Чуьйхье (чуьйхьенаш). Прост. Внутренняя часть чего-л.
Цхьанхьа-м хьахаделла вайн «хьагІ» олург, адаман синхаамашна юкъахь шен башхалла йолуш ю иза. Шен тІехуле а, чуьйхье а йолуш хуьлу Іалам чу мел догІу хІума, мел лаххара а ши агІо йоцу хІума карон хала хир ду (С.Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Чуьравала (й, д, б). Выйти из себя.
Сан ийманан гІап ца йохаелларг,
Хи тІедаьлча, сехьа берде ваьлла,
Бедар хуьйцуш, чкъор а хийцаделла,
Чуьраваьлла хьехамаш бан ваьлла (А.Ахматукаев. Сан гІап).

Чхар-рр. Звукоподражание щебету птиц.
«Чхар-рр, чхар-р», – тІулгаш тІе а детталуш. кхийсалуш, доьлуш, охьаІена шовданаш. «Булкъ-булкъ-булкъ», – ишшта доьлу юьрта юккъехула охьадоьду аxк (М.Ахмадов. Денисолта).

Чхор (-аш). Старин. Скала.
Хорочойн дозанера чхор (Хорочойн дозанера чхор) «Скала, что на границе с Хороча» – урочище на юге села Теза-Кхаьлла (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Чхьагдала (й, в, б). Отяжелеть на душе.
ТогІин тап дазло тІе, хьаьшна ведвалла,
Мархел а чхьагдолий, дог тохало (М-С.Гадаев. Орцара гІов).
ТІом кхехка. Чхьагбуьйлу иза де-дийне.
Азаллехь дуьйна а хьо-м тІамо зийна.
ХІинца а цо зоь хьо. Хьан кІентий зоь.
ХІун сардам баха хьох, сан Нохчийчоь? (І.Шайхиев. Нохчийчоь).

Чхьераш. Устар. Папоротники.
Чхьерийн ирзо (Чхерийн ирзо) «Папоротниковая поляна» -на ю.-в. села на горе Б_ан-дукъ (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЧІ

ЧІагарехь. Религ. В кругу.
Зуькаран чІагарехь воьдучун хьалха я тІаьхьа
ДІахьакха ца луш чекхваьлларг нийса чекхваьлла (А.Халикова, Дахаран цхьамза).

ЧІагІалла (-ш). Крепость кого-ч.-л.
Сайн са а, дегІ а оцу кхаа зудчунна кара деллера ас, ткъа хІумма а сан уьш цара кхоа а ца дор-кха (В.-Хь.Амаев. Меца некъ).

ЧІана. Дополнительно к толкованию в словаре А.Мациева (1961:505 – разорить – в составе вспом. гл. – даккха: делать) имеет значение. Устар. Голый, лысый, без никакого прикрытия (о ком-ч-л.).
ЧІанчІах дукъ (Чанчах дук) «ЧІанчахи»,- хребет тянется между речками ЧіанчІах чуьра догІу хи. (ЧІанчІахис цкъали) и Кхел могіалиера догІу хи (Хел мокІла). *ЧІана* - вайн. голое, лысое, *дукъ* – хребет (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЧІанадала (й, в, б). Прост. Оголить.
ТІаьххьара кхийсарш еш яра гуьйре. Денош дацделлера. Бода хьалхе булура. ДогІанаш оьхура. Шийла мехаш хьоькхура. Латта хударх тарделлера. Нехан арабийларш а кІезиг хуьлура (Л.Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

ЧІанадаха. В смысле: ограбить, оголить, разорить дотла.
Іела Сибрех вахале динчарах цхьа наггахь цІа диснера. Шира дитташ а къанделлий, хедийний дІадевллера. Цхьадерш, генаш а хедийна, чІанадаьхнера (А.Айдамиров. дарц).

ЧІапдан (й, в, б). Приплюснуть.
Мацалла а, хьогалла а, эшам а, эхь а са пхенашка кхачош, дегІ а, са

а чIапдеш, лаьттах дIалатош, тIаьхьа меттавеъча лаьттах кадиттинчу куьйгийн мIарех тиссина цIийш а хуьлуш болу кхерам а, Iожаллин шийлачу хоршане кхаччалц – дерриг лайнера, дерриг девзинера, амма вала-м ца веллера, бIозза догдиллинехь а дуьненах, дахарх (З.Яндарбиев. Жаби).

ЧIар-р (-аьлла, -бохуш). Звукоподражание к быстрому и гладкому звону.

«Меташка боху ахь. Вайн зударий а бац хIинца меташканаш? Ламаз-марха цара цадо. Чкъар-р
бохуш, дIабуьйцуш берг а меташкан мотт бу. Цхьаъ бара уьш-м (С-Хь.Нунуев. Йилбазан оьмар).

ЧIарт-аьлла. Звукоподражание плевка.

Куралла хьавза а хьаьвзина , хIан-аьлла , цо багара мотт гучубоккхушехь , чIарт аьлла , дIакхаьллина чIегIардиго. «Бу-м , бум» бохуш , кхин къамел а ца далуш , йисина боху бумбари (П.Абубакарова. Бабин дийцарш).

ЧIарх-аьлла. Звукоподражание доскональному исполнению чего-л.

ВорхIе а -иепнаш санна, догIмаш долуш, болатах воьттича санна, онда. ХIуманах а бIаьргнегIар тухур доцуш. Вухавер воцуш. Iуьргара моьлкъа а боккхур болуш, чIарх-аьллий, шайтIан ненан багара маха а бохьур болуш, майрий. ГIиллакхах вухур воцушший, яхь дIалур йоцушший (Л.Яхъяев. Гиххойн Таймасха). Цул сов, хьалха дика спортсмен хилла а ву иза, цундела цхьа чIарх-аьлла, лелар а ду, жимчу стеган санна (Э.Минкаилов. Iина йисттехь).

ЧIачIа. Нахмурить брови.

ЧIебирла, ЧIарбила (чIебирлой). Чеченское общество (тукхум). ЧIебирло – представитель чIебилоевского общества. Общество граничит на в. с Анцадо Дагестана, на ю. с Нижала, на з. с Нохч-Кела, Босси и Шуьйта, на с. с Ведана. ЧIебарла, вероятно,

имеет в своей основе: «плоскогорье», *ара* «поляна», от которого сохранился только звук «р», а конечный формант «ла» «лой» указывает на этническую принадлежность «ЧIебарлой». Сравните: вариант *чIарбилой.* Своим духовным центром чIебирлойцы издревле считали аул Макажа (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЧIеда (чIада: -ш). Старин. I.Челюсти.
ЧIадана (Чадана) - на ю.-з. Осхар овл, на границе с землями Богачарой. *ЧIеда (чIада)* - «челюсти» (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЧIемарг (-аш). Имеется в виду орешник с белыми сплетениями.
ЭхI, маржа аренаш яI, аренаш ю-кх Iохкуш, аренаш, ерриш а лай кIел а яхна, наггахь цхьацца Iаьржа кол а, чIемарг а къаьсташ кIайчу лайлахь (М.Бексултанов. Iаламат).

ЧIиена. Старин. Общинник.

ЧIиешойн. Старин. Общинников.
ЧIиешойн лам (Чиешойн лам) «Общинников гора» - на ю.-з. Пхьиедие (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

ЧIижалг (чIижалгаш). Прост. О ручной черпаке воды.
Iуьйрре дуьйна кхузахь хиъна Iийна, дегI тхьусдоьлла-кх сан, - элира мажъяьллачо, чIижалг хьала а лаьцна, хих масех къурд а бина (А.Айдамиров. Дарц).

ЧIикъ. Прост. Писк.
Вайн къомо бина шен кхолламан некъ.
Цхьанна а къар ца луш,
гIорасиз хилла,
Латтанаш бухдийларх

ца доккхуш чIекъ (I.Кусаев.Сонетийн кочар. ДоьалгIа).
Бераллехь, догдоьхча, олура ахь:
«Къонахчо чIикъ баккха
яц хьуна йиш...»
ЦIеххьана хьан сибат
суьрта тIехь гахь,
Сан бIаьргех Iийдало хьегаме хиш (I.Хатуев. Нене).
Ойн, кхин «чIикъ» дIа а ма ца доккху хIокхо, «дапин-даппехьа» детталуш дог а ду хIокхуьнан, «гаррехьа» дегош ши куьг а ду (В.-Хь.Амаев. Чехка еша деза дийцар).

ЧIиж. Янтарь.

ЧIинжар. Прост. Сесть на задние лапки (о манере как садиться собака).
Цуьнан цхьаллех къахетча санна, къаночун когашна а, гомачу Iасанна а хьалха чIинжар охьхиира цуьнан жен-жIаьла а (Д.Кагерманов. Кхойттаннан тезет).

ЧIин-чIир (-аш). Звукоподражание щебету и гаму птиц.
Мехкаьзни
Бала бу, бала бу тIебогIуш вайна.
Яйна тIаьхье
Тхан цуьнца бала бац.
Тхан тхешан баланаш:
Цкъачунна йолуш ю екханза чIин-чIираш (Л.Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

ЧIинчIолаг (-ш). Разг. Ирон. Малюсенький, невзрачный.
Амма ас сатесначу кхункхийн метта сан бага: «Хьажал, децин чIинчIолаг, кIон хIума а мел дика ю дегIана!» - олуш, хорсаман цастар даа дийзира сан: накъосте а мух лур ара багар а даькхина?

ЧIинчIуьра. Прост. Опуститься на корточки колен.
…буьйса, юкъаелла, стамлучу хенахь, пхьуьйра ламазал генна

тІаьхьа, ши ахьар гали а дохьуш, цІа а кхаьчча, говр паргІатйоккхуш, хьацарх жимма вакъавала, божалин пенах букъ тухуш, чІинчІуьра генна охьавахна, когашна тІе охьалахвелча, ткъес тоьхча санна и мохь-орца, стиглахь ткъес иккхича санна, бода цоьстуш, лоьлхуьйтуш, эшаран аз, вотан тата, дуьйлучу герзан къоралла а……(М.Бексултанов. ЭхІ, эшар хІунда Іена-кх...). Районера гІала йоьду автобус схьа ца еъна. Нах бу дуккха а. Туька а го социйлана уллохь; дІанехьуо кхо-виъ къаьркъанча Іан, вовзавезарг туькан чу вахаре хьоьжуш, чІинчІура а хевшина (М Бексултанов. Най).

ЧІичІ (чІучІ) (!).
Болатхан: *(Ца ешаш)* ЧІичІ! Лур дац суна-м. Ас нийсса ши де хан ло хьуна (С-Хь.Нунуев. Лулахой – 2). Зуда: (аз айдо). ЧІу-у-чІ ю. Шу совцо суна урх карор ю шуна (Ш.Макалов, С-М.Гелагаев. Забила).

ЧичІ-аьлла. Звукоподражание ирон. – одеваться со шиком и вызывающе.
Бакъдерг аьлча, жимахверг- хІинца а зудаялоза волу Іусман жимма чІичІ – аьлла волуш, цунна сагатдар алсам хуьлура Бекмирзин (А.Сулейманов. Къежбелла корта). – Бакъду, Гичбика, и кІентан-хІума чІичІъаьлла ю тхан, цхьаъ бен вац бохуш коча лелорна хир ду-кха иза (С.-І.Юсупов. Дечиг даккхар).

ЧІишкала. В кожуре (об орехах).

ЧІишкалдала. Об орехе: выходить из кожуры.

ЧІиштал. Румянец на щеке.

ЧІоба (-наш). Торба (С.Дадаев. «Даймохк» газетан дошам. 19 январь, 2012 шо).

«ЧIоп-чIип» (Звукоподражание шумным движениям губ в сочетании с глаголом –деш).
Суна хIуьттаренна санна «чIоп-чIип» деш, чIогIа со хьега а веш дуурий цо-м уьш (В.-Хь.Амаев. Меца некъ).

«ЧIофф»-аьлла. Звукоподражание быстрому или внезапному уходу или приходу кого-л.).
«ЧIофф» аьлла чуьра ара а иккхина, «дIаз» аьлла неI тIе а тоьхна, «гIанчI» аьлла арахьахула неIаран зайл дIа а боьллина, цигара юм эцна вогIуш ву-кха со (В.-Хь.Амаев. Чехка деша еза дийцар).

ЧIурам-буц (чIурам-бецаш). Золототысячник обыкновенный
О ь р с а ш а ч I у р а м - б е ц а х «золототысячник обыкновенный» олу.ЧIурамаш чухIиттийначу когах иза тера йолу дела, аьлла цунах чIурам-буц. ГIад нийсса ирх а, беасонера а ду цуьнан. Локхалла 30 см. Ю (А.Бесанов. ЧIрам-буц. . – Газ. «Даймохк», 28 май 20II ш.).

ЧIэда (-наш). Карниз (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Ш

Шабашка. Шабашка.

Шабашник (-аш). Шабашник (-и).
Цигахь иштта дика хилча, шу дерриш, а юха стенна хехкало ткъа, «шабашникаш» бохуш, шайна и цIерш а тоьхкуьйтуш? (С-Хь.Нунуев. Йилбазан оьмар). Тхо пхиъ ву – «шабашникаш» аьлла цIеяхначу бригадан декъашхо (Ш.Дашаев. Алия).

Шагдан (й, б). Разгладить.
- Доладелчхьагна а ду хIара-м хаьдда, - ша аьлла яьлча дохкоелира, амма аьлларг аьлла даьллера. Цу тIе Хожех схьаетталучу маларан хьожано шагйинера цуьнан дог-ойла (З.Яндарбиев. Буьйса).

Шаерриг (в, д, б). Все до единого.
Кха туьман тIера пхийтта туьмане «кхоссало» («кхуссу») помидорийн, наьрсийн кийла, ткъа туьман тIера ткъе пхийтта туьмане – котам, пхиэ туьмане – соьналлин хелиг, иштта стоьмаш, кхиерг, кхиерг. Шаерриг! (Я.Овхадова. Хьо мичахь лаха-те, къинхетам?).

Шай-кай. Небольшие деньги (часто о предназначенных).
Болатхан: Шай-кай? Шай-кай-м шорта яра вайн. Сан нана Ребиса ма ю кху республикехь езза-еза справкаш лучохь. Мел ахча деза хьуна? (С-Хь.Нунуев.Лулахо – 2).

Шайканизм. Самотв. Слово автора от шай-кай – небольшие деньги.
Ребиса: Социализм дIаяьлла, накъост. ТIееана шайкайнизм. Шайкай юй – дерриге а хир ду. Яций – хан ма яйа. Хан – ахча ду. Шайкай – капитал. Оьрсийн маттахь – капитализм. Нохчийн маттахь – шайкайнизм (С-Хь.Нунуев. Лулахой – 2).

Шайлахь. Прост. Среди своих.
Массо а хила ма гIерталаш къонах, цхьа а воцуш дуьсур ду шу: шайлахь гIолехьверг къаста а вай, цунах къонах ве, вукхара цунна гIо а деш, тIаккха «хьенехан къоьнгаш» аьлла, цIе яьржар ю шун, хьалхавала воккхах а волуш, цунна тIаьхьахIотта орца а долуш (М.Бексултанов. Дахаран хин генара бердаш). Ас лелориг лулахошна тосаделлера – цара шайлахь дуьйцура, со телхина, хьекъалх тилла, бохуш (Э.Минкаилов. Цхьа кхоллам).

ШайтIаналла. Самотв. Слово автора от слово шайтан.
ХIумма а лечкъош дацара цуо шен шайтIаналла,
дара и цуьнгахь, масех паччалкхехь а болхбалла! (С.Яшуркаев.

Иблисан гулам).
Мохьмад ша дика стаг хилла цхьа генара китарлонаш, вайн наха ма-аллара, шайтIаналла а доцуш (М.Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).
Цо даржочу шайтIаналлах (сатанизмах) лардалар-м ду вайна тIехь! (Л.Абдуллаев. Нохчийн мотт а, хьаьжкIан буьртиг а, кокани а).

ШайтIа-стаг [зуда]. Чёрт-мужчина, чёрт-женщина.
«ХIара ву-кх цхьа шайтIа-стаг! Кхуьнан аьтту хир бара-кх хIуъа лело а!» (С.-Хь.Нунуев. ДIа ца кхаьчна кхаъ).

Ша-лам (ша-лаьмнаш). Ледниковая гора, ледниковые горы.
Башломах ша-лам беш, пхьола дира Селас,
Цуьнан коьртах хьарчош барзах угIу шело.
Наьртан доIах дажа даим Ида догIу,
Буто ша бу цигахь Iуьллуш тIулгал чIогIа (З.Сулейманова. Пхьармат).

Шалгаяла (д, б). Двоится.
Хета шалгоюьйлуш суна кху сайн иллин шовкъ а —
Бода хьоьстуш лела, тIакқха серло хастайо:
Iаьржа гIайгIа даг тIе тесна, гуьйре йоккхуш новкъа,
Iа тIедаре хьоьжуш лаьтта ойла къежйи цо… (I.Юсупов. Буьйса текхош, къайладели беттан можа бурам).

Шаледие (-наш). Старин. Место, где тает лед.
Шаледие (Шаледие) «Лёд тает (где)» - уроч. на ю.-в. (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шалон (шалонаш). Эшалон (-ы).
Стигланаш тIе хIунда ца йоьлху, Латтанаш буха хIунда ца дуьйлу, Шалон Сибрех йолаелчи, ХIунда ца дугу маьлха дуьне? (Нохчийн фольклор. Советски Союзан Турпалхочух Нурадилов Ханпашех лаьцна илли). Шалонаш тIера охьадоссийна адам цхьацца агIор ярташка дIасакхоьссира (С.Яшуркаев. Напсат). Алкунера маше-

нашца Сипсо гІала дІа а дигина, шалонаш тІе а доьттина, и беха некъ эцна тхо дІаоьхуш дукха наха рицкъа ийцира оцу цух, буйнахь схьа а ийбеш, тІе мотт Іуьттуш (Хь.Яхъяев. Беларехь лела велар).

Маьхьарца,
Іаьржа кІур туьйсуш,
Шалонаш озийра тІе.
Маьрша нах царна тІе буттуш,
ХІоттийра и къематде (Н.Дабачхаджиев. Йохийна тийналла).

Шамар (-ш). Устар. Морщина.

Шамаръеха. Сморщиться.

Цкъа телевизор чухула гойтуш ма ву цхьа ши поэт. Воккха ши стаг ву-кх, верриг къежвелла, шамаръихна яххьаш а йолуш (М.Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Шарх. Звукодражание шороху.

Хенаш тІе топ кхетча,
Бос сира сай санна,
Кондаршкахь «шарх» аьлча,
Цец хьалаэккхара и,
Бер дижо ша йижча,
Къона нана санна,
Син маршо ларйича,
ГІелвелла тхевсира и (І.Мамакаев. Нохчийн лаьмнашкахь).

Шамаре. Худой, без жира (о мясе).

Шат (гл. **шатхила, шатван** и т.д.).См.: **Шатхила.**

Ша-тайпаналла (ша-тайпалла: -ш). Особенности.

Доккха похІма долуш волчу стага кхолларалла шел тІаьхьа дуьтуш дерг а и ду: цуьнан шатайпаналла (Ш.Цуруев. Гадаев

Мохьмад-Салахь – нохчийн поэт а, къонах а. Яздархочун шатайпаналлах). Халкъа юкъара схьаваьлла, халкъан бакъ илланча ву Бека. Цуьнга ларъелла
халкъан музыкальни искусствон шатайпаналла, цуьнан ламасташ (.Даудов. Бека – халкъан музыкин шатайпа жовхIар). **И тайпа гIиллакхийн шатайпаналла муьлххачу къоман оьздангаллехь а карайо (М.Ахмадов. ГIиллакх-оьздангалла).** Iуьйре, хIокху тIаьххьарчу шина кIиранан Iуьйренашца юьстича, цхьа а шатайпалла йолуш а яцара (Э.Минкаилов. Дахкарлахь). Со цецваькхира оцу белхаша, и тайпанаш суна кхечу художникаша бина цхьанхьа а ца гинера! Доккха хIума дара сацкъарца оцу кепара говза нохчийн дахар, цуьнан шатайпаналла, цуьнан кIорге маьIна гайтадалар… (М.Ахмадов. Чехкачу хи чохь гIайренаш).

Шатайпана (шатайпанара). Прост. Особенности.
Амма кхечу къаьмнех схьакъаьсташ, шен ша-тайпана синмехаллаш а кхоъллина нохчийн халкъо **(М.Ахмадов. ГIиллакх-оьздангалла).**

Шаткъ (шаткъа). Гололедица.
Оцу Iалашонца цхьаьна, кхин а генна хьалха хьажийна ши Iалашо а яра импеин: кегий къаьмнаш русифицировать дар, я церан къоман мотт, истори, яхь-оьзангалла, гIиллакхаш, даймахке безам, лерам, къоман сийлахь, хьурмате мел дерг хIаллак а дина, царах къоман юьхь йоцу космополиташ, манкурташ бар (А.Айдамиров. Дарц). Вайна латта дастаделла ду, говрашна а, берашна а кхераме шаткъа хьаьхна а долуш. Цундела цхьа дехар ду баккхийчу нехан шуьга: шайн десара, шу дика а дара, кегий бераш дIа а дахий, дой кегий-рашка хаккийта (Д.Байсултанов. Борин ткъе кхойтта го).

Шатхила. Быть откровенным.
Дахар денна цIинлуш ду сан махкахь,
Дека хаза иллеш нохчийн маттахь.
Со токхвина, со шатвина цара,
Кийрара дIаэккхош къаьхьа бала… (Л.Галтаков. Лаьмнийн баххьаш – халкъан лекха ойла).

Шах-тата (шах-татанаш). Шорох (-и).

серлонан шахтата санна
яра хьо мІаьргонех лаьтташ
я кошан чурт санна гІийла
яра хьо гІевлангахь лаьтташ (А.Бисултанов. ХІора хьан шеконан мІаьрго).

ГІаргІулийн гІенаш
мархашца дохкуш,
Сийналлехь кІайдаргийн жут,
Мелачу мохо шах-татнах кхоьхьуш,
Генарчу даймехкан сурт (Тамия. Акказийн бІаьстено хІаваах ийна).

Шах-ших.

Муьргийн цІеша юьзна коьллаш,
Декъа шах-ших когаш кІел.
ГІаш ду оьгуш уггар тоьлларш,
ТІомахь махо дохуш пел (И.Юсупов. Муьргийн цІеша юьзна коьллаш).

ШахІадат. Свидетельство о едином боге - Аллахе

Ткъа шен дахарехь ша летийначу къиношна ша валале дохко а ваьлла, шахІадат далийча, Дала цунна и къинош гечдо бохуш хьоьга дийцина Іеламах я шаьш галбевлла, я хьо царах нийса ца кхетта (А.Айдамиров. Дарц). Ткъа ламаз динан шолгІа бІогІам бу (шахІадат далор дІадаьлча), цуьнца цхьаьна стеган оьздангаллин, цІеналлин бух а бу (М.Ахмадов. ГІиллакх-оьздангалла).

...ХІинца СаьІида самукъане маьхьарий а ца хьаькхира. Кхуо, хІинца тийна, шахІадат далийра, цкъа, шозза, кхузза... (А.Абдулкадыров. Бахьана).

ШахІид (шахІидаш). Великомученики. Пожервовавшие своею жизнью на пути АллахІа.

сан цхьа ког кошахь бу важа хьан лаьттахь
шахидийн цІийх заза доккхучу лаьттахь
ДегІаста ДегІаста со а ву дийна
дийнаберш беллачех хьоьгучу дийнахь (А.Бисултанов. ДегІаста).

Лам хаьрцича тІаьхьабисина берд а
Акхадевлла лела адамаш а
Берд хаьрцича тІаьхьадисина Іиндагіа а
ТІома девлла лела кешнаш а
ШахІидийн яьххьаш а
Стигланаш а, латтанаш а мел ду дІасатоьхна нохчийн цІий а
(А.Бисултанов. Дагалецамаш).

Шедало (-й). Устар. Житель ледниковой страны.
Шедала, Хевсурети, Пхейн-Мохк (шедалой, хевсураш, пхей) по традиционным представлениям вайнахов этнографический район, входящий в состав Груз. Респ. Граничит на севере с обществами мелхи и майста Чечни, на востоке с Тушетией, на западе с Хевией, а на юге с Пшавией. Расположен в верховьях реки Аргун и его правого притока Андаки. *Шадала* - вайн. ледников (страна), *шедалой* - ледников (жители), *хевсур* - вайн. От хеви (хен) - дозор и *сур* - войско, дозорные войска, *пхей* - лучники, *пхейнмохк* - вайн. лучников (стрелков) страна (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шедала (шадала). Устар. Страна ледников.
Шедала, Хевсурети, Пхейн-Мохк (шедалой, хевсураш, пхей) по традиционным представлениям вайнахов этнографический район, входящий в состав Груз. Респ. Граничит на севере с обществами мелхи и майста Чечни, на востоке с Тушетией, на западе с Хевией, а на юге с Пшавией. Расположен в верховьях реки Аргун и его правого притока Андаки. *Шадала* - вайн. ледников (страна), *шедалой* - ледников (жители), *хевсур* - вайн. От хеви (хен) - дозор и *сур* - войско, дозорные войска, *пхей* - лучники, *пхейнмохк* - вайн. лучников (стрелков) страна (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шеда (-наш). *Шеда* - так называют горцы длинную полосочку землицы, материи, кожи и т. д. (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шека. Устар. Серный.

Внутри пещеры минеральный источник. По преданиям, в этой пещере жили «древние люди». Вариант: Шека хьех. *Шека* -серный источник (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шеколла. Прост. Сомнение.

Зама дІайоьрзур ю, вовшашна ганза.
Хоттучух, олучух шеколла йоцу
Къазналла йиц ца цхьаннахьа цкъа а.
Бахьана хир ду-кха…
Бахьана доккха (М.Анасова. Цхьа бахьана).

ШелгІа (-ш). Старин. Колдун, колдунья.

КІорггера, чулацаме, оьзда, исбаьхьа.Тахана буьйцучу, хуучу нохчийн маттера хийла дІадовш долу дуккха дешнаш авторна маьІна дика хаарца шайн-шайн меттахь далийна карадо ешархочунна «Дог дуьлина мерзаш» цІе йолчу гулам тІехь: аналла, хьагам, антал, гурам, кхевсе, ковра, аьхза, важап, окхеш,текъа, руьйта, кхимар, там-товраш, синхьаам, хьун-басе, къурло, жирга, шелгІа, чІиркъе, гечо, алх, Іаспар, совра, хьун-тогІе, дур, тІегІа, сет и.дІ.кх. (200-204 агІонаш) (Д.Байсултанов. Нохчийн поэтан Дакаев СаьІидбекан 60 кхачарна).

Шеллах. Пока есть холода (холодное время).

Іуьйранна де шеллах мангала вахана, делкъале шайн жимачу цани тІе мангал тоьхна а ваьлла, цІа вогІучу Іелина а, Іусманна а новкъахь хезира, тахана юьртан гулам а хилла, АхьмадагІар дІа а баьхна, СаьІадгІар юьртан урхалле хаьржина бохуш. Иза хІун ду хьажа эвлаюккъе а ваьлла, цІа веъначу Іусмана дийцира цигахь хилларг (А.Айдамиров. Дарц).

Шелонгахь. В холоде.

Цхьа суй бу бисина йовхонан,
шелонгахь цуо гІоле йо хьуна -
Даймахке сатийсам бу иза,

цуьнца ду массо хьан де-буьйса (С.Яшуркаев. Ойланаш ойланех тийсалуш...).

Шеме. Сирия.
Гlенах я самах ца къаьста,
Беттаса кlажъоьху таме,
Малделла боллан гlа леста,
Къегина Нохчийчоь – Шеме
Гlенах, я саамах ца къаьста (С.Гацаев. Некъаш, некъаш, сирла некъаш...).

Шенчирг (-аш). Прост. Почка (-и).
Дlаоьхура, дlайоьдура, Iатlаран архь яйн йижош, хlурда тlехула хинкема санна, хlаваах шершаш санна, ша цхьаъ бен – хьуо цхьаъ бен – нанас кхин ца йича санна, хенан гаъ кlаьгнашка уьдуш, кучан бист – тулгlешка, пистиго хин тlиэ санна, яlчlажаро[1] шенчирг санна, пхьаьрсан куьйга хlаваъ тоьгуш, ког хьакхалуш, ца хьакхалуш, доьдучу хица акха бад санна, лаьтта тlехула йоцуш санна, хьо геннахь – хьо дlаяйча, хьо жимлуш, кхачаелча, бовчу чиркхан серло санна, бlарлагlах хьо лацаелча, дуьне акха ма доьрзура, гуобаькхина паналла бен, анайист бен, орца а доцуш (М.Бексултанов. ...Сан деган мохь хаьдда мерз...).

Шепа (шоьба). Сорт черемши, растущей в горной местности; **Шоьбанан ирзие** (Шёбанан ирзие) «Черемши лесная поляна» -на ю.-в. Аттин бlовтlа (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»). Йовхо хlоттаза яра ломахь: лакхахьа буц ялаза а йолуш, лаха чохь цхьацданхьа бlаьстено шен хьалхара зlийдиг теснера; хьун йолчу меттехь шех шепа олу ламанан хьонка а бара (Хь.Яхъяев. Киртиг).

Шерашад (шаршед: -даш). Двойной узел, двойные узлы.
Шаршед цкъа дlаса а озийна, шен логах а тесна, озийна лога тlе хьала а къевлина, чlоггlа цергаш теттlа а таlийна, когашца гlант дlа а харцийна, охьаоллавелира (А.Айамиров. Дарц). Схьалаца цхьа а, ду аьлла «цlога» дац оцу тlехь, делахьара, куьйган гондах

хIазаран суьртаха, шерашед бина лоцур дара – дан хIума дац: доцург – доцуш ду (Матин Дауд).

Шестёрка (-наш). О шестой модели автомашины «Жигули».
Шела веана цIа воьуш хилла атагIо шен «Шестёрка» олучу машенахь (М.Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Шеха. По себе (иногда о себе).
– Даба, хьо массо хIумнах кхето везаш ву-кх, – бегаш беш, шеха велакъежира Янарс (М.Ахмадов. Ламчо гIа дужучу дийнахь).

Шиека. Старин. Минеральный (о сернистой воде).
Шиека хьех (Шиека хех) «Пещера, где источник минеральный» (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шишха. Устар. Устрашающий.

Шишхийн -ин (Шишхийн -ин) «Шишхи ущелье». На востоке села. *Шишха* - древневайн. в значении «устрашающий»... (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шишала (-ой). Устар. Устрашающий, наводящий страх и смятение (воин) (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шовза.

Шовзалахь. Прост. У источника, в котором пьёт медведь.
Ча цIийзаш хиллера, Iин-кIорге юьйлуш. Шовзалахь, дера ча, Ша дугIур ду хьоьга, лерг диллина, сема ла, Шех тера хьо хеташ.. Шена моьттура, и цIийза дера ча, Шелонна цIийза. И цIийзаш хиллера, бенах йоьхна (Нохчийн фольклор. Узамаш).

Шовлакх (шовлакхаш). Прост. Парча (-и).
ГІумкийн пхьерашка нуьйр-дирста кечъяйтира, Дешица, детина уьш дика кхелина. Дика герз кечдайтира, тов, дешица, детица кхелина, Шовлакхан духар дайтира, тов, хьомечу кІантана (Нохчийн фольклор. Дестечун илли).

Шорталла. Изобилие.
Ламанийн раьгІнашца беттаса гІоттуш,
Аьхкенан Іаламан хазалла къеста.
Стигланан шорталлехь шайха нур догуш,
Седарчий качделла, сакъераделла (М.Анасова. Ламанийн раьгІнашца беттаса гІоттуш).
Ненан чиркх мел богу некъ хьоьху седанах,
Азаллех йозуш ю хІора мІаьрго.
Амма и дІаялахь тилвелла хир ву хьох,
Дуьненан шорталлехь цхьа некъахо (Тамия. Нана).

Шорте (-наш). Прост. Изобилие, изобилия.
Дог дуьллу лар шорте йолу,
Ца доьгІна сайн кхане гойла:
Херонехь шел ца ло йовхо,
Гаттонна къар ца ло ойла (Р.Эзаев. Сан хьоьга ца олуш диснарг).

Шорттаммо. Любой, каждый из многих.
И кІур а, сибат а дайа, уьш «общий котёле» дерзо дуьйцура селханлерчу идеологис «пережитки прошлого» боху хабарш, вайх шорттаммо тІе лоцуш а дара и «Іилма» (С.Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Шотха (шотха даккха). Старин. Специальный жир из рог для топки и освещения в комнате.
Суна лаьара иччархочух ларбалархьама генна дІакхарстийна сирла бІаьрг ойлане баьллачохь сецна, ламанан лекхчу тарха тІехь кур аркъал тесна лаьттачу курчу хьехе бІаьрг тоха: оцу семачу хьехана тебна улло вахана, дегІ лардеш пха тоьхна, маьІах шотха доккхуш,

иза къаххийна, дуьнен чохь шел сема хIума дуйла цунна хаийта (Нохчийн фольклор. Ненан бIаьрхиш).

Шофёралла. Прост. Шофёрство.
Ша дика хелха волуш а, нохчийн мукъамаш дукхабезаш а хиллехь а, болх ца хетара цунна сцени тIехь хелхавийлар я иллеш бахар. Амма гена дIа ца дахара Бекин шофералла (Хь.Аболханов. Халкъан илланча а, лараме къано а).

Шоьлах (шоьллах). См.: **Шеллах.**
- Тхо мича гIур ду хIокху шоьлах? – цхьатерра маьхьарий девлира Бицин а, Зезаган а (А.Айдамиров. Дарц). – Ма Iелахь, Салман, хьан да де шоьллах хьаьжкIаш хьакха вахна кха тIе, ткъа хьоьга, сту божий хьера а гIой, хьаьжкаш аьхьна евллехь, ахьар цIа а дай, шена тIаьхьа кха тIе вола бохура, – аьлла, Белиса девзиг хьакха яхара (М.Алиев. Кха).

Шоьнарг (-рш). - «турья самка», а *шоьнарг* может быть передан на русском языке как «туренок» (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шу. –В данном смысле слово шу употребляется в значении «земля».
– Вайн шу тIехь колхоз яра. Кхиош ялташ а, даьхний а долуш. ЗIакардаьхнийн
ферма а яра. Иза суна дика дага йогIу (Р.Ибаев. ЦIа кхечирий хьо?).

Шукар (шукру). Из арабск. – благодарность и хвала.
Хьоьга безам бахча бен, деза а, шукар дан хьакъдолу хIума къаьсташ а ца хилла-кх! (А.Абдулкадыров. Бахьана).
Доьху ас хIай, АллахI-Дела,
Ахь делла дахаран рицкъа.
Хастам бан, шукар дан хьуна
Лохьа Ахь син-иэсан ницкъ (Хь.Сайдуллаев. Доьху ас...).

Кхин цхьа цIе ю вайна йогуш,
Делан шукре адам кхачо.
Къона чкъор ду цуьнца дохлуш,
ГIоттур ду и дуьне дахо (А.Умаев. Имане хир ду дуьне).
Хьайн махлукъачохь
Адаман берана
Ахь лучунна шукру
дина девр ма дац (А.Дибиров. ВаIзанаш).

ШукIело (-наш). Ниже определённой межы Устар. Подтерраснoе.
ШукIело (Шукело) «Подтеррасное». Урочище на северной окраине (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Шулакхе. Устар. В 8-9 часов утра.
Мангал схьа оьций хьайн, туьйсинарг сийссарехь,
догIа а ца тухуш цIийнан неI юьтий,
Шулакхе лелла хан, эс ду хьан йийсарехь.
юха хьо кхин цкъа а йогIур а юй-те!? (С.Яшукаев. Довтин дукъ).

Шура. Из арабск. – Совет.
- Собарде цкъа! Шуьга хоьттуш хIумма а дац! Кху шун юьртарчу маьждиге керла молла ваийта сацам бинарг вайн нохчийн пачхьалкхан бусалба неха «шура» ю! (Хь.Тухашев. Гулам). - Шайн ворххIе а дена неIалт хуьлда шуна а массо а «шураш» вовшахтоьхначийна! Шуна моьттуш дерг аьттехьа а доцийла аса хIинцца шуна хауьйтур а ду! – аьлла сихха маьждига уллерчу шайн чувахара Юсуп-хьаьжа (Хь.Тухашев. Гулам).

Шушшанехь. См.: **Шур-шур (шур-шураш, шуш-шдан).**
РегIахь кIе шур-шур до,
Луьста кан баьхна (М-С.Гадаев. Даймехкан суьрташ).
Дитташ а, шаьш дулуш дерза кIел даша,
Аз доцчу узамца дегадеш ду.

Моттало шур-шур деш оьгучу гІаша
Хьо сайга тІаьххьара йистхуьлуш ю… (И.Юсупов. ГІайгІане денош ду, дохк санна, сира).
Шур-шураш дан дуьйладели, лаьттахь шеллуш, ІиндагІаш.
Тхилахь ешна буц а ма ю – массо чо а бусийна!
Белшаш хебош хоршано шайн, ваьштатеІаш хинда гІаш,
Йовхо къийъян эхь ца хетча кху медачу буьйсанна!(І.Юсупов. Аьхкенан буьйса).
Серло схьаетталучу дехьа чуьра «шур-шур» ара схьахезаш (С.Цугаев. ГІан).
Суьйренца бай мела мох хьокху, диттийн генаша, лесташ, «шуш-шанехь» гІовгІа йо (М.Ахмадов. Хьаннийн ирзошкахь). Мехкаршлахь-м хІинцале а «шуш-ш»деш дара. «Вайна керла Ромеой, Джульеттий даьлла», – дуьйцура цара (М.Ахмадов. ХІаъ, хІинца тІаьхьа дара).

Шуьйрра. Пошире.
Тахана, шуьйрра ала, девзуш ду нохчий къоман орам мичара схьабогІу, лакхахь вай дийцина иза (С.Яшуркаев. Нохчийн жайна).

«Шхьовв»-аьлла. Звукоподражание шумному полёту в воздухе.
«ДІарж» аьлла мийра тоьхна, цицкана «мІаьв» ала гІо а еш, «шхьовв» аьлла и шиъ кертан цхьана маьІе ластийна, «къакъарашт» аьлла дІа чу туьлу со (В.-Хь.Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Щ

Щола (-наш) - так называется переносный железный треног из согнутого листового железа для поджарки ячменя (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Щуркул (-аш) - венчающий башню камень (из кн.

А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Э

Эвлаяалла. Святость.
Вайн дахар ду еккъа цхьа дикалла,
Кхоьллина гІайгІанийн йохалло.
Хьан цІийца доьссина маликалла,
Дерзонза сан эвлаяалло... (А.Бисултанов. Сан даг тІе Іад хьоькху буьйсанан садеІаро).

Эвсара. Прост. По-экономному, по-бережливому.
- Цкъа а декъа дечиг ца деана цо тхуна эвсара ца хуьлу, бохуш, я ша деанарг ргІу кІел а ца дуьллуйту акъалур ду бохуш (С.-І.Юсупов. Дечиг даккхар).

Эвхьалла. Здесь автор имеет в виду слабое место.
Бакъ хьаьшна,коьртехьа кхевдина,
Саьрмикан кхес уьйу эвхьалла
Шен китахь дІаьвшаха егаеш,
Цу махца, цІе санна, хьийзина,
Кохьаран и къамкъарг,чарх аьхьна,
Юкъаелча юьстах тийсина,
Чарх ахьарх,ца кхалха шаьш хьаьхна,
Синош Іа цу Іаьрша диссина (Хь.Яхъяев. Синош Іа цу Іаьрша диссина).

Эвхье. Оголённое место и части (тела мужчины и женщины).
Къинхетам ца бевзаш
Лихкина хийла
Йийсаре вайн эвхье[1]
Мехкарий хана! (Ш.Арсанукаев. Тимуран тур).
эвхьанна безарийн бІаьра ца хьовсалуш

шовданийн бІаьра уьш хьийсарна цІанлуш
кийра цІийх бузучохь са сирла латто
хьуна ницкъ беллачу йоІарийн дуьхьа (А.Бисултанов. ДегІаста).
Хьох, хьалхалерачух,
ХІумма а ца дисна тахна,
Сел эвхье хьежна и
Хьан бІаьргаш, иэхь дайна, къерза (Ш.Цуруев. Ма дийца, ца оьшу).
Шиннан къайле – эвхье безам бовза
ХІунда оьшу шуна, адамаш?
Массарна дац церан безам – шовда,
Цу чохь куьйгаш хІунда дуьлу аш?.. (М.Ахмадов. Сай).
Со-м дІавоьду, марша Іойла,
Ас ларбина некъ.
Со хьистина, ас хьистина
Эвхье зезагаш (В.Малаков. Со-м дІавоьду...).
«Таханлерачу доьхначу кху дийнахь, Рузбанна ва дина рузбанан и маьждиг, Корах ало ва туьйсуш, догучу кху дийнахь, Меттанаш дастанза и эвхьен несарий, Марзойн цІераш ва йохуш, кхойкхучу кху дийнахь. Яхь йолу и кІентий бойучу кху дийнахь, Вай хьомсара лелийна зударий, мехкарий, Дуткъа йийсар дина, кхоьхьучу кху дийнахь, Вайна гуш ма вац-кха и ненан цхьа кІанат" (Нохчийн фольклор. Ненан кІентан, Дадин йоІан илли).

ЭгІам (-аш). Прост. Раздор (-ы).
Наггахь царех шиннан дош дашера а даьлла, эгІам юкъа а боьлла, меттиг хилахь, берриге а дІабохуьйтур бу вай (І.Ахмаов. Забаре дийцарш, шира хабарш («Зудчух вала ца лиина»).

ЭзаргІ (эзаргІ схьаяккха). Прост. Лобная доля (лобные доли).
ХІан-хІа, наб озор ю бохург аьттехьа а дац. Корта а бу эккхаболлуш, оззийна тІера эзаргІ схьаяккхал (М.Айдамирова. Дахаран агІонаш луьстуш).

Эла-сту (эла-стунаш). Княгиня, княгины.
ГІарбаш а хилла-кх Элан наб ларош.

Эла-сту тIера гIаьттинчу цхьана мIаьргонна,
га шега оьцуш,
охьалахъяла кхуьу иза (Л.Абдулаев. Элана йоI йиэзало).

Элдара. Сухощавый рослый рост человека.
– Ой, хIинццалц схьа цуьнан кхин ойла а ца еш, даькхина ахьа и хьайн элдара дегI? – забар а йина, иза а «кхетийра» Йагас: – Афганистан олуш пачхьалкх ю-кх, хIинццалц тIом а бар-кха цигахь (Хь.Бурчаев. Абитуриент Йага).

Эр. Старин. Мужество.
Лекхчу эрхатIа (Лекхчу эрхитIе) «Высокому эрхате (?)». *Эр* - мужество, мужчина, *хотти* - дом, поселение (?): Мужественных поселение (?). В настоящее время здесь дремучий лес, изредка встречаются др. могильники (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Эра. Жижа, лужа.
ХIуйт, маржа гIазкхе яI. Дала ма ваккха-кх хьо, ма эхь дар-кх хьуна иза, сан кIентан дегIа тIехь сел ирча эра даккхар... сан кIант ас хала ма кхиийнера, хьуна самах а, я гIенах а ца хезначу гIилкхашца дуьйцуш, буьйса юкъал тIех яллалц, набаран суй а ца беш, юха-юха дуьйцуш, юха-юха... (М.Бексултанов. Кху чуьра и кIант...). Дашо Iежаш кхион безаш яра хьо. Хьуна тIехь-м муьста Iежаш а ца кхии. Хьо хиллачохь Iоттабаккхамийн эра лаьтта. Беш, жималлин, сатийсамийн беш (М.Ахмадов. Зама).

ЭргIалдала (й, в, б). Диал. Выворачиваться (часто о сердце).
Аьрсиг дIавахна генаваьлла хила тарлора, ткъа КъахIим хIинца а иза дIавоьдуш ша лаьтташ хиллачохь хIоьттина лаьттара, шен Аьрсиг хьалхахь волчу хенахь хилла йолу латтаран кеп а ца йохош, карара архаш дIаяхча санна, дог эргIалдаьлла, ойла йоьхна, лацавелча санна (М.Завриев. Теш ма лаца).

Эргlал-акха (эргlал-акхадийла (й, в, б). Прост. Одичаться.

Нагахь хlара санна долчу хьолехь со нислур ву аьлла кху хьолах лаьцна цхьа жимма сан кхетам хилла хиллахьара, тахна аса мегаш а, ца мегаш лелинарш лелийна ца хила а тарлора», — бохуш ойла йора цо, шегара мел доьжна вон, тlехьарчу когашна тlе хlуьтту эмалк-дин санна, тlаьхь-тlаьхьа эргlал-акха дуьйлуш, дуьхьала а хlуьттуш (М.Завриев. Теш ма лаца).

Эрзали (-ш). Старин. Камышовая речка.

Орзалин дукъ (Орзалин дук) «Орзали хребет» - пастбище на южной стороне села. Орзали - слившееся соб. составное имя -Ораз-Али, возникшее на тюрко-арабской языковой основе. Но могло оно сложиться и на вайнахской языковой основе «эрз-али»-камышовая речка. *Эрз* - камыш и *али* – речка (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Эрсана (эрсаной). Старин. Особой вид горного кустарника.

Селение расположено в 7 км к с.-в. от Ведана, в 4 км к ю.-в. от Эгlашбета, между
реками Хул-Хуло и Гуьмс. По представлениям вайнахов, арса, арсанаш – священный
кустарник. Эрсаной представляют отдельную этническую группу (из кн. А.Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Эрта. Голгофа.

Вай дуьне цецдоху,
эрта тlе дуьйлуш,
Чоьвнна тlехь чов еш биэн,
дарба ца хуьлуш (Л.Абдулаев. Историн дарсаш).

Эрханти (напр.: эрханти яла). Разг-прост. О необузданной, неограниченной свободе. Ср.: аварск. «эрхенти» - свобода.

Эрхуна. Диал. Даже.

Со хьалха а ма ихнера кхуза буьйсанна, цхьаьнгга а ала-м ца аьллера, эрхуна Айзига а (М.Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Эрчо (эрчонаш); эрчалла (-ш). Уродство (уроды).

Цо аьллера, Сайдига а хьаьжна:

– Ма йоккха эрчо ю хIара. ХIара болх бал боьрша йоцуш хIума а, хIоккхул къиза адам а хила йиш ма яц, ша и тхоьгара жIаьла дацахь (М-С.Гадаев. Вер-витар).

- ХIаъа, дукха эрчонаш гайтира оцу шаро. ХIара мацалла, хIара къелла, хIара харцонаш кхидIа лан собар а кхачийна гIевттира нохчий. Цара сатийсина маршо а, сискал а, бакъонаш-м муххале а ца хилира царна, мелхуо а гIуллакхаш кхин тIе а галдевлира (А.Айдамиров. Дарц). – Делера ял хиларх кхачам бо ас. Некъа тIехь балхахь вац со. БIаьргаш лазош эрчо ма ю хIара, ян а (Д.Кагерманов. Дика кIант – гIала, вон кIант – бала, Я бакъ дешан маьIна). Эрчо лаьтта тIеязъелла, ша йийца яькхича адам хьер даллал, - цIе гIергIаш ю. бIаьрла яла сихъелла... (Хь.Яхъяев. Дакъа). Йохийнера театран гIишло, дукхах болчу актерийн хIусам, Iаьткъинчу эрчоно дегнаш лоьлхуьйтуш, вайна юкъара дIабевлира цхьаболу артисташ (А.Газиева. Куъоман культурин цхьа хазна). ДIаяханчу заманан эрчалло, ша марсаяккха йолийча, дуьра хи гулдора бIаьргаш чохь (З.Эльдерханова. Ненан кортали). Лайлаъ (чу эккха). Дада, мама, доьху шуьшинга, ма дейша девнаш! Вайн лулахоша хIун эр ду вайх?! (Йоьлху) КIордийна! ХIара дахар дац – цхьа эрчо ю! (НеIарехь горгали биека.) (I.Мусаев. Бекхам).

Эсаралле. Прост. Самотворч. Качество.

Тхойшиннан кехаташца зIе тасаелира. Иза суна, иштта ала тарлахь, эсаралле а хилира, дIа йолчу хенахь сан кхолларалла боккха тIеIаткъам а бира цо (А.Шайхиев. Иза сан охIланча вара).

Эссе (-ш). Эссе.

Ахматова Раисех – оцу башхачу зудчух – поэтессех лаьцна дукха яздина нохчийн литература таллархоша: Сулаев Мохьмада, Айдаев ЮшаIа, Туркаев Хьасана, Гайтукаев Казбека, кхечара. Цара хьакъ-

боллу дика мах хадийна цуьнан кхолларалли. Нохчийн халкъан яздархочо Бексултанов Мусас «Зуда-ламанхо» цIе йолчу шен эссе тIехь ма-дарра долу психологически сурт а диллина цуьнан (Хь.Бурчаев.Ахматова Раисин деган иллеш).

Эхье, эхьениг. Позорный, порочащий честь и совесть.
Тахана мелла а халкъана вевзаш, халкъо лоруш а волу цхьа а стаг ца витина вай цунна тIе и эхье цхьа эладита ца кхуллуш, ца бехвеш (А.Айдамиров. Вайн амалш).

Эцархо (-ой). Покупатель (-и).
– Цунна бохка цхьа бахам бар-кха сан… Сан аьлча а, и бахам болчо эцархо лаха аьллера соьга (М.Ахмадов. Массо хIма а ду хьесапехь).

Эчиглаторхо. Сварщик.
Ша къона волчу хенахь, масех оьшу говзалла караерзийра СоIдас: дечигпхьеран, тIулгапхьеран, эчиглаторхочуьн (Хь.Яндарбиев. Кавказе богIу некъ).

Эшам (-аш). Проигрыш.
Бина шен кхолламан хьанала некъ
Вайн къомо, АллахIа шена луш
тешам,
Цунна ца хилийта дахарехь эшам,
Ша тешар лулахойх, лулахой-шех (I.Кусаев. Сонетийн кочар. БархIалгIа).
Дуьххьара цуьнгара хиира суна,
Ширачех Дадин-Юрт хиллий вайн махкахь,
Декъазчу кхолламо эшам бар цунна,
КIур байна нах бисар овкъаршлахь Iаххка (И.Джабиров. Теркан къайле).
Доцца аьлча, вайн къомо шегара майралла гIерташ дукха хьалхеш яьхна кхечу къаьмнашна юкъахь хIокху тIаьхьарчу кхаа бIе шарахь, амма цкъа а толам ца бисина цуьнгахь, эшамаш, боха-

маш хуьлуш дирзина дIа мел долийна гIуллакх (А.Айдамиров. Вайн амалш). ХIора зама шен хаттарш дохьуш йогIу, вайга жоп доьху царна, тахана пайда эца селхана хиллачун йина ойла, жамI хила деза къоман охьадиллина. Эшам бу цунна уьш ца хилар (С.Яшуркаев. Нохчийн жайна). Цо дешархо ца кхоаво, цо дешархочунна кхета атта хилийта гIерташ, шен стихийн кIорггерачу философина иэшам ца бо. Иза чIогIа мехала хета суна – цо дешархой къахьега а, кIорггера поэзи йовза а, цунах кхета а Iамабо дела (Р.Дадашев. Поэт а, цуьнан дуьне а). Цхьацца баланаш, къестарш, дахаран эшамаш – дIадицло гIан-набарх, я хила а ца хилча санна (М.Бексултанов. Иэсан биста йисте). Со кхоьрург – ши некъ бу. Цхьаъ – халкъан докх-доккхачу чкъуро, оццул вонаш шайна тIехIиттинашехь, схьадеанчух диканиг вай схьаэца ца кхиахь, – вайна, шеко йоццуш, цуьнах боккха эшам хирг хилар, вайн тIаьхьенна – кхин а боккханиг. ТIаккха хIуттур долу манкуртийн Iер-дахаран хьал: шен къастам (самоидентификаци) яйна къам муьлххачу кхечу къомо шех атта дIаэдо – ассимилировать до, маттаца, динца, культураца, дахаран дIахIоттамца (Д.Байсултанов. Казахстанан бераш).

Эшаме. Проигрышный.

Схьабаьххинарш, гIуллакх эшаме нисделлехь а, хийланиг дайнехь а, дицделлехь а, акха ца бовлу, халонашна къар а ца ло, амма, уьш кхаьчначохь кхин климат, кхин латта ду, цигахь оросительный татолаш а ца оьшу, лаьмнаш ду, хьаннаш ю, геометри Iилма а ца оьшу, алгебра а ца оьшу (С.Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Эш-шай (!). Межд., выражающее усталость, удивление, презрение и другие различные чувства.

– Эш-шай, – элира дадас, тIаьххьара лам тIе а баьккхина, тхойша охьанехьа чувирзича, хьацарна пхьош а хьокхуш, – хьо ваха, кIант, ирхе яккха санна хала-м охьанехьа вар а ма хилла хьуна... (М.Бексултанов. Кехат).

Ю

Юкъале (юкъалуьйш). Посредничать.
(Царна чIогIа муьтIахь яра Нана). Тхаьш даккхий хилча бен ойла а ца йира ас и «юкъалуьйш ерг» со юйла. Я ас дуьйцург ша реза йоцу хIума хилча: «Ирс яьI къорачун! » – олий сацайора (З. Эльдерханова. Вайн наной, йижарий...).

Юкъалуьйрг (юкъалуьйргаш). Посредник (посредники).
ДагадогIу, баккхийчу вежарша шайна суьйранна Шеларчу клубе баха ахча доьхура. Иза нене деха тIейохуьйтург со хуьлура. «Юкъалуьйчо хабар дуьйцу ала!» – олий юха хьажайора со (З. Эльдерханова. Вайн наной, йижарий...).

Юкъанаккъара. Среднего типа (чаще о росте человека).

Юкъанаметтера. Прост. Из серединного места.

ЮкъараIойла (-ш). Общежитие.
Тоьара, сайн чохь, маьнги тIехь аркъал Iуьллучу суна, еххачу сеничухула тIехбуьйлучу мехкарийн когийн татанашка ладогIа, царна юкъехь Малика ю-яц къаста – иза наггахь йогIура юкъарIойле, – хила-м хуьлура, неI дIа а йиллина, хьаьжча (М. Бексултанов. Иза бегаш ма бацара). Цунах лаьцна Ахьмада тхуна, къоначу яздархошна, дийцира 1977 шарахь, университетан студенташа йинчу суьйренехь, Минуткехь йолчу юкъараIойлехь (М. Ахмадов. Сулейманов Ахьмадан некъаш а, марзонаш а). ДIадоладелира дешаран керла шо. Иза хаалора студентийн юкъарIойлехь а (М.Ахмадов. Массо а дIатийначу хенахь). ЮкъараIойлехь иштта къийсадаларш хуьлура тхан: – Дала яздина дацахь, корехула чуиккхича а лийр вац-кха со, вуй? Муьлхха бохам хилча а, баккхий наха дIадерзадо-кх: «Делан йоза ца лелча ца долу. Делан кхел ю»,

– олий. ТІаккха-м зуламхочунна а билла бехк ма бац вайн. Цо мел доьхнарг дича а дІадерзийта деза-кх, Дала яздина хилла аьлла. ТаІзар хІунда до вай цунна? Бакъо юй вайн ткъа, Дала йиначу кхелан реза ца хила? – боху цхьамма (С-Хь. Кацаев. Динан философи).

Юкъарлонча (-аш). Разг. Презр. Посредник.
Со церан а, Іедалан юкъаронча ву. Зеламха мичахь ву хуучу стага, шена ткъа эзар ца делча, иза волу меттиг ца юьйцу боху (А. Айдамиров. Дарц).

Юкъарчалла (-ш). Разг. Презр. Посредничество.
Пхи бІе туьма лур ду гІуллакх дІадерзадахь, аьлла шена юкъарчалла лело тІевеана стаг а вара цунна дагахь. Моьттура и ахча-м шена хІета а, вета а хилла даьлла (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар).

Юкъахдита. Прервать.

Юкъахдиснарг (-ш). Прерванный (-е).
Юхалиста хІутту и дІадаьлларг-хилларг.
ТІехдетта хІутту и ас юкъахдитнарг.
Юьхьдуьхьал даладой сох даьлла зулам,
БІаьрхьалха ухьу цо сан къинан бустам (Л. Ибрагимов. ДогІа догІуш).

Юккъасториг. Прост. Разводящий: четвероюродный.

Юкъсто (-ш). – Впервые нами было предложено для использования в официально-функциональной сфере чеченского языка (26 авг. 1997 телепередача с ведущим С. Дакаевым, в дальнейшем – К. Ибрагимовым и Р. Кадиевым).

ЮргIа (-наш). Ватное одеяло, ватные одеяла для покрытия.

Юхамачхьара (юхамаччахьара). Разг. Косо и криво.
Амма далош долу шолгIа бахьна нийсса юхаматчахьдаьккхина ду – культурашна юккъера бохучул яйначу, йоьхначу культурашна я шина…бескультурина юккъера къовсам аьлча, нийса хир дара (Л. Абдуллаев. Нохчийн мотт а, хьаьжкIан буьртиг а, кокани а). Куьг лаамера дала гIерта, элпана тIаьхьа долчу элпаца дош нийса дIа а ца язлуш, яздинарг а дац къаьсташ, кхечу маттахь долуш санна, юхамачхьара, бIостанехьа (М. Бексултанов. ДIаваххалц, хилла а воцуш). Юха, цул тIаьхьа, Делах а, нахах а эхь хетташехь, зама дIаяьллийла хуъушехь (Тайбатан дехаршца, цуьнан доIанашца), кхин цкъа а гIоьртира гIелонна дуьхьало яккха, нехан кара ца даха, хир ву а, вац а ца хуучу доьзалхочунна (вахийтархьама, къонахийн цIераш ца хьаеш) боьхачу хIуманан цIе тиллича мукъна а вехар вацара те аьлла (мотт бетташ, нах бойуш, ша лечу сохьтехь а Далла тапча кхуьйсуш веллачу), цхьана Делан мостагIчун цIе, Къалзам аьлла, юхамаччахьара яьккхина а туьллуш (М. Бексултанов. Iаламат). Цо ахь мел дуьйцург шен дений, нанний тIедуьгура, хьо царна цхьаъ ала гIерташ ву олий, юхамаччахьара доккхура дерриг а, харцахьа йоккху бедар санна (М. Бексултанов. Терза).

Юханаккъара. 1. Что-то по качеству среднее. 2. Занимающее место в середине.

Юхахьа. Ср. : **Юхахьара.**

Юххенца. До самого основания.

Юххешха. Прост. Мимо.
Кхетташехь сайна а атта
Цахилар и къестарш лан.
…Гуош бохуш хьийзар ду Латта,
Уьдур ю юххешха хан (I. Шайхиев. Хьажахь цкъа, – эли ахь соьга).

Юххешхьа. Мимоходом.
Вотанца юххешхьа хьийзина Зазу,
Айбикин хьомениг, цул жимха йиша,
Хьийзара таръелла тІам боцчу аьрзух,
Бохуш: «ХІай стигланаш, орцах йовлийша!» (И. Джабиров. Теркан къайле).

Юьстахара. Со стороны, извне, крайний (чужой) и т.п.
Гуттар а юьстахара стаг дика тІелоцуш хилла бу нохчий. Иштта тІелаьцна цхьана хенахь имам Махьама а… Шемал а… Узум-хьаьжи а... (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Юьххьара. Непослушный.

Юьхьарваха (й, д, б). Опустится ниже своего пояса.
ТІамарш яржийна аркъал а, бертал а, набарш кхетча санна, кІегар хевшина а, чевнаш хилла меженаш куьйгашца схьалецна юьхьар-бахна а (А. Айдамиров. Дарц).

Юьхьаркхета. Упасть лицом вниз.

Юьхьаркхосса. Бросить лицом вниз.

Юьхьарласто. Качнуть лицом вниз.

Юьхьарлаца. Схватить плашмя.
Со-м хІинца гІеметта – гІушлакхе ваьлла.
Ахь юьхьарлоцуш бу дахаран некъ (І. Гакаев. КІанте).
– Доккха маьІна долу хІума я беламе доккху ахь, я тидаме а ца оьцу. Ткъа кІеззиг дерг юьхьар а лоций, и кхочушдан гІерта, айхьа бохург ца хилахь, дуьне духур долуш санна…(Э. Минкаилов. Маьлхан догІа).

Юьхьартаса. Уронить лицом вниз.

Юьхьартасавала (й, д, б). Захватить лицом вниз.

ЮьхьартаІо. Наклонить лицом вниз.

Юьхьартоха. Уложить лицом вниз.

Юьхьархаа. Сесть лицом вниз.

Юьхьаръэккха. Броситься лицом вниз.

Юьхьашха. С лицевой стороны.

И другие глаголы современного чеченского языка.

Юьхьдегалла. Прост. Самолюбие.
Хиллачу восана къурд бина, ас совгІатна йитира хьуна и хьан юьхьдегалла. ШолгІачу дийнахь балха тІехь цхьаъ галдаьлла вас хилира хьуна. Сан сардам бахна, элира ахь. Цо а гойтура дерриг а (Тамаш. Ас хьуна сайн байташ йоьшу...).

Юьхьенца. С основы.

ЮьхькІоме. Лицеприятное.
Валар бакъ ца дира тІаккха наха, иза юха денвалар-м муххале а. Амма наха бакъдийриг бакъ а дац, харцдийриг харц а дац, хІунда аьлча, бакъдерг а, харцдерг а гуш, хезаш цхьа Дела бен вац, цу Делан кхиэле дІадерззалц и ший а адамана карош а дац. ЮьхькІоме я юьхьаза (Хь. Яхъяев. Дакъа).
Жухарг... ГІеллур ву, гІиллакхах вухур ву.
ЮьхькІоме сатуьйсуш, юьхьІаьржа хІуттур ву.

Цхьаъ-цхьалха висина – баттана кIирвоьлла
Барзаха угIур ву (Л. Ибрагимов. ГIаттаман либретто).

Юьхь-марш. Лицевая часть кого-л.
Бакъдац и. Поэто
Иллеш ца яздина атта:
ХIора дош, юьхь-дуьхьал
Жоп деха кийча ду кхана.
Цо царна шалхо яхь,
Кхоамза, юхь-марш а аьтта,
Гур ду уьш, аз дайна,
Даьржина, лехкалуш пана... (С. Дакаев. Бакъдац и).
Эзарна юккъехь вевзар вара Сирачунна шен уггар луьра мостагI. Бодашкахь цунна шера ца къаьстара дархочун юьхьмарш (Л. Яхъяев. Гиххойш Таймасха).

Юьхь-сурт (-аш). Образ лица, образы лиц.
Де дацара Iабдурахьманан хьала гIаьттана, кху чуьра охьавосса. «Нана, нана, нана-а», – меллаша алалора цуьнга, шена уллохь Iуьллучу адаман юьхьсурт девзаш, амма нана йист ца хуьлура (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар

Я

Я (предлог, медометия уважительного обращения). Заимст. Из арабск. языка.
Малх, буза бегийна,
регIа лахбелча,
Суьйре а, даш санна,
сайна язъелча,
Ойлане дарц даьлла
со араваьлча,
Даймахке вуссу со,
я Залжалалла (М-С. Гадаев. Даймахке сатасар).

Язо (-наш). Прост. Волынка.
Ехачу хенашкахь дегнашна дезнарг –
Вовшашкахь вайшинна нислург хиллера,
Дахаран некъа тIехь яьхна ирхонаш,
Цхьаллехь вай текхийна ирча язонаш –
Яханза, текхонза юьсург хиллера (М-С. Гадаев. Безаман ницкъ).

Якхалла. Нехватка жира.
Вадарх ял йолуш, Сацарх ун долуш, Яккхалла яй лелхийла цуьнан, Къоьлла пен лелхийла цуьнан (Нохчийн фольклор. Сардамаш). Сискаллий, нехчий, тоьпан патарманашший оьций, юха а лаьмнашка хьала воьдура. КIордош лаьттара кIантана цхьаналла, шело, тIуналла, якхалла. Хетара, бухабисинчу гергарчу наха а шен тIеэцар де-дийне мел дели шеллуш санна (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). Хенан йохалла тхо а цIадоьрзур ду, Дала мукъалахь, аьлла. Иштта, и ахча дIадалар а нисделла, хан йоккхуш дохкура-кх. Вуьшта, бежана, уьстагIа, цхьа а жижиг даккха хIума йо цуш, якхаллам хIоьттина (С-Хь. Нунуев. Йилбазан оьмар). – Хьажахьа, цара дуьйцург! Шу, аса и етт а бийна, жижиг ца даьккхинехьара, макх а делла, якхалла леш ма дохкура (І. Асталов. Дийцарш, хилларш, лелларш...).

Яккхина (д, б). Прост. Здесь имеется в виду заполненный.
Стиглахь малх а серлабаккхий,
Дашо зIаьнарш Iанае,
Зезагашца аре яккхий,
Нуьре эшарш екае (Ш. Макалов. Йола, бIаьсте).

Ялхолла. Шестой по счёту.
Хьуна-ма ца хаьара, хьал долчу махкахь
Iаьржачу белхашна ялхой бу эшнарш.
Вайн цIийца дацара ялхолла лелор,
Шен махкана вацар – сийлалла яра (М. Дагалаева. Европехь кхелхинчу жимачу нохчочунна).

Ямбаш. Из тюрк. яз. Хромой.

ЯппIаргIа (-наш). Ирон. Кто-либо или что-либо нелепо крашеный.
– Имане веанехь а, ца веанехь а гена ваккха! ХIинца и «яппIаргIа» вара вайна оьшуш верг! (Хь. Тухашев. Гулам).

Ясин (Йа Син, еса). – Отходная молитва.
Иза цуьнан тIаьххьара дешнаш, цуьнан тIаьххьара даьлла аз хиллера. Ставрополан махкарчу больницехь цхьаьна нисбеллачу нохчаша Ясин дийшира (З.Эльдерханова. Вайн наной, йижарий...).
Ахь сайна даькхинчу кошанна хIоьттина коьрте
Ас доьшу Йа Син а – хаац-кха и хьанна тIера...
Докъе сатуьйсу и каш-лахьта паргIата доккхуш,
Хуьлда и кхул тIаьхьа богIучу балийна тIера (К. Сатуева. КъинтIера йолу).
Доккхучо сагIа а доккху, кхайкхочо мел а кхайкхабо, доIанаш до, шайн беллачийн даьIаххаш цигара цIа а еана, Даймехкан лаьттах цIахьдолчу кешнашка уьш дIайоьхкинарш, церан баьрзнаш тIе хIуьттуш, еса доьшуш бу: АллахIе шайн беллачийн синош халчохь делахь, аттачу дбхар, аттачохь делахь эхартан ниIматийн даржехь хьаладбхар доьхуш – Дала массеран доIанаш къобалдойла вайн. Гуш ду: шен махка дийна юхавирзинчун бIаьрг кхолош, дог делхош де ду хIара (Д. Байсултанов. Казахстанан бераш).

Яхьаян (яхьайо). – Индив.слово поэта: перенимать, переносить.
куьзганийн пардонех пенойх чекхбуьйлучу
бодано яхьайо хьох йолу ойланаш
ас хьоьга хьежарехь хенах шеквуьйлучу
йицйина валаран висаран гIовланаш (А. Бисултанов. куьзганийн пардонех пенойх чекхбуьйлучу...).

ЯтIа (в). Разг.-ирон. Сказать.

«Вана, хьавоьлла нанинг», – олий, етIа и хIара чуьра араваьлла валале (С. Яшуркаев. Картолаш).

Яь

Яьккхина (в, д, б). Разг. Об избыточном количестве кого-либо или чего-либо.
Iалхан-Юрт дукха хенахь дуьйна шовданех яьккхина яра (М. Кантаев. Хьоьгчу къине хьаьжжина).

Яьссалла. Безвоздушное пространство.
Ца дилларан бахьанаш карор ду вайна, амма, вай уьш мел дукха далорах, доцург – доцуш ду. И цахиларан яссалла юзур яц оцу бахьанаша (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

I

Iадалатта. Уст. Стоять истуканом.
Хьо Iаддалаьтта, воха а воьхна, цунна тIаьхьаваха эхь а хеташ (М. Бексултанов. (Масане диси).

Iадам (-аш). Уст. Угнетение.

Iадаме. Уст. Угнетающая (о ситуации).
ЙоIана карладелира шена гина гIан. ГIалина тIехула хьийзачу кеманаша хаддазза тIееттара бомбанаш, Iадаме дара гуонаха, хIара хьалхара дIауьдура яьлча а, йоьлча а ца йуьтушш хаддаза кхана тIекхуьсура Iожаллин хIоънаш … (П. Абубакарова. Има).

Iадуванна (-х). Старин. Враг.
Ахь кхоьллина кериста ву,

Хьан рицкъан тIехь Хьо шиъ веш ву,
Iадуваннах ша леташ ву, –
Дахалахь тхо балех хьалха (З. Чермоева. Назма «Дахалахь тхо балех хьалха»).

Iаж-маж. Уст. Бородатое войско.
Олу вайн Iаж-маж бIо. ХIун ду иза? Iаьржа маж йолу бIо бохург ду. Мичара даьлла? Хетарехь, Шумеренний, Ассириянний тIемаш лаьттачу хенашкахь кхолладелла иза. Оцу Ассириян бIо еха Iаьржа мажош йолуш хилла. ХIетахьлерчу памятникаш тIехь церан юьхьсибат гуттар а ду гойтуш иштта мажош йолуш. И мажош йолу сурт школьни учебника тIехь а ду моьттуш ву со, «Ассирийски воины» аьлла. Масала, Египтан бIо мажош йоцуш гойту массо а исторически памятник тIехь (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна).

Iазапхо (Iазапхой). Прост. Угнетаемый, угнетённые.
Ойлано дог
Коше ийзадо,
Кхолламо а
Бетташ дIаьвшен маха,
Iазапхо веш,
БIаьрза хьийзаво (Р. Джамбулатов. Iадвелла со...).

Iайла (-ш). Старин. Зимовье.
Этническое общество, расположено в бассейне реки Яьсси, граничит на ю. Сесана, на з. с Шоьна и Ялхой-Мохк, на в. с Билта, а на с. выходит на предгорную равнину. Iалларойцы широко расселились на плоскости. Iаллара включает в свой состав собственно Iаллара, расположенное на л. б. Яьсси в 2-х км с. от Сесана, Давлетбин отар, Вешила ирзо, Шовхал берд, СогантIи, ГIансолчу, ТIуртIин отар, Мескета. Этимология Iаллара, вероятно, от *Iайла* – зимовье (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Iакъикъат. Религ. Первое бритьё покрова волос с головы новорождённого ребёнка. Iаьрбийн маттахь «Iаккъа» бохучу дашахь схьадаьлла ду, цу дешан маьIна цхьа хIума хадор ду. Кхин а, Iаьр-

бийн маттахь «Іакъикъат» олу керла динчу беран коьрта тІера месех, хІунда аьлча дукха хан ялале уьш хадайой дІайоху дела.Ткъа шарІехь «Іакъи́къат дер» бохучух лууш дерг – керла динчу берана тІера хьайба дер ду.

ІалгІожа.

Іала. Экстаз.

Іалабаха (й, в, д). Приходящие в экстаз.
Нохчийн ярташкахь цхьа а больница а, амбулатори а, аптека а, цхьа а лор а, фельдшер а вацара. Цомгашчарна дарба леладора палтосучу а, Іалабоьлхучу а зударша, молланаша жайнашца а (А. Айдамиров. Дарц).

Іаламалла. Прост. Природность, естественность.
Са мел даьккхи ийалучу цуьнан некхехь, юткъачу гІодаюкъал лахарчу дегІан, гІеххьа шорлуш, горгдаларехь, къаьсттина цуьнан цІечу алунах догучу балдашкахь хаалора цхьа къона ховхалла а, Іаламалла а (М. Ахмадов. Хьаннийн ирзошкахь).

Іалелай (!). Возглас от удивления и изумления.
– Эцца урам-новкъахь ловзуш Іаш долчу берашна юкъаиккхи цицкана тІаьхьахьаьдда догІу хьан шичин и вон жІаьла. «Іалелай» аьлла, цхьан вон маьхьарий девлла оцу берашка (Ш. Окуев. Лай тІехь цІен зезагаш).

Іамал (-аш). Богомоление, богослужение.
Маьхьшарехь вайн къинойн мохь
Оза болийначу дийнахь,
Цхьа кІеззиг Іамалаш эшна,
КІант дена тІе хьодур ву, ма боху (Нохчийн фольклор. Назма «Къинойн мохь оза болийначу дийнахь»).
Дехьенна сехье а ца евзаш,

Сехьенна дехье а ца. евзаш,
Іовдалчо еш йолчу Іамалах
Ларвелахь со, везан Дела (ГІ. Алиев. Дехьенна сехье а ца евзаш).
Цунна тІе ламазаш дерзадеш, –
Цул деза ца гойтуш хІумма а, –
Цу Іамалх дахаран терза деш,
Дуьтур ду дуьненан суннаташ (А. Ахматукаев. Юха а денлур ву).
ХьагІо Іамал юур ю, цІеро дечиг санна, – аьлла Элчано (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2). Тахана хиллачу гуламехь шера гора шайн дайн оьздачу гІиллакхех нохчий бохар. Кхузахь гучуделира адамийн бартбацар, хьагІ-гамонаш, сутаралла, декъаза кураллаш, дозаллаш, вовшех цадашар, цатешам. Іелина уггар халахеттарг и нах, Далла Іамал еш белахь а, Делах цакхерар дара (А. Айдамиров. Дарц). Мах беш я зуда юьтуш теш хІоттийна шиъ стаг Далла Іамал еш, дог цІена, тешаме, хьанал хила веза/ *65 сура, 2 аят/*. Мах бале кІанта йоІах куьг тохар доьхку шариІато. Ткъа мах бале и шиъ цхьаьнаІер хьарам, зина лору, и шиъ иштта цхьаьна а Іийна кхоллавелла доьзалхо зинах кхолладелла къутІа лору (А. Айдамиров. Вайн амалш). «ХІинцца вала велла, ваххка а велла дерриг а дІадер ду. Стагана ша йина Іамалш бен, карор долуш кхин хІумма дац» (С-Хь. Кацаев. Лехамаш). Дайша летинчу къиношна тІехула бераш дакъаздовларх кхоьрий со-м, дакъазбевлла лелла шайн дай боьхуш бераша Хьуна йийр йолу Іамал, доьІанаш хьоьга ца кхачарх кхоьрий со-м, къинош летон девлла бераш, шайн дикачу дайн дахарх масал а эцна, Хьуна тІебогІучу нийсачу новкъа довла кхиале, Хьан халачу кхиэле хІиттарх кхоьрий со-м, тхан Сийлахьа Эла. Ва Собареверг, ва Къинхетамеверг, Хьан боцу бекхам, Хьан йоцу сихалла муха хьеха оха адмана?..» (М. Завриев. Теш ма лаца).

Іамат (Іаматаш). Учебник, учебное пособие.
Ойланца луьсту ас зама,
Іаматан агІонаш санна,
Ца кІордош, къийсамехь ваха,
Дагахь ду массо а ханна (Л. Эдильсултанов. Ойланийн некъаш).
ХІокху Іаматах доккха гІо хир ду аьлла хета тІекхуьу чкъор ийманехь, оьздангаллехь кхиорехь къахьоьгучарна а, нохчийн къоман

хиндолчун бала болчу массо а стагана а (М. Ахмадов. Нохчийн гIиллакх-оьздангалла). Чарльз Дарвина 1871 шарахь язбина шен «Адаман схьадалар» цIе йолу болх. Цо чIагIдо адам маймалх схьадаьлла хилар. 1896 шарахь Фридрих Энгельса а яздина маймалх адам динарг къинхьегам бу, бохуш. ХIетахь дуьйна дешаран массо а заведенешкахь хьоьхуш дара и, тахана а Iаматаш тIера дIадаьккхина а дац (С-Хь. Кацаев. Динан философи).

Iамма. Сура из священного Корана.
Кегий сурата ш Iамийна а девлла, даккхийчарна тIедевлча, гучувелирахIара. «Iам» цIе йолу сурат дара Iамош: кхунна хIинца а дика дагадогIу иза. Цуьнан ах бен дагахь ца Iемира кхунна (М. Ахмадов. Ден сингаттамаш).

Iамораш. Учения.
ТIеман дивизехь Iамораш дIахьош, округера баьккина лакхара хьаькамаш а болуш (М. Баснакаев. Исбаьхьа шовда-2).

Iамраж (напр.: Iамраш дIаелла - (семантика **Iамраш** затемнена: что-либо сделать доступным).

IанцI (IанцI дала; дан). Разг. Собачий визг.
ЦIаьххьана цхьана эран IанцI делира некъан йисте, хьуьн чухь (Х.Эдилов. Болатан пхьагал). ОхIо-охIай, сан хьоме лулахо, цул тIаьхьа вайн несо вайн невцана тIе «гIалх-гIалх» еш, вукхо дуьхьал «IанцI-IанцI» деш, «гIарчI» аьлла цхьа нана-доккха дов дели церан чохь, хIун дан воллу хьо«Ма яла хьо дакъаза, хIахIаънехьа, хIун до ас (В.-Хь. Амаев. Чехка деша деза дийцар).

Iапказ-хIорд (Iапказ-хIордаш). Океан (океаны).
ворхIалгIа лаьттан бух
ша бIаьрга гина ду
элира Iаьршан бохь
ша тергалбина бу
ша бIаьрга гина ду
даьIаххийн гIаланаш

Іапказан тулгІенех
берд лоьху баланаш (А. Бисултанов. Хьайбахахь язйина байташ).
ТІаккха, лечкъий, йоІ йолура ара,
Цуьнца цхьана аьрзу долий орцах,
Іапказ-хІордан гІамарш талла чІара,
Акха хьаннаш талла гила-борз а... (А. Бисултанов. Нийсархошца йолчу йохьанна).

Іаржлойла (-наш). Прост. Темнота вечерняя.
Суна гуттар а, цул тІаьхьа дуьйна, тхойша вовшах моссаза къаьста, сихха Іаржлойла лаьара, катоьхна жІаьлешна доьша а дина, хІума кхоллуш а, ца кхоллуш а, жана йистте дІавижа, нийсса аркъал, стигла а хьоьжуш (М. Бексултанов. Кехат).

Іаткъа. Моча, урина.

Іашхо (-й). Старин. Железный воин.
Ачхой-Мартан, Іашхойн-Марта, ТІехьа-Марта – районный центр, раскинувшийся по берегам реки Фарта (Мартан). Название, вероятно, сложилось из двух компонентов: *Іашхой* – этноним от «Іаьшк хой» – железные воины, «Іашхоев речка». Правый приток Фарты. *Фарта* – гидроним, на местном диалекте чеченского языка – «обильная, благодатная река». В настоящее время в Ачхой-Мартане проживают: ашхой (считающиеся основателями села Ачхой-Мартан), нашхой, чІиннахой, тумсой, цІонтарой, гІой, нихалой, зумсой, пешхой, цІечой, гІандалой, аьккий, галай. Ашхой живут здесь отдельными кварталами (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Іаьнжилг (й-й: -аш). Альтейский корень.

Іаьнзар (Іаьнзар копек). Просверленная монета.
Хьан Іаьнзар копеках Шуьйта хьалавига ас хьо? Ма деза хилла-кх и хьан пхи сом (І. Газиева. Кондукторан яппарш).

Іаьнтlехь. Зимой.

Муьлхачу махкана
Дог реза шайн дина,
Уьш Іаьнтlахь гlевттина? (М. Дикаев. Даймехкан сурт).

Кхералуш Іаьнтlехь хьо мох-дорце яхарна маре,
Гуьйренца гlадожар тарлуш ахь доьlучу сих,
Бlаьстенца хьан коч ю мотталуш зезагийн аре,
Аьхке тlе мел кхечи, дан лууш сайн болар сих,
Кхиэлана тlедуьллуш хьукма дар – сайна дан доггlург,
Де-буьйса дlакхуьйсуш,Іаж санна, цкъа тоьхча це,
Цхьа эзар некъ бира ас, лохуш хьуна тlе богlург,
Цхьа эзар цlе йоккхуш Іамале яккха хьан цlе... (І. Юсупов. Безаман Іодара секх нийсса синметте кхетта).

Юьрта юххехула охьадогlуш долу буто сийна Терк, Іаьнтlехь сел лечкъина шакlелхула деанехь а, хlинца-м чlогlа доккха дистина, яккхий айманаш хьийзош,бердаш чу херцадеш, ярташ тlе гlерташ, нахана зуламаш деш догlура (Ш. Айсханов. Клайн котам). – Хьажахьа, хlинццалца-м ца хуьлура хьуна вайна Іаьнтlехь иштта шийла (Ш. Окуев. Лай тlехь цlен зезагаш). – Хlей, хьо воьдург, шел-м ца велла хьо? Хьо шелвеллехь, хи тlера ша а бохабай, хина тlе кхачахь, иза довха хуьлу хьуна Іаьнтlехь (М.-С. Исламов. Юьртан Іовдал).

Іаьткъаре. Прост. Сочный, сочные (о фруктах).

Де дулура, буьйсанаш а, бутт соцура, латта а довра, хlаваан назбарш дара, Іаьткъаре стоьмаш а (М. Бексултанов. Хан хенаца хийцаелла хан).

«Іаьхк»-аьлла. Звукоподражание производимому плевку.

Оцу кийрара дуьйна озийна, «Іаь-а-хк» олуш, цхьа боьха шеташ туьйхира ас цуьнан юьхьа тlе, и ший а бlаьрг къайла а боккхуш. Со-м кхин а етта гlерташ вара цунна, бераш тlе ца деттаделлехь (М. Бексултанов. Юха кхана а, селхана санна).

Іаьциг (-аш). Прост. Маленький, мизерный, ничтожный (о

размерах чего-л.). Употребляется в основном для характеристики чувств, эмоций кого-либо и явлений в обществе и природе.
Хьациг кхол (Хациг кхол) «Маленькая (?) долина». Урочище с маленькими делянками на юго-западе с. Брагуны, где в прошлом находились небольшие наделы. *Хъаъциг,* по утверждениям информаторов, заимств. из кабардинского. В чеченском языке бытует слово *Іаъциг* в значении «маленький, мизерный ничтожный» и т. д. (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»). Даш санна язъелла, лохха лаьтта тІехула кхозура мокха мархаш. Маьлхан Іаьциг а яцара гучуйолуш (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Іеб-себ. Ни слуха, ни духа.
Дийнаташ хьулъелла
ерриш аннашка,
МаьркІаже лестина
Іаьржа-Іаннашка.
ТогІи чохь лергана
Іеб-себ хазац (М-С. Гадаев. Орцара гІов).

Іедалда (-й). Государственный муж (-и).
Хийца деза аьлла дийца даькхина нохчийн алфавитан и масех элп Іадда а дитина, Іедалдайша мел болу ницкъ тІебахийта безара хьехархойн хьашташна. Деган лазамца дуьйцура цу кхааммо соьга шайн балхаца йоьзна йолу халонех лаьцна (А. Барзанукаева. Нохчийн маттах къилба динарш).

Іекъа (Іокъа: Іекъий). Диал. От литер. – экъа, экъанаш. Плита (плиты).
Берд боккха хуьлу, Іокъа санна шера, хьуьнан юккъехь сецна лаьтташ, бухара дуьйна хьалавеъча бен, улло тІе а ца кхачалуш. (М. Бексултанов. Цу дийнахь, Нохчийчохь, и жима кІант вийначу дийнахь). Цкъацкъа, бералла дагаеъча, (сайн шераш и зама а), кху чуьрчу берийнчул и хазох хета-кх суна, дуккха а болчу дагалецамашца урамехь дІаяхна йолу, лакха хьалахьаьжча сийна арц а гуш, кертан яххашца хьорса хьечаш а, тхайн паднар а, Іокъа йолу пеш а, Іокъи тІехь горга дакъошца йоттуш хилла картолаш а (М. Бексул-

танов. Дахаран хин генара бердаш). Стерчий а доьжна, шина сала-захь упханаш дан бахана нах бара, Iекъий ян, Хьайбаха. Кху гонаха Iохкучу ярташкара стаг велча цигара йохьура уьш. ...цигахь цхьа дика Iекъий йолуш меттиг яра. ТIулган Iекъий яра уьш, и йохку неIарш санна, якхий а йолуш, упханашна хьала а хIиттош, чурт царах а дугIуш (Хь. Яхъяев. Дакъа).

Iелим. Ученый-богослов. Обычно употребляется с соединением –стаг и –нах: Iелим-стаг, Iелим-нах.

Iесавала (й, д, б). Стать грешным, нарушить религиозные предписания.
Шо гергга хан яьлла. Адамаша вицвина шайн хьалха хилла Дела. Iесабевлла. ТIаккха ша вуйла хаийта сацам бина Дала (Л. Яхъяев. Гиххойн Таймасха).

Iесалла. Несоблюдение религиозных предписаний.
Иштта, цхьана нехан Iесалла бахьана долуш 1944-шарахь Дала дерриге а халкъана тIе бала боссийна хилла те, олий, дагадогIу, ойла йича (А. Айдамиров. Вайн амалш). Веза хинволу Дела! Аса ца хууш хьайга доьхург сан гIийлачу байшна дала хууш верг Хьо варкха, тIедогIучу массо а вонах ларделахь тхо! Везан Дела! Гечделахь тхан Iесаллина (Ш. Окуев. Лай тIехь цIен зезагаш).

Iеткъам (-аш). Влияния.
Хьайн деган Iеткъамаш
нахала ца баха гIертарх,
Куьзгано санна, уьш
лаамза схьаоьхьу ахь (А. Ахматукаев. ХIинца хьо ю боху...).

Iеткъаме. Влиятельный (-е).
Хала ду садетта, хьегIа сан чов,
Ницкъ боцуш кхолламца къийса.
Iеткъаме ду стиглахь
седарчий довш,

Лаьтта тIехь –
синош дIахьийсор… (I. Саиев. Юха а седа бай стиглахь).

Iибадат. Арабск. АллахIан лолла дар - быть рабом Аллаха.
Iибадат – иза АллахIана дезаш а долу, Иза реза а волу массо хIума вовшах тухуш йолу цIе ю. Цунна юкъа богIу кхетамаш а, деган Iамалш а, дегIан меженийн Iамалш а, массо АллахIана герга мел вуьгуш йолу Iамалш а, вон хIума Iад дитар а.
Вайн Далла ден гIуллакх маттехьа доккхур ду,
Далла ден Iибадат ял йоцуш хир ма ду,
Ва шайхийн шайхаллаш балане хир ма ду,
Iеламнехан Iилма дуьненна хир ма ду (Нохчийн фольклор. Назма «Дог доьлхуш болчарна»).
Зударий цхьана чохь вовшах а кхетта, зуькар деш, мовлад йоьшуш, Дела хьехорца Iибадат дан мегар дуй? Вайн кхетам кIезиг хиларна, уггаре хьалха со а цхьана, массо молла а, Iеламстаг а и зударий емал беш лийлира. Ойла йича, оьзда доцучу духарца базаршкахула, концерташкахула буьйлабелла лелачул гIоли ма ду уьш цхьанхьа вовшах а кхетта, Дела хьехош хан яккхар. Бакъду, божаршна ца хезехь, аз лахдина хила деза церан назманаш, зуькарш, хIунда аьлча, Дала оцу зударшна диначу диканех дика ду церан аьзнаш хаза хилар (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).Дала КъорIан чохь мосазза а аьлла, шена Iибадат делаш, вовшашна диканиг дан сихлолаш, ша тIедиллина и ши декхар кхочушдинарш нийсачу новкъахь хир бу шуна, царех ша къинхетам бийр бу шуна, церан дуьне а, эхарт а декъал хир ду шуна (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Iидда. Арабск. яз. Запрет в новое замужество до определённого срока.
Хьанал некъ лоьхуш хоьттуш болчарна Дала биллина кхин тIехь хьанал хир боцуш хьанал некъ бу. Йисна Iаш йолчу зудчун, майра велла и йисинехь, биъ бутт, итт дей даьлча маре яха бакъо ю. Нагахь санна доьзалхочух и елахь, доьзалхо охьавиллинчул тIаьхьа цуьнан Iидда (маре яха ца мега хан) дIадолу, цуьнан маре яха бакъо ю тIаккха (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш). Шена лерга схьахезна хила деза, йита езачо йитина хуьлийла иза, я цуьнан ве-

кало йитина хуьлийла иза, я кехат даийтина йитина хуьлийла иза, я цунна мила ву хууш девзаш долу аз хезна хуьлийла цунна – оцу кеппара йитина шена билгало ца хилча зуда маре яха бакъо йолуш хир яц. Йитаран билгало гучуяьллачул тІаьхьа юха шен маре яхарца цуьнан шен дегІаца айа дезаш долу Іид айина хила еза, цул тІаьхьа Іидах (Іид-оьрсийн маттахь аьлча противопоказание бохург ду) ша паргІатъяьлча тІаккха маре яха бакъо хир ю цуьнан. Билгало гучуяллалц бакъо яц (Хож-Ахьмад-Хьаьжин хьехамаш).

Іийда. Праздник.
Тилла цІе ца карош,
доьза бовш сиэда,
ХІотта да ца ваьлла,
довр дац цхьа Іийд а (Л. Абдулаев. Историн дарсаш).

Іийда-ламаз. Из арабск. яз. – праздник.
«Іийд» Іаьрбийн дош ду, цхьа хІума юх-юха карладалар боху маьІна ду цу дешан бухера маьІна. Цундела, и Іийд де хІора шарахь юх-юха хуьлу дела аьлла ду иза цу дийнах. «Іийд-де» бохург – бусалба динехь ШариІато даздина дезаде ду. Иштта дезаде бусалба нехан шиъ ду: марха досту де а, гІурбанаш дойъу де а. Бусалба дино къастийна, хаьржина, билгладина дезаде и шиъ бен дац. «Іийд-ламаз» бохург – шина Іийд-дийнахь деш долу ламаз ду.
Нохчийчу боьду некъ
ларамза хиллачу Іийданех йисина нехаш
ларамза хиллачу марзонех йисина ченаш
Делера хиллачу Іийдане
Делера хиллачу марзоне (А. Бисултанов. ДегІаста ДегІаста).

ІийтІ (Іийт, Іойт). Прост. Возглас зависти и желания.
ІийтІ, ма хаза яр-кх иза оцу дийнахь! Ма мерза дара хІетахь дуьне, ма чомехь, ма аьхна (М. Ахмадов. Денисолта).

Іовг (-аш). Разг. Всхлипывание (-я).
Сан кийрара Іовгаш дара, «хІиъ-хІиъ» дара, хиш а доцуш (М. Бексултанов. Сан вешин тІехьийза йоІ). Кхано юха, со меттавеъча,

делкъал тIаьхьа, сарахьуо, сан кийрара Iовгаш дара, дилхинчу беран кийрара санна, дегабаамбинчу беран !М.Бексултанов. Кехат). Дуккхазза а «хиъ-хиъ» дина, сих-сиха Iовгаш а даьхна, даккхадаккхий синош а диъна, меллаша туьйш, иза дIатийча: «ХIан-хIа, – хийтира суна, – бакъдац-кх иза, хIан-хIа, стаг балийна воьлху бохург я гIайгIанна, бала беанчу, цкъа хиллачу ирсана бен, бала тIаьхьа болчу шен ирсана, сел ирсе долчу ирсанна……» (М. Бексултанов. Цхьалха ду-кх тхо, цхьалха...).

Iовжам (-амаш). О болезненной зуде.
Дуьне ма-дду лестор ву кхо. Жима вац со тахана. Амма, хилла жима а, тилла а лелла, хийла тахана хьайна Iовжам берг а даьлла (С. Яшуркаев. Нохчийн жайна). – Иза а, шолгIачо дагна шийла Iовжам бахь а, сайна хаьа моьтту суна (В.-Хь. Амаев. Ца оьшу цхьаьнгге а хетта).

Iовли – У различных обществ в говорах носит различный характер и смысл: I) ягненок раннего окота; 2) вид травы; 3) впадина, ущелье, откуда веет свежестью, холодом даже в знойные дни; 4) закрытое для скота место, общественный сенокос; 5) священная роща. Такие участки бывают общеаульскими и общими для всего рода, реже – личные (из кн. А. Сулейманова. «Топонимия Чечни»).

Iоврат (-аш: -ду, -ду). Половые органы.
Шиннах цхьаъ вукхунна ямарт, зина лелош делахь а; шиннах цхьаъ доьзалхо цахиларна бехке делахь а; шиннах цхьаъ иэсах даьлла делахь а; шиннах цхьаъ бIаьрзе делахь а; шиннах цхьаьннан дарба доцу цамгар елахь а; шиннах цхьаьннан цхьаьна Iен ца мегаш Iоврат сакхт делахь а; майрачух дIакъаста зудчунна бакъо ло, нагахь санна майра барамал тIех верстина велахь а (А. Айдамиров. Вайн амалш).

Iойла (-наш). Сиденье, место сидения.
ХIинца а дайна сан Iойла,
Акказех белш тоьхна,

Цкъа Соьлжа йисттехь
Ахь хьенан йора те ойла? (Р. Ахмаров. Акказех белш тоьхна...).
Хьо денна карзахе хIунда ю, тийна сан ойла,
Сан деган амалийн сирла бос хийцина ахь.
Уьдучу замано дайитехьа хьан синан Iойла,
Ма кхерста бертаза. собаре хила хьо цкъа (С. Исраилов. Хьомечу нанна).

Iокъа. Диал. Глыба, скала, каменистый утёс.
Берд боккха хуьлу, Iокъа санна шера, хьуьнан юккъехь сецна лаьтташ, бухара дуьйна хьалавеъча бен, улло тIе а ца кхачалуш (М. Бексултанов. Цу дийнахь, Нохчийчохь, и жима кIант вийначу дийнахь...).

Iоппажаш. Прост.-диал. Ложь.

Iужа. Циклоп.
Цхьа бIаьрг болчу Iужас, муьтIахь волчо дена,
Хаьржина, кечйира уггар онда зIенаш.
Селин ома декча, наьртана тIеведда,
ДIавихкира тархах, лерина деш шеддаш (З. Сулейманова. Пхьармат).

IуьнцIалг (-аш). 1. Маленький стог сена, соломы, стеблей кукурузы и т.п. 2. Прыжок через голову.

Байсултанов Дауд Бобаевич

Профессор МКК (Бельгия), доктор филологии. Круг научных интересов – фразеология, фразео-графия, лексикология чеченского языка, а также компаративистика нахских и романогерманских языков и социальная лингвистика.

Родился 30 декабря 1956 года в посёлке Терек-Сай Алабукинского района Киргизской ССР. В конце 1958 года родители возвратились в родовое село Даттах Ножай-Юртовского района. В 1974 году закончил Даттахскую среднюю школу. Преподавал в школе. После школы служил в Советской Армии. В 1978 году поступил на филологический факультет ЧИГУ (русско-вайнахское отделение) и закончил с отличием в 1983 году. Именно с поступлением в университет стал членом литобъединения «Прометей». Писал рассказы, статьи и заметки в республиканские издания. Некоторые из них позже печатались в журнале «Орга», газете «Ленинан некъ» – Ленинский путь и других изданиях. С конца 70-х годов занимается исследованием фразеологии, фразеографии и лексикологии чеченского языка.

В 1992 году выпустил вместе с братом-Дадашем «Чеченско-русский фразеологический словарь» (содерж. около 3 тысячи фразеологизмов), пролежавший 6 лет в издательстве.

Более двадцати лет работал в системе среднего образования: учителем русского и чеченского языков, завучем школ Шелковского района и г. Аргуна, директором разных учебных заведений Северо-Кавказской железной дороги, а затем – журналистом, преподавателем чеченского языка в ЧИГУ – на кафедрах русско-вайнахской филологии и практикума преподавания чеченского языка, научным руководителем НИС – кафедра обще-

го языкознания (1990-1993 гг.). По решению Министерства образования республики был назначен проректором, а затем и ректором Института арабского языка и исламского воспитания (1997-1999 гг.).

В 1998-2000 гг. стажировался в Институте ЯЛИ ДАЦ РАН им. Г. Цадасы (руководитель - профессор, доктор филологических наук А.Г. Магомедов). Вместо кандидатской диссертации представил докторскую, защите которой по правилам ВАКа гуманитарных наук, было отказано соискателю. С получением эквивалента диплома магистра, представил диссертацию – «Экспрессивно-стилистическая характеристика фразеологизмов чеченского языка», и по рекомендации учёных советов Института Эволюционной антропологии (Лейпциг, Германия) и Калифорнийского Университета – Беркелея (Калифорния, США) защитился в Академии Лейденского Университета (Голландия), по решению ВАКа которого в 17 мая 2006 года присуждена учёная степень и диплом – «Доктора филологии» (степень доктора филологии, полученной в Голландии, как и в некоторых других западноевропейских странах, где трёхступенчатая система защиты диссертаций в системе высшего образования – бакалавра, магистра и доктора, – приравнивается к доктору филол. наук в РФ по Болонскому соглашению).

За 1980-2005 гг. составил картотеку из 59,5 тысячи карточек фразеологизмов с паспортизацией письменных источников чеченского языка (изданных за период 1923-1999 гг.), на основе которых составлены несколько разнотипных словарей. Активно сотрудничает с департаментами славянских языков и компаративистики Калифорнийского Университета – Беркелея, Лейденского Университета, Институтом Эволюционной антропологии имени Макса Планка и Свободным Университетом Брюсселя. Участник многих Всероссийских и Международных научных форумов.

В 2002 году учредил Бельгийскую воскресную школу по изучению языка, культуры и истории Чечни и стал его основным преподавателем с лицензией Красного Креста королевства Бельгии (г.Опен), а с 2005 года – профессором МКК (Бельгия). Преподаёт цикл гуманитарных наук по интернету детям чечен-

ских диаспор в странах Западной Европы.

Автор 53 напечатанных научных работ (около 140 п.л.), некоторые из которых изданы на немецком, французском, нидерландском и английском языках, и официально депонированных – более 160 п.л., кроме интервью и газетных статей.

Д.Б. Байсултанов

ДЕСКРИПТИВНЫЙ СЛОВАРЬ ЛЕКСЕМ ЧЕЧЕНСКОГО ЯЗЫКА, НЕ ВОШЕДШИХ В «ЧЕЧЕНСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ» А. МАЦИЕВА (1961 г.) (около 3 тыс. слов)

Научное издание

Редактор – Альбеков Н.Н.
Корректор -
Технический редактор - Гаджимурадов В.Ф.
Верстка - Тагиев М.Х.

ISBN 978-5-9908605-2-0

9 785990 860520

Подписано в печать – 23 августа 2016 г.

Формат 60x84 1/16. Бумага офсет 1. Печать ризографная. Гарнитура Таймс.
Усл.п.л. 30,7. Заказ № 064-16. Тир. 300 экз. Отпеч. в тип. ИП Тагиева Р.Х.
г.Махачкала, ул. Батырая, 149. 8 928 048 10 45
"ФОРМАТ"